

**СТАТИСТИКА, ЕСЕП
ЖӘНЕ АУДИТ**

**СТАТИСТИКА, УЧЕТ И
АУДИТ**

**STATISTICS, ACCOUNT
AND AUDIT**

ISSN: 1563-2415 (Print)
ISSN: 2959-0469 (Online)

Подписной индекс:
для физических лиц - 74113
для юридических лиц – 24113

DOI: 10.51579/1563-2415

Ежеквартальный научно-
практический журнал издается
с 1999 года.
№ 1(96)2025

Алматинский гуманитарно-экономический университет

Главный редактор - **Панзабекова Аксана Жакитжановна**

Корвяков Валерий Анатольевич - д.п.н., проф., ректор,
Алматинский гуманитарно-экономический университет,
Алматы, Казахстан

Сейтхамзина Гаухар Жумабековна - к.э.н., проф.,
Алматинский гуманитарно-экономический университет,
Алматы, Казахстан

Бекенова Лидия Молдабаевна - к.э.н., проф., Алматинский
гуманитарно-экономический университет, Алматы,
Казахстан

Дырка Стефан - д.э.н., проф., Верхнесилезский
экономический Университет им. Войцеха Корфанти в
Катовицах, Польша

Lo Sing Kai - доктор философии США Беркли,
Педагогический университет Гонконга. Ассоциированный
вице-президент (интернационализация). Гонконг

Ешпанова Динара Дауренбековна - к.э.н., Алматинский
гуманитарно-экономический университет, Алматы,
Казахстан

Мезенцева Татьяна Мартемьяновна - д.э.н., проф.,
Финансовый Университет при правительстве РФ, Москва,
Россия

Назарова Вера Леонидовна - д.э.н., проф., Алматинский
гуманитарно-экономический университет, Алматы,
Казахстан

Рахметова Рахилия Умирзаковна - д.э.н., проф.,
Университет Туран, Астана

Сейдахметова Фавзия Сихимбаевна - д.э.н., проф.,
Алматинский гуманитарно-экономический университет,
Алматы, Казахстан

Таипов Тимур Алчинович - к.э.н., проф., Алматинский
гуманитарно-экономический университет, Алматы,
Казахстан

Тургель Ирина Дмитриевна - д.э.н., проф., Уральский
федеральный университет, Школа экономики и
менеджмента, гл. редактор журнала «R-economy»,
Екатеринбург, Россия

Регистрационное свидетельство
№ 9099-Ж от 25.03.2008 г.
выдано Министерством культуры и
информации Республики Казахстан,
Комитетом информации и архивов.

Журнал входит в перечень изданий,
рекомендуемых Комитетом по контролю
в сфере Министерства Науки и Высшего
Образования Республики Казахстан для
публикации основных результатов
научной деятельности.
Приказ №46 от 18.06.2024 г.
(с 01.01.24 г.).

Журнал включен в Российский индекс
научного цитирования
(РИНЦ) и размещается в научной
электронной библиотеке
(WWW.ELIBRARY.RU)
(Лицензионный договор с ООО «НЭБ»
№ 133-03/2016
г.Москва 11 марта 2016 г.).

Издательский центр
Алматинского гуманитарно-
экономического университета,
050035, г.Алматы, ул.Жандосова, 59,
тел: +7 727 309 58 20,
+ 7 727 309 58 15
факс: + 7 727 309 30 00
e-mail: zhurnal.aesa.99@mail.ru
<https://sua.aesa.kz/>, <https://aesa.kz/>

Подписано в печать: 31.03.2025
Формат 70x108 1/16.
Бумага офсетная.
Объем 18п.л.
Тираж 300 экз.

ИП «Тойходжаев Н.О.», г.Алматы,
Алмалинский район,
ул. Нурмакова, 26/195 кв. 49;
e-mail: iparuna@yandex.ru



МАЗМҰНЫ

СТАТИСТИКА, ЕСЕП ЖӘНЕ АУДИТ

Ю.К. Шоқаманов, Ю.В. Баева, Қ.Қ. Белгібаева САНКЦИЯЛАР ЖАҒДАЙЫНДАҒЫ ҚАЗАҚСТАН МЕН РЕСЕЙ АРАСЫНДАҒЫ САУДА-ЭКОНОМИКАЛЫҚ ЫНТЫМАҚТАСТЫҚ	5
А.Е. Шахарова, З.Р. Бияу, Н.М. Ыбырайым, А.Б. Каналина ӘЛЕУМЕТТІК-ЭКОНОМИКАЛЫҚ ДАМУ КОНТЕКСТІНДЕ ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫНЫҢ ҰЛТТЫҚ КАДР РЕСУРСТАРЫН ПАЙДАЛАҢУ ТИІМДІЛІГІН БАҒАЛАУ	19
Г.Ж. Таяуова, Е.А. Бакиров, Д.А. Куланова, Г.П. Коптаева, Б.Д. Бекназаров ҚАЗАҚСТАН ӨНІРЛЕРІ БӨЛІНІСІНДЕ АДАМ ДАМУЫ ИНДЕКСІН ӨДІСТЕМЕЛІК ЗЕРТТЕУ	32
А.Е. Бейсебаева, А.А. Муталиева, Д.Б. Балабекова, О.О. Гринева, О.А. Стаценко ДЕНСАУЛЫҚ САҚТАУ САЛАСЫН ТҰРАҚТЫ БАСҚАРУДАҒЫ ЭКОНОМИКАЛЫҚ КӨРСЕТКІШТЕРДІ ЗЕРТТЕУ	47

ҚАРЖЫ

Б.Е. Алимбекова, Я.А. Ералиева ҚАРЖЫЛЫҚ САУАТТЫЛЫҚТЫ АРТТЫРУ САЯСАТЫ САЛАСЫНДАҒЫ БИБЛИОМЕТРИЯЛЫҚ ТАЛДАУ	62
А.К. Байдаков, Н.К. Кучукова, Әділханов О.Ш. БАНКРОТТЫҚ ҮҚТИМАЛДЫҒЫН БОЛЖАУДЫҢ ШЕТЕЛДІК ӨДІСТЕМЕЛЕРІН БЕЙІМДЕУ: ҚАЗАҚСТАН ТӘЖІРИБЕСІ...	76
А.О. Базарбаев, М.К. Қожасметова, Д.Т. Джарикбаева, Б.Ж. Ақпанбетова КОМПАНИЯНЫҢ ҚАРЖЫЛЫҚ ДАҒДАРЫСЫН ДИАГНОСТИКАЛАУ ЖӘНЕ БАНКРОТТЫҚ ҮҚТИМАЛДЫҒЫН ТАЛДАУ (ҚТЖ ҮК АҚ МЫСАЛЫНДА)	88

ЭКОНОМИКА ЖӘНЕ МЕНЕДЖМЕНТ

А.К. Кадырбергенова, А.Ж. Құлбекбаева, З.А. Арынова, А.Х. Галиева ҚАЗАҚСТАННЫҢ ИННОВАЦИЯЛЫҚ ДАМУ ЖАҒДАЙЫНДА МҰНАЙ-ХИМИЯ ӨНІМДЕРІНІҢ БӘСЕКЕГЕ ҚАБІЛЕТТІЛІГІН БАҒАЛАУ	103
А.Е. Есболова, Б.К. Молдабеков, Г.И. Абдикеримова ТҮРКІСТАН ОБЛЫСЫНЫҢ СҮТ БАҒЫТЫНДАҒЫ АУЫЛ ШАРУАШЫЛЫҒЫ КООПЕРАТИВТЕРІНІҢ ДАМУЫН ТАЛДАУ	119
А.Т. Мергенбаева, А.Е. Наурызбекова, Н.Т. Кальбаева, А.А. Садықбекова, Ш.А. Карабаева ҚАЗАҚСТАНДЫҚ ЕТ ӨНДЕУ КӘСІПОРЫНДАРЫНЫҢ ТИІМДІ ЖҰМЫС ІСТЕУІНІҢ ЭКОНОМИКАЛЫҚ ФАКТОРЛАРЫН ЗЕРТТЕУ	132
М.Д. Сайымова, Р. Ә. Есбергел, Е.А. Ставбунник, О.В. Жидкоблинова, Г.Б. Бермухамедова ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫНЫҢ АУЫЛ ӨКІМДЕРІНІҢ БАСҚАРУ ҚЫЗМЕТІНДЕГІ ТИІМДІЛІК ШАРАЛАРЫН ҚОЛДАҢУ: ЗЕРТТЕУ ЖӘНЕ БАҒАЛАУ	147
Р.К. Турысбекова, Э.О. Кыдырбаева, А.М. Кендіжасарова ЖАҒАҢДЫҚ БЕЛГІСІЗДІК ЖАҒДАЙЫНДАҒЫ ЭКОНОМИКАЛЫҚ ЦИКЛДАР: ТЕОРИЯЛЫҚ ТӘСІЛДЕР МЕН ТАЛДАУДЫҢ ПРАКТИКАЛЫҚ ҚҰРАЛДАРЫН ӨЗГЕРТУ	162
М.А. Мусаев, М. М. Абайдуллаева, Д.М. Хамитова, П. Ж. Орынбет ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫНДАҒЫ ДЕНСАУЛЫҚ ТҮРИЗМІНІҢ БӘСЕКЕГЕ ҚАБІЛЕТТІЛІГІ: ФАКТОРЛАР МЕН ДАМУ ПЕРСПЕКТИВАЛАРЫ	176
О.В. Киричок, Н.А. Аманкелді, Р.С. Парманова, Н.В. Дуган ҚАЗАҚСТАНДАҒЫ ЖОҒАРЫ БІЛІМ БЕРУДЕГІ ЖАЛПЫ ҚАМТУ КӨРСЕТКІШІНІҢ (GER) АЙМАҚТЫҚ АЙЫРМАШЫЛЫҚТАРЫ ЖӘНЕ ОНЫҢ ӘЛЕУМЕТТІК-ЭКОНОМИКАЛЫҚ АЛҒЫШАРТТАРЫ: ҮРДІСТЕР ЖӘНЕ САЯСИ ҰСЫНЫСТАР	193

ЭКОНОМИКАДАҒЫ ПӘНАРАЛЫҚ ЗЕРТТЕУЛЕР

С. Мұратқызы, Е.Е. Мубарак, И.В. Бордияну, А.С. Серіктаева ДЕМОГРАФИЯЛЫҚ ДИНАМИКАНЫҢ ҚАЗАҚСТАННЫҢ ЕҢБЕК НАРЫҒЫНДАҒЫ ГЕНДЕРЛІК ТЕНДІККЕ ӨСЕРІ	205
Н.Т. Батырова, Д.С. Асан, С.А. Нахипбекова, Ж.М. Акимов, Р.А. Мукатова ТҮРКІСТАНДЫ ТҰРАҚТЫ ДАМУ РЕТІНДЕ ОҚИҒАЛЫҚ ТҮРИЗМ БАҒЫТТАРЫ	219
И.Р. Халитова, М.М. Халитова, Е.Т. Садықов ҚАЗАҚСТАН ТҰРҒЫНДАРЫНДА ЭКОНОМИКАЛЫҚ САНА ҚАЛЫПТАСУЫНЫҢ ФАКТОРЛАР МЕН ШАРТТАРЫ	232
Г.Е. Мауленкулова, З.А. Бигельдиева, А.Н. Исахметова, С.С. Есенбекова, Н.К. Саркулова ТҰРАҚТЫ ДАМУ ШЕҢБЕРІНДЕГІ БИЗНЕСТІҢ ӘЛЕУМЕТТІК ЖАУАПКЕРШІЛІГІН ЗЕРТТЕУ	244
Л.Л. Божко, Г.Ж. Сейтхамзина, И.Д. Тургель, Т.Е. Печенкина, А.Д. Жуковский ТДМ-НЫҢ ҚОҒАМДЫҚ НАЗАРЫН БАҚЫЛАУ ЖӘНЕ БАҒАЛАУ: АЙМАҚТЫҚ АСПЕКТ	255
А.Н. Тоқсанова, Ж.Т. Ділдәбаева, Ж.С. Ашықбаева МЕМЛЕКЕТТІК-ЖЕКЕ СЕРІКТЕСТІК ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫНДА ТҮРИЗМДІ ТҰРАҚТЫ ДАМУ ҚҰРАЛЫ РЕТІНДЕ	269



СОДЕРЖАНИЕ

СТАТИСТИКА, УЧЕТ И АУДИТ

<i>Ю.К. Шокаманов, Ю.В. Баева, К.К. Бельгибаева</i> ТОРГОВО-ЭКОНОМИЧЕСКОЕ СОТРУДНИЧЕСТВО КАЗАХСТАНА И РОССИИ В УСЛОВИЯХ САНКЦИЙ	5
<i>А.Е. Шахарова, З.Р. Базу, Н.М. Ыбырайым, А.Б. Каналина</i> ОЦЕНКА ЭФФЕКТИВНОСТИ ИСПОЛЬЗОВАНИЯ НАЦИОНАЛЬНЫХ КАДРОВЫХ РЕСУРСОВ РЕСПУБЛИКИ КАЗАХСТАН В КОНТЕКСТЕ СОЦИАЛЬНО-ЭКОНОМИЧЕСКОГО РАЗВИТИЯ	19
<i>Г.Ж. Таяуова, Е.А. Бакиров, Д.А. Куланова, Г.П. Коптаева, Б.Д. Бекпазаров</i> МЕТОДИЧЕСКОЕ ИССЛЕДОВАНИЕ ИНДЕКСА ЧЕЛОВЕЧЕСКОГО РАЗВИТИЯ В РАЗРЕЗЕ РЕГИОНОВ КАЗАХСТАНА	32
<i>А.Е. Бейсебаева, А.А. Муталиева, Д.Б. Балабекова, О.О. Гринева, О.А. Стаценко</i> ИССЛЕДОВАНИЕ ЭКОНОМИЧЕСКИХ ПОКАЗАТЕЛЕЙ В УСТОЙЧИВОМ УПРАВЛЕНИИ СФЕРОЙ ЗДРАВООХРАНЕНИЯ	47

ФИНАНСЫ

<i>Б.Е. Алимбекова, Я.А. Ералиева</i> БИБЛИОМЕТРИЧЕСКИЙ АНАЛИЗ В ОБЛАСТИ ПОЛИТИКИ ПОВЫШЕНИЯ ФИНАНСОВОЙ ГРАМОТНОСТИ	62
<i>А.К. Байдаков, Н.К. Кучукова, О.Ш. Әділханов</i> АДАПТАЦИЯ ЗАРУБЕЖНЫХ МЕТОДИК ДИАГНОСТИКИ ВЕРОЯТНОСТИ БАНКРОТСТВА: ОПЫТ КАЗАХСТАНА....	76
<i>А.О. Базарбаев, М.К. Кожасметова, Д.Т. Джарикбаева, Б.Ж. Акпанбетова</i> ДИАГНОСТИКА ФИНАНСОВОГО КРИЗИСА КОМПАНИЙ И АНАЛИЗ ВЕРОЯТНОСТИ БАНКРОТСТВА (НА ПРИМЕРЕ АО НК КТЖ)	88

ЭКОНОМИКА И МЕНЕДЖМЕНТ

<i>А.К. Кадырбергенова, А.Ж. Кулубекова, З.А. Арынова, А.Х. Галиева</i> ОЦЕНКА КОНКУРЕНТОСПОСОБНОСТИ НЕФТЕХИМИЧЕСКОЙ ПРОДУКЦИИ В УСЛОВИЯХ ИННОВАЦИОННОГО РАЗВИТИЯ КАЗАХСТАНА	103
<i>А.Е. Есболова, Б. Қ. Молдабеков, Г.Н. Абдикеримова</i> АНАЛИЗ РАЗВИТИЯ СЕЛЬСКОХОЗЯЙСТВЕННЫХ КООПЕРАТИВОВ МОЛОЧНОГО НАПРАВЛЕНИЯ ТУРКЕСТАНСКОЙ ОБЛАСТИ	119
<i>А.Т. Мергенбаева, А.Е. Наурызбекова, Н.Т. Кальбаева, А.А. Садыкбекова, Ш.А. Карабаева</i> ИССЛЕДОВАНИЕ ЭКОНОМИЧЕСКИХ ФАКТОРОВ ЭФФЕКТИВНОГО ФУНКЦИОНИРОВАНИЯ КАЗАХСТАНСКИХ МЯСОПЕРЕРАБАТЫВАЮЩИХ ПРЕДПРИЯТИЙ	132
<i>М.Д. Сайымова, Р.Ә. Есберген, Е.А. Ставбуник, О.В. Жидкоблинова, Г.Б. Бермухамедова</i> О ПРИМЕНЕНИИ МЕР ЭФФЕКТИВНОСТИ В УПРАВЛЕНЧЕСКОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ СЕЛЬСКИХ АКИМОВ РЕСПУБЛИКИ КАЗАХСТАН: ИССЛЕДОВАНИЕ И ОЦЕНКА	147
<i>Р.К. Турысбекова, Э.О. Кыдырбаева, А.М. Кендјасарова</i> ЭКОНОМИЧЕСКИЕ ЦИКЛЫ В УСЛОВИЯХ ГЛОБАЛЬНОЙ НЕОПРЕДЕЛЕННОСТИ: ТРАНСФОРМАЦИЯ ТЕОРЕТИЧЕСКИХ ПОДХОДОВ И ПРАКТИЧЕСКИХ ИНСТРУМЕНТОВ АНАЛИЗА	162
<i>М.Мусеев, М.Абайдуллаева, Д.М.Хамитова, П.Ж.Орынбет</i> КОНКУРЕНТОСПОСОБНОСТЬ ОЗДОРОВИТЕЛЬНОГО ТУРИЗМА В РЕСПУБЛИКЕ КАЗАХСТАН: ФАКТОРЫ И ПЕРСПЕКТИВЫ РАЗВИТИЯ	176
<i>О.В. Киричок, Н.А. Аманкелді, Р.С. Парманова, Н.В. Духан</i> РЕГИОНАЛЬНЫЕ ДИСПРОПОРЦИИ В ОБЩЕМ КОЭФФИЦИЕНТЕ ОХВАТА ВЫСШИМ ОБРАЗОВАНИЕМ (GER) И ЕГО СОЦИАЛЬНО-ЭКОНОМИЧЕСКИЕ ДЕТЕРМИНАНТЫ В КАЗАХСТАНЕ: ТЕНДЕНЦИИ И ПОДХОДЫ К РЕГУЛИРОВАНИЮ	193

МЕЖДИСЦИПЛИНАРНЫЕ ИССЛЕДОВАНИЯ В ЭКОНОМИКЕ

<i>С. Мұратқызы, Е.Е. Мубарак, И.В. Бордияну, А.С. Серіктаева</i> ВЛИЯНИЕ ДЕМОГРАФИЧЕСКОЙ ДИНАМИКИ НА ГЕНДЕРНОЕ РАВЕНСТВО НА РЫНКЕ ТРУДА КАЗАХСТАНА	205
<i>Н.Т.Батырова, Д.С.Асан, С.А.Нахипбекова, Ж.М.Акимов, Р.А.Мукатова</i> НАПРАВЛЕНИЯ СОБЫТИЙНОГО ТУРИЗМА В УСТОЙЧИВОМ РАЗВИТИИ ТУРКЕСТАНА	219
<i>И.Р.Халитова, М.М. Халитова, Е.Т.Садыков</i> ФАКТОРЫ И УСЛОВИЯ ФОРМИРОВАНИЯ ЭКОНОМИЧЕСКОГО СОЗНАНИЯ У НАСЕЛЕНИЯ КАЗАХСТАНА	232
<i>Г.Е. Мауленкулова, З.А. Бисельдиева, А.Н. Исахметова, С.С. Есенбекова, Н.К. Саркулова</i> ИССЛЕДОВАНИЕ СОЦИАЛЬНОЙ ОТВЕТСТВЕННОСТИ БИЗНЕСА В РАМКАХ УСТОЙЧИВОГО РАЗВИТИЯ.....	244
<i>Л.Л. Божко, Г.Ж. Сейтхамзина, И.Д. Тургель, Т.Е. Печенкина, А.Д. Жуковский</i> МОНИТОРИНГ И ОЦЕНКА ОБЩЕСТВЕННОГО ВНИМАНИЯ К ЦУР: РЕГИОНАЛЬНЫЙ АСПЕКТ	255
<i>А.Н. Токсанова, Ж.Т. Дильдебаева, Ж. С. Ашикбаева</i> ГОСУДАРСТВЕННО-ЧАСТНОЕ ПАРТНЕРСТВО, КАК ИНСТРУМЕНТ УСТОЙЧИВОГО РАЗВИТИЯ ТУРИЗМА В РЕСПУБЛИКЕ КАЗАХСТАН	269



CONTENT

STATISTICS, ACCOUNTING AND AUDIT

<i>Yu.K. Shokamanov, Yu.V. Bayeva, K.K. Belgibayeva</i> TRADE AND ECONOMIC COOPERATION BETWEEN KAZAKHSTAN AND RUSSIA UNDER THE CONDITIONS OF SANCTIONS	5
<i>A.E. Shakharova, Z.R. Bashu, N.M. Ybyraiym, A.B. Kanapina</i> EVALUATION OF THE EFFECTIVENESS OF UTILIZING NATIONAL HUMAN RESOURCES OF THE REPUBLIC OF KAZAKHSTAN IN THE CONTEXT OF SOCIO-ECONOMIC DEVELOPMENT	19
<i>G.J. Tayauova, Y.A. Bakirov, D.A. Kulanova, G.P. Koptayeva, B.D. Beknazarov</i> METHODOLOGICAL STUDY OF THE HUMAN DEVELOPMENT INDEX IN THE CONTEXT OF THE REGIONS OF KAZAKHSTAN	32
<i>A.E. Beisebayeva, A.A. Mutaliyeva, D.B. Balabekova, O.O. Grineva, O.A. Statsenko</i> RESEARCH OF ECONOMIC INDICATORS IN THE SUSTAINABLE MANAGEMENT OF THE HEALTHCARE SECTOR ...	47

FINANCE

<i>B.E. Alimbekova, Y.A. Yeraliyeva</i> BIBLIOMETRIC ANALYSIS IN THE FIELD OF FINANCIAL LITERACY POLICY	62
<i>A. Baidakov, N. Kuchukova, O. Adilkhanov</i> ADAPTATION OF FOREIGN METHODS FOR DIAGNOSING THE PROBABILITY OF BANKRUPTCY: THE EXPERIENCE OF KAZAKHSTAN	76
<i>A.O. Bazarbayev, M.K. Kozhakhmetova, D.T. Dzharikbaeva, B.Zh. Akpanbetova</i> DIAGNOSTICS OF THE COMPANY'S FINANCIAL CRISIS AND ANALYSIS OF THE PROBABILITY OF BANKRUPTCY (USING THE EXAMPLE OF JSC NC KTZ)	88

ECONOMICS AND MANAGEMENT

<i>A. Kadyrbergenova, A. Kulubekova, Z. Arynova, A. Galieva</i> ASSESSMENT OF THE COMPETITIVENESS OF PETROCHEMICAL PRODUCTS IN THE CONTEXT OF INNOVATIVE DEVELOPMENT OF KAZAKHSTAN	103
<i>A. Yesbolova, B. Moldabekov, G. Abdikerimova</i> ANALYSIS OF THE AGRICULTURAL COOPERATIVES DEVELOPMENT OF THE DAIRY DIRECTION IN TURKESTAN REGION	119
<i>A.T. Mergenbayeva, A.E. Nauryzbekova, N.T. Kalbayeva, A.A. Sadykbekova, Sh.A. Karabayeva</i> RESEARCH OF ECONOMIC FACTORS OF EFFECTIVE FUNCTIONING OF KAZAKHSTANI MEAT PROCESSING ENTERPRISES	132
<i>M. Saiymova, R. Yesbergen, Ye. Stavbunik, O. Zhidkoblinova, G. Bermukhamedova</i> ON THE APPLICATION OF CRITERIA OF MANAGERIAL ACTIVITY OF RURAL AKIMS OF THE REPUBLIC OF KAZAKHSTAN: RESEARCH AND EVALUATION	147
<i>R. Turysbekova, E. Kydyrbayeva, A. Kenjassarova</i> ECONOMIC CYCLES IN CONDITIONS OF GLOBAL UNCERTAINTY: TRANSFORMATION OF THEORETICAL APPROACHES AND PRACTICAL ANALYSIS TOOLS	162
<i>M.A. Mussayev, M.M. Abaidullayeva, D.M. Khamitova, P.Zh. Orynbet</i> THE COMPETITIVENESS OF HEALTH TOURISM IN THE REPUBLIC OF KAZAKHSTAN: FACTORS AND DEVELOPMENT PROSPECTS	176
<i>O.V. Kirichok, N.A. Amankeldi, R.S. Parmanova, N.V. Doohan</i> REGIONAL DISPARITIES IN GROSS ENROLLMENT RATIO (GER) IN HIGHER EDUCATION AND ITS SOCIOECONOMIC DETERMINANTS IN KAZAKHSTAN: TRENDS AND POLICY IMPLICATIONS	193

INTERDISCIPLINARY RESEARCH IN ECONOMICS

<i>S. Muratkyzy, Y.Y. Mubarakov, I.V. Bordiyanu, A.S. Seriktayeva</i> INFLUENCE OF DEMOGRAPHIC DYNAMICS ON GENDER EQUALITY IN THE LABOR MARKET OF KAZAKHSTAN <i>N.T. Batyrova, D.S. Asan, S.A. Nakhipbekova, J.M. Akimov, R.A. Mukatova</i> EVENT TOURISM DESTINATIONS IN THE SUSTAINABLE DEVELOPMENT OF TURKESTAN	205
<i>I.M. Khalitova, M.M. Khalitova, Ye.T. Sadykov</i> FACTORS AND CONDITIONS OF THE FORMATION OF ECONOMIC CONSCIOUSNESS AMONG THE POPULATION OF KAZAKHSTAN	219
<i>G.E. Maulenkulova, Z.A. Bigeldieva, A.N. Issakhmetova, S.S. Yesenbekova, N.K. Sarkulova</i> STUDY OF BUSINESS SOCIAL RESPONSIBILITY WITHIN THE FRAMEWORK OF SUSTAINABLE DEVELOPMENT ...	232
<i>L.L. Bozhko, G.Zh. Seitkhamzina, I.D. Turgel, T. E. Pechenkina, A.D. Zhukovsky</i> MONITORING AND ASSESSING PUBLIC ATTENTION TO THE SDGS: REGIONAL ASPECT	244
<i>A.N. Toxanova, Zh.T. Dildebayeva, Zh.S. Ashikbayeva</i> PUBLIC-PRIVATE PARTNERSHIP AS A TOOL FOR SUSTAINABLE DEVELOPMENT OF TOURISM IN KAZAKHSTAN	255
	269



Статистика, учет и аудит, 1(96)2025. стр. 5-18

DOI: <https://www.doi.org/10.51579/1563-2415.2025.-1.01>

Статистика, учет и аудит

МРНТИ 06.51.77

УДК 339.9

ТОРГОВО-ЭКОНОМИЧЕСКОЕ СОТРУДНИЧЕСТВО КАЗАХСТАНА И РОССИИ В УСЛОВИЯХ САНКЦИЙ

Ю.К. Шокаманов¹, Ю.В. Баяева^{2*}, К.К. Бельгибаева³

¹Алматинский гуманитарно-экономический университет, Алматы, Казахстан

²Казахстанский филиал МГУ имени М.В.Ломоносова, Астана, Казахстан

³Туран Астана Университет, Астана, Казахстан

*Corresponding author e-mail: bayevayv@my.msu.ru

Аннотация. Данная статья посвящена анализу влияния антироссийских санкций на торгово-экономические отношения между Казахстаном и Россией. Используются массивы данных официальной статистики как для стран-участниц ЕАЭС за 2005-2023 гг., так и отдельно для Казахстана и России за 2011-2023 гг.; выполнен детальный дескриптивный анализ динамики и структуры экспортных и импортных поставок между Казахстаном и Россией, взаимных инвестиций; произведен расчет индексов Херфиндаля-Хиришмана.

Дескриптивный анализ установил значительное влияние санкций в отношении России на структурные сдвиги в торговле с Казахстаном. Во-первых, сократился импорт из России из-за ограничений поставок определённых товаров и ухода ряда компаний с российского рынка. Во-вторых, Казахстан увеличил экспорт в Россию почти на четверть, главным образом, за счет поставок машин, оборудования и продукции химической промышленности. Рассчитанные индексы Херфиндаля-Хиришмана подтвердили, что экспорт из Казахстана в Россию более концентрированный, чем импорт из России в Казахстан.

Одновременно проявились негативные эффекты для Казахстана: повысились издержки, связанные с изменением транспортно-логистических маршрутов и поиском новых контрагентов; увеличились риски вторичных санкций в отношении казахстанских производителей и иностранных финансовых учреждений, осуществляющих реэкспорт санкционных товаров в Россию, товаров двойного назначения и товаров «высокого приоритета».

Ключевые слова: экономические санкции; влияние санкций; торговля; Евразийский экономический союз; торговые отношения; взаимные инвестиции; индекс Херфиндаля-Хиришмана.

Основные положения. Результаты исследования торгово-экономического сотрудничества России и Казахстана в условиях антироссийских санкций показали наличие у стран потенциала для расширения взаимодействия в области торговли и взаимных инвестиций. В настоящее время данный потенциал реализуется преимущественно за счет реэкспортных операций товаров с высокой добавленной стоимостью и за счет увеличения экспорта казахстанского сырья, что, в свою очередь, способствует диверсификации экспортной корзины Казахстана. В этой связи важно

Cite this article as: Shokamanov Yu.K., Bayeva Yu.V., Belgibayeva K.K. Trade and economic cooperation between Kazakhstan and Russia under the conditions of sanctions. *Statistics, accounting and audit*. 2025, 1(96), 5-18. (In Russ.). DOI: <https://www.doi.org/10.51579/1563-2415.2025.-1.01>



определить те ниши, которые могут занять отечественные производители в условиях санкционного давления на Россию. Перспективными направлениями дальнейшего исследования могут стать вопросы анализа комплементарности торговли между странами, а также изучение механизмов поддержки и создания условий для реализации экспортного потенциала Казахстана.

Введение. В данной работе исследуются вопросы, связанные с анализом воздействия антироссийских санкций на торговые и инвестиционные отношения Казахстана с Россией. Санкции, введенные в отношении России со стороны США, ЕС, Канады, Швейцарии, Великобритании и других стран, изменили торговые потоки между странами-соседями: Казахстаном и Россией, структуру их взаимной торговли и взаимных инвестиций. Антироссийские санкции коснулись разных сфер экономики и проявились в разнообразных формах: ограничении по экспорту и импорту ряда товаров, оборудования, замораживании российских активов за рубежом, ограничении в проведении финансовых операций с российскими компаниями, блокировке системы SWIFT для российских банков, ограничении доступа к первичным и вторичным рынкам капитала для ряда российских банков и компаний, прекращении авиационного сообщения между странами ЕС и Россией, закрытии крупнейших портов для России и др. [1].

Казахстан, у которого с Россией самая протяженная граница и самые тесные торговые отношения, в лице различных экономических агентов (производителей, посредников, потребителей и др.), столкнулся как с серьезными ограничениями, так и с новыми возможностями.

Таким образом, целью настоящего исследования является анализ изменения торговых и инвестиционных отношений Казахстана и России в условиях санкций. Основными задачами исследования являются:

- оценка изменения товарооборота Казахстана с Россией и с другими странами-членами ЕАЭС до и после введения антироссийских санкций;
- выявление изменений в структуре экспортных и импортных поставок в торговле Казахстана с Россией;
- оценка изменений концентрации Казахстанского экспорта в Россию и российского импорта в Казахстан на основе индекса Херфиндаля-Хиршмана в период усиления антироссийских санкций;
- анализ изменений в динамике взаимных прямых инвестиций России и Казахстана;
- обобщение полученных результатов, выявление позитивных и неблагоприятных эффектов антироссийских санкций для Казахстана.

Литературный обзор. Экономические последствия санкций исследуются не только для стран, в отношении которых они введены, но и для тех экономик, которые имеют тесные экономические отношения со страной-объектом санкций как, например, страны-члены Евразийского экономического союза (далее ЕАЭС). В исследовании Пылина А. Г. [2] отмечается, что антироссийские санкции воздействуют на страны ЕАЭС через глобальные и региональные каналы. Глобальные каналы связаны с изменением конъюнктуры на мировых топливно-сырьевых рынках: резкий рост цен на топливно-сырьевые товары благоприятно сказался на странах-экспортерах данных товаров (Казахстан, Россия), но усилил инфляционное давление и ухудшил счет текущих операций для стран-импортёров данных товаров (Армения, Беларусь, Кыргызстан). Региональные каналы автор связывает с положительным воздействием на



рост стран членов-ЕАЭС за счет увеличения торговых и миграционных связей с Россией. Для Казахстана автор исследования отмечает наличие потенциальных выгод от релокации части работавших в России западных корпораций.

Политико-экономический аспект воздействия антироссийских санкций на отношения России и Казахстана рассматриваются в исследовании Комолова О. [3]. Автор подчёркивает, что в настоящее время Казахстан является одним из основных направлений российских инвестиций среди стран СНГ. В то же время активное экономическое и политическое сотрудничество с Казахстаном развивают и другие государства, такие как Китай, США, Турция и страны ЕС, что, по мнению исследователя, создаёт потенциальную почву для конфликта коммерческих интересов. Согласно данным исследования, в 2023 году Казахстан вошёл в число пяти крупнейших торговых партнёров России, выполняя роль торгового хаба для параллельного импорта. Кроме того, автор отмечает усиление конкуренции между казахстанскими и российскими экспортёрами нефти, что также подтверждается в исследовании [4]. Для Казахстана ряд исследователей выделяют риски неопределённости, которые выступают ограничивающим фактором инвестиционной активности, риски попадания казахстанских компаний под вторичные санкции [5, 6].

Углубление торгового сотрудничества России и Казахстана в условиях санкций обозначено в научном докладе [7]. Так, наращивание объемов поставок товаров из Казахстана связано, прежде всего, с механизмом разрешенного параллельного импорта в Россию. Авторы доклада отметили существенный рост поставок казахстанскими экспортёрами смартфонов, процессоров, контроллеров, карт-памяти и смарт-карт.

Исследование Ли В. А. [8] показало, что антироссийские санкции изменили отношения между странами таким образом, что новая ситуация будет способствовать сохранению и повышению кооперационных связей в рамках производственных цепочек между странами за счет высокой степени соответствия товарной структуры экспорта и импорта. Автор проводит глубокий дескриптивный анализ изменения торговых потоков между Россией и Казахстаном. Выявлено, что за три года (2021–2023 гг.) экспорт промышленной продукции Казахстана показал высокие темпы прироста: машины, оборудование, транспортные средства – 444%; обувь, головные изделия и галантерейные товары – 415%; кожевенное сырье, пушнина и изделия из них – 286%; строительные материалы – 240%; продукция химической и связанных с ней отраслей – 200%. Автор отмечает, что дальнейшее развитие торгово-экономического сотрудничества стран будет зависеть от темпов взаимной адаптации экономик, с налаживанием технологических и инвестиционных связей.

В исследовании Шегирбаева О. [9] также раскрываются политико-экономические аспекты взаимоотношений стран в свете санкционного давления Запада в отношении России. Автор отмечает усиление двухстороннего сотрудничества в инвестиционной сфере: существенно возросло количество соглашений в области приграничного межрегионального сотрудничества. В исследовании также выявляются экспортные позиции, которые показали значительный рост за последние годы (уран, оксиды и гидроксиды алюминия, краски и лаки, цинк и др.).

Настоящая работа дополняет и развивает предыдущие исследования посредством углубления экономического анализа торговых и инвестиционных отношений России и Казахстана за счет анализа изменения структуры и концентрации экспортной и импортной корзины Казахстана на основе больших данных (около 1200 наименований товарной номенклатуры видов экономической деятельности (далее ТН



ВЭД) для каждого из 13 анализируемых лет), анализа взаимных инвестиций на основе чистых потоков, а не на валовых.

Материалы и методы. Для проведения данного исследования были использованы следующие методы: анализ существующих подходов и обобщение результатов исследований по проблеме влияния антироссийских санкций на казахстанско-российское торгово-экономическое сотрудничество, статистические методы работы с данными (сбор данных, расчет относительных показателей и индексов, сопоставление данных в разрезе стран и категорий, визуализация полученных показателей и интерпретация результатов).

В работе на основе статистических данных Стакомитета СНГ, Бюро национальной статистики АСПР РК и Национального Банка Республики Казахстан осуществлен анализ:

- динамики экспорта и импорта Казахстана со странами-членами ЕАЭС с 2005 года по 2023 годы, что позволяет произвести оценку изменения в структуре торговли как до формирования ЕАЭС, так и в период его функционирования, в том числе и в период применения санкций в отношении России;

- структуры экспортной и импортной товарной корзины Казахстана в Российскую Федерацию с 2011 по 2023 год. произведена оценка степени и динамики концентрации экспорта в Россию и импорта из России на основе индекса Херфиндаля-Хиршмана;

- динамики взаимных прямых инвестиций с 2005 по 2023 гг. между Казахстаном и Россией.

Оценка степени концентрации экспортной и импортной корзины Казахстана осуществлена по методу Херфиндаля-Хиршмана (формула 1 ниже):

$$HHI = \sum_{i=1}^n s_i^2 \quad (1)$$

где, s_i – доля i -ой товарной группы (по 4 кодам ТН ВЭД) в общем объеме экспорта/импорта (в%); n – количество позиций товаров (по 4 кодам ТН ВЭД) в экспортной / импортной корзине.

Индекс Херфиндаря-Хиршмана принимает значения от 0 до 10 000 (если бы экспорт / импорт состоял бы только из одного товара, то индекс был бы равен 10 000). За основу были взяты статистические данные по объемам торговли между Россией и Казахстаном по 4 кодам ТН ВЭД с 2011 года. Чем выше показатель индекса, тем концентрация отдельных товарных групп выше и разнообразие товаров меньше. Результаты оценок будут представлены в следующем разделе статьи.

Результаты и обсуждение. *Изменение товарооборота Казахстана в условиях антироссийских санкций.* Казахстан является членом Евразийского экономического союза (ЕАЭС). Удельный вес товарооборота стран-участниц ЕАЭС в общем объеме внешней торговли стран по итогам 2023 года составил около 20%, увеличившись по сравнению с относительно стабильными показателями на уровне 14-15% в предыдущие годы (таблица 1).



Таблица 1 – Доля товарооборота ЕАЭС и его членов в общем объеме внешней торговли со странами, в процентах

Страны	2015	2016	2017	2018	2019	2020	2021	2022	2023
ЕАЭС	13,6	14,2	14,5	13,6	14,3	14,7	14,5	15,2	19,4
Армения	25,9	27,7	28,2	27,0	28,2	31,7	32,6	37,6	38,7
Беларусь	49,5	52,3	52,6	50,7	50,8	49,5	50,5	59,5	65,4
Казахстан	21,3	22,2	22,8	21,3	22,2	23,6	26,1	21,7	21,4
Кыргызстан	43,9	37,2	38,4	39,3	39,3	42,9	41,1	39,6	28,9
Россия	8,1	8,5	8,8	8,3	8,7	9,1	8,8	9,4	12,8

Примечание: рассчитано авторами на основе [10]. Показатели за 2022 и 2023 год по экспорту и импорту товаров России и Беларуси не опубликованы. Соответствующие показатели были сформированы на основе зеркальной статистики их торговых партнеров.

Для Армении, России и Беларуси доля торговли со странами-членами ЕАЭС выросла за последние два года, для Казахстана и Киргизии – снизилась. Товарооборот Казахстана со странами ЕАЭС занимает пятую часть от общего объема товарооборота.

Таким образом, в условиях антироссийских санкций отмечается рост доли товарооборота ЕАЭС, что может быть связано с замещением товаров из стран, поддерживающих санкции, товарами из стран Союза. Товарооборот Казахстана со странами ЕАЭС снизился относительно 2021 года, но остался стабильным относительно остальных периодов.

Анализ динамики и структуры торговли товарами между Казахстаном и Россией в условиях антироссийских санкций. Россия является важнейшим торговым партнером Казахстана: по итогам 2024 года на ее долю приходится 30% импорта (см. рис. 1 ниже). В отдельные периоды данный показатель превышал 40% (2011 – 41,5%; 2021 – 42,5%). Проведение СВО и усиление антироссийских санкций в начале 2022 года повлияли на изменение торговых потоков импортных товаров (в том числе за счет ухода из России иностранных компаний, товары которых направлялись в страны Центральной Азии) и способствовали диверсификации торговых партнеров Казахстана.

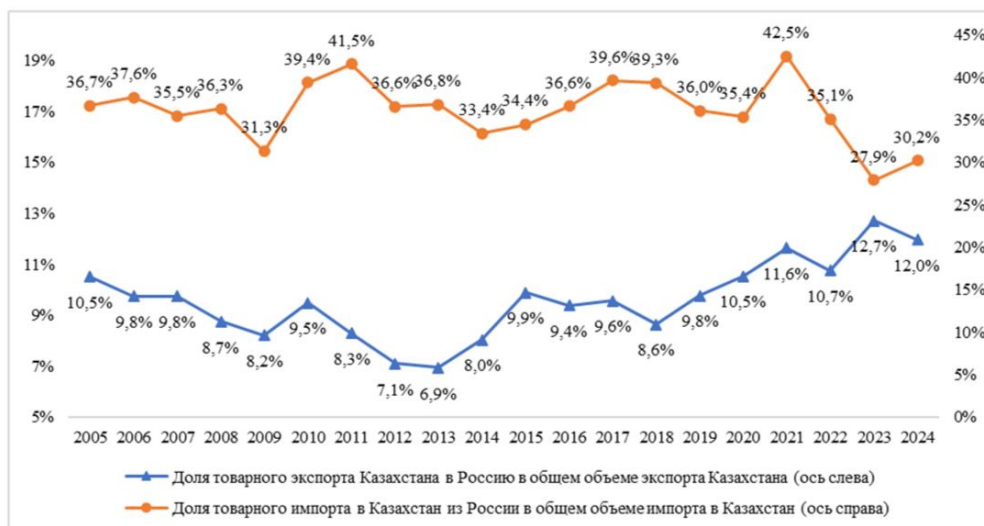


Рисунок 1 – Динамика доли товарного казахстанского экспорта в Россию в общем объеме экспорта Казахстана и доли товарного импорта из России в общем объеме импорта в Казахстан

Примечание: составлено авторами на основе [10]



Казахстанский экспорт в Россию занимает не столь прочные позиции (12% в 2024 году), однако выявляется устойчивый возрастающий тренд с 2013 года. Темпы роста объема экспорта в Россию в условиях санкций: в 2021 году – 140,2% (на фоне постпандемийного восстановления), в 2022 году – 129,5% (на фоне значительного укрепления курса рубля), в 2023 году – 112%, в 2024 году – 94% (по предварительным данным НБ РК).

Структура экспортной товарной корзины Казахстана в Россию с 2011 года остается однородной, высоко концентрированной и преимущественно сырьевой (руды и концентраты железные, хромовые, медные, драгоценных металлов; прокат плоский из железа; элементы химические радиоактивные и изотопы радиоактивные и пр.). Расчеты авторов¹ показали, что доля десяти крупнейших товарных групп (по 4-значному коду ТН ВЭД) в общем объеме экспорта Казахстана снизилась с 67% в 2011 году до 40% в 2023 году (таблица 2).

Таблица 2 – Доля 10 самых крупных товарных позиций экспорта из Казахстана в Россию (по 4-значному коду ТН ВЭД) в общем объеме казахстанского экспорта

2011	2012	2013	2014	2015	2016	2017
67,3%	61,6%	57,4%	55,5%	64,0%	54,9%	54,9%
2018	2019	2020	2021	2022	2023	
54,8%	54,9%	57,9%	60,3%	40,3%	39,53%	

Примечание: рассчитано авторами на основе [11]

О высокой концентрации казахстанского экспорта также свидетельствуют высокие показатели (в сравнении с показателями импортной корзины) индекса Херфиндаля-Хиршмана. Для его оценки использовались таблицы, публикуемые на сайте БНС АСПР РК «Структура экспорта и импорта Республики Казахстан по основным товарным группам со странами ЕАЭС» с 2011 по 2023 г. Индекс для каждого года был рассчитан по формуле 1, приведенной в разделе «Методы исследования». Индексы приведены на рисунке 2 ниже. Динамика этого индекса такова, что до 2016 года казахстанский экспорт в Россию был более концентрированным и менее разнообразным, после 2016 года – менее концентрированным и более разнообразным. В то же время выделяется 2021 год, для которого степень концентрации экспорта была аномально высокой.

¹Для каждого года выделены 10 крупнейших товарных позиций для экспорта из Казахстана в Россию, определена их стоимостная оценка и вычислена их доля в общей стоимостной оценке казахстанского экспорта.



Рисунок 2 – Динамика индекса Херфиндаля-Хиршмана для экспортной и импортной корзины Казахстана с 2011 по 2023 гг.

Примечание: составлено авторами на основе собственных расчетов

Структура экспорта Казахстана в Россию сильнее всего изменилась в 2022 и 2023 годах после начала специальной военной операции и усиления антироссийских санкций. В 2022 году существенно возрос экспорт из Казахстана в Россию химической продукции (в 2,13 раз в 2022 году и в 1,45 – в 2023), кожевенного сырья и пушнины (в 2,33 в 2022 году и 1,81 раз в 2023), строительные материалы (в 2,66 раз). С 2021 года высокий всплеск наблюдается по таким товарным группам, как древесина, лесоматериалы и целлюлозно-бумажные изделия; текстиль и текстильные изделия; машины, оборудование, транспортные средства, приборы и аппараты.

Несмотря на то что по группе товаров «Минеральные продукты» отмечается слабо заметный рост в 2021 и 2022 году, а в 2023 году и вовсе – падение, отдельные товарные позиции в этой группе продемонстрировали сильный рост: каолин – в 1000 раз в 2022 году, сера – в 9 раз в 2021 году, вещества минеральные – в 21 и 17 раз в 2022 и 2023 годах соответственно, нефть и нефтепродукты – в 2 раза в 2022 году.

В разделе «Продукция химической и связанных с ней отраслей промышленности» отмечается рост экспорта в 2,13 раз в 2022 году и в 1,45 раз в 2023 году. При этом отдельные товарные позиции продемонстрировали крайне высокие темпы роста (более чем в тысячу раз): сырье для лакокрасочных изделий, желатин, фотохимикаты. В сотни раз возрос экспорт каучука, реагенты диагностические, химические соединения различных типов и пр.

В разделе «Машины, оборудование, транспортные средства, приборы и аппараты» высокий рост продемонстрировали такие товары, как транспортные средства промышленного назначения, бытовая техника, шасси для моторных транспортных средств, вычислительные машины и их блоки, музыкальная аппаратура и инструменты и пр.

Структура импортной корзины из России в Казахстан является менее концентрированной. Доля десяти крупнейших товарных групп в импортной корзине (по 4-значному коду ТН ВЭД) имеет понижательный тренд с 36% в 2011 году до 19,2%



в 2023 году (таблица 3), большие товарные группы не выявляются. Динамика индекса Херфиндаля-Хиршмана свидетельствует о том, что с 2014 года разнообразие импорта растет, концентрация стабильно снижается (рисунок 2).

Таблица 3 – Доля 10 самых крупных товарных позиций импорта из России в Казахстан (по 4-значному коду ТН ВЭД) в общем объеме импорта в Казахстан

2011	2012	2013	2014	2015	2016	2017
36,0%	36,4%	40,2%	27,6%	25,9%	21,5%	21,7%
2018	2019	2020	2021	2022	2023	
23,9%	20,3%	20,0%	19,5%	18,8%	19,2%	

Примечание: рассчитано авторами на основе [11]

В структуре крупных импортных товаров присутствуют товары несырьевого характера (автомобили легковые и прочие моторные транспортные средства (до 2021 года включительно); вагоны железнодорожные или трамвайные, грузовые несамоходные; шины и покрышки; трубы и трубки прочие). Среди сырьевых товаров в импортной корзине преобладают руды и концентраты драгоценных металлов; нефть и нефтепродукты, полученные из битуминозных пород; кокс и полукокс из каменного угля, lignита или торфа.

Наибольший спад наблюдается в таких товарных группах как машины, оборудование, транспортные средства, приборы и аппараты (падение наблюдается в 2022 году) кожевенное сырье, пушнина и изделия из них; Обувь, головные изделия и галантерейные товары; древесина, лесоматериалы и целлюлозно-бумажные изделия.

Анализ динамики взаимных прямых инвестиций (Казахстан – Россия). Антироссийские санкции изменили направления движения трансграничных инвестиций, данные изменения коснулись взаимных инвестиций России и Казахстана. Рассмотрим их в контексте происходящих в Казахстане тенденций в динамике прямых иностранных инвестиций.

Для анализа мы будем использовать показатель чистых прямых инвестиций (вместо валовых). Это обусловлено тем, что валовые прямые инвестиции включают в себя только входящие потоки инвестиций и не учитывают погашения по инструментам участия и долговым обязательствам [12]. Чистый приток иностранных прямых инвестиций включает в себя долговые инструменты², реинvestированные доходы³ и инструменты участия в капитале⁴.

На рисунке 3 ниже представлена динамика чистого притока иностранных прямых инвестиций (без учета реинвестиций, так как реинвестиции являются долей иностранных акционеров в доходе казахстанских предприятий, а не «физическим» поступлением денег из-за рубежа). Тенденции в Казахстане таковы, что с 2018 года чистый приток иностранных прямых инвестиций (без реинvestированных доходов) является отрицательным, что означает сокращение вложений иностранных активов в

²Показатель, в котором учитываются главным образом займы, выданные зарубежными материнскими компаниями казахстанским дочерним предприятиям с иностранным участием.

³ Доля иностранных прямых инвесторов в нераспределенной прибыли (убытке) казахстанских предприятий прямого инвестирования предприятия, еще не изъятая его иностранным владельцем в виде дивидендов.

⁴Покупка доли в казахстанских предприятиях нерезидентами у третьих лиц-резидентов.



Казахстан. Аналогичная ситуация наблюдается в отношении чистого притока иностранных прямых инвестиций из России в Казахстан. Однако за последние три года с 2021 по 2023 год включительно данный показатель растет, особенно в 2023 году.



Рисунок 3 – Чистый приток иностранных прямых инвестиций в Казахстан (без реинвестированных доходов) из всех стран, в том числе из России, в млн. долл. США

Примечание: составлено авторами на основе [13]

Чистый отток иностранных инвестиций из Казахстана в Россию (рисунок 4) имеет отличительный тренд от показателя оттока в страны мира. В целом с 2013 года казахстанские компании вкладывают в Россию (имеется ввиду физический приток денег), за исключением 2017 и 2022 г. 2023 год также был аномальным: казахстанские инвесторы направили в Россию 1,7 млрд. долл. США прямых инвестиций (преимущественно, через долговые инструменты и инструменты участия в капитале).

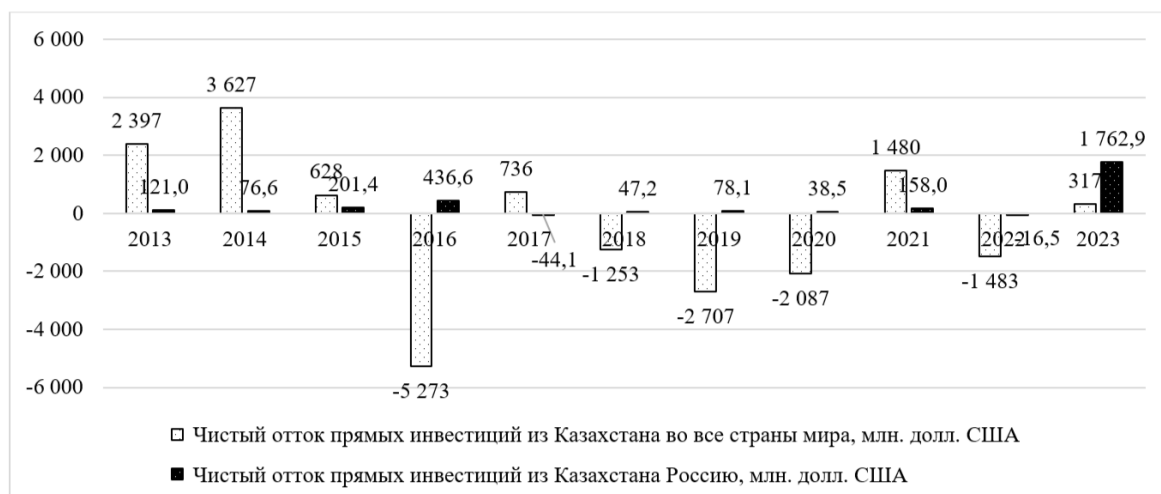


Рисунок 4 – Чистый отток иностранных прямых инвестиций из Казахстана (без реинвестированных доходов) во все страны, в том числе в Россию, в млн. долл. США

Примечание: составлено авторами на основе [13]



Прямые иностранные инвестиции являются важным фактором в развитии экономики и повышении ее устойчивости. Казахстан предпринимает шаги для улучшения инвестиционного климата, что может компенсировать негативное влияние санкций. Некоторые инвесторы, которые ранее рассматривали Россию как привлекательное место для вложений, теперь могут переориентироваться на Казахстан. Это связано с тем, что Казахстан предлагает более стабильную политическую и экономическую среду по сравнению с Россией в условиях санкций.

Заключение. Проведенное исследование позволило сформулировать ряд выводов и рекомендаций. Анализ показал, что антироссийские санкции (усиленные после начала 2022 года) воздействовали на торгово-экономическое сотрудничество стран-членов ЕАЭС. Товарооборот Союза заметно вырос, что свидетельствует о переориентации торговых потоков и усилению взаимосвязи между странами (заметные изменения в торговле со странами ЕАЭС произошли в России и Беларуси). Товарооборот Казахстана со странами членами ЕАЭС в 2022 и 2023 году, наоборот, снизился за счет сокращения импортных поставок, которые направлялись в Казахстан преимущественно из России. *Подобные изменения сигнализируют о нераскрытом потенциале функционирования ЕАЭС. Важным, на наш взгляд, является необходимость использования оценок комплементарности торговли товарами между странами в программах развития отраслей экономики. Учет данного фактора позволит выявить потенциальные ниши для казахстанского экспорта в страны ЕАЭС, преимущественно в Россию.*

Как показывают рассчитанные индексы Херфиндаля-Хиршмана и показатели долей 10 крупнейших товарных экспортных позиций разнообразие казахстанского экспорта в динамике растет (хотя еще и остается на низком уровне). Важно понимать, что рост экспорта за счет «реэкспорта» не является устойчивой формой усиления сотрудничества между странами. Высокие риски попадания казахстанских компаний под вторичные санкции, восстановление торгово-экономических отношений России со странами Запада нивелируют тот позитивный эффект, который был получен в 2022-2023 гг. На наш взгляд, у Казахстана было «окно» возможностей в 2022 году на фоне высокого курса рубля занять определенные ниши российских рынков собственным производством. В этих условиях было важно поддерживать инициативы для расширения мощностей казахстанских производителей, что в Казахстане крайне сложно на фоне высоких процентных ставок по займам. Однако реализация выродилась в экспорте преимущественно сырьевых товаров, с низкой добавленной стоимостью. Рост экспорта в Россию отмечается по таким товарным группам, как машины, оборудование, транспортные средства, приборы и аппараты; продукция химической и связанных с ней отраслей промышленности; древесина, лесоматериалы и целлюлозно-бумажные изделия; строительные материалы и пр. Отдельные товарные позиции продемонстрировали рост в более тысячу раз (каолин, сера, каучук, реагенты диагностические, химические соединения различных типов и пр.)

С 2021 года в Казахстан из России наблюдается положительный чистый приток прямых инвестиций (без учета реинвестированных доходов). При этом в 2023 году отмечается резкий рост прямых инвестиций из Казахстана в Россию. Это свидетельствует о том, что в условиях антироссийских санкций произошло углубление инвестиционных связей между странами.



Казахстан стремится сохранить нейтралитет и развивать многовекторную внешнеэкономическую политику, углубляя сотрудничество с Китаем, Турцией и странами ЕС. Однако усиление санкционного давления может привести к ужесточению контроля со стороны западных государств, ограничивая возможности Казахстана как транзитного узла для российской экономики.

В целом, несмотря на вызовы, торгово-инвестиционное сотрудничество между Казахстаном и Россией имеет потенциал для дальнейшего роста, но требует гибкости в адаптации к новым экономическим и политическим условиям.

Информация о финансировании. Статья подготовлена в рамках реализации грантового исследования, финансируемого Комитетом науки Министерства науки и высшего образования Республики Казахстан (ИРН AP19676692 «Структурные изменения в экономике ЕАЭС и их влияние на устойчивое развитие экономики Казахстана»).

Список литературы

1. Russia. Sanctions regime [Электронный ресурс] / Global Sanctions. Low, Practice and Guidance. – Режим доступа: <https://globalsanctions.com/region/россия/?lang=ru> (дата обращения: 18.10.2024).
2. Пылин А.Г. Трансформация постсоветской евразийской интеграции в условиях санкций: возможности и риски // Вестник Института экономики Российской академии наук. – 2022. – № 6. – С. 127-141. – DOI: 10.52180/2073-6487_2022_6_127_141.
3. Комолов О. Воздействие западных санкций на роль и место России в отношениях с Казахстаном (политико-экономический аспект) // Общество и экономика. – 2024. – Т. 7. – № 8. – С. 127-136. – DOI: 10.31857/S0207367624070099.
4. Ongdash A., Omirtay A., Bektukhametova A. Влияние антироссийских санкций на экспорт Казахской нефти // ECONOMIC Series of the Bulletin of the LN Gumilyov ENU. – 2023. – № 3. – С. 176-185. – DOI: 10.32523/2789-4320-2023-3-176-185.
5. Молдашев К. Б., Махмеджанов Г. Н. Переосмысление роли Евразийского экономического союза в условиях санкций // Central Asian Economic Review. – 2023. – № 2. – С. 93-105. – DOI: 10.52821/2789-4401-2023-2-93-105.
6. Moldashev K. The Effects of Trade Related Sanctions on Russia on Kazakhstan's International Trade in Goods // Eurasian Journal of Economic and Business Studies. – 2023. – № 67 (4). – С. 38-48. – DOI: 10.47703/ejeb.v67i4.321.
7. Каспийский регион в процессах регионализации Евразии: Коллективный научный доклад / Отв. ред. Л.Б. Вардомский. – М.: Институт экономики РАН, 2023. – 74 с.
8. Ли В. А. Трансформация внешнеторгового оборота России и Республики Казахстан в условиях геополитической и геоэкономической нестабильности // Вестник Гуманитарного университета. – 2024. – № 4. – С. 45-60. – DOI: 10.35853/vestnik. gu.2024.12-4.03.
9. Shegirbayev O. Kazakh-Russian Relations in Light of Western Sanctions Pressure // Russia and New States of Eurasia. – 2023. – С. 81-91. – DOI: 10.20542/2073-4786-2023-1-81-91.
10. Внешняя торговля товарами [Электронный ресурс] / Статкомитет СНГ. – Режим доступа: <https://new.cisstat.org/web/guest/cis-stat-home?iFrameId=43647> (дата обращения: 18.10.2024).
11. Структура экспорта и импорта Республики Казахстан по основным товарным группам со странами ЕАЭС [Электронный ресурс] // Бюро национальной статистики Агентства по стратегическому планированию и реформам Республики Казахстан. – Режим доступа: <https://stat.gov.kz/ru/industries/economy/foreign-market/spreadsheets/?year=&name=19209&period=&type=> (дата обращения: 18.10.2024).
12. Методологический комментарий к статистике прямых инвестиций [Электронный ресурс] / Национальный Банк Республики Казахстан. – Режим доступа: <https://nationalbank.kz/file/download/23384> (дата обращения: 18.10.2024).
13. Прямые инвестиции по направлению вложения [Электронный ресурс] / Национальный Банк Республики Казахстан. – Режим доступа: <https://nationalbank.kz/ru/news/pryamye-investicii-po-napravleniyu-vlozheniya> (дата обращения: 18.10.2024).



References

1. *Global Sanctions*. Low, Practice and Guidance. Russia. Sanctions regime. Available at: <https://globalsanctions.com/region/россия/?lang=ru> (date of application: 18.10.2024).
2. Pylin A.G. Transformaciya postsovetskoj evrazijskoj integracii v usloviyah sankcij: vozmozhnosti i riski [Transformation of post-Soviet Eurasian integration under sanctions: opportunities and risks]. *Vestnik Instituta ekonomiki Rossijskoj akademii nauk*, 2022, 6, pp. 127-141. https://doi.org/10.52180/2073-6487_2022_6_127_141 (in Russian).
3. Komolov O. Vozdejstvie zapadnyh sankcij na rol' i mesto Rossii v otnosheniyah s Kazahstanom (politiko-ekonomicheskij aspekt) [The impact of Western sanctions on the role and place of Russia in relations with Kazakhstan (political and economic aspect)]. *Obshchestvo i ekonomika*, 2024, 7(8), pp. 127-136. <https://doi.org/10.31857/S0207367624070099>. (in Russian).
4. Ongdash A., Omirtay A., Bekmukhametova A. Vliyanie antirossijskih sankcij na eksport Kazahstanskoy nefti [The impact of anti-Russian sanctions on the export of Kazakhstani oil]. *Economic Series of the Bulletin of the LN Gumilyov ENU*, 2023, 3, pp. 176-185. <https://doi.org/10.32523/2789-4320-2023-3-176-185> (in Russian).
5. Moldashev K. B., Makhmedzhanov G. N. Pereosmyslenie roli Evrazijskogo ekonomicheskogo soyuza v usloviyakh sanktsii [Rethinking the role of the Eurasian Economic Union under sanctions]. *Central Asian Economic Review*, 2023, 2, pp. 93-105. <https://doi.org/10.52821/2789-4401-2023-2-93-105> (in Russian).
6. Moldashev K. The Effects of Trade Related Sanctions on Russia on Kazakhstan's International Trade in Goods. *Eurasian Journal of Economic and Business Studies*, 2023, 67 (4), pp. 38-48. <https://doi.org/10.47703/ejeb.v67i4.321>.
7. *Kaspijskij region v processah regionalizacii Evrazii: Kollektivnyj nauchnyj doklad* [The Caspian Region in the Processes of Regionalization of Eurasia: Collective Scientific Report] / Ed. L.B. Vardomsky. M.: Institute of Economics, Russian Academy of Sciences, 2023. 74 p. (in Russian).
8. Li V. A. Transformaciya vneshnetorgovogo oborota Rossii i Respubliki Kazahstan v usloviyah geopoliticheskoy i geoeconomicheskoy nestabil'nosti [Transformation of foreign trade turnover between Russia and the Republic of Kazakhstan in the context of geopolitical and geoeconomic instability]. *Vestnik Gumanitarnogo universiteta*, 2024, 4, pp. 45-60. <https://doi.org/10.35853/vestnik.gu.2024.12-4.03>.
9. Shegirbayev O. Kazakh-Russian Relations in Light of Western Sanctions Pressure. *Russia and New States of Eurasia*, 2023, pp. 81-91. <https://doi.org/10.20542/2073-4786-2023-1-81-91>.
10. *CIS Statistics Committee*. Available at: <https://new.cisstat.org/web/guest/cis-stat-home?iFrameId=43647> (date of application: 18.10.2024).
11. *Bureau of national statistics agency for strategic planning and reforms of the Republic of Kazakhstan*. Available at: <https://stat.gov.kz/ru/industries/economy/foreign-market/spreadsheets/?year=2023&name=19182&period=&type=> (date of application: 18.10.2024).
12. *National Bank of the Republic of Kazakhstan*. Available at: <https://nationalbank.kz/file/download/23384> (date of application: 18.10.2024).
13. *National Bank of the Republic of Kazakhstan*. Available at: <https://nationalbank.kz/ru/news/pryamyie-investicii-po-napravleniyu-vlozheniya> (date of application: 18.10.2024).

САНКЦИЯЛАР ЖАҒДАЙЫНДАҒЫ ҚАЗАҚСТАН МЕН РЕСЕЙ АРАСЫНДАҒЫ САУДА-ЭКОНОМИКАЛЫҚ ҒЫТЫМАҚТАСТЫҚ

Ю.К. Шоқаманов¹, Ю.В. Баева^{2*}, Қ.Қ. Белгібаева³

¹Алматы гуманитарлы-экономикалық университеті, Алматы, Қазақстан

²М.В.Ломоносов атындағы Мәскеу мемлекеттік университетінің Қазақстандық филиалы, Астана, Қазақстан

³Тұран Астана университеті, Астана, Қазақстан

Түйін. Бұл мақала Ресейге қарсы санкциялардың Қазақстан мен Ресей арасындағы сауда-экономикалық қатынастарға әсерін талдауға арналған. ЕАЭО-ға мүше елдер үшін 2005-2023 жылдарға арналған ресми статистиканың үлкен деректері пайдаланылды; елдер арасындағы экспорттық және



импорттық жеткізілімдер мен өзара инвестициялардың динамикасы мен құрылымына терең сипаттамалық талдау жүргізілді; Херфиндаль-Хиришман индекстері есептелді,

Сипаттамалық талдау Қазақстан саудасындағы құрылымдық өзгерістерге балама әсерлері бар Ресейге қарсы санкциялардың елеулі әсерін анықтады. Біріншіден, кейбір тауарларды жеткізуге шектеу қою және бірқатар компаниялардың Ресей нарығынан шығуына байланысты Ресейден импорт азайды. Екіншіден, Қазақстан Ресейге экспортын негізінен машина, құрал-жабдық және химия өнімдерін жеткізу есебінен төрттен біріне жуық ұлғайтты. Есептелген Херфиндаль-Хиришман индекстері Қазақстаннан Ресейге экспорт Ресейден Қазақстанға импортқа қарағанда көбірек шоғырланғанын растады.

Бұл ретте Қазақстан үшін жағымсыз әсерлер пайда болды: көліктік-логистикалық бағыттарды өзгертуге және жаңа мердігерлерді іздеуге байланысты шығындар өсті; Ресейге санкцияланған тауарларды, қосарлы мақсаттағы тауарларды және «жөзғары басым» тауарларды рэкспорттаушы қазақстандық өндірушілерге және шетелдік қаржы институттарына қарсы қайталама санкциялардың тәуекелдері артты.

Түйін сөздер: экономикалық санкциялар; санкциялардың әсері; сауда; Еуразиялық экономикалық одақ; сауда қатынастары; өзара инвестициялар; Херфиндаль-Хиришман индексі.

TRADE AND ECONOMIC COOPERATION BETWEEN KAZAKHSTAN AND RUSSIA UNDER THE CONDITIONS OF SANCTIONS

Yu.K. Shokamanov¹, Yu.V. Bayeva^{2*}, K.K. Belgibayeva³

¹Almaty Humanitarian and Economic University, Almaty, Kazakhstan

² Kazakhstan branch of Lomonosov Moscow State University, Astana, Kazakhstan

³ Turan Astana University, Astana, Kazakhstan

Summary. This article analyzes the impact of anti-Russian sanctions on trade and economic relations between Kazakhstan and Russia. For the EAEU member states, big data from official statistics for 2005-2023 was used; a deep descriptive analysis of the dynamics and structure of export and import supplies between the countries, mutual investments were performed; Herfindahl-Hirschman indices were calculated.

The descriptive analysis established a significant impact of sanctions against Russia on structural shifts in Kazakhstan's trade with alternative effects. Firstly, imports from Russia decreased due to restrictions on the supply of certain goods and the withdrawal of several companies from the Russian market. Secondly, Kazakhstan increased exports to Russia by almost a quarter, mainly due to the supply of machinery, equipment and chemical products. The calculated Herfindahl-Hirschman indices confirmed that exports from Kazakhstan to Russia are more concentrated than imports from Russia to Kazakhstan. At the same time, negative effects for Kazakhstan emerged: costs associated with changing transport and logistics routes and searching for new counterparties increased; risks of secondary sanctions against Kazakhstani manufacturers and foreign financial institutions re-exporting sanctioned goods to Russia, dual-use goods and "high priority" goods increased.

Keywords: economic sanctions; impact of sanctions; trade; Eurasian Economic Union; trade relations; mutual investments; Herfindahl-Hirschman index.

Сведения об авторах:

Шокаманов Юрий Камирович – д.э.н., профессор, Алматинский гуманитарно - экономический университет, Алматы, Казахстан, e-mail: shokamanov53@mail.ru

Баева Юлия Владимировна* – к.э.н., доцент, Казахстанский филиал МГУ имени М.В. Ломоносова, Астана, Казахстан, e-mail: bayevayv@my.msu.ru

Бельгибаева Куралай Канаишевна – к.э.н., доцент, Туран Астана Университет, Астана, Казахстан, e-mail: belgibaeva_k@mail.ru



Авторлар туралы мәліметтер:

Шокаманов Юрий Камирович – экономика ғылымдарының докторы, профессор, Алматы гуманитарлы-экономикалық университеті, Алматы, Қазақстан, e-mail: shokamanov53@mail.ru

Баева Юлия Владимировна* – экономика ғылымдарының кандидаты, доцент, М.В.Ломоносов атындағы Мәскеу мемлекеттік университетінің Қазақстандағы филиалы, Астана, Қазақстан, e-mail: bayevayv@my.msu.ru

Белгібаева Құралай Қанаиқызы – экономика ғылымдарының кандидаты, доцент, Тұран Астана университеті, Астана, Қазақстан, e-mail: belgibaeva_k@mail.ru

Information about the authors:

Shokamanov Yuri Kamirovich – Doctor of Economics, Professor, Almaty Humanitarian and Economic University, Almaty, Kazakhstan, e-mail: shokamanov53@mail.ru

Bayeva Yuliya Vladimirovna* – Ph.D. in Economics, Associate Professor, Kazakhstan Branch of Lomonosov Moscow State University, Astana, Kazakhstan, e-mail: bayevayv@my.msu.ru

Belgibayeva Kuralay Kanashevna – Ph.D., Associate Professor, Turan Astana University, Astana, Kazakhstan, e-mail: belgibaeva_k@mail.ru

Получено: 19.10.2024

Принято к рассмотрению: 22.12.2024

Доступно онлайн: 31.03.2025



Статистика, учет и аудит, 1(96)2025. стр. 19-31

DOI: <https://www.doi.org/10.51579/1563-2415.2025.-1.02>

Statistics, account and audit

SRSTI: 06.77.59

UDC: 331.522

EVALUATION OF THE EFFECTIVENESS OF UTILIZING NATIONAL HUMAN RESOURCES OF THE REPUBLIC OF KAZAKHSTAN IN THE CONTEXT OF SOCIO-ECONOMIC DEVELOPMENT

A.E. Shakharova¹, Z.R. Bashu^{1}, N.M. Ybyraiym², A.B. Kanapina¹*

¹L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan

²Center for Analytical Research and Evaluation Kazakhstan, Astana, Kazakhstan

*Corresponding author e-mail: zamirabashu@gmail.com

Annotation. The article addresses the current challenges and prospects for Kazakhstan's economic development in light of the President's goal to double the economy by 2029, requiring a sustainable growth rate of at least 6% per year. It emphasizes the need for structural changes to transition Kazakhstan into the high-income country category. The article notes the slowdown in average annual GDP growth to 4-5% since 2014 and highlights the weak correlation between GDP growth and employment, stressing the importance of increasing labor productivity as a key driver of future economic growth. It also points out the low share of labor income in Kazakhstan's GDP compared to other high-income countries, indicating the need for better working conditions and greater contribution of human resources to the economy. An analysis of socio-economic indicators such as poverty rates, income distribution, and urban-rural disparities highlights the necessity for a comprehensive approach to evaluating the effectiveness of human resource utilization and strategies to support vulnerable groups. The study concludes that structural reforms are needed to improve working conditions, increase labor productivity, and raise labor income's share in GDP to ensure sustainable growth and transition to a high-income economy.

Keywords: efficiency evaluation, national human resources, socio-economic development, workforce utilization, human resource management, economic growth, labor potential.

Main provisions. Human resources are crucial for socio-economic development, alongside capital, land, and technology. In a rapidly changing global economy, efficient use of national human resources is essential for Kazakhstan's growth. President Kassym-Jomart Tokayev, in his 2024 address, emphasized the need to enhance human capital to meet the goal of doubling the economy by 2029. Addressing the shortage of specialists in key sectors like water resources, construction, and energy requires educational and professional training reforms. Key steps include internationalizing higher education, attracting top foreign universities, supporting domestic institutions, and strengthening ties between academia and the economy. These efforts aim to align workforce skills with market needs, ensuring

Cite this article as: Shakharova A.E., Bashu Z.R., Ybyraiym N.M., Kanapina A.B. Evaluation of the effectiveness of utilizing national human resources of the Republic of Kazakhstan in the context of socio-economic development. *Statistics, accounting and audit*. 2025, 1(96), 19-31. DOI: <https://www.doi.org/10.51579/1563-2415.2025.-1.02>



skilled labor is properly valued. Evaluating the effectiveness of national human resource utilization is crucial for achieving sustainable economic growth and social well-being in Kazakhstan.

Introduction. Human resources, alongside capital, land, and technology, are one of the most significant production factors. In the rapidly evolving global economy and increasing international competition, the effective utilization of national human resources is of critical importance for the socio-economic development of the Republic of Kazakhstan. In his address, “Fair Kazakhstan: Law and Order, Economic Growth, Public Optimism,” on September 2, 2024, President Kassym-Jomart Tokayev emphasized the need for a consistent enhancement of the country's human capital [1].

Given modern challenges, providing the economy with qualified personnel is one of the most pressing tasks. The shortage of specialists in key sectors such as water resources, construction, and energy, as well as the need to prepare future professionals, presents significant challenges for the government in reforming the education and professional training systems. Key aspects for developing human potential include the internationalization of higher education, attracting leading foreign universities, supporting domestic institutions, and strengthening the link between universities and the real economy. These measures aim to ensure that specialist training meets the needs of the modern economy and that the work of skilled professionals is duly recognized and valued in society.

In this context, evaluating the effectiveness of national human resource utilization becomes critically important for achieving the set goals. Analyzing the current state of human potential and identifying ways to optimize it will help ensure sustainable economic growth and social well-being in the Republic of Kazakhstan.

Literature Review. The effective utilization of national human resources is a key factor in the socio-economic development of any country. In the context of globalization and a rapidly changing labor market, the assessment of human capital efficiency becomes particularly relevant. To date, various scholars have offered diverse perspectives on national human resources, focusing on different aspects:

Economists such as Chirat A. and Le Chapelain C. view national human resources primarily as a production factor, emphasizing their role in creating national wealth and driving economic growth [2]. They analyze indicators such as labor productivity, employment rates, workforce qualifications, and their contribution to the development of various economic sectors. Authors like Al Hamad A. and others emphasize the social aspects of human resources, including education level, health, quality of life, and social mobility, and investigate the impact of social factors on the formation and development of human capital, as well as its effective utilization in society [3]. Knies E. and colleagues study population dynamics and structure, including age, gender, ethnic, and other characteristics that influence the formation and utilization of human resources [4]. They analyze trends in birth rates, mortality, and migration and their implications for the labor market and socio-economic development.

Overall, several general points are highlighted by many authors: national human resources are a critical factor in the socio-economic development of a country; effective utilization of human resources requires a comprehensive approach that considers economic, social, demographic, and political aspects; and the state plays a crucial role in shaping and developing the country's human potential [5]. Research areas such as human potential development (HPD), human resource management (HRM), and human resource development (HRD) are relatively new for Kazakhstan, and many of these and related terms remain unclear



and undefined [6]. For example, training and development, vocational education, recruitment, and organizational development are terms often used within HRM [7]. Thus, different authors, exploring national human resources from various perspectives, agree on their importance for the country's development and the need for a comprehensive approach to their management and development. The main approaches to evaluating the effectiveness of human resource utilization are:

Economic Approach considers labor resources as a production factor and evaluates their contribution to national wealth creation [8]. Key indicators include labor productivity, employment rate, unemployment rate, and the share of highly skilled workers.

Social Approach focuses on the quality of life of the population and the level of social protection of workers. Key indicators are income level, access to education and healthcare, working conditions, and social mobility [9].

Institutional Approach analyzes the effectiveness of labor market institutions, the education and vocational training system, and mechanisms for regulating labor relations.

Comprehensive Approach involves integrating various approaches and using a set of indicators that reflect the economic, social, and institutional aspects of human resource utilization.

Assessing the effectiveness of national human resource utilization is a complex and multifaceted task that requires a comprehensive approach and the use of diverse methods.

Materials and Methods. This study utilized normative legal acts of the Republic of Kazakhstan, scientific publications by domestic and foreign authors, as well as reports and analytical materials dedicated to the socio-economic development of Kazakhstan and the effectiveness of national human resource utilization. Additional sources included reports from international organizations, public speeches, expert presentations, statistical data from the Bureau of National Statistics of the Agency for Strategic Planning and Reforms of the Republic of Kazakhstan, as well as analytical materials from the Supreme Audit Chamber of Kazakhstan and similar audit bodies from other countries. Various methods were employed during the research, including the classification and systematization of theoretical and practical data on the subject, analysis of the regulatory framework, and statistical analysis of the current state of national human resources to identify key issues and challenges. Comparative analysis with other countries and comprehensive systemic analysis methods were also applied.

Results and Discussion. The Head of State has set a goal to double Kazakhstan's economy by 2029, which requires a sustainable economic growth rate of at least 6% per year. This necessitates transitioning Kazakhstan from the category of upper-middle-income countries to high-income status, which, in turn, requires significant structural changes in the economy.

However, since 2014, the real average annual GDP growth rate has slowed to 4-5%. According to the World Bank, future economic growth and development quality in Kazakhstan will increasingly depend on labor productivity improvements. Without productivity gains, GDP per capita growth over the next decade will be minimal, not exceeding 0.4% per year. Data from the International Labour Organization indicate a weak correlation between GDP growth and employment: in Kazakhstan, a 1% increase in GDP results in only a 0.23% rise in employment. Employment levels remain relatively high overall, though significant regional disparities persist. While major cities such as Almaty and Astana show low unemployment rates, some rural areas face less favorable conditions. Youth and female unemployment also pose challenges that demand particular attention.



Kazakhstan's human resources face serious challenges in the context of economic growth and improving the quality of life. Labor income accounted for only 41.6% of GDP in 2021, lagging behind other countries. In comparison, this figure is 49.7% for high-income countries, 54.4% for G-20 countries, 59% for G-7 countries, 61.4% for Western European countries, and over 50% for the Baltic states. Among the EAEU countries, only Kyrgyzstan has a lower share (33.7% in 2021). This disparity highlights the need to increase labor productivity and improve working conditions to raise the share of labor income in GDP. To achieve sustainable economic growth and transition to high-income status, Kazakhstan must implement structural reforms aimed at enhancing labor resources and increasing their contribution to the economy.

Assessing the effectiveness of national human resource utilization in Kazakhstan requires a comprehensive approach that considers both economic and social aspects, as evidenced by the indicators of living standards presented in Table 1.

Table 1 – Indicators of the standard of living of the population

№	Indicators	2019	2020	2021	2022	2023
1	The proportion of the population with incomes below the subsistence level (poverty level), %	4,3	5,3	5,2	5,2	5,2
2	The proportion of the population with incomes below the cost of the food basket, %	0,1	0,2	0,1	0,1	0,2
3	Depth of poverty, %	0,7	0,8	0,8	0,8	0,9
4	The severity of poverty, %	0,2	0,2	0,2	0,2	0,3
5	The ratio of income used for consumption to the subsistence minimum, %	195,7	185,8	185,3	181,8	185,5
6	Per capita nominal monetary income of the population, tenge	104 282	116 126	130 616	157 017	181 855
7	Real Money income Index, %	106,4	104,3	104,0	104,5	101,1
8	Income concentration coefficient (Gini index)	0,290	0,291	0,294	0,285	0,290
9	The proportion of the population with incomes below 60% of the median income level, %	9,7	9,9	8,7	8,7	9,7

Note: compiled by the authors on the basis of data from the Bureau of National Statistics

The effectiveness of national human resource utilization in the Republic of Kazakhstan in the context of socio-economic development shows some positive trends but also ongoing challenges. The poverty rate increased from 2.7% in 2017 to 5.2% in 2023, indicating rising poverty levels, particularly amid the pandemic and economic instability. The depth and severity of poverty have also increased, reflecting reduced access to basic resources for the most vulnerable groups. Despite a significant rise in nominal per capita income from 83,710 KZT in 2017 to 181,855 KZT in 2023, real income growth slowed to 101.1%, highlighting declining purchasing power due to inflation and other economic factors. The Gini index remains stable, but income inequality is still high, showing a substantial gap between different social groups. These trends underscore the need to improve employment and social protection policies and enhance the management of national human resources to ensure sustainable socio-economic development.

Human capital is a key factor in the country's economic success. Evaluating the level of education and professional skills of the population is critical for assessing human



resources. This requires not only formal education but also its alignment with the needs of the modern labor market. Training and retraining programs should focus on developing skills needed for the transition to an innovative economy, including technical and professional competencies as well as critical thinking, creativity, and lifelong learning capabilities.

While Kazakhstan shows positive trends in education, particularly in urban areas, challenges remain in ensuring the quality of education, its relevance to labor market needs, and the availability of professional training in rural regions.

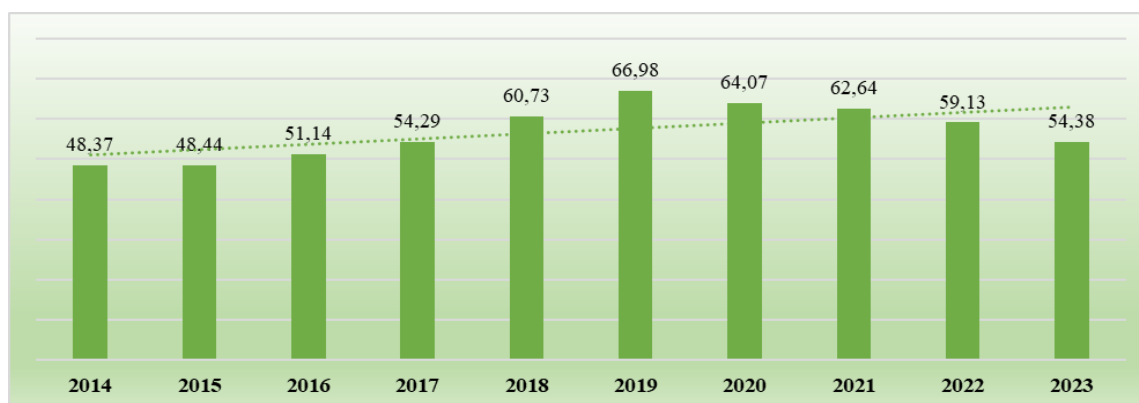


Figure 1 – Gross enrollment in higher education, %

Note: compiled by the authors on the basis of data from the Bureau of National Statistics

Gross enrollment in higher education in Kazakhstan showed an upward trend from 2014 to 2019, reaching a peak of 66.98%. However, since 2020, there has been a decline, dropping to 54.38% by 2023. The highest rates are traditionally observed in Astana and Almaty, where enrollment exceeds 90%, attributable to the concentration of universities and a high level of urbanization. In other regions, such as Abai and Jetisu, higher education enrollment is significantly lower, indicating regional disparities in access to higher education, likely due to differences in infrastructure and economic opportunities.

The demand for medium- and highly-skilled labor is growing, while the number of low-skilled jobs is decreasing. From January to October 2023, 784,000 vacancies were posted on the electronic labor exchange, with 66% requiring qualifications. In sectors such as finance, insurance, healthcare, and information and communication, nine out of ten job seekers need qualifications. Regionally, Kostanay region has the highest demand for qualified labor (80% of vacancies), followed by Astana (79%) and Almaty (77%).

Assessing the level of education and professional skills in Kazakhstan is becoming increasingly significant each year. Investments in education increased by 42.2% last year, reaching 301.6 billion KZT, which is 2.4% of total national investments. In the context of the digital economy, a New Professions and Competencies Atlas has been developed, covering nine economic sectors. The Atlas identifies three categories of professions: new professions likely to emerge soon, transforming professions expected to undergo significant changes, and disappearing professions that will become obsolete in the near future.

The importance of evaluating national human resources lies in considering not only professional qualities but also cultural characteristics, language skills, and the socio-cultural context. A thorough analysis of these indicators enables organizations to effectively adapt their recruitment, training, and personnel management strategies to national specifics,



contributing to a harmonious and productive work environment capable of maximizing the potential of national human resources.

The country's economic development directly affects the demand for labor and its qualitative and quantitative characteristics. Amid globalization and technological changes, the demand for certain professional skills and competencies is constantly evolving. Studying these dynamics helps identify current and future labor force needs, which is crucial for planning educational policies and professional training programs. Additionally, analyzing labor demand involves studying the spatial distribution and mobility of human resources within the country, enabling the prediction and regulation of regional labor market imbalances.

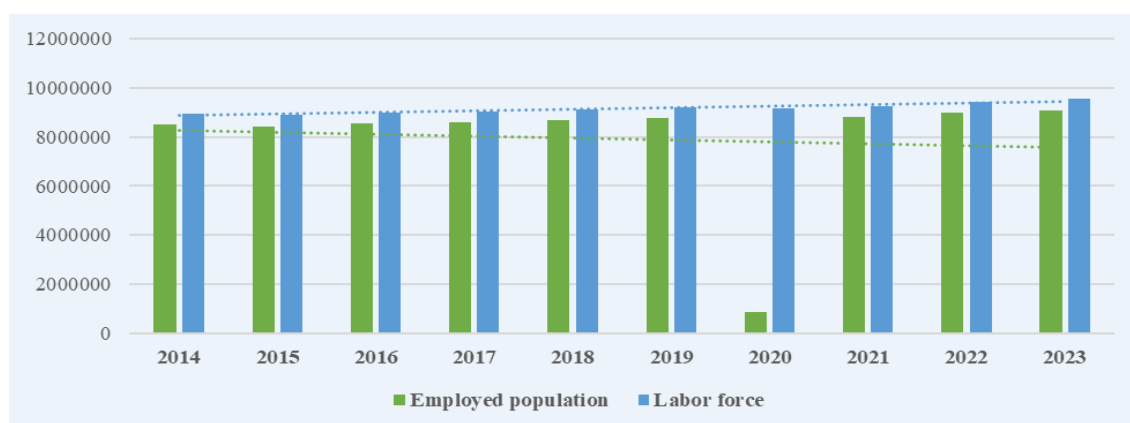


Figure 2 – Labor force and employed population in the Republic of Kazakhstan for 2014-2023, per.

Note: compiled by the authors on the basis of data from the Bureau of National Statistics

From 2014 to 2023, the employed population in Kazakhstan demonstrated steady growth, despite significant fluctuations in 2020 due to the COVID-19 pandemic. By 2023, the number of employed people reached 9,081,920, indicating a recovery in the labor market after the crisis. This trend continued into the second quarter of 2024, with the employed population rising to 9.2 million, an increase of 75,300 compared to the same period of the previous year. Notably, the number of self-employed individuals grew by 50,100, reflecting improved conditions for self-employment and entrepreneurship. The number of salaried employees also increased by 25,200, indicating strengthened labor market positions and enhanced employment opportunities. Key sectors contributing to employment growth include trade, education, industry, and agriculture, which continue to provide a significant share of jobs.

Table 2 – The main indicators of the labor market

Period	Labor force, persons	Employed population, persons	including		Unemployed population, people	Unemployment rate, %
			employees	self-employed workers		
2019	9 221 481	8 780 829	6 681 58	2 099 249	440 652	4,8
2020	9 180 845	8 732 04	6 686 666	2 045 374	448 805	4,9
2021	9 256 757	8 807 113	6 710 206	2 096 907	449 644	4,9
2022	9 429 809	8 971 539	6 847 300	2 124 239	458 270	4,9
2023	9 534 114	9 081 920	6 893 429	2 188 491	452 194	4,7

Note: compiled by the authors on the basis of data from the Bureau of National Statistics



According to the labor force survey data, 9.2 million people were employed across various sectors of Kazakhstan's economy. Of these, 7 million people (76.2% of the total employed) were salaried employees, while 2.2 million people (23.8%) were self-employed. Compared to the first quarter of 2023, total employment increased by 134,600 people, mainly due to the rise in the number of salaried employees, which grew by 81,000, and the number of self-employed, which increased by 54,500. The largest share of employment was observed in trade (16.8%), education (13.1%), industry (12.3%), and agriculture (11.1%). On average, employed individuals worked 38 hours per week at their primary job, with salaried employees working an average of 40 hours and self-employed individuals working 35 hours. The number of people who were without work, not seeking work, or not ready to start working (potential labor force) stood at 38,600. Additionally, the proportion of people not included in the labor force was 32% of the population aged 15 and older.

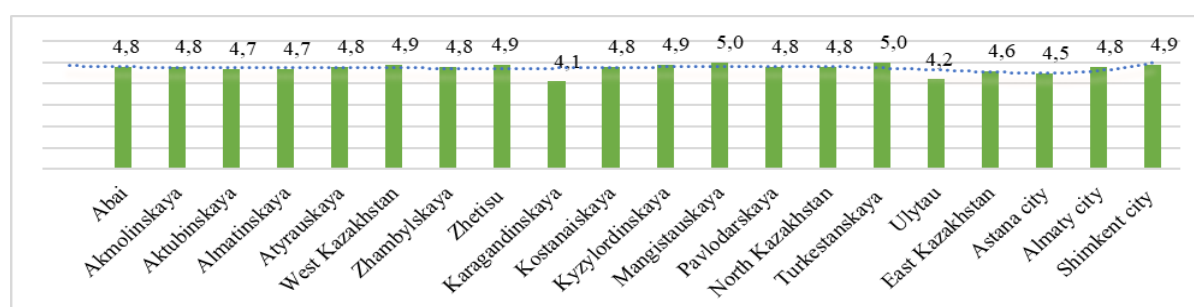


Figure 3 - Unemployment rate in the regions of Kazakhstan, 2023

Note: compiled by the authors on the basis of data from the Bureau of National Statistics

Kazakhstan has developed a labor market development concept up to 2030, which highlights several key issues requiring attention in the assessment of human resources. One of the primary concerns is the steady increase in the emigration of skilled professionals with higher and vocational education, which could have adverse consequences, including youth unemployment. Additionally, the concept points out the excessive involvement of the state in the economy, which may impact job creation and private sector development. The concept introduces a new approach to evaluating job quality, defining “quality jobs” as those that provide decent wages, safe working conditions, professional development, and social protection for employees. To enhance labor productivity and improve quality of life, the creation of 1.5 million new quality jobs is proposed.

An analysis of the current situation also revealed several demographic and economic challenges. There is a persistent outflow of skilled specialists abroad, while urbanization and demographic pressure on the labor market continue to grow. By 2029, the economically active population in Kazakhstan is projected to exceed 9.6 million, with regional disparities in labor force distribution likely to intensify in the future.

Approximately 40% of Kazakhstan's GDP is attributed to the quasi-public sector, exerting a substantial impact on labor market dynamics and employment generation. The private sector demonstrates limited capacity for job creation, while a significant share of the workforce remains employed in small, state-funded enterprises, posing a considerable challenge to the country's economic development.

Youth is a key resource for the country, determining its future socio-economic success. By 2030, the youth population in Kazakhstan is projected to reach 5.9 million, which will increase the demand for educational services, jobs, housing, and healthcare.



Every year, more than 300,000 young workers enter the labor market. However, if current employment trends persist, several regions may face a job deficit by 2030. The ratio of wage employment to self-employment in the youth labor market has remained stable over the past five years, with 78% employed and 22% self-employed. There is a noticeable shift of the working-age youth into the services and trade sectors, which may impact employment in industry and agriculture.

The unemployment rate in Kazakhstan, as measured by the International Labour Organization (ILO) methodology, stood at 4.7% in the first quarter of 2024, which is 0.1% lower than the same period in 2023. Despite this decline, the proportion of officially registered unemployed individuals increased by 0.3 percentage points by the end of March 2024 compared to the first quarter of 2023, reaching 3.1% of the labor force, equivalent to 294,000 people. This rise indicates an increase in the number of individuals seeking official unemployment status through the Ministry of Labor and Social Protection, possibly due to improved access to employment services or changes in unemployment registration policies.

Thus, to develop an effective mechanism for evaluating human resources, the following indicators should be considered:

Analysis of economic indicators such as GDP, investments, foreign trade turnover, international reserves, and inflation helps assess the overall state of the economy. Economic growth may require additional labor resources, particularly in sectors that are becoming priorities.

Understanding which economic sectors are experiencing growth and development, as well as the presence of investments directed towards specific industries, allows for determining the demand for specialists with particular profiles and qualifications. For example, if significant investments are made in the oil and gas sector, this may require specialists in engineering and technical fields.

Analyzing demographic data, including population growth and migration trends, helps assess the availability of labor and prevent potential labor shortages. For instance, an increase in the number of young people entering the labor market may require additional training and education programs.

Studying market demand for specific skills and qualifications helps identify gaps in labor supply and prioritize areas for workforce development. For example, if the economy is transitioning to new technologies, there will be increased demand for specialists in information technology and digital transformation.

Evaluating government programs and policies aimed at developing human potential allows for assessing their effectiveness and the need for adjustments. For example, if a government youth employment support program is not meeting its goals, it may require a review of strategy and adaptation of measures.

Conclusions. This study has provided a comprehensive assessment of the effectiveness of national human resource utilization in the Republic of Kazakhstan within the context of socio-economic development. The analysis has identified both positive trends and several critical challenges that require immediate attention from the state and society.

On one hand, Kazakhstan possesses substantial human resource potential, which serves as a foundation for economic growth and social progress. Educational attainment is increasing, and investments in human capital are rising. However, several issues hinder the full realization of this potential, such as the mismatch between workforce qualifications and the demands of the modern labor market, low productivity, unequal access to quality



education, as well as demographic and migration challenges that pose significant obstacles to sustainable development.

Particular concern arises from youth unemployment and the emigration of skilled professionals abroad. These trends necessitate urgent measures to improve working conditions, enhance the attractiveness of the domestic labor market, and create new opportunities for the self-realization of young specialists.

To achieve the goal set by the Head of State to double the economy by 2029, structural reforms are needed to enhance the efficiency of national human resource utilization, including:

Modernizing the education and professional training system, with a focus on developing skills in demand for the digital economy.

Encouraging the creation of quality jobs in the private sector.

Improving working conditions and increasing wages to raise the share of labor income in GDP.

Developing effective labor market regulation mechanisms that balance the interests of both employees and employers.

Implementing proactive social policies aimed at reducing poverty and social inequality.

Creating a favorable investment climate and promoting innovation.

Only a comprehensive approach that considers all aspects of human resource utilization will enable Kazakhstan to achieve sustainable economic growth and ensure a high quality of life for all citizens. In conclusion, it should be emphasized that national human resources are the country's greatest asset. Investing in their development and effective utilization is an investment in the future of Kazakhstan.

Funding information. The research has been funded by the Science Committee of the Ministry of Science and Higher Education of the Republic of Kazakhstan (No.BR21882352)

Literature cited

1. Послание Главы государства Касым-Жомарта Токаева народу Казахстана «Справедливый Казахстан: закон и порядок, экономический рост, общественный оптимизм» [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <https://www.akorda.kz/ru/poslanie-glavy-gosudarstva-kasym-zhomarta-tokaeva-narodu-kazahstana-spravedlivyy-kazahstan-zakon-i-poryadok-ekonomicheskii-rost-obshchestvennyy-optimizm-285014> (дата обращения: 02.09.2024).
2. Chirat A., Le Chapelain C. Economic analysis of education in post-war America: new insights from Theodore Schultz and John Kenneth Galbraith //Journal of the History of Economic Thought. – 2020. – Т. 42. – №. 1. – С. 61-78. <https://doi.org/10.1017/S1053837218000779>
3. AlHamad A. et al. The effect of electronic human resources management on organizational health of telecommuni-cations companies in Jordan //International Journal of Data and Network Science. – 2022. – Т. 6. – №. 2. – С. 429-438. <https://doi.org/10.5267/j.ijdns.2021.12.011>
4. Knies E. et al. Strategic human resource management and public sector performance: context matters //The international journal of human resource management. – 2024. – Т. 35. – №. 14. – С. 2432-2444. <https://doi.org/10.1080/09585192.2017.1407088>
5. Легостаева А.А., Джазыкбаева Б.К. Кадровая политика в системе здравоохранения Казахстана //Вестник Российского университета кооперации. – 2021. – №. 3 (45). – С. 30-36.
6. Oyewole A. T. et al. Human resource management strategies for safety and risk mitigation in the oil and gas industry: a review //International Journal of Management & Entrepreneurship Research. – 2024. – Т. 6. – №. 3. – С. 623-633. <https://doi.org/10.51594/ijmer.v6i3.875>
7. Zhang J., Chen Z. Exploring human resource management digital transformation in the digital age //Journal of the Knowledge Economy. – 2024. – Т. 15. – №. 1. – С. 1482-1498.



8. Таубаев А., Байбосынов С., Жукенов Б. Условия и предпосылки формирования национальной инновационной системы в Казахстане //Вісник Київського національного університету ім. Тараса Шевченка. Серія: Економіка. – 2012. – №. 143. – С. 18-21.

9. Johnstone S. Human resource management in recession: Restructuring and alternatives to downsizing in times of crisis //Human Resource Management Journal. – 2024. – Т. 34. – №. 1. – С. 138-157. <https://doi.org/10.1111/1748-8583.12512>

10. Zihan W., Makhbul Z. K. M., Alam S. S. Green human resource management in practice: Assessing the impact of readiness and corporate social responsibility on organizational change //Sustainability. – 2024. – Т. 16. – №. 3. – С. 1153. <https://doi.org/10.3390/su16031153>

11. Бекебаева М. О. и др. Активизация человеческих ресурсов в Республике Казахстан //Bulletin of the Karaganda university Economy series. – 2024. – № 2 (114). – С. 82-91. <https://doi.org/10.31489/2024ec2/82-91>.

12. Абдешов Д. Д., Косумбаева Ш. И., Салкынбаева Ф. Д. Человекоцентричная модель управления человеческими ресурсами //Вестник науки. – 2024. – Т. 3. – №. 5 (74). – С. 37-42.

13. Кулман А. Б. Управление человеческими ресурсами в электронной коммерции в Республике Казахстан //Qainar Journal of Social Science. – 2024. – Т. 3. – №. 1. – С. 6-20. <https://doi.org/10.58732/2958-7212-2024-1-6-20>.

14. Mussayeva A. Инновациялық экономика жағдайында Қазақстанның зияткерлік әлеуетін дамыту мәселелерін талдау //Economic Series of the Bulletin of the LN Gumilyov ENU. – 2024. – №. 1. – С. 108-125.

References

1. *Poslanie Glavy gosudarstva Kasym-ZHomarta Tokaeva narodu Kazahstana* «Spravedlivyj Kazakhstan: zakon i poryadok, ekonomicheskij rost, obshchestvennyj optimizm». Available at: <https://www.akorda.kz/ru/poslanie-glavy-gosudarstva-kasym-zhomarta-tokaeva-narodu-kazahstana-spravedlivyy-kazahstan-zakon-i-poryadok-ekonomicheskij-rost-obshchestvennyy-optimizm-285014> (accessed: 02.09.2024).

2. Chirat A., Le Chapelain C. Economic analysis of education in post-war America: new insights from Theodore Schultz and John Kenneth Galbraith. *Journal of the History of Economic Thought*, 2020, 42 (1), pp. 61-78. <https://doi.org/10.1017/S1053837218000779>.

3. AlHamad A. et al. The effect of electronic human resources management on organizational health of telecommuni-cations companies in Jordan. *International Journal of Data and Network Science*, 2022, 6 (2), pp. 429-438. <https://doi.org/10.5267/j.ijdns.2021.12.011>.

4. Knies E. et al. Strategic human resource management and public sector performance: context matters. *The international journal of human resource management*, 2024, 35(14), pp. 2432-2444. <https://doi.org/10.1080/09585192.2017.1407088>.

5. Legostaeva A. A., Dzhazykbaeva B. K. Kadrovaya politika v sisteme zdavoohraneniya Kazahstana [Personnel policy of the Kazakhstan healthcare system]. *Vestnik Rossijskogo universiteta kooperacii*, 2021, 3 (45), pp.30-36 (In Russian).

6. Oyewole A. T. et al. Human resource management strategies for safety and risk mitigation in the oil and gas industry: a review. *International Journal of Management & Entrepreneurship Research*, 2024, 6(3), pp. 623-633. <https://doi.org/10.51594/ijmer.v6i3.875>.

7. Zhang J., Chen Z. Exploring human resource management digital transformation in the digital age. *Journal of the Knowledge Economy*, 2024, 15(1), pp 1482-1498.

8. Taubaev A., Bajbosynov S., ZHukenov B. Usloviya i predposylki formirovaniya nacional'noj innovacionnoj sistemy v Kazahstane [Conditions and prerequisites for the formation of a national innovation system in Kazakhstan]. *Visnik Kiivs'kogo nacional'nogo universitetu im. Tarasa Shevchenka. Seriya: Ekonomika*, 2012, 143, pp.18-21 (In Russian).

9. Johnstone S. Human resource management in recession: Restructuring and alternatives to downsizing in times of crisis. *Human Resource Management Journal*, 2024. 34(1), pp. 138-157. <https://doi.org/10.1111/1748-8583.12512>.

10. Zihan W., Makhbul Z. K. M., Alam S. S. Green human resource management in practice: Assessing the impact of readiness and corporate social responsibility on organizational change. *Sustainability*, 2024, 16(3), pp. 1153. <https://doi.org/10.3390/su16031153>.



11. Bekebaeva M. O. et al. Aktivizaciya chelovecheskih resursov v Respublike Kazakhstan [Activation of human resources in the Republic of Kazakhstan]. *Bulletin of the Karaganda university Economy series*, 2024, 2(114), pp. 82-91. <https://doi.org/10.31489/2024ec2/82-91> (In Russian).

12. Abdeshov D. D., Kosumbaeva SH. I., Salkynbaeva F. D. CHelovekocentrichnaya model' upravleniya chelovecheskimi resursami [Human-centered human resource management model]. *Vestnik nauki*, 2024, 3, 5 (74), pp. 37-42 (In Russian).

13. Kulman A. B. Upravlenie chelovecheskimi resursami v elektronnoj kommercii v Respublike Kazakhstan. *Qainar Journal of Social Science*. 2024, 3(1), pp. 6-20. <https://doi.org/10.58732/2958-7212-2024-1-6-20>.

14. Mussayeva A. Innovatsiyalyk ekonomika zhardajynda Qazaqstannyn ziyatkerlik oleuetin damytu maselerin taldaу [Analysis of the problems of development of intellectual potential of Kazakhstan in the conditions of innovative economy]. *Economic Series of the Bulletin of the LN Gumilyov ENU*, 2024, 1, pp. 108-125 (in Kazakh).

ӘЛЕУМЕТТІК-ЭКОНОМИКАЛЫҚ ДАМУ КОНТЕКСТІНДЕ ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫНЫҢ ҰЛТТЫҚ КАДР РЕСУРСТАРЫН ПАЙДАЛАНУ ТІІМДІЛІГІН БАҒАЛАУ

А.Е. Шахарова¹, З.Р.Баиу¹, Н.М. Ыбырайым², А.Б. Кананина¹

¹Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана, Қазақстан

²Зерттеулер, талдау және тиімділікті бағалау орталығы, Астана, Қазақстан

Түйін. Мақалада Мемлекет басшысының 2029 жылға қарай ел экономикасын екі есеге арттыру жөніндегі міндеті тұрғысында Қазақстанның экономикалық дамуының ағымдағы сын-қатерлері мен перспективалары қарастырылады, бұл жылына кемінде 6% тұрақты экономикалық өсуді талап етеді. Қазақстанның табыс деңгейі жоғары елдер санатына көшуі үшін экономикадағы құрылымдық өзгерістердің қажеттілігіне басты назар аударылады.

Мақалада 2014 жылдан бастап ЖІӨ-нің нақты орташа жылдық өсу қарқынының 4-5%-ға дейін баяулауы және ЖІӨ-нің өсуі мен халықтың жұмыспен қамтылуы арасындағы әлсіз байланыс көрсетілген, бұл болашақ экономикалық өсудің негізгі факторы ретінде еңбек өнімділігін арттыруды талап етеді. Зерттеу Қазақстанның ЖІӨ-дегі еңбек кірістерінің төмен үлесіне назар аударады, бұл табысы жоғары басқа елдердің көрсеткіштерінен едәуір артта қалады және еңбек жағдайларын жақсарту және экономикаға еңбек ресурстарының үлесін арттыру қажеттілігін көрсетеді. Әлеуметтік-экономикалық көрсеткіштерді, соның ішінде кедейлік деңгейін, кірістерді бөлуді, кедейліктің тереңдігі мен өткірлігін, сондай-ақ қалалық және ауылдық жерлердегі айырмашылықтарды талдау ұлттық кадрлық ресурстарды пайдалану тиімділігін бағалауға кешенді көзқарас пен халықтың осал топтарын қолдаудың тиімді стратегияларының қажеттілігін көрсетеді. Зерттеу нәтижелері тұрақты экономикалық өсуге қол жеткізу және табысы жоғары елдер санатына өту үшін еңбек жағдайларын жақсартуға, еңбек өнімділігін арттыруға және ЖІӨ-дегі еңбек кірістерінің үлесін арттыруға бағытталған құрылымдық реформаларды жүргізу қажеттілігін көрсетеді.

Түйін сөздер: тиімділікті бағалау, ұлттық кадр ресурстары, әлеуметтік-экономикалық даму, кадрларды пайдалану, адам ресурстарын басқару, экономикалық өсу, еңбек әлеуеті.

ОЦЕНКА ЭФФЕКТИВНОСТИ ИСПОЛЬЗОВАНИЯ НАЦИОНАЛЬНЫХ КАДРОВЫХ РЕСУРСОВ РЕСПУБЛИКИ КАЗАХСТАН В КОНТЕКСТЕ СОЦИАЛЬНО-ЭКОНОМИЧЕСКОГО РАЗВИТИЯ

А.Е. Шахарова¹, З.Р.Баиу¹, Н.М. Ыбырайым², А.Б. Кананина¹

¹Евразийский национальный университет им. Л.Н. Гумилева, Астана, Казахстан

²Центр исследований, анализа и оценки эффективности, Астана, Казахстан



Резюме. В статье рассматриваются текущие вызовы и перспективы экономического развития Казахстана в контексте задачи, поставленной Главой государства, по удвоению экономики страны к 2029 году, что требует устойчивого экономического роста не менее 6% в год. Основное внимание уделяется необходимости структурных изменений в экономике для перехода Казахстана в категорию стран с высоким уровнем доходов.

В статье подчеркивается замедление реального среднегодового темпа роста ВВП до 4-5% с 2014 года и указывается на слабую связь между ростом ВВП и занятостью населения, что требует повышения производительности труда как ключевого фактора будущего экономического роста. Исследование акцентирует внимание на низкой доле трудовых доходов в ВВП Казахстана, что значительно отстает от показателей других стран с высоким уровнем доходов и указывает на необходимость улучшения условий труда и увеличения вклада трудовых ресурсов в экономику. Анализ социально-экономических показателей, включая уровень бедности, распределение доходов, глубину и остроту бедности, а также различия между городскими и сельскими районами, подчеркивает необходимость комплексного подхода к оценке эффективности использования национальных кадровых ресурсов и более эффективных стратегий по поддержке уязвимых слоев населения. Выводы исследования подчеркивают необходимость проведения структурных реформ, направленных на улучшение условий труда, повышение производительности труда и увеличение доли трудовых доходов в ВВП для достижения устойчивого экономического роста и перехода в категорию стран с высоким уровнем доходов.

Ключевые слова: оценка эффективности, национальные кадровые ресурсы, социально-экономическое развитие, использование кадров, управление человеческими ресурсами, экономический рост, трудовой потенциал.

Information about the authors:

Shakharova Aliya Erkimbayevna - Candidate of economic science, assoc.professor, L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan, e-mail: shaharovaaliya@yandex.ru, ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0001-7413-8297>

Bashu Zamira Ruzmatkyzy* –master of economic sciences, PhD student, L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Republic of Kazakhstan, e-mail: zamirabashu@gmail.com, ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0001-8737-1274>

Ybyraiym Nurlan Mukhtarbekuly - candidate of legal sciences, Center for analytical research and evaluation, Astana, Kazakhstan, e-mail: nurlan2508@gmail.com, ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-5728-461X>

Kanapina Aziza Berikkyzy - master of economic sciences, PhD student, L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan, e-mail: kanapina.aziza@gmail.com, ORCID ID: <https://orcid.org/0009-0000-1300-7701>

Информация об авторах:

Шахарова Алия Еркимбаевна - к.э.н., ассоц.профессор, Евразийский университет им. Л.Н. Гумилева, Астана, Казахстан, e-mail: shaharovaaliya@yandex.ru, ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0001-7413-8297>

Башу Замира Рузматқызы* – м.э.н., докторант, ЕНУ имени Л.Н. Гумилева, Астана, Казахстан, e-mail: zamirabashu@gmail.com, ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0001-8737-1274>

Ыбырайым Нурлан Мухтарбекулы – кандидат юридических наук, ученый секретарь, Центр исследований, анализа и оценки эффективности, Астана, Казахстан, e-mail: nurlan2508@gmail.com, ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-5728-461X>

Кананина Азиза Бериккызы – м.э.н., докторант, ЕНУ имени Л.Н. Гумилева, Астана, Казахстан, e-mail: kanapina.aziza@gmail.com, ORCID ID: <https://orcid.org/0009-0000-1300-7701>



Авторлар туралы ақпарат:

Шахарова Алия Еркимбаевна – э.э.к., қауымдаст.профессор, Л.Н.Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана, Қазақстан, e-mail: shaharovaaliya@yandex.ru, ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0001-7413-8297>

Баиу Замира Рузматқызы* – э.э.м, докторант, Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана, Қазақстан, e-mail: zamirabashu@gmail.com, ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0001-8737-1274>

Ыбырайым Нұрлан Мұхтарбекұлы – заң ғылымдарының кандидаты, Зерттеулер, талдау және тиімділікті бағалау орталығы, Астана, Қазақстан, e-mail: nurlan2508@gmail.com, ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-5728-461X>

Канапина Азиза Берікқызы – э.э.м, докторант, Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана, Қазақстан, e-mail: kanapina.aziza@gmail.com, ORCID ID: <https://orcid.org/0009-0000-1300-7701>

Received: 23.09.2024

Accepted: 23.10.2024

Available online: 31.03.2025



Статистика, учет и аудит, 1(96)2025. стр. 32-46
DOI: <https://www.doi.org/10.51579/1563-2415.2025.-1.03>

Статистика, есеп және аудит
FTAMP 06.71.07
ӨЖ 372.071

ҚАЗАҚСТАН Өңірлері бөлінісінде адам дамуы индексінің Әдістемелік зерттеу

Г.Ж. Таяуова¹, Е.А. Бакиров², Д.А. Куланова³, Г.П. Коптаева^{4*}, Б.Д. Бекназаров³

¹Туран университеті, Алматы, Қазақстан

²Ж.А. Тәшенов атындағы университет, Шымкент, Қазақстан

³М.О. Әуезов атындағы Оңтүстік Қазақстан зерттеу университеті, Шымкент, Қазақстан

⁴Мирас университеті, Шымкент, Қазақстан

*Corresponding author e-mail: asel_4747@mail.ru

Аңдатпа. Қазіргі әлеуметтік-экономикалық жағдайда адами капитал негізгі шешуші экономикалық ресурс және Өңірлерді дамыту көзі болып табылады. Өзгерістердің негізгі факторы адами капиталды ұлғайту болып табылады, өйткені технологиялық мәселелер тұтастай алғанда Қазақстанның өңірлік әлеуметтік-экономикалық жүйесінің дамуын шектейді. Сондықтан өңірлік деңгейде Өңірлерді дамытудың бәсекелестік артықшылықтарына қол жеткізуде шешуші рөл атқаратын адами капиталды тиімді қалыптастыру және пайдалану қажет, өйткені олардың болашағы осыған байланысты. Осыған байланысты, аймақтық деңгейде оның құндылығының динамикалық процесін ескере отырып, адами капиталды бағалау өзекті болып табылады. Ғылыми мақаланың мақсаты экономикалық ресурстарды басқарудың аймақтық саясаты шеңберінде ескерілуі керек құндылықтың өзгеру тенденциясына әсер ететін негізгі фактор ретінде аймақтық деңгейде адами капиталды зерттеу болып табылады. Зерттеу нәтижесі: адами капиталдың шамасы мен анықталған жасырын интегралдық факторлардың себеп-салдарлық байланыстары анықталды, бұл адам дамуының индексі есептеудің белгілі жүйесінен үлкен деректер технологияларын қолданумен ерекшеленеді; зерттеу шеңберінде өңірлік деңгейде адами капитал құндылығының төмендеу динамикасы анықталды. Зерттеудің ғылыми жаңалығы эндогендік және экзогендік факторлардың әсерінен оның өзгеру динамикасын ескере отырып аймақтық экономикалық ресурс ретінде адами капитал деңгейін бағалау жүйесін әзірлеуден тұрады.

Түйін сөздер: адами даму, адами капитал, адами әлеует, аймақтық саясат, адами ресурстар, интегралдық факторлар, әлеуметтік-экономикалық жүйе, аймақтық деңгей.

Негізгі ережелер. Бұл ғылыми мақалада адами капиталды өлшеудің әдістемелік және қолданылатын әдісінің тиімділігіне негізделген адами капитал деңгейін әдіснамалық бағалау ұсынылады. Өңірлер халқының ерекшеліктерін ескере отырып түзетілген адам дамуының өзгертілген индексі пайдаланылады. Модель басқарушылық шешімдерді бейімдеуге мүмкіндік беретін аймақтар бойынша адами капитал динамикасының анықталған себеп-салдарлық байланыстарының ерекшелігін ескереді.

Cite this article as: Tayauova G.J., Bakirov E.A., Kulanova D.A., Koptayeva G.P., Beknazarov B.D. Methodological study of the human development index in the context of the regions of Kazakhstan. *Statistics, accounting and audit*. 2025, 1(96), 32-46. (In Kaz.). DOI: <https://www.doi.org/10.51579/1563-2415.2025.-1.03>



Кіріспе. Жаңа технологияларды құрудың негізгі ресурсы мен көзі адами капитал болып табылады [1-5], бұл оны тұрақты даму тұжырымдамасын іске асырудың маңызды факторы ретінде анықтайды [6, 7]. «Адами капитал» ұғымы 60-жылдардың басында экономикалық теорияға берік енген. қазіргі экономикалық теорияда «адами капитал» ұғымы қатаң ғылыми болып табылады, «экономикалық ғылым жасаған капиталдың стандартты анықтамасына толығымен енеді». Жалпыланған түрде «адами капитал» деп әр адамның бойында бар және оны өндірістік немесе тұтынушылық мақсатта пайдалануға болатын білім, дағдылар мен қабілеттер қоры түсініледі. Ол адам, өйткені ол адамның жеке басына енеді, ол капитал, өйткені ол болашақ кірістердің немесе болашақ қанағаттанудың немесе екеуінің де көзі болып табылады [8].

Адами капиталды ғылыми-техникалық процесті жеделдету факторы ретінде қарастырудың бастауы эндогендік өсу теориялары тобы болды. Сонымен, адами капитал моделінде [9] инновацияның таралуы жинақталған адами капитал деңгейінің жоғарылауына байланысты, бірақ бұл тек технологиялық көшбасшыларды қуып жететін елдерге қатысты. Бұл идея П. Ромердің өндірістік функция теориясында дамыды [10], ол экономиканың өсу қарқынын арттыру үшін технологиялық өзгерістердің ресурсы ретінде адами капиталға инвестиция салу қажеттілігін теориялық тұрғыдан негіздеді.

Экономикалық ғылымның қазіргі даму кезеңінде көптеген ресейлік және шетелдік ғалымдардың еңбектерінде адами капитал инновациялық дамудың негізгі факторы ретінде қарастырылады, оның көлемін арттыру қажеттілігі дәлелденді [11]. Алайда, адами капиталды пайдалану тиімділігін бағалауға баса назар аударатын теориялық әзірлемелер маңызды болып табылады. Көбінесе ғылыми әдебиеттерде авторлар адами капиталға салынған инвестициялардың қайтарымын өлшеуге назар аударады.

Тұрақты даму контекстінде адами капиталды пайдалану тиімділігін оның жұмысының нәтижесін ескере отырып бағалау қажеттілігі туындайды, яғни, дамудың жаңа өркениеттік моделіне көшуге ықпал ететін жаңа технологияларды, өзекті теориялық білімді құру.

Адами капитал құзыреттілік кешені ретінде бағалау тұрғысынан күрделі болып табылады. Оны іске асыру ғылыми-техникалық, инновациялық, басқарушылық, өндірістік және нақты білімді, дағдыларды қажет ететін басқа да қызмет түрлерімен байланысты. Адами капиталды бағалау мәселесі ерекше өзектілікке ие, оның бірыңғай және әмбебап әдістемесі әлі әзірленбеген болуы мүмкін. Бірақ адами капиталды бағалаудың ұсынылған әдістерінің көпшілігінде олардың салалық байланысын байқауға болады.

Тұтастай алғанда, шетелдік авторлардың көптеген жұмыстары адами капиталды бағалау мәселесіне арналған, БҰҰ Даму Бағдарламасы шығарған «The global Human Capital Report 2017», «Human Development Report», Дүниежүзілік банк тобы әзірлеген адами капиталды дамыту жобасы сияқты жыл сайынғы талдамалық баяндамалар мен есептер шығарылады. Алайда, аталған есептер мен баяндамалардағы қолданыстағы әдістемелер әрдайым қазақстандық өңірлердің жағдайларына бейімделе бермейді.

Адами капиталды бағалаудың қолданыстағы тәсілдерін талдау, алдымен адами капиталды зерттеу деңгейін анықтау керек, олардың әртүрлілігі зерттеушілерді келесі деңгейлерді бөлуге әкелді [12]: микро деңгей - жеке тұлғаның немесе фирманың адами капиталы бағаланады; мезо деңгей-ірі корпорациялардың, салалар мен өңірлердің адами капиталын бағалау; макро деңгей - ұлттық экономика ауқымындағы адами



капиталды бағалау; мега деңгей - адами капитал жаһандық, әлемдік ауқымда бағаланады.

Әдебиеттік шолу. Ұйымның адами капиталын бағалаудың шетелдік тәсілдеріне сілтеме жасай отырып, адами капиталдың құнын бағалау мәселелерін қарастырған келесі Батыс экономистерін бөліп көрсетуге болады - бұл В.Петти, Дж. Кендрик, Л. Туров, Т. Шульц, Г. Беккер және басқалар [13].

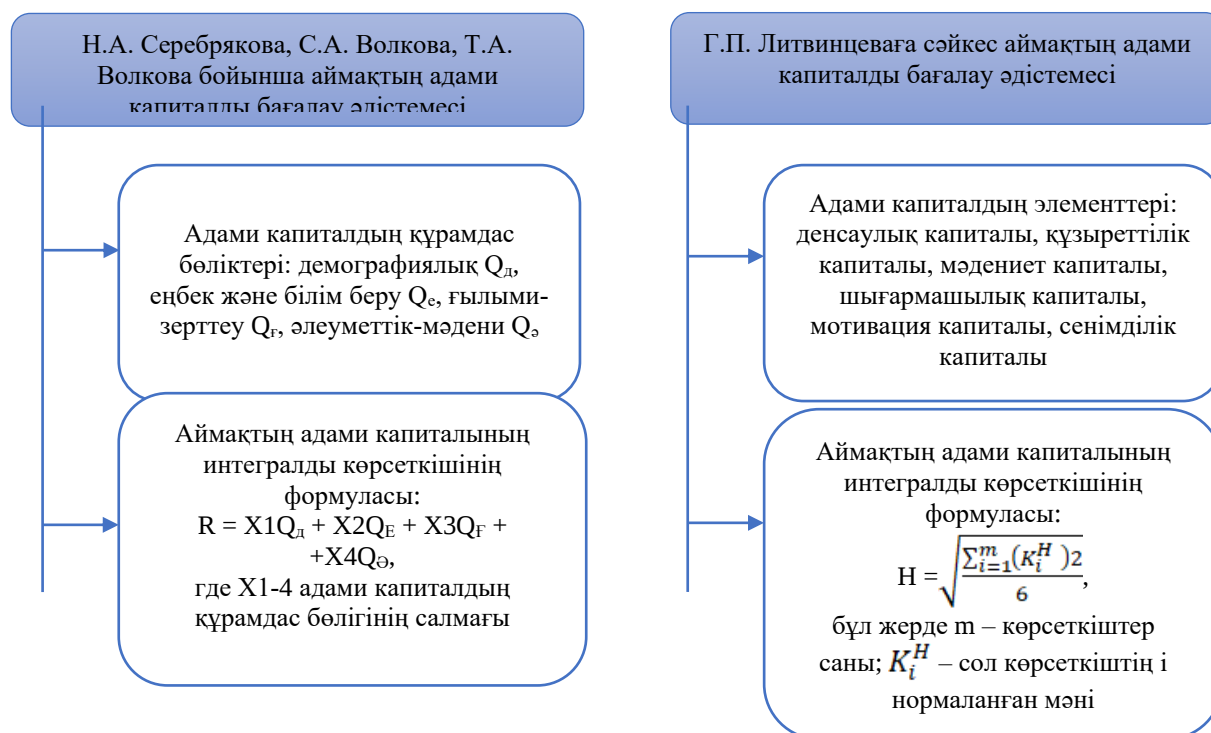
Ұйымдардың адами капиталын бағалаудың отандық әдістемелерін зерттеуді шартты түрде үш бағытқа бөлуге болады [14]: инвестициялық бағалау, амортизациялық бағалау, кірістер бойынша бағалау.

Адами капиталдың қазіргі заманғы теориясы адами капиталдың дамуын оның көбеюінің барлық кезеңдерінде бағалаудың жеткілікті күшті құралына ие [4]. Біздің зерттеу аясында адами капиталды аймақтық-аумақтық деңгейде бағалаудың әдістемелік тәсілдері ерекше қызығушылық тудырады. Адами капиталды бағалаудың негізгі әдістерін, оның сандық және сапалық сипаттамаларын қарастырыңыз, олардың артықшылықтары мен кемшіліктерін бөліп көрсетіңіз, сонымен қатар білім экономикасы жағдайында адами капиталды өлшеудің жетілдірілген индекс әдісін ұсынамыз.

Аймақтық деңгейде адами капиталды бағалаудың ең классикалық әдістеріне О.В. Лосева мен М.А. Федотованың зерттеулері жатады, олар белгілі бір аймақтың инновациялық қызметінің тиімділігін бағалау үшін аймақтық адами капиталдың зияткерлік компонентін бағалау әдістемесін сынақтан өткізу нәтижелерін ұсынады. Зерттеу авторлары өңірлердің инновациялық дамуына әсер ететін негізгі қызмет салаларын (ҒЗТҚЖ, зияткерлік компонент, мәдени-білім беру және инновациялық-кәсіпкерлік қызмет) қамтитын көрсеткіштердің алдын ала құрастырылған жүйесіне сүйене отырып, өңірдің адами капитал индексін бағалауды ұсынады [15].

Третьякова Л. А. адами капиталды өнімді пайдалану бойынша өңірлерді рейтингтік бағалау әдістемесінің алгоритмін ұсынады, оны технологиялылық, инновация және ғылымды қажетсіну параметрлеріне сәйкес бағалау керек [16, 17].

Аймақ деңгейіндегі адами капиталды интегралды бағалау әдістемесі Н.А. Серебрякова, С.А. Волкова, Т.А. Волкова [18], Сондай-ақ Г.П. Литвинцеваның еңбектерінде келтірілген [19]. Бұл зерттеулер авторлардың адами капиталдың құрамдас бөліктеріне назар аударатындығын біріктіреді, олар адамдардың қабілеттерінің маңызды сипаттамаларын және оларды жүзеге асыру үшін аймақтағы қол жетімді мүмкіндіктерді көрсетеді. Осы жерден жүйедегі осы компоненттер аймақ деңгейінде адами капиталға интегралды баға береді. Әдістердің салыстырмалы талдауы 1-суретте көрсетілген.



Сурет 1– Аймақтық деңгейде адами капиталды интегралды бағалау әдістері

Ескерту: дереккөздер негізінде жасалған [18, 19]

Қарастырылған әдістердің артықшылығы-авторлар ұсынатын интегралды бағалау аймақтық әлеуметтік-экономикалық жүйеде адами капиталдың даму деңгейін анықтауға, сондай-ақ қарастырылған элементтерге сәйкес оның негізгі қасиеттерін анықтауға мүмкіндік береді.

Материалдар мен әдістер. Теориялық және әдіснамалық негіз аймақтық экономикалық ресурстың бір түрі ретінде адами капитал теориясы саласындағы заманауи тұжырымдамалар мен гипотезалардан тұрады. Зерттеу барысында зерттеу тақырыбы бойынша мәселелерді зерттеуге жүйелі көзқарас шеңберінде экономикалық және басқару әдістерінің жиынтығы қолданылды. Өлшеу және салыстыру сияқты эмпирикалық деңгейдегі әдістерді қолдану индекстік әдіс арқылы қазақстандық өңірлердің адами капиталының деңгейін бағалауға, сондай-ақ осы өңірлерді адам дамуы индексінің құрамдас бөліктері бойынша салыстыруға мүмкіндік берді. Зерттеу құралы ретінде бірқатар статистикалық әдістер қолданылды: жүйелік талдау, абсолютті және орташа әдістер, статистикалық мәліметтерді берудің кестелік және графикалық әдістері, Математикалық модельдеу әдістері: кластерлік және факторлық талдау және бірнеше регрессия модельдері.

Нәтижелер. Адами капиталды бөлу және жинақтау бүгінгі күні өңірлер мен тұтастай алғанда ел экономикасын дамытудың негізгі факторы болып табылады. Адами капитал аймақ экономикасының тиімділігін қамтамасыз етуде шешуші рөл атқарады, сондай-ақ мемлекет, бизнес және азаматтық қоғамның сындарлы ынтымақтастығына әкелуі мүмкін. Мұның бәрі ғылыми-техникалық прогрестің жоғары дамуымен, ғылымды қажет ететін жаңа салалардың қалыптасуымен, сондай-ақ өндіріс процесіне инновациялық зерттеулер мен әзірлемелерді енгізумен байланысты.



Адами капиталды дамытудың теориялық ерекшеліктерін зерттей отырып, Қазақстанда, өңірлік бөліністе адами капиталды қалыптастыру мен дамытудың сипаты мен көрсеткіштерін талдауға көшу орынды болып табылады.

Ең алдымен, халықты жұмыспен қамту деңгейінің көрсеткіштеріне жүгінейік, өйткені адами капиталды дамыту өз қабілеттерін іске асырмай және еңбек қызметінсіз мүмкін емес деп санаймыз. Сондықтан жұмыспен қамту шарттары адами капиталды дамытудың ажырамас бөлігі болып табылады, ал еңбек қызметі аймақ халқының негізгі табыс көзі болып табылады (1-кесте).

Кесте 1– Қазақстан өңірлеріндегі жұмыспен қамту және жұмыссыздық деңгейі

Аймақтар	Халықты жұмыспен қамту деңгейі, %			Жұмыссыздық деңгейі, %		
	2021	2022	2023	2021	2022	2023
Қазақстан Республикасы	59,5	59,8	59,4	5,2	4,8	4,6
Ақмола	58,9	58,9	58,1	4,7	4,4	4,2
Ақтөбе	57	56,6	55,3	5,6	4,9	4,4
Алматы	58,1	56,4	57,4	6,1	5	4,6
Атырау	60,7	58,3	60,8	4,2	4,2	4,2
Батыс Қазақстан	62	61,9	61,9	3,5	3,3	3,3
Жамбыл	61,2	60,8	60	4,8	4,8	4,3
Қарағанды	58,5	58,1	57,6	5,1	5	4,7
Қостанай	56,2	56,2	54,8	6	5,4	5,2
Қызылорда	58,8	59	57	5,3	5,1	4,8
Маңғыстау	61,5	61,7	61,9	4,2	4,2	4,1
Павлодар	59,7	59,9	55,5	4,5	4,4	4,4
Солтүстік Қазақстан	55,9	57,4	55,5	4,5	4,4	4,3
Түркістан	61	61,5	60,6	4,2	3,7	3,9
Шығыс Қазақстан	57,4	56,8	55,9	4,4	3,7	3,8
Ескерту: ҚР Ұлттық статистика бюросының деректері бойынша https://stat.gov.kz/tu/ авторлармен есептелінді						

Кестеден халықтың жұмыспен қамтылуының ең жоғары деңгейі Батыс Қазақстан және Маңғыстау облыстарында (2023 жылы 61,9%-дан) көрініп тұр. Жұмыссыздықтың ең жоғары деңгейі Қостанай облысында (2023 жылы 5,2%) және Қызылорда облысында (2023 жылы 4,8%) байқалды, бұл Қазақстан өңірлері арасында адами капиталды дамытудың ықтимал кедергісі туралы айтады. Бұл ретте жұмыссыздық деңгейі көрсеткіштерінің төмен мәндері Батыс Қазақстан және Шығыс Қазақстан облыстарына тән, тиісінше 3,3% және 3,8%. Тұтастай алғанда, Қазақстан өңірлері арасында жұмыссыздық көрсеткіштері аса маңызды емес, ал еңбек нарығындағы жағдай айтарлықтай тұрақты. Салыстыру үшін, Қазақстан бойынша орташа жұмыссыздық деңгейі - 1,1%.

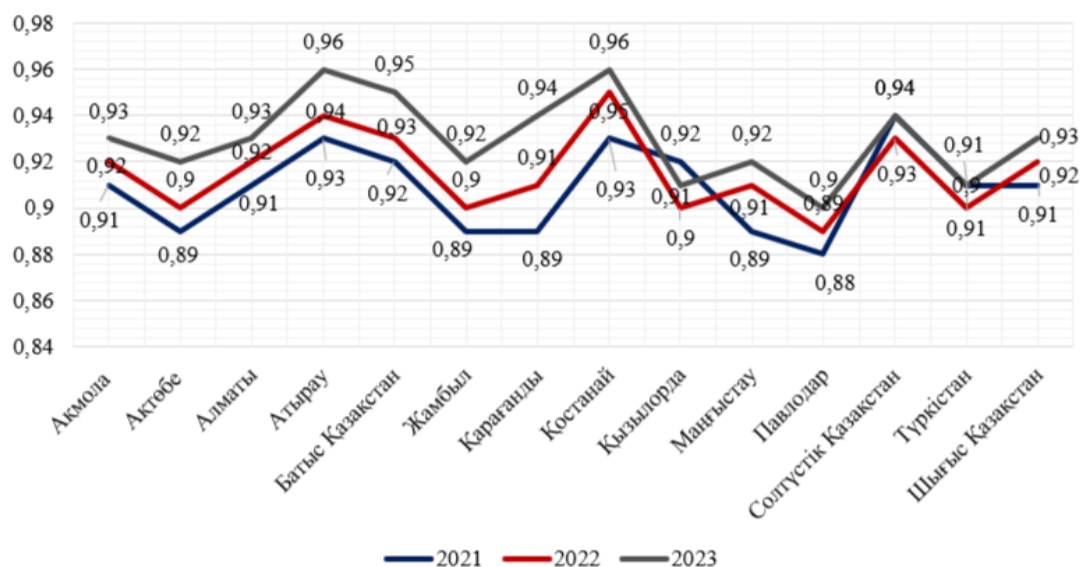
Жұмыспен қамту және кіріс көрсеткіштерімен қатар адами капитал құрамындағы халықтың денсаулық капиталын сипаттайтын көрсеткіштерді талдау маңызды. Денсаулықтың сапалы деңгейінсіз еңбек, білім беру қызметін толық іске асыру, сондай-ақ басқа қызмет түрлерімен байланысты қажеттіліктерді қанағаттандыру мүмкін емес. Денсаулыққа инвестициялар адами капиталды дамыту мен жинақтаудың маңызды құрамдас бөлігі болып табылады, сонымен қатар экономикалық өндірістегі жұмыс күшінің тиімді айналымын қамтамасыз етеді.

**Кесте 2–** Өңірлердің адами капиталын дамытудың демографиялық көрсеткіштері

Аймақтар	Халықтың 1000 адамға шаққандағы сырқаттанушылық			Халықтың 1000 адамға шаққандағы табиғи өсу коэффициенттері			Туған кездегі өмір сүру ұзақтығы (жылдар саны)		
	2021	2022	2023	2021	2022	2023	2021	2022	2023
Қазақстан Республикасы	778,9	782,1	780,2	-0,9	-1,6	-2,2	72,7	72,91	73,34
Ақмола	840,1	846	836,2	-2	-2,7	-3,3	72,2	72,41	72,94
Ақтөбе	836,8	843,9	856,4	-0,3	-0,8	-1,8	71,7	72,06	72,64
Алматы	929,4	936,9	995,7	-0,5	-1,9	-2,2	72,2	71,99	72,9
Атырау	682,6	680,7	678,8	-5	-5,1	-5,7	73,4	73,66	73,95
Батыс Қазақстан	794	775,1	799	1,1	0,5	-0,1	74,2	74,35	75,03
Жамбыл	995	954,6	913,3	-0,2	-1,1	-2,2	72,1	72,45	72,8
Қарағанды	917,1	929,3	864,7	-1,3	-2	-2,9	72,7	72,95	73,44
Қостанай	930,4	931,3	921,8	-1,2	-2,2	-3	70,8	70,72	71,32
Қызылорда	746,1	752,2	761,6	-3,8	-5	-5,5	72,7	72,47	72,96
Маңғыстау	872,2	905,7	912,9	-4,2	-5,1	-5,6	71,8	71,69	72,32
Павлодар	766	841,5	774	-1,7	-2,3	-3	70,9	71,45	72,04
Солтүстік Қазақстан	733	755,5	716	-5,2	-5,8	-6,1	73,3	73,21	73,61
Түркістан	912,1	897,1	881	-2,9	-3,1	-3,9	71,7	72,31	72,77
Шығыс Қазақстан	876,4	874,1	783,7	-3,9	-4,6	-5	72,3	72,17	72,96
Ескерту: ҚР Ұлттық статистика бюросының деректері бойынша https://stat.gov.kz/ru/ авторлармен есептелінді									

Өңірлер арасында өмір сүру ұзақтығының көрсеткіштері тұтастай алғанда бірдей деңгейде. Сырқаттанушылықтың ең төмен көрсеткіші Атырау облысында (678,8), ал ең жоғары көрсеткіші Алматы облысында (995,7) байқалады. Алайда, өңірлер арасында Батыс Қазақстан облысы халықтың табиғи өсімі тіркелген жалғыз өңір болып табылады.

Аймақтың адами капиталының дамуын сипаттайтын келесі негізгі элемент-экономикалық дамыған елдер мен аймақтар үшін норма және дамушы елдер үшін маңызды бағдар болып табылатын білім деңгейі. Қазіргі уақытта адамның білім деңгейі мен қабілеттері жұмыс берушілер үшін ерекше мәнге ие. Бұл ретте халықтың білім беру әлеуетіне инвестициялар жұмыс күшінің сапасын арттыруға және халықтың табысын ұлғайтуға алып келеді, сондай-ақ экономика салаларының табысының артуына алып келеді (2-сурет).



Сурет 2 – Өңірлер арасындағы білім деңгейінің индексі

Ескерту: ҚР Ұлттық статистика бюросының деректері бойынша <https://stat.gov.kz/tu/> авторлармен есептелінді

Суреттен білім беру индексі бойынша оқушылардың жоғары үлесі есебінен Батыс Қазақстан облысы (0,963) көшбасшы өңір болып табылатынын көруге болады. Білім беру көрсеткішінің ең төмен мәні Ақтөбе (0,901) және Павлодар облыстарында (0,896) болып табылады.

Жүргізілген талдауға сүйене отырып, адами капитал құрылымындағы қаралған көрсеткіштер оның қалыптасуы мен дамуының маңызды элементтері болып табылады, олар мемлекет, жұмыс беруші және адамның өзі тарапынан үздіксіз инвестициялауды талап етеді.

Адами капитал еңбек нарығының жұмыс істеуіне тікелей байланысты болғандықтан, Қазақстанның әлеуметтік-экономикалық дамуы шеңберінде еңбек және адам ресурстарының динамикасы мен құрылымына талдау жүргізу орынды болып табылады. Қазақстан Республикасының кадрлық және ғылыми әлеуетінің жай-күйін ғылыми зерттеулер мен әзірлемелермен айналысатын персонал санындағы, Қазақстан бойынша санаттар бойынша, қызметкерлер санындағы да, үлес салмағындағы да өзгерістерден қарастырамыз (3-сурет). Жалпы Қазақстан Республикасы бойынша 2019 жылдан бастап ғылыми зерттеулер мен әзірлемелермен айналысатын персонал санының төмендеуі байқалады.



Сурет 3– Санаттар бойынша ғылыми зерттеулер мен әзірлемелермен айналысатын персонал санатының өзгеруі

Ескерту: ҚР Ұлттық статистика бюросының деректері бойынша <https://stat.gov.kz/ru/> авторлармен есептелінді

2023 жылы Қазақстанда зерттеулер мен әзірлемелермен айналысатын персонал саны 682464 адамды құрады, бұл 2014 жылғы деңгейге қатысты ғылыми кадрлар санының 7,34%-ға қысқаруын білдіреді. Ғылыми кадрларды қысқарту үрдісі көмекші персоналға - 2014 жылға қатысты 12,4%, сондай - ақ зерттеушілерге - 2019 жылға қатысты 8,2% әсер етті. Мұндай қысқартулар, ең алдымен, жалақының төмен деңгейімен, сондай-ақ олардың біліктілігіне қойылатын талаптармен байланысты, олар үнемі өсіп отырады.

ҚР Ұлттық статистика бюросының деректері бойынша қабылданған персоналдың ең көп санын ғылыми зерттеулер мен әзірлемелермен айналыспайтын өзге ұйымдардан келген қызметкерлер құрайды - 74%. Орта есеппен персоналдың тек 12,5%-ы ЖОО-ны бітіргеннен кейін бірден келген қызметкерлер, ал 13,5%-ы басқа ғылыми ұйымдардан қабылданған қызметкерлер.

Талқылау. Аймақтық әлеуметтік-экономикалық жүйелерде адами капиталды қалыптастыру және пайдалану тенденцияларын анықтау және шолу көп уақытты қажет ететін аналитикалық жұмыс болып табылады. Аймақтық деңгейде адами капиталды бағалаудың ең өзекті әдісі жанама көрсеткіш болып табылады - БҰҰ бағдарламасының сарапшылары жыл сайын адам дамуы туралы баяндамаларда жариялайтын адам дамуының индексі. Адамның даму индексі есептеудің екі әдісі бар екені белгілі.

Қазақстандық нақтылық шарттарына сәйкес, біз адам дамуы индексі (АДИ) есептеу әдістемесіне кейбір өзгерістер енгізуді ұсынамыз, жалақы көрсеткіштері мен жұмыссыздық деңгейін ескере отырып, адам дамуының жетілдірілген индексі құрамыз.

Бірақ бастапқыда, 3-кестеде біз АДИ есептеудің екі әдісіне салыстырмалы талдау жасаймыз-индексті есептеудің екі әдісін ескере отырып, адам дамуының орташа жанама индексі мен БҰҰДБ әдістемесін қолдана отырып, адами капитал деңгейін бағалауға ұсынылған тәсіл.



Кесте 3 – Адам дамуының индексін есептеу әдістемесін салыстырмалы талдау

Индекс	БҰҰДБ есептеу әдістемесі		Ұсынылған әдіс	
Income Index	(1)	$II = \frac{\ln Y - \ln 100}{\ln 75000 - \ln 100}$	(3)	$II = \sqrt{UI * WI}$
	(2)	$II = \frac{\ln G - \ln 100}{\ln 75000 - \ln 100}$		
Life expectancy Index	(4)	$LEI = \frac{x-25}{85-25}$		
Education Index	(5)	$EI = \frac{EYSI+MYSI}{2}$	(7)	$EI = \sqrt{DGH * DO_{7-24}}$
	(6)	$EI = \sqrt{DGH * DO_{7-24}}$		
Human Development Index	(8)	$HDI = \sqrt[3]{II * LEI * EI}$	(9)	$HDI = \sqrt[3]{(UI * WI) * LEI * EI}$
Ескерту: авторлар құрастырған				

Осылайша, 3-кесте адам дамуы индексінің құрылымын, БҰҰДБ баяндамаларына сәйкес оны есептеу әдістемесін, сондай-ақ табыс индексі мен АДИ қорытынды формуласы жаңа тәсілмен есептелетін жетілдірілген авторлық тәсілді айқын көрсетеді.

АДИ-ін есептеудің модернизацияланған әдістемесінің көмегімен Қазақстан өңірлерінің адами капитал деңгейі бойынша жағдайын бағалау үшін оларды кему бойынша реттейміз және адам дамуының деңгейі бойынша үш топқа бөлеміз: жоғары деңгеймен, орташа және төмен. Нәтижелер 4-кестеде келтірілген.

Кесте 4 – Ұсынылған әдістемеге сәйкес есептелген адами даму деңгейі бойынша Қазақстан өңірлерінің рейтингі

Аймақ	2015	2016	2017	2018	2019	2020	2021	2022	2023
Алматы	0,688	0,884	0,784	0,812	0,705	0,779	0,784	0,810	0,834
Маңғыстау	0,569	0,610	0,652	0,661	0,625	0,644	0,677	0,692	0,707
Солтүстік Қазақстан	0,538	0,587	0,595	0,600	0,593	0,602	0,640	0,657	0,674
Атырау	0,557	0,620	0,629	0,634	0,597	0,611	0,641	0,651	0,662
Батыс Қазақстан	0,567	0,632	0,650	0,645	0,587	0,591	0,638	0,647	0,657
Шығыс Қазақстан	0,558	0,621	0,593	0,592	0,570	0,589	0,609	0,616	0,624
Қарағанды	0,517	0,544	0,558	0,574	0,572	0,582	0,603	0,616	0,629
Түркістан	0,469	0,497	0,512	0,512	0,543	0,558	0,579	0,597	0,616
Қызылорда	0,435	0,508	0,533	0,558	0,533	0,501	0,574	0,594	0,613
Ақтөбе	0,275	0,298	0,297	0,311	0,301	0,323	0,332	0,342	0,351
Павлодар	0,183	0,250	0,269	0,283	0,252	0,257	0,319	0,342	0,364
Ақмола	0,280	0,346	0,342	0,327	0,290	0,308	0,326	0,330	0,335
Қостанай	0,297	0,360	0,336	0,351	0,311	0,262	0,313	0,313	0,313
Жамбыл	0,324	0,368	0,366	0,362	0,279	0,298	0,308	0,303	0,297
Ескерту: авторлар есептеген									

4-кестеде адам дамуы индексінің мәні бойынша алғашқы ондыққа және бес артта қалған аймақтарға енген аймақтар көрсетілген.

Әрі қарай, салыстыру үшін, 5-кестеде индексті есептеудің стандартты әдіснамасына сәйкес аймақтардың мәні мен АДИ бойынша жағдайын қарастырыңыз.



Кесте 5 – БҰҰДБ стандартты әдіснамасына сәйкес есептелген адами даму деңгейі бойынша Қазақстан өңірлерінің рейтингі

Аймақ	2015	2016	2017	2018	2019	2020	2021	2022	2023
Маңғыстау	0,858	0,884	0,885	0,901	0,909	0,929	0,940	0,953	0,966
Солтүстік Қазақстан	0,863	0,870	0,875	0,880	0,884	0,891	0,898	0,905	0,914
Алматы	0,770	0,811	0,827	0,841	0,853	0,874	0,887	0,901	0,912
Атырау	0,792	0,811	0,817	0,831	0,846	0,872	0,881	0,895	0,910
Солтүстік Қазақстан	0,769	0,806	0,819	0,829	0,842	0,863	0,873	0,893	0,909
Шығыс Қазақстан	0,754	0,777	0,800	0,816	0,826	0,856	0,865	0,887	0,900
Қарағанды	0,780	0,802	0,814	0,825	0,836	0,858	0,873	0,886	0,900
Түркістан	0,762	0,786	0,810	0,820	0,827	0,856	0,863	0,884	0,900
Жамбыл	0,763	0,793	0,815	0,829	0,842	0,866	0,877	0,888	0,900
Ақтөбе	0,580	0,623	0,638	0,672	0,667	0,705	0,711	0,740	0,761
Қызылорда	0,369	0,455	0,505	0,559	0,604	0,615	0,634	0,707	0,751
Ақмола	0,558	0,587	0,622	0,653	0,652	0,665	0,689	0,715	0,735
Қостанай	0,539	0,580	0,617	0,631	0,643	0,657	0,675	0,704	0,725
Павлодар	0,538	0,563	0,589	0,616	0,635	0,647	0,672	0,697	0,719
Ескерту: авторлар есептеген									

Екі әдісті талдау АДИ бойынша өңірлер рейтингінің сөзсіз көшбасшылары индексті есептеуге қолданылатын тәсілге қарамастан айтарлықтай өзгермегенін көрсетеді. Қарастырылып отырған кезеңде көшбасшы өңірлердің үштігіне жан басына шаққандағы ЖӨӨ деңгейі айтарлықтай жоғары Маңғыстау облысы кірді, ал өмір сүру ұзақтығының көрсеткіштері және еңбек нарығының перспективалық қажеттіліктеріне сәйкес кәсіптік даярлау жүйесін динамикалық қайта бағдарлау тетіктерін енгізу қоғамдық деңгеймен салыстыруға болатын білім беру жүйесі.

Бұл салыстырмалы талдау адам дамуы индексі есептеудің базалық формуласына жаңа субиндекстерді енгізе отырып, өңірлердің рейтингтегі өз позицияларын қалай өзгертетінін көруге мүмкіндік береді. Ұсынылған әдістеме бойынша рейтингтегі позициялардың өзгеруіне көбінесе жалақы индексінің енгізілуі әсер етті, оның негізінде біз халықтың тұтыну қоржынына номиналды жалақының қатынасын құрдық.

Демек, жоғарыда сипатталған барлық көрсеткіштер орташа бағалауды білдіреді, өйткені адам дамуының индексі көрсеткіштерді шектеулі қамтуды қамтиды және, мысалы, экологиялық жағдайды, елдегі ақпараттық-коммуникациялық жабдықты, инновациялық белсенділікті, гендерлік теңсіздікті және басқаларды ескермейді. Алайда, біз ұсынған әдіс адами капиталды бағалау кезінде аймақтың адами даму деңгейін дәлірек көрсетеді деп санаймыз. Бұл маңыздырақ және жалақы мен жұмыссыздық деңгейі сияқты көрсеткіштер арқылы белгілі бір аймақтардың жағдайын нақты сипаттайды.

Қорытынды. Адам дамуының индексі динамикалық талдау негізінде мезодеңгейдегі адами капитал инфляциясының сандық бағасы алынды, оны біз жеке және аймақтық деңгейлердегі адами капитал деңгейінің құндылығын төмендету және жұмыс істеуін төмендетудің динамикалық процесі ретінде түсіндіруді ұсынамыз. Адами капиталдың инфляциясын бағалау ретінде біз осы үдеріс байқалған өңірлерді анықтау мақсатында 1-ден төмен болған адам дамуы индексінің өсу қарқынын қабылдаймыз. Есептеулер нәтижесінде адами капиталдың инфляция деңгейі өте төмен, деңгейі төмен, орташа және адами капиталдың инфляция деңгейі жоғары аймақтардың топтары анықталды.



Өңірлер бөлінісінде оның динамикасының анықталған себеп-салдарлық байланыстарының ерекшелігін ескере отырып, өңірлер халқының санына өлшенген адами дамудың жетілдірілген индексінің көмегімен адам капиталын өлшеудің әзірленген және қолданылатын әдісінің нәтижелілігін бағалау үшін. Осының негізінде Қазақстан өңірлерінің рейтингі жасалды, нақты кезеңде алынған индекстік әдістің динамикасы талданды, ұсынымдар ұсынылды. Әлеуметтік-экономикалық зерттеулерді дамытуға бағытталған алынған нәтижелер бізге Қазақстан өңірлері халқының Адами даму деңгейі туралы түсінік қалыптастыруға, адами капитал деңгейі бойынша өңірлердің даму динамикасын байқауға, сондай-ақ әлеуметтік-экономикалық кеңістіктегі жаңадан бекітілген өңірлердің рөлін бағалауға мүмкіндік береді.

Ғылыми зерттеудің нәтижелері негізгі міндеттер сәтті орындалды және мақсатқа қол жеткізілді деп айтуға мүмкіндік береді. Жұмыс шеңберінде адами капиталдың қазіргі заманғы тұжырымдамасын және оны өлшеу әдістерін дамытуда маңызды рөл атқаратын ғылыми жаңалық іске асырылды. Зерттеудің негізгі жетістігі қазақстандық өңірлерге бейімделген мезо деңгейінде адами капиталды бағалау тәсілін әзірлеу және жетілдіру болып табылады. Мұндай бейімделу адам дамуының индексын анықтау әдістемесіне кіретін көрсеткіштерді есептеу үшін қажетті статистикалық мәліметтердің болуына байланысты.

Сонымен қатар, зерттеу адами капиталдың инфляциясы мәселесіне назар аударады, оны шешудің белгілі бір тәсілдері ұсынылған. Дегенмен, жүргізілген зерттеу адами капиталды дамыту мен тиімді пайдалануға қатысты мәселелердің барлық спектрін сарқып алмайтынын ескеру маңызды. Адами капиталдың инфляция құбылысын Ұлттық экономика деңгейінде одан әрі жан-жақты зерттеу ерекше қызығушылық тудырады, бұл осы маңызды ресурсты басқару стратегияларын тереңірек талдауға және қалыптастыруға перспективалар ашады.

Осылайша, диссертациялық зерттеу нәтижесінде алынған тұжырымдар негізгі міндеттерді орындалды және қойылған мақсатқа қол жеткізілді деп санауға мүмкіндік береді. Осы мақалада адами капиталдың қазіргі заманғы тұжырымдамасын дамыту және оның шамасын өлшеу үшін маңызы бар, адами капиталды мезодеңгейде бағалау процесін әзірлеу мен жетілдіруден тұратын, Адами даму индексын есептеу әдістемесіне кіретін көрсеткіштерді есептеу үшін статистикалық деректердің қолжетімділігіне байланысты қазақстандық өңірлер арасында бейімделетін ғылыми жаңалық шешілді. Сонымен қатар, адами капиталдың инфляциясы проблемасы анықталды, оны шешу үшін белгілі бір тәсілдер қабылданды. Сонымен қатар, бұл зерттеу адами капиталды дамыту және пайдалану сияқты күрделі мәселенің шешімін сарқып қоймайтынын атап өткен жөн. Атап айтқанда, ел экономикасы ауқымындағы адами капиталдың инфляциясы сияқты сипаттаманы кешенді зерттеу белгілі бір қызығушылық тудырады.

Әдебиет тізімі

1. Kozhabaeva, S.A., Mukan, B.G. & Yelshibayev R.K. Human Development in Kazakhstan: Problems and Methods of Analysis // *Economics: the Strategy and Practice*. – 2021. - №16 (4). – pp. 174-187. <https://doi.org/10.51176/1997-9967-2021-4-174-187>.
2. Hathaipat Kaewnern, Sirikul Wangkumham, Wongsathon Deeyaonarn, Abaid Ullah Yousaf, Nattapan Kongbuamai. Investigating the role of research development and renewable energy on human development: An insight from the top ten human development index countries // *Energy*. – 2023. – Vol. 262. - Part B. – 125540. ISSN 0360-5442. <https://doi.org/10.1016/j.energy.2022.125540>.
3. Alfons, M. E., N., and Rahman, R. A. Government spending, human development index and regional inequality in Indonesia // *Journal of Ecohumanism*. – 2024. - № 3 (7). – pp. 4810-4820. <https://doi.org/10.62754/joe.v3i7.4589>.



4. Lukman, Sujianto, A. E., Dviningtias, K., L.K. Site, PhD, and Narmaditya, Bachelor Human Development Index, good governance practices and exports: data from ASEAN countries // *Journal of Eastern European and Central Asian Studies (EECA)*. – 2023. - № 10(3). – pp. 468-477. <https://doi.org/10.15549/jeeacar.v10i3.1230>.
5. Aydoğan, Sefer. Human Development Index (HDI) // *Encyclopedia of Sustainable Management*. – November 2023. - pp.1898-1901. https://doi.org/10.1007/978-3-031-25984-5_557.
6. Gonos, Jaroslav & Tomková, Anna & Culkova, Katarina & Lisuch, Julius. Influence of Human Development Index to the State Economy in V4 Region // *Montenegrin Journal of Economics*. – 2023. - Vol. 19. - №. 1. - pp. 69-82. <https://doi.org/19.10.14254/1800-5845/2023.19-1.6>
7. Veya, I., Sirojuzilam, Syafi'i, M. and Ruslan, D. Analysis of the impact of the human development index and infrastructure development on reducing economic inequality in the province of Papua (a study of eight districts of the traditional territory of La Pago) // *Journal of Law and Sustainable Development*. – 2023. - №11 (12). - e2283. <https://doi.org/10.55908/sdgs.v11i12.2283>.
8. Novianti. T. & Panjaitan. V. D. Income Inequality in Indonesia: Before and during the Covid-19 Pandemic // *International Journal of Economics and Financial Issues*. – 2022. - № 12(3). – pp. 29-37.
9. Hasbi, MZN, Munajat, M. and Qayum, A. The Human Development Index from an Islamic perspective: the role of taxation, zakat, and spending on health and education // *Journalists of Malaysia*. – 2023. - №57 (1). – pp. 99-112. <http://dx.doi.org/10.17576/JEM-2023-5701-08>.
10. Тургель И.Д., Фазылжан Д. Адами капитал тұжырымдамасына көзқарастардың эволюциясын категориялық талдау // *Экономика: стратегия және практика*. - 2023. - №18(1). - С. 180-195. <https://doi.org/10.51176/1997-9967-2023-1-180-195>.
11. Human Development Index 2022 // United Nations Development Programme Human Development [Электронды ресурс]. - Available at: <http://www.report.hdr.undp.org> (accessed: 10.01.2023).
12. Даниловских, Т.Е. Методики оценки человеческого капитала: подходы к классификации // *Фундаментальные исследования*. - 2015. - № 6 (1). - С. 108-111.
13. Кендрик, Дж. Совокупный капитал США и его функционирование / Дж. Кендрик. - М.: Прогресс, 1976; Беккер, Г. Человеческий капитал: теоретический и эмпирический анализ со специальным обращением к образованию / Г. Беккер // *США: экономика, политика, идеология*. - 1993. - № 11.
14. Тугускина, Г.Н. Сравнительный анализ методик и показателей оценки человеческого капитала предприятий / Г.Н. Тугускина // *Современные технологии управления*. - 2015. - №6 (54).
15. Парушина, Н.В. Методы измерения и оценки человеческого капитала (научный обзор) / Н.В. Парушина, Н.А. Лытнева, Е.А. Семиделихин // *Научное обозрение. Экономические науки*. – 2017. – № 2. – С. 89-99.
16. Loseva, O.V. Development of a methodology for evaluation of the intellectual human capital of a region / М. Fedotova, O. Loseva, R. Fedosova // *Life Science Journal*. – 2014. – Vol. 11(8). – pp. 739-746.
17. Третьякова, Л.А. Особенности оценки использования человеческого капитала / Л.А. Третьякова // *Глобальные проблемы модернизации национальной экономики. Материалы IX Международной научно-практической конференции. Отв. редактор А.А. Бурмистрова [и др.]*. - 2020. - С. 507-512.
18. Серебрякова, Н.А. Методика интегральной оценки человеческого капитала региона / Н.А. Серебрякова, С.А. Волкова, Т.А. Волкова // *Вестник ВГУИТ*. – 2019. – Т. 81. № 3. – С. 375–380. <https://doi.org/10.20914/2310-1202-2019-3375-380>.
19. Литвинцева, Г.П. Оценка развития человеческого капитала в регионах Сибирского федерального округа / Г.П. Литвинцева, В.Г. Бадмаева // *Государственное и муниципальное управление. Ученые записки*. – 2017. – №3. – С. 112-117. <https://doi.org/10.23394/2079-1690-2017-1-3-112-117>.

References

1. Kozhabaeva, S.A., Mukan, B.G. & Yelshibayev R.K. Human Development in Kazakhstan: Problems and Methods of Analysis. *Economics: the Strategy and Practice*, 2021, 16(4), 174-187, <https://doi.org/10.51176/1997-9967-2021-4-174-187>.
2. Hathaipat Kaewnern, Sirikul Wangkumharn, Wongsathon Deeyaonarn, Abaid Ullah Yousaf, Nattapan Kongbuamai. Investigating the role of research development and renewable energy on human development: An insight from the top ten human development index countries. *Energy*, 2023, V. 262, Part B, 125540, ISSN 0360-5442, <https://doi.org/10.1016/j.energy.2022.125540>.
3. Alfons, M. E., N., and Rahman, R. A. Government spending, human development index and regional inequality in Indonesia. *Journal of Ecohumanism*, 2024, 3 (7), pp. 4810-4820. <https://doi.org/10.62754/joe.v3i7.4589>.



4. Lukman, Sujianto, A. E., Dviningtias, K., L.K. Site, PhD, and Narmaditya, Bachelor. Human Development Index, good governance practices and exports: data from ASEAN countries. *Journal of Eastern European and Central Asian Studies (EECA)*, 2023, 10(3), pp. 468-477. <https://doi.org/10.15549/jeecar.v10i3.1230>.
5. Aydoğan, Sefer. Human Development Index (HDI). *Encyclopedia of Sustainable Management*. November 2023, pp.1898-1901. https://doi.org/10.1007/978-3-031-25984-5_557.
6. Gonos, Jaroslav & Tomková, Anna & Culkova, Katarina & Lisuch, Julius. Influence of Human Development Index to the State Economy in V4 Region. *Montenegrin Journal of Economics*, 2023, 19(1), pp. 69-82.19. <https://doi.org/10.14254/1800-5845/2023.19-1.6>.
7. Veya, I., Sirojuzilam, Syafi'i, M. and Ruslan, D. (2023). Analysis of the impact of the human development index and infrastructure development on reducing economic inequality in the province of Papua (a study of eight districts of the traditional territory of La Pago). *Journal of Law and Sustainable Development*, 2023, 11 (12), e2283. <https://doi.org/10.55908/sdgs.v11i12.2283>.
8. Novianti. T. & Panjaitan. V. D. Income Inequality in Indonesia: Before and during the Covid-19 Pandemic. *International Journal of Economics and Financial Issues*, 2022, 12(3), pp. 29-37.
9. Hasbi, MZN, Munajat, M. and Qayum, A. The Human Development Index from an Islamic perspective: the role of taxation, zakat, and spending on health and education. *Journalists of Malaysia*, 2023, 57 (1), 99-112. <http://dx.doi.org/10.17576/JEM-2023-5701-08>.
10. Turgel' I.D., Fazylyzhan D. Adami kapital tyzhymdamasyna kəzkarastardyn jevoljucijasyn kategorijalyk taldau [The concept of human capital: categorical analysis of the evolution of approaches]. *Jekonomika: strategija zhəne praktika*, 2023, 18(1), pp. 180-195, <https://doi.org/10.51176/1997-9967-2023-1-180-195> (in Kazakh).
11. *Human Development Index 2022*. United Nations Development Programme Human Development. Available at: <http://www.report.hdr.undp.org> (accessed: 10.01.2023).
12. Danilovskih, T.E. Metodiki ocenki chelovecheskogo kapitala: podhody k klassifikacii [Methods of human capital assessment: approaches to classification]. *Fundamental'nye issledovaniya*, 2015, № 6 (1), pp. 108-111(in Russian).
13. Kendrik, Dzh. Sovokupnyj kapital SShA i ego funkcionirovanie / Dzh. Kendrik, M.: Progress, 1976, Bekker, G. Chelovecheskij kapital: teoreticheskij i jempiricheskij analiz so special'nym obrashheniem k obrazovaniju [Human capital: theoretical and empirical analysis with special reference to education]. *SShA: jekonomika, politika, ideologija*, 1993, № 11. (in Russian).
14. Tuguskina, G.N. Sravnitel'nyj analiz metodik i pokazatelej ocenki chelovecheskogo kapitala predpriyatij [Comparative analysis of methods and indicators for assessing human capital of enterprises]. *Sovremennye tehnologii upravlenija*, 2015, №6 (54) (in Russian).
15. N.V. Parushina, N.A. Lytneva, E.A. Semidelihin. Metody izmerenija i ocenki chelovecheskogo kapitala (nauchnyj obzor) [Comparative analysis of methods and indicators for assessing human capital of enterprises]. *Nauchnoe obozrenie. Jekonomicheskie nauki*, 2017, 2, pp. 89-99 (in Russian).
16. M. Fedotova, O. Loseva, R. Fedosova. Development of a methodology for evaluation of the intellectual human capital of a region. *Life Science Journal*, 2014, Vol.11(8), pp. 739-746.
17. Tret'jakova, L.A. *Osobennosti ocenki ispol'zovaniya chelovecheskogo kapitala* [Features of the assessment of the use of human capital]. Global'nye problemy modernizacii nacional'noj jekonomiki. Materialy IX Mezhdunarodnoj nauchno-prakticheskoy konferencii. 2020, pp. 507-512 (in Russian).
18. N.A. Serebrjakova, S.A. Volkova, T.A. Volkova. Metodika integral'noj ocenki chelovecheskogo kapitala regiona [The methodology of the integral assessment of the human capital of the region]. *Vestnik VGUIT*, 2019, 81(3), pp. 375–380. <https://doi.org/10.20914/2310-1202-2019-3375-380> (in Russian).
19. G.P. Litvinceva, V.G. Badmaeva. Ocenka razvitija chelovecheskogo kapitala v regionah Sibirskogo federal'nogo okruga [Assessment of human capital development in the regions of the Siberian Federal District]. *Gosudarstvennoe i municipal'noe upravlenie. Uchenye zapiski*, 2017, №3, pp. 112-117. <https://doi.org/10.23394/2079-1690-2017-1-3-112-117> (in Russian).



МЕТОДИЧЕСКОЕ ИССЛЕДОВАНИЕ ИНДЕКСА ЧЕЛОВЕЧЕСКОГО РАЗВИТИЯ В РАЗРЕЗЕ РЕГИОНОВ КАЗАХСТАНА

Г.Ж. Таяуова¹, Е.А. Бакиров², Д.А. Куланова³, Г.П. Коптаева^{4*}, Б.Д. Бекназаров³

¹Университет Туран, Алматы, Казахстан

²Университет им.Ж.А.Ташенева, Шымкент, Казахстан

³Южно-Казахстанский исследовательский университет им.М.Ауэзова, Шымкент, Казахстан

⁴Университет Мирас, Шымкент, Казахстан

Резюме. В статье с целью определения компонентов, влияющих на уровень человеческого развития, проведено моделирование с использованием метода основных компонентов. Этот метод позволяет структурировать показатели, отражающие условия формирования, накопления. На основе динамического анализа индекса человеческого развития была произведена количественная оценка уровня человеческого развития на мезоуровне. Этот процесс предложен трактовать как динамическое снижение стоимости человеческого капитала и снижение уровня его развития на индивидуальном уровне.

Ключевые слова: человеческое развитие, человеческий капитал, человеческий потенциал, региональная политика, человеческие ресурсы, интегральный факторы, социально-экономическая система, региональный уровень.

METHODOLOGICAL STUDY OF THE HUMAN DEVELOPMENT INDEX IN THE CONTEXT OF THE REGIONS OF KAZAKHSTAN

G.J. Tayauova¹, Y.A. Bakirov², D.A. Kulanova³, G.P.Koptayeva^{4*}, B.D. Beknazarov³

¹Turan University, Almaty, Kazakhstan

²Zh.A.Tashenev University, Shymkent, Kazakhstan

³M.Auezov South Kazakhstan Research University, Shymkent, Kazakhstan

⁴Miras University, Shymkent, Kazakhstan

Summary. In the article, in order to determine the components that affect human capital, modeling using the principal components method is carried out. This method allows you to structure indicators that reflect the conditions of formation and accumulation. Based on the dynamic analysis of the human development index, a quantitative assessment of the level of human capital at the meso level was carried out. This process is proposed to be interpreted as a dynamic decrease in the cost of human capital and a decrease in its level of development at the individual level.

Keywords: human development, human capital, human potential, regional policy, human resources, integral factors, socio-economic system, regional level.

Авторлар туралы ақпарат:

Таяуова Гүлжанат Жубаткановна - қауымдастырылған профессор, Тұран университеті, Алматы, Қазақстан, e-mail: dr.gulzhanat@gmail.com

Бакиров Ержан Амангельдиевич – «Экономика және басқару» кафедрасының э.ғ.к., аға оқытушы, Ж.А. Тәшенев атындағы университет, Шымкент, Қазақстан, e-mail: erjan.001@mail.ru

Куланова Дарикуль Аскарбековна - экономика ғылымдарының кандидаты, «М. Әуезов ат. Оңтүстік Қазақстан Зерттеу университетінің» Коммерциялық емес Акционерлік Қоғамының «Маркетинг және менеджмент» кафедрасының доценті, Шымкент, Қазақстан, e-mail: k_dana_a@mail.ru

Коптаева Гүлжамал Пернеевна* - экономика ғылымдарының кандидаты, қауымдастырылған профессор, «Бизнес және басқару» секторы, Мирас университеті, Шымкент, Қазақстан, e-mail: asel_4747@mail.ru

Бекназаров Бакыт Доктырбаевич - «М. Әуезов ат. Оңтүстік Қазақстан Зерттеу университетінің» Коммерциялық емес Акционерлік Қоғамының «Экономика» кафедрасының аға оқытушысы, Шымкент, Қазақстан, e-mail: bakytt.8080@mail.ru



Information about the authors:

Gulzhanat Tayauova - Associate professor, Turan University, Almaty, Kazakhstan, e-mail: dr.gulzhanat@gmail.com

Yerzhan Bakirov - c.e.s., Senior Lecturer of the Department «Economics and management», Zh.A.Tashenev University, Shymkent city, Kazakhstan, e-mail: erjan.001@mail.ru

Darikul Kulanova - Candidate of Economic Sciences, Associate Professor of the Department of Marketing and Management of the «M.Auezov South Kazakhstan Research University», Shymkent, Kazakhstan, e-mail: k_dana_a@mail.ru

Gulzhamal Koptayeva* - Candidate of Economic Sciences, Associate professor, Business and Management Sector, Miras University, Shymkent, Kazakhstan, e-mail: asel_4747@mail.ru

Bakyt Beknazarov - Senior lecturer of the Department of «Economy» of the «M.Auezov South Kazakhstan Research University», Shymkent, Kazakhstan, e-mail: bakytt.8080@mail.ru

Информация об авторах:

Таяуова Гулжанат Жубаткановна - ассоциированный профессор, университет Туран, Алматы, Казахстан, e-mail: dr.gulzhanat@gmail.com

Бакиров Ержан Амангельдиевич - к.э.н., старший преподаватель кафедры «Экономики и управление», АО «Университет им. Ж.А.Ташенева», Шымкент, Казахстан, e-mail: erjan.001@mail.ru

Куланова Дарикуль Аскарбековна - кандидат экономических наук, доцент кафедры «Маркетинг и менеджмент» Некоммерческого Акционерного Общества «Южно-Казахстанский исследовательский университет им.М.Ауэзова», Шымкент, Казахстан, e-mail: k_dana_a@mail.ru

Коптаева Гульжамал Пернеевна* - кандидат экономических наук, ассоциированный профессор, Сектор «Бизнес и управление», Университет Мирас, Шымкент, Казахстан, e-mail: asel_4747@mail.ru

Бекназаров Бакыт Доктырбаевич - старший преподаватель кафедры «Экономика» Некоммерческого Акционерного Общества «Южно-Казахстанский исследовательский университет им.М.Ауэзова», Шымкент, Казахстан, e-mail: bakytt.8080@mail.ru

Алынды: 09.01.2025

Қарауға қабылданды: 25.01.2025

Онлайн қолжетімді: 31.03.2025



Статистика, учет и аудит, 1(96)2025. стр. 47-61

DOI: <https://www.doi.org/10.51579/1563-2415.2025.-1.04>

Статистика, есеп және аудит

FTAMP 06.71.47

ӨОЖ 336.033

ДЕНСАУЛЫҚ САҚТАУ САЛАСЫН ТҰРАҚТЫ БАСҚАРУДАҒЫ ЭКОНОМИКАЛЫҚ КӨРСЕТКІШТЕРДІ ЗЕРТТЕУ

А.Е. Бейсебаева¹, А.А. Муталиева², Д.Б. Балабекова^{3},
О.О. Гринева⁴, О.А. Стаценко⁵*

¹Туран университеті, Алматы, Қазақстан

²Аймақтық инновациялық университет, Шымкент, Қазақстан

³Орталық Азия инновациялық университеті, Шымкент, Қазақстан

⁴Г. В. Плеханов атындағы Ресей экономикалық университеті, Мәскеу, Ресей Федерациясы

⁵Мирас университеті, Шымкент, Қазақстан

*Corresponding author e-mail: DinaBal@mail.ru

Аңдатпа. Мақалада Қазақстан Республикасының денсаулық сақтау жүйесін дамытудың көпвекторлығы негізделген. Қазақстандық денсаулық сақтау жүйесінде соңғы жылдары медициналық қызметтердің сапасын арттыруға, медицинаны қаржыландырудың бір арналы моделіне көшуге, сондай-ақ қоғамдық маңызы бар ұйымдардың қызметін реттеуге және т.б. бағытталған елеулі өзгерістер болды. Бұл зерттеудің мақсаты-тұрақты денсаулық сақтауға тұрақты көшуге қол жеткізу үшін мемлекеттік құрылымдар, жеке сектор және азаматтық қоғам арасындағы серіктестікті қамтитын пәнаралық тәсіл қажет екенін көрсету. Бұл ынтымақтастық қазіргі заманғы сын-тегеуріндерге жауап беруге және әлемдегі халықтың денсаулығын қолдауға қабілетті неғұрлым тұрақты, қолжетімді және тиімді денсаулық сақтау жүйесі үшін жағдай жасауға мүмкіндік береді. Зерттеу денсаулық сақтау жүйесін зерттеуге кешенді тұжырымдамалық көзқарасты негіздеуге бағытталған. Зерттеудің әдіснамалық базасы тұрақты әлеуметтік-экономикалық даму туралы ережелердің, жүйелердің тұрақтылығы теориясының, сондай-ақ денсаулық сақтауды дамыту тұжырымдамаларының жиынтығымен ұсынылған. Мақалада Қазақстан Республикасындағы денсаулық сақтау жүйесінің жай-күйіне талдау жүргізілді. денсаулық сақтау жүйесінің ағымдағы жай-күйіне баға берілді, денсаулық сақтау жүйесінің даму үрдістері анықталды және көрсетілді. Негізгі индикаторлар туралы түйінді тұжырымдар жасалды және денсаулық сақтау саласының тұрақты дамуын арттырудың негізгі факторлары анықталды. Зерттеудің жаңалығы денсаулық сақтау саласының тұрақты дамуымен байланысты және экологиялық, экономикалық және әлеуметтік аспектілерді ескере отырып, медициналық қызметтердің сапасы мен қолжетімділігін ұзақ мерзімді жақсартуға бағытталған стратегияларды талдау мен әзірлеуге кешенді көзқарастан тұрады.

Түйін сөздер: денсаулық сақтау, тұрақты даму, денсаулық сақтаудағы тұрақты даму индикаторлары, әлеуметтік аспект.

Cite this article as: Beisebayeva A.E., Mutaliyeva A.A., Balabekova D.B., Grineva O.O., Statsenko O.A. Research of economic indicators in the sustainable management of the healthcare sector. *Statistics, accounting and audit*. 2025, 1(96), 47-61. (In Kaz.). DOI: <https://www.doi.org/10.51579/1563-2415.2025.-1.04>



Негізгі ережелер. 3-Мақсатқа тұрақты даму саласында қол жеткізу күрделі және қиын міндет болып табылады. Мақсатқа жетудегі негізгі кедергілер: денсаулық сақтауды қаржыландырудың жеткіліксіздігі, Денсаулық сақтау саласындағы теңсіздік, жұқпалы аурулар мен пандемия, жұқпалы емес аурулар, медициналық қызметтердің күрделілігі. Ұлттық және жаһандық деңгейде экономикалық дамудың жүйе құраушы факторларының бірі ретінде денсаулық сақтаудың маңыздылығы күмән тудырмайды. Денсаулық сақтаудың ұзақ дамуы медициналық қызметтерде жақсы өмір сүру сапасын және өмір сүру сапасын жақсартуды қамтамасыз ететін тиімді, қолжетімді және экологиялық қауіпсіз жүйелерді құруды көздейді.

Кіріспе. Денсаулық сақтау саласының қолжетімділігі мен жұмыс істеу сапасы дамудың, тұтастай алғанда елдің маңызды құрамдас бөлігі болып табылады. Осы салада қалыптасқан тенденциялар экономикалық жүйелердің тұрақты дамуының детерминанттары болып табылады. Өлшенген және уақтылы басқару шешімдерін қабылдау медициналық қызмет көрсету саласында туындайтын сын-қатерлерге әсер етеді, тиісінше адами капиталды және аумақтық жүйенің жұмыс істеуі мен дамуының ажырамас құрамдас бөлігі болып табылатын еңбек ресурстарын қалыптастырудың негізіне айналады [1, 2, 3]. Еңбекке қабілетті жастағы халықтың өлімінен туындаған экономикалық шығындардың едәуір мөлшері тұрақты дамудың кедергілерінің бірі болып табылады. Көрсетілген бағдарлар денсаулық сақтау саласындағы қызметтердің ауқымы мен қолжетімділік факторларын зерттеуді және оны арттыру жөніндегі бағыттарды әзірлеуді өзектендіреді.

Тұрақты дамудың маңызды құрамдас бөліктері ретінде «салауатты өмір салтын қамтамасыз ету және кез келген жастағы барлық адамдар үшін әл-ауқатқа жәрдемдесу» анықталды [4]. БҰҰ 2015 жылы қабылдаған «2030 жылға дейінгі кезеңге арналған тұрақты даму саласындағы күн тәртібінде» денсаулық және әл-ауқат саласындағы міндет ретінде 2030 жылға қарай сапалы медициналық қызметтер мен дәрілік заттарға қолжетімділікті қоса алғанда, денсаулық сақтау қызметтерімен жалпы қамтуды қамтамасыз ету қарастырылады. Қойылған мақсатты іске асыру үшін ДДҰ сарапшыларының бағалауы бойынша денсаулық сақтауға байланысты жобаларға жыл сайынғы инвестицияларды 134 млрд. АҚШ доллары 371 млрд немесе 58 долларға дейін. 2030 жылға қарай бір адамға АҚШ [1, 5].

Тұрақты дамудың негізгі міндеті қоғамның қажеттіліктері мен ұмтылыстарын қанағаттандыру болып табылады. Бұл жағдайда тек экономикалық өсу жеткіліксіз, сонымен қатар бұл ұғымдарды анықтауға болмайды. Тұрақты даму қазіргі және болашақ ұрпақтың адамзаттың қажеттіліктерін қанағаттандыру мақсатында әлеуметтік, экономикалық және экологиялық ішкі жүйелердің үйлесімді дамуын болжайды. Тұрақты даму міндеттеріне экономикалық өсу қарқыны мен халық санын арттырудың тұрақты тенденцияларынан бастап халықтың жоғары өмір сүру деңгейін, денсаулық сақтау, білім беру, экологиялық қауіпсіздік және т.б. стандарттарын қамтамасыз етуге дейінгі бағыттардың кең тізбесі кіреді. тұрақты дамуға аймақтағы тұрақты әлеуметтік-экономикалық және экологиялық саясатсыз қол жеткізу мүмкін емес.

Материалдар мен әдістер. Зерттеу әдістемесі қойылған мақсаттарға қол жеткізудің басқа бағыттарымен өзара ықпалдасу тұрғысынан Қазақстан өңірлерінің тұрақты даму жүйесін қалыптастырудағы денсаулық сақтаудың ролін эмпирикалық зерделеуді қамтиды. Авторлар салыстыру, салыстыру, талдау, синтез, жалпылау, деректерді жинау, деректерді талдаудың статистикалық әдістері сияқты зерттеу әдістерін қолданды.



Әдебиеттік шолу. Н. Гражевская және А. Тынышева В. Н., сондай-ақ Девятко, М.К. Құлжанов және А.А. Ақанов сияқты бірқатар отандық авторлардың зерттеулері зерделеніп, талданды.

Н. Гражевская мен А. Тынышева денсаулық сақтау саласындағы мемлекеттік саясатты қарау кезінде басқалармен қатар қоғамдық денсаулықты сақтауды қамтамасыз етуге байланысты оны іске асырудың аса маңызды басым бағыттарын бөліп көрсетеді [6].

Авторлар В.Н. Девятко, М.К. Құлжанов және А.А. Ақановтың еңбектерінде, бір жағынан, республиканың тәуелсіздігінен бастап өзінің ұлттық денсаулық сақтау жүйесін құруға байланысты Қазақстанның тәжірибесі, жүйенің қалыптасуының негізгі кезеңдері және т. б. қарастырылады. сақтандыру медицинасын, азаматтардың денсаулығы үшін ортақ жауапкершілік қағидаттарын енгізуге байланысты даму бағыттары [7].

ДДҰ (Дүниежүзілік денсаулық сақтау ұйымы) тәсілдері зерттеліп, ДДҰ денсаулықты «толық физикалық, психикалық және әлеуметтік әл-ауқат жағдайы» деп анықтағаны анықталды [8, 9, 10].

Ресей, АҚШ, Ұлыбритания, Еуропалық Одақ елдері, Жапония, Қытай сияқты әртүрлі елдердің тәжірибесі әрбір елде денсаулық сақтау жүйелерінің ортақ мақсаттары бар екенін көрсетеді, олардың бастысы-әлеуметтік жағдайы мен табыс деңгейіне қарамастан қоғамның барлық азаматтарын қолжетімді медициналық көмекпен қамтамасыз ету және халықты профилактикалық іс-шараларға тарту [11, 12].

Қоғамдық денсаулық мәселелерінде қоғамдық денсаулық сақтау жүйесіндегі аурулардың алдын алудың рөлін зерттеген Дахкилгова х.т., Амлаев К. [13] авторларын бөліп көрсетуге болады. Медициналық қамтамасыз ету және сақтандыру жүйесінің міндеттері Ю.П. Гришиннің еңбектерінде қамтылған [14].

Академиктер А.А. Ақановтың [15] және А.Т. Шармановтың [16] еңбектерінде профилактикалық медицинаның маңыздылығы, мәселенің мемлекеттік деңгейдегі маңыздылығы туралы көптеген жылдар бойы жүргізілген әртүрлі зерттеулер көрсетілген және денсаулық пен демография жағдайын жақсартуға тезірек қол жеткізу үшін күш-жігерді тиімді қолдану және қаржылық инвестициялау үшін жедел араласуды қажет ететін негізделген қызмет векторлары келтірілген.

Қазақстан Республикасының нормативтік-құқықтық базасын зерделеу Қоғамдық денсаулық сақтау қызметінің құқықтық мәртебесін, функциялары мен қағидаттарын айқындауға мүмкіндік берді. Бірінші кезекте-ҚР Конституциясы [17], «Халық денсаулығы және денсаулық сақтау жүйесі туралы» ҚР Кодексі [18], ҚР Заңы «Міндетті әлеуметтік медициналық сақтандыру туралы» ҚР Заңы [19].

Нәтижелер. Қазақстан ТДМ-ға қол жеткізуге деген ұмтылысында айтарлықтай прогреске қол жеткізді. Ел ТДМ-ны, атап айтқанда олардың 87 негізгі көрсеткіштерін өзінің мемлекеттік жоспарлау жүйесіне біріктіре отырып, мықты заңнамалық негіз қалады. Бұл көрсеткіштер Ұлттық жобалар мен өңірлерді дамыту бағдарламаларына толығымен интеграцияланған, бұл елдің ТДМ-ға қалай жетуге ниетті екендігі туралы нақты түсінік береді. 2025 жылға қарай барлық 87 көрсеткіш үшін нысаналы мәндерді белгілей отырып [20], Қазақстан институционалдық тетіктер мен заңнаманы жақсартуға да, қаржыландырудың жеткілікті деңгейіне де байланысты прогресті қамтамасыз етуге ұмтылады.

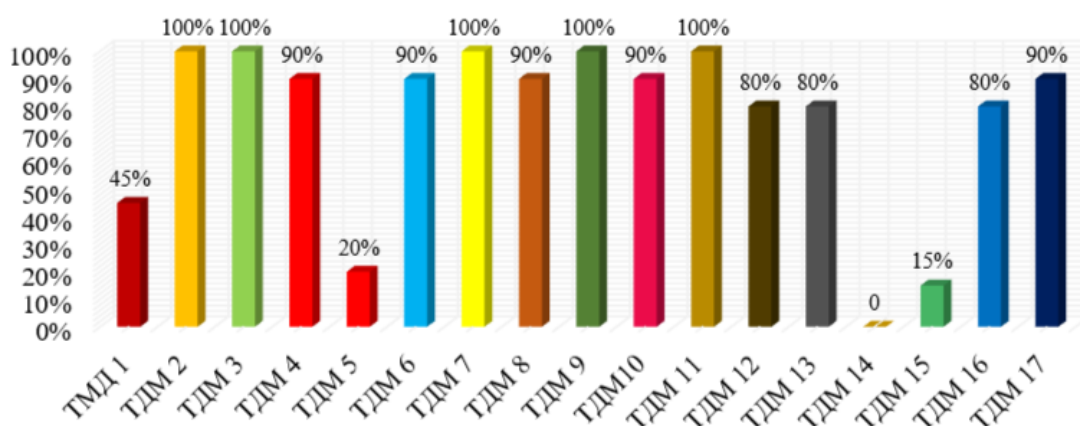
Қазақстан Республикасында БҰҰ ТДМ көрсеткіштеріне сәйкес келетін ТДМ 244 көрсеткішінің 157-сіне (64,4%) мониторинг жүзеге асырылады. Оның ішінде 128 көрсеткіш (52,5%) БҰҰ әдіснамасына толық сәйкес келеді, 29 (11,9%) прокси



көрсеткіштер болып табылады. Сонымен қатар, 85 көрсеткіш (34,8%) әзірленуде, 2 көрсеткіш (0,8%) әзірленбейді.

Өткен жылы Қазақстан БҰҰ-ның Тұрақты даму мақсаттарына (ТДМ) қол жеткізуде прогреске қол жеткізген жоқ, оған біздің еліміз 2015 жылы қосылды. БҰҰ-ның Тұрақты даму - 2024 туралы жаңа есебінде [1, 8] 2023 жылы ТДМ индексі бойынша ҚР деректерді ұсынған 167 елдің ішінде 66-шы орынға ие болғандығы айтылған.

ҚР-ның 2023 жылы ТДМ-ға қол жеткізудегі ішкі прогресін зерттеу кезінде өткен жылдардың өз нәтижелеріне қатысты. Бізде орташа өсу жеті ТДМ-да байқалды. Олардың ішінде денсаулық сақтау, энергетика, экономика, сот төрелігі бойынша көрсеткіштер бар. Іс жүзінде алты ТДМ бойынша жағдай өзгерген жоқ, олардың ішінде санитарлық және таза сумен қамтамасыз ету, гендерлік теңдік, жауапты өндіріс және тұтыну. Көрсеткіштердің нашарлауы сапалы білімге қол жеткізуде және теңсіздіктің төмендеуінде байқалды (1-сурет).



1-сурет - Қазақстанда тұрақты даму мақсаттарын іске асыру

Ескерту: 2024 жылғы тұрақты даму туралы есептің деректері бойынша ТДМ және болашақ мәселелері бойынша БҰҰ саммиті жасалды // <https://dashboards.sdgindex.org/>

Денсаулық сақтаумен байланысты жаһандық мақсаттарда Қазақстанның тоқырауы да, жетістіктері де бар. Мысалы, ҚР-да әлемдік ауқымда неонаталдық өлім-жітім көрсеткіштері өте төмен: 1 мың жаңа туған нәрестеге 4,5 жағдай. Бірақ туберкулезбен сырқаттанушылықты және ана өлімін төмендету бойынша, есептің деректеріне қарағанда, біздің еліміз айтарлықтай жетістіктерге жеткен жоқ.

Әлемдік қауымдастық мыңжылдықтың мақсаттарына жету үшін айтарлықтай жетістіктерге жетті, бірақ оларды кешенді жүзеге асыру үшін әлі де көп нәрсе істеу керек.

ДДҰ анықтамасына сәйкес, туу кезіндегі өмір сүру ұзақтығының көрсеткіші (ӨСҰ) Қазіргі әлемдегі халықтың әлеуметтік-экономикалық және демографиялық әлауқатының негізгі көрсеткіштерінің бірі болып саналады (2-сурет).



2-сурет – 2014-2023 жылдары туылған кездегі өмір сүру ұзақтығы

Ескерту: <https://stat.g71,89ov.kz/ru/news/o-rozhdaemosti-v-2023-godu/> деректерге сәйкес автор құрастырған

2 суреттен көріп отырғаныңыздай, 10 жыл ішінде бұл көрсеткіштің тұрақсыз сипаты байқалады. Егер 2014 жылдан бастап 2015 жылға өсім 1,7% құраса, 2016 жылдан бастап 2019 жылға дейін-орта есеппен 0,6% 0 құраса, 2020 жылы ӨӨС көрсеткіші іс жүзінде 2014 жылғы деңгейде қалып, 75 жылды құрады.

12 айда Қазақстанда 388,4 мың бала (403,8 мың адам – 2022 ж.) дүниеге келді, оның 51,6%-ы ұлдар, 48,4%-ы қыздар. 230,3 мың бала немесе туылғандардың жалпы санының 59% - ы қалалық жерде туылды, қалған 158 мың бала – ауылдық жерлерде 41%.

2023 жылы туудың жалпы коэффициенті 1000 адамға шаққанда 19,52 құрады, 2022 жылы ол 1000 адамға шаққанда 20,57 туылды. Туудың ең жоғары деңгейі Маңғыстау (1000 тұрғынға 26,74 адам), Түркістан (26,18) облыстарында және Шымкент қаласында (25,70) байқалды.

Ұлттық статистика бюросының мәліметі бойынша, 2023 жылы ана өлімінің көрсеткіші 100 000 тірі туылғандарға шаққанда 11,4 құрады, бұл 2014 жылғы көрсеткіштен 35%-ға жоғары (100 000 тірі туылғандарға шаққанда 12,6). 2020-2021 жылдардағы ана өлімі көрсеткіштерінің күрт өсуі COVID-19-мен байланысты. Медициналық ақпараттық жүйе (МАЖ) мәліметтері бойынша, әйелдер арасындағы сырқаттанушылық 2022 жылы 4,2%-ға өсті, ал әйелдер денсаулығының индексі 70%-ға дейін төмендеді. 2022 жылдың қорытындысы бойынша ковидтен кейінгі кезеңде медициналық көмекті ұйымдастыруды жақсарту бойынша жүйелі шаралар қабылдау нәтижесінде НӨ (нәресте өлімі) 100 мың тірі туылғанға шаққанда 44,7-ден (2021 жыл) 17,0-ге дейін 2,6 есеге төмендеуіне қол жеткізілді.

Акушерлік себептердің ішінде 70%-дан астамы жүктілік пен босанудың асқынуына, 25%-ы түсік түсірудің әсеріне және 5%-ы жатырдан тыс жүктілікке жатады. Экстрагенитальды аурулардың ішінде жүрек қан тамырлары аурулары басым.

ҚР Ұлттық статистика бюросының мәліметі бойынша, 2023 жылы ҚР - да сәбилер өлімінің коэффициенті 1000 тірі туылғандарға 7,67 құрады - бұл көрсеткіш 7,68-ге жеткен 2022 жылмен салыстырғанда аз болса да. Сонымен қатар, бұл ДДҰ ұсынған тірі туу мен өлі туудың халықаралық критерийлеріне көшу жүзеге асырылған 2008 жылдан бергі ең төменгі коэффициент (3-сурет).



3-сурет - 1000 туылғанға шаққандағы нәресте өлімінің көрсеткіштері

Ескерту: <https://stat.gov.kz/ru/news/o-rozhdaemosti-v-2023-godu/> деректерге сәйкес автор құрастырған

Жергілікті жер бойынша ауылда сәбилер өлімінің коэффициенті қалаларға қарағанда жоғары: тиісінше 8,37-ге қарсы 7,18. Айта кету керек, 2008 жылдан 2015 жылға дейін, сондай-ақ 2019, 2020 және 2021 жылдары қалаларда нәресте өлімінің коэффициенті жоғары болды.

Қазақстан Республикасында ДДҰ ұсынған профилактикалық бағдарламалар енгізілді (1-кесте). 2016 жылдан бастап кәсіби бағдарламалармен қамту ұлғаюда: ИЕҚА (инъекциялық есірткі қолданатын адамдар) 57%-ға 62%-ға дейін, СР 76%-ға 85%-ға дейін, МСМ 5348 адамға 2022 жылы 15071 адамға дейін. АИТВ-ны кәсіби бағдарламаларға қайтатындар санымен тексеру барлық КГН бойынша өсті: ИЕҚА 59%-ға (2013 ж.) 90%-ға дейін (2023 ж.), СР 49%-дан 87%-ға дейін, МСМ 10%-дан 91%-ға дейін.

1 кесте - 90/90/90 және 95/95/95 мақсаттарына жету динамикасы

Индикаторлар	2016	2017	2018	2019	2020	2021	2022	2023
Мақсат 90/90/90								
Барлық АИТВ-ның 90% - ы АИТВ-ның жағдайы туралы білуі керек	80	80	84	82	83	-	-	-
ЖЖВ-ның 90% - ы АРТ-ны тұрақты түрде алуы керек	43	55	64	68	73	-	-	-
АРТ алатын АЖВ-ның 90% - виру вирустық супрессия байқалуы керек	64	72	68	80	84	-	-	-
Мақсат 95/95/95								
Барлық АИТВ-ның 95% - ы АИТВ-ның жағдайы туралы білуі керек						81	87	89
ЖЖВ-ның 95% - ы АРТ-ны тұрақты түрде алуы керек						79	84	85
АРТ алатын АЖВ-ның 95% - виру вирустық супрессия байқалуы керек						86	87	88

АИТВ-ға тестілеудің жаңа әдістерін, тиімділігі жоғары заманауи антиретровирустық препараттарды енгізу, халық арасында профилактикалық іс-шараларды іске асыру және КГН эпидемияны шоғырланған кезеңде ұстауға мүмкіндік берді.

Жыл сайын антиретровирустық терапия алатын адамдардың саны артып келеді, сондықтан 2014 жылы - 3526 адам, 2023 жылы - 25642 адам, яғни 7,2 есеге ұлғайды,



яғни ЖЖВ-ны антиретровирустық терапиямен қамту 2014 жылғы 25%-дан 2023 жылы 84%-ға дейін өсті.

Осылайша, көрсеткіштердің оң динамикасына және инфекцияның таралуын тежеуге қарамастан, инфекцияның ИЕҚА тобынан жалпы популяцияға таралу жолының ауысуы алаңдаушылық туғызады. Жалпы әлемдік тенденция көрсеткендей, бұл инфекцияның қоғамда таралуының осы әдісі басым болған кезде, таралу қарқынына сәйкес профилактикалық жұмысты күшейту қажет.

Елімізде туберкулезбен ауыратын науқастарды емдеу тиімділігі 87,5% (ДДСҰ стандарты - 85%), ал дәріге төзімді туберкулез – 81,1% (ДДСҰ стандарты - 75%) құрады. Таралу және сырқаттанушылық динамикасы, емдеудің тиімділігі 4 суретте көрсетілген.



4-сурет - 100 мың тұрғынға шаққандағы ТБ бойынша негізгі эпидемиологиялық көрсеткіштер

Ескерту: <https://stat.gov.kz/ru/sustainable-development-goals/goal/3/> деректерге сәйкес автор құрастырған



5-сурет - Жүрек-қан тамырлары аурулары, қатерлі ісік, қант диабеті, созылмалы респираторлық аурулардан болатын өлім-жітім (3.4.1-міндет)

Ескерту: <https://stat.gov.kz/ru/sustainable-development-goals/goal/3/> деректерге сәйкес автор құрастырған

Осылайша, республика соңғы 10 жылда туберкулез бойынша жағдайды айтарлықтай жақсартта алды, онда барлық көрсеткіштер бойынша төмендеу бар. Нәтижесінде, жылдар бойы құрылған қызметтің кең желісі біртіндеп жұмыс істей бастады және төсек-орын қоры мен кадрлардың жаппай қысқаруы біртіндеп орын алды.

ДДҰ деректері бойынша жыл сайын әлемде ҚАЖА-дан 17,9 млн.адам қайтыс болады 2023 жылы Қазақстанда өлімнің барлық себептерінің құрылымында ҚАЖА-дан қайтыс болғандардың жалпы санына өлім үлесі 22,80% құрады. ҚАЖА-дан



өлім-жітім құрылымында ҚАЖА-дан 33,66% құрады, өлім-жітім үлесі мидың тамырлы зақымдануының 32,72%. 2022 жылы жүрек-қан тамырлары ауруларынан болатын өлім-жітім көрсеткіші 100 мың тұрғынға шаққанда 154,39 құрады. 2014 жылмен салыстырғанда көрсеткіш 61,79%-ға төмендеді (4-сурет).

3.4.2-міндетке сәйкес, Қазақстанда суицидтен болатын өлім-жітім табиғи емес өлімнің жалпы себептерінің бірі болып табылады және елдегі ұзақ мерзімді әлеуметтік проблема болып табылады (6-сурет).



6-сурет - 100 мың адамға шаққанда суицидтен болатын өлім-жітім динамикасы (3.4.1-міндет)

Ескерту: <https://www.gov.kz/memleket/entities/pravstat> деректерге сәйкес автор құрастырған

Ер адамдар суицидтік мінез-құлыққа ең бейім. 78,9% жағдайда ер қазақстандықтар өз-өзіне қол жұмсау әрекеттерінің құрбаны болды: 2,9 мың, 770 әйелге қарсы. Айырмашылық төрт есе дерлік.

Тұрақты даму мақсаттары-дамыған, дамушы және кедей мемлекеттердегі кедейлік пен әлеуметтік теңсіздікті жоюға бағытталған жаһандық тұжырымдама. Халықаралық бағдарламаны Біріккен Ұлттар Ұйымына мүше елдер мақұлдады және қабылдады, олар 2030 жылға дейін 17 мақсатты жүзеге асыруға міндеттеме алды.

ТДМ ға қол жеткізу жөніндегі жаһандық рейтингте Қазақстанның ұстанымы әртүрлі жылдардағы көрсеткіштердегі байқалған оң және теріс динамикаға байланысты құбылмалы болып көрінеді.

Саланың одан әрі үдемелі дамуын қамтамасыз ету үшін бөлінетін қаражатты ұтымды пайдалану үшін пәрменді тетіктерді енгізу қажет екені белгілі болады. Жағдай қазіргі жағдайды сақтай отырып, мемлекет пен оның қаржылық мүмкіндіктері арасындағы алшақтық одан әрі арта түсетіндігімен қиындады, бұл жүйенің тұрақсыздығына әкелуі мүмкін.

Талқылау. Жұмыс барысында Қазақстан мысалында 2019-2023 жылдардағы ТДМ көрсеткіштері бойынша деректер жиналды, бұл ретте көрсеткіштерді таңдау көбінесе сандық деректердің толықтығына байланысты. Тұрақты дамудың 4 мақсаты көрсеткіштерінің тізімі (11-кесте):

1. Салауатты өмір салтын қамтамасыз ету және кез-келген жастағы барлық адамдардың әл-ауқатына ықпал ету (SDG 3).
2. Үдемелі, толық қамтылған және тұрақты экономикалық өсуге, толық және нәтижелі жұмыспен қамтуға және барлығына лайықты жұмысқа жәрдемдесу (ТДМ 8).
3. Тұрақты инфрақұрылым құру, жан-жақты және тұрақты индустрияландыру мен инновацияларға жәрдемдесу (ТДМ 9).



4. Қалалар мен елді мекендердің ашықтығын, қауіпсіздігін, өміршеңдігін және экологиялық тұрақтылығын қамтамасыз ету (ТДМ 11).

Мақсат көрсеткіштері әртүрлі өлшем бірліктерінде көрсетілгендіктен, оларды бірыңғай бағалау шкаласына келтіру үшін нормалау әдісі қолданылады. $[0; N]$ - балдық шкалаға көшу, мұндағы 0 – ең төменгі көрсеткіш, N – ең жоғары көрсеткіш, формула бойынша жүзеге асырылды:

$$\tilde{x} = \frac{x - x_{\min}}{x_{\max} - x_{\min}} * N \quad (1)$$

мұнда, $x_{\max}$ и $x_{\min}$ – сәйкесінше бастапқы көрсеткіштің максималды және минималды мәні.

ТДМ 3 мысалындағы көрсеткіштерді нормалау нәтижелері 2 кестеде келтірілген.

2 кесте – Қазақстан Республикасы бойынша ТДМ көрсеткіштерін нормалау 3, 2019-2023 жж

		П1	П2	П3	П4	ИИ
2019	Қазақстан Республикасы	0,198	1,387	0,682	0,000	2,267
2020		0,495	1,387	0,000	0,598	2,480
2021		0,890	1,849	0,682	1,197	4,618
2022		1,531	2,165	2,011	1,795	7,504
2023		2,500	2,500	0,929	2,500	8,429

Көрсеткіштерді қалыпқа келтіргеннен кейін келесі қадам айнымалыларға салмақ тағайындаумен интегралды мәнді есептеу болып табылады. Ол үшін өлшенген сома пайдаланылды:

$$Y = \sum_{j=1}^n w_j \tilde{x}^{(j)} \quad (2)$$

мұнда $\tilde{x}^{(j)}$ – нормаланған айнымалылар;

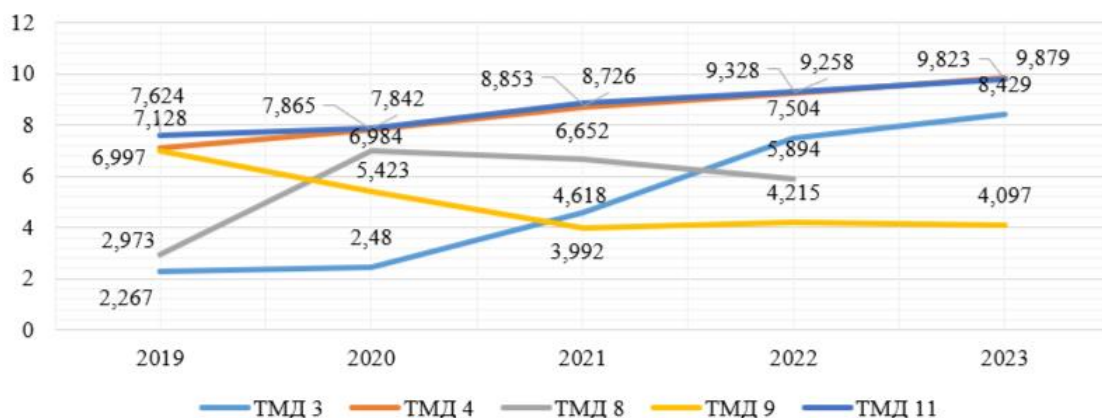
w_j – сараптамалық жолмен берілген айнымалының салмағы.

Мақсаттардың әрқайсысының құрамына кіретін көрсеткіштер ТДМ-ға қол жеткізу үшін тең деп қабылданды. Осыған сүйене отырып, салмақтар әр мақсаттың бірлікке тең салмағы болатындай етіп тағайындалды (3-кесте).

3 кесте - Эквивалентті ескере отырып, әрбір ТДМ көрсеткіші үшін тағайындалған салмақ мәндері

Жеке көрсеткіштің салмағы	ТМД 3	ТМД 4	ТМД 8	ТМД 9	ТМД 11
0,25	0,25	0,33	0,33	0,25	0,33
		0,34	0,34		0,34
		0,33	0,33		0,33

Тұрақты даму мақсаттарының интегралдық мәндерінің динамикасы және олардың өзгеру бағыты 7-суретте көрсетілген.



7-сурет - Қазақстан Республикасы бойынша тұрақты даму мақсаттарына қол жеткізудің интегралдық индекстерінің серпіні, 2019-2023 жж.

Ескерту: <https://stat.gov.kz/ru/sustainable-development-goals/goal/4/> деректерге сәйкес автор құрастырған

7-суретте ТМД 3 - салауатты өмір салтын қамтамасыз ету оң үрдіске ие болатын интегралды көрсеткіштердің динамикасы көрінеді. Осыған ұқсас ерекшелік ТДМ 4 көрсеткіші болып табылады, ол барлық қамтылған және әділ сапалы білім беруді қамтамасыз ету проблемасын ашады. Қарама-қарсы үрдіс инфрақұрылымды құру және индустрияландыру мен инновацияларға жәрдемдесу, қалалардың өміршеңдігі мен экологиялық тұрақтылығын қамтамасыз ету жөніндегі мақсаттарға тән. ТДМ 8 көрсеткіштерінің бірі – ел экономикасында жұмыс істейтін бір адамға отын-энергетикалық ресурстарды тұтыну үшін бастапқы деректердің болмауына қарамастан, теріс динамика байқалады. Отын-энергетикалық ресурстарды тұтыну көрсеткішін таңдау экономикалық тұрғыдан қызығушылық пен маңыздылыққа байланысты, оны бағалау электр энергиясының жылдық шығынын, жылу энергиясын, қазандық-пеш отынының шығынын (ТЭР нормаларын) ескере отырып жүзеге асырылады.

Қорытынды. Соңғы жылдары бүкіл әлем бойынша Үкіметтер «жасыл» бюджеттеу, әл-ауқатты бюджеттеу және гендерлік бюджеттеу сияқты бюджетті қалыптастыруда әртүрлі тәсілдерді қолдана бастады. Бұл тәсілдер ресурстарды басым бағыттардың пайдасына қайта бөлуге және осылайша жақсы нәтижелерге қол жеткізуге мүмкіндік береді. Сол сияқты, ТДМ үшін бюджеттеу ресурстарды бөлуді стратегиялық даму мақсаттарымен үйлестіруге, бөлшектенуді жеңуге және ел ішіндегі саясат пен іс-әрекеттерде дәйектілікті қамтамасыз етуге көмектеседі.

Алға қарай ілгерілей отырып, Қазақстанның ТДМ бойынша міндеттемелері осы жаһандық мақсаттардың өзара байланысын ескеретін және оларды ұлттық бюджетте іске асыруды басым міндетке айналдыратын тұрақты қаржылық стратегияны талап етеді. Бұл тәсіл алға жылжуға ықпал етеді және өз көзқарастарында тұрақты даму мен бюджеттік басымдықтарды біріктіруге тырысатын басқа елдер үшін прецедент жасайды.

Қазақстан тұрақты даму мақсаттарына өз міндеттемелерін белсенді түрде көрсетіп, оларды мемлекеттік жоспарлау жүйесіне кіріктіріп, 2030 жылға қарай ұлттық жобалармен және Өңірлік даму бағдарламаларымен келісілген ТДМ-ның 88 ұлттық көрсеткішіне қол жеткізуге ұмтылуда. Алайда, мемлекеттің жетістігі тек



институционалдық және заңнамалық шешімдерге ғана емес, сонымен бірге тиісті қаржыландыруға да байланысты.

Қазақстан 2030 жылға қарай ТДМ-ға қол жеткізу үшін мемлекеттік жоспарлау жүйесін бюджеттік процестермен үндестіреді. ТДМ-ға бағытталған бюджеттік талдау және үйлестіру тәсілі мониторинг сапасын арттыру және ықтимал тәуекелдерді ерте кезеңде анықтау үшін ашық қарым-қатынастарды қамтамасыз ету арқылы сенімді стратегияны әзірлеуге мүмкіндік береді.

Бүгінгі таңда Қазақстан бюджеттік бағдарламалар әкімшілерінің есептілігін арттыру үшін блоктық бюджетті енгізуде. Бұл реформа бюджеттік бағдарламаларды шоғырландыруға, оларды пайдалануды оңтайландыруға, рәсімдерді жеңілдетуге және бюджеттің икемділігін арттыруға бағытталған.

ТДМ-ға қол жеткізу жөніндегі міндеттерді бюджеттік бағдарламаларға енгізу «ешкімді артта қалдырмау» қағидатына сәйкестікті қамтамасыз ете отырып, саясат пен бюджетті бағалаудың тиімділігін, сондай-ақ жауапкершілікті арттыра отырып, осындай шоғырлануға ықпал етеді.

Қазақстанда ТДМ-ға қол жеткізуге бағытталған бюджеттеуді нығайту үшін мынадай ұсынымдар ұсынылады:

- ТДМ көрсеткіштерін блоктық бюджетті әзірлеуге енгізу; шоғырландырылған бюджеттік бағдарламаларды ТДМ сәйкес келтіру;

- 2030 жылға қарай ТДМ ұлттық мақсаттарына қол жеткізу үшін қаржыландыру мүмкіндіктерін талдау;

- ТДМ қаржыландыратын бюджеттік бағдарламаларды тұрақты және жан-жақты талдау;

- бюджет заңнамасын қайта қарау және «ТДМ бюджеттеу», «гендерлік бюджет», «климаттық бюджет» және «балалар бюджеті» сияқты ТДМ қағидаттарын қабылдау, сондай-ақ әдіснамалық тәсілдерді әзірлеу.

Дамудың қазіргі кезеңінде Қазақстан экологиялық, әлеуметтік және экономикалық: кедейлікті қысқарту, азық - түлік қауіпсіздігі, сумен және энергиямен жабдықтау, денсаулық сақтау, білім беру, гендерлік теңдік, экономикалық өсу, теңсіздікті қысқарту, қоршаған ортаны қорғау және климаттың өзгеруіне қарсы күрес сияқты барлық үш салада тұрақты даму мақсаттарына қол жеткізуге елеулі үлес қосуда.

Сондай-ақ, бүгінде Қазақстан әлеуметтік бағдарланған мемлекет болып табылады және мемлекеттік бюджеттің едәуір бөлігін әлеуметтік саланы дамытуға бағыттайды. Сонымен бірге, әлеуметтік қолдау моделі әлеуметтік патернализм мен тәуелділіктен бас тартуды, өз қызметінің нәтижесі мен іскерлік белсенділіктің өсуі үшін халықтың жауапкершілігінің рөлін күшейтуді білдіреді. Сондай-ақ, мемлекет табыстар деңгейін арттыру және халықтың аз қамтылған топтарына көмек көрсету мақсатында жұмыспен қамтуды қамтамасыз етуге және жұмыссыздықты төмендетуге бағытталған шаралар жүргізуде.

Әдебиет тізімі

1. Развитие межсекторального взаимодействия в интересах здоровья и благополучия в Европейском регионе ВОЗ: здоровье – это политический выбор // Копенгаген: Европейское региональное бюро ВОЗ. – 2015 [Электронды ресурсы]. - Available at: https://www.euro.who.int/__data/assets/pdf_file/0006/284955/65wd16r_PromotingIntersectoralAction_150619 (accessed: 01.02.2024).

2. Voluntary common reporting guidelines for voluntary national reviews at the UN High-level Political Forum on Sustainable Development (HLPF). New York: Department of Economic and Social Affairs United Nations; 2019 [Электронды ресурсы]. - Available at:



https://sustainabledevelopment.un.org/content/documents/17346Updated_Voluntary_Guidelines.pdf (accessed: 27.05.2020).

3. Transformation towards a sustainable and resilient Romania. Bucharest: Romanian Ministry of Environment; 2019 [Электронды ресурс]. - Available at: https://sustainabledevelopment.un.org/content/documents/19952Voluntary_National_Review_ROMANIA_with_Cover.pdf (accessed: 29.05.2020).

4. Raitskaya L. Education for Sustainable Development: Glocal Implications for Universities / L. Raitskaya, E. Tikhonova. – 2021. - №7. - P. 4–14.

5. Айвазян С. А. Анализ качества и образа жизни населения. - М: Наука, 2012. - 432 с.

6. Гражевская Н., Тынгишева А. Приоритетные направления реализации государственной политики в области здравоохранения // Вестник КЭУ: экономика, философия, педагогика, юриспруденция. - 2018. - № 3(50). - С.145-150

7. Девятко В.Н., Кульжанов М.К., Аканов А.А. Здравоохранение мира: состояние, перспективы, развитие (опыт Казахстана). – Алматы, 2020. - 128 с.

8. Служба общественного здравоохранения. Официальный сайт Европейского регионального бюро ВОЗ [Электронды ресурс]. - Available at: <https://www.euro.who.int/en/health-topics/Health-systems/public-healthservices> (accessed: 17.05.2024).

9. Panchenko D. V., Turgambayeva A. K., & Khismetova Z. A. Kazakhstan model of healthcare financing through public health principle: Experience and prospects // Наука и здравоохранение. - 2022. - № 24(1). – P. 79-89.

10. Minister of Health of the Republic of Kazakhstan. On approval of standards for accreditation of medical organisations (Order No. KR DSM -111). Registered with the Ministry of Justice of the Republic of Kazakhstan on November 9. – 2021. - No. 250.

11. Glukhov, V., Schepinin, V., Luebeck, Y., Babkin, I., & Karimov, D. Assessment of the impact of services and digitalization level on the infrastructure development in oil and gas regions // International Journal of Technology.- 2023. - № 14(8). - P. 1810-1820.

12. Abid Hussain, Muhammad Umair, Sania Khan, Wadi B. Alonazi, Sulaiman Sulmi Almutairi, Azam Malik, Exploring sustainable healthcare: Innovations in health economics, social policy, and management, Heliyon. - 2024. – Vol. 10. – Issue 13. - e33186. <https://doi.org/10.1016/j.heliyon.2024.e33186>

13. Амлаев К.Р. Основные направления профилактической деятельности учреждений здравоохранения [Электронды ресурс]. - Available at: <https://present5.com/obshhie-voprosy-medicinskojprofilaktiki-amlaev-k-r-glavnyj/#:~:text=%> (accessed: 11.10.2024).

14. Гришан Ю.П. Система медицинского страхования и обеспечения зарубежных стран // Страхование. - 2019. - № 10. - С.27-34.

15. Аканов А.А. Политика охраны здоровья населения в Казахстане: опыт разработки, реализации национальных программ здравоохранения и перспективы на 2010-2015 годы. – Астана, 2006. - 243 с.

16. Шарман А.Т. Что такое профилактика и профилактическая медицина? Академия профилактической медицины [Электронды ресурс]. - Available at: <https://academypm.org/language/ru/chto-takoe-profilaktika-i-profilakticheskaya-medicina> (accessed: 04.09.2024).

17. Конституция Республики Казахстан [Электронды ресурс]. - Available at: <https://online.zakon.kz> (accessed: 11.10.2024).

18. *О здоровье народа и системе здравоохранения*. Обновленный. Кодекс Республики Казахстан от 7 июля 2020 года № 360-VI ЗРК.

19. *Об обязательном социальном медицинском страховании*. Обновленный. Закон Республики Казахстан от 16 ноября 2015 года № 405-V ЗРК.

20. Amoа J. and others. The shortage of digital orientation among service sector companies in a developing economy: a resource-oriented view // Cogent Business & Management. – 2023. – Vol. 10. – №. 1. – P. 2152891.

References

1. Razvitie mezhsektoral'nogo vzaimodejstvija v interesah zdorov'ja i blagopoluchija v Evropejskom regione VOZ: zdorov'e – jeto politicheskij vybor [Promoting cross-sectoral cooperation for health and well-being in the WHO European Region: health is a political choice]. Kopengagen, *Evropejskoe regional'noe bjuro VOZ*, 2015. Available at: https://www.euro.who.int/__data/assets/pdf_file/0006/284955/65wd16r_PromotingIntersectoralAction_150619 (accessed: 01.02.2024).



2. Voluntary common reporting guidelines for voluntary national reviews at the UN High-level Political Forum on Sustainable Development (HLPF). New York, *Department of Economic and Social Affairs United Nations*, 2019. Available at: https://sustainabledevelopment.un.org/content/documents/17346Updated_Voluntary_Guidelines.pdf (accessed: 27.05.2020).
3. *Transformation towards a sustainable and resilient Romania*. Bucharest: Romanian Ministry of Environment, 2019. Available at: https://sustainabledevelopment.un.org/content/documents/19952Voluntary_National_Review_ROMANIA_with_Cover.pdf (accessed: 29.05.2020).
4. L.Raitskaya, E.Tikhonova. Education for Sustainable Development: Global Implications for Universities // *Journal of Language and Education*, 2021, 7(1), pp. 4–14.
5. Ajvazjan S. A. Analiz kachestva i obraza zhizni naselenija [Analysis of the quality and lifestyle of the population]. M., Nauka, 2012, 432 s. (in Russian).
6. Grazhevskaja N., Tyngisheva A. Prioritetnye napravlenija realizacii gosudarstvennoj politiki v oblasti zdravooohranenija [Priority directions of implementation of the state policy in the field of healthcare]. *Vestnik KEU: ekonomika, filosofiya, pedagogika, yurisprudenciya*, 2018, 3(50), ss.145-150 (in Russian).
7. Devjatko V.N., Kul'zhanov M.K., Akanov A.A. *Zdravooohranenie mira: sostojanie, perspektivy, razvitie (opyt Kazahstana)* [Global healthcare: status, prospects, development (Kazakhstan's experience)]. Almaty, 2020, 128 s. (in Russian).
8. Sluzhba obshhestvennogo zdravooohranenija [Public Health Service]. *Oficial'nyj sajt Evropejskogo regional'nogo bjuro VOZ*. Available at: <https://www.euro.who.int/en/health-topics/Health-systems/public-healthservices> (accessed: 17.05.2024).
9. Panchenko, D. V., Turgambayeva, A. K., & Khismetova, Z. A. Kazakhstan model of healthcare financing through public health principle: Experience and prospects. *Nauka i zdravooohranenie*, 2022, 24(1), pp. 79-89.
10. Minister of Health of the Republic of Kazakhstan. *On approval of standards for accreditation of medical organisations*. Registered with the Ministry of Justice of the Republic of Kazakhstan on November 9, 2021, 250.
11. Glukhov, V., Schepinin, V., Luebeck, Y., Babkin, I., & Karimov, D. Assessment of the impact of services and digitalization level on the infrastructure development in oil and gas regions. *International Journal of Technology*, 2023, 14(8), pp. 1810-1820.
12. Abid Hussain, Muhammad Umair, Sania Khan, Wadi B. Alonazi, Sulaiman Sulmi Almutairi, Azam Malik. *Exploring sustainable healthcare: Innovations in health economics, social policy, and management*, Heliyon, 2024, Vol. 10, 13, e33186, <https://doi.org/10.1016/j.heliyon.2024.e33186>.
13. Amlaev K.R. *Osnovnye napravlenija profilakticheskoy dejatel'nosti uchrezhdenij zdravooohranenija* [The main directions of preventive activities of healthcare institutions]. - [Elektronnyj istochnik]. Available at: <https://present5.com/obshhie-voprosy-medicinskojprofilaktiki-amlaev-k-r-glavnyj/#:~:text=%> (accessed: 11.10.2024) (in Russian).
14. Grishan Ju.P. Sistema medicinskogo strahovaniya i obespecheniya zarubezhnyh stran [The system of medical insurance and provision of foreign countries]. *Strahovoe delo*, 2019, 10, ss.27-34 (in Russian).
15. Akanov A.A. *Politika ohrany zdorov'ja naselenija v Kazahstane: opyt razrabotki, realizacii nacional'nyh programm zdravooohranenija i perspektivy na 2010-2015 gody* [Public health policy in Kazakhstan: experience in the development and implementation of national health programs and prospects for 2010-2015]. Astana, 2006, 243 s. (in Russian).
16. Sharman A.T. Chto takoe profilaktika i profilakticheskaja medicina? [What is prevention and preventive medicine?]. *Akademija profilakticheskoy mediciny*. Available at: <https://academypm.org/language/ru/chto-takoe-profilaktika-i-profilakticheskaya-medicina> (accessed: 04.09.2024) (in Russian).
17. *Konstituciya Respubliki Kazahstan* [The Constitution of the Republic of Kazakhstan]. Available at: <https://online.zakon.kz> (accessed: 11.10.2024).
18. *O zdorov'e naroda i sisteme zdravooohranenija*. Obnovlennyj [About the health of the people and the healthcare system]. Kodeks Respubliki Kazahstan ot 7 ijulja 2020 goda № 360-VI ZRK (in Russian).
19. *Ob objazatel'nom social'nom medicinskom strahovanii*. Obnovlennyj [19. On compulsory social health insurance]. Zakon Respubliki Kazahstan ot 16 nojabrja 2015 goda № 405-V ZRK (in Russian).
20. Amoa J. and others. The shortage of digital orientation among service sector companies in a developing economy: a resource-oriented view. *Cogent Business & Management*, 2023, Vol. 10, 1, pp. 2152891.



ИССЛЕДОВАНИЕ ЭКОНОМИЧЕСКИХ ПОКАЗАТЕЛЕЙ В УСТОЙЧИВОМ УПРАВЛЕНИИ СФЕРОЙ ЗДРАВООХРАНЕНИЯ

А.Е. Бейсебаева¹, А.А. Муталиева², Д.Б. Балабекова^{3},
О.О. Гринева⁴, О.А. Стаценко⁵*

¹Университет Туран, Алматы, Казахстан

²Региональный инновационный университет, Шымкент, Казахстан

³Центрально-Азиатский университет, Шымкент, Казахстан

⁴Российский экономический университет имени Г. В. Плеханова, Москва, Российская Федерация

⁵Университет Мирас, Шымкент, Казахстан

Резюме. Исследование посвящено обоснованию комплексного концептуального подхода к изучению системы здравоохранения. Методологическая база исследования представлена совокупностью положений об устойчивом социально-экономическом развитии, теории устойчивости систем, а также концепций развития здравоохранения. В статье проведен анализ состояния системы здравоохранения в Республике Казахстан. Дана оценка текущего состояния системы здравоохранения, выявлены и показаны тенденции развития системы здравоохранения. Сделаны ключевые выводы об основополагающих индикаторах и определены базовые факторы повышения устойчивого развития сферы здравоохранения. Новизна исследования связана с устойчивым развитием сферы здравоохранения и заключается в комплексном подходе к анализу и разработке стратегий, направленных на долговременное улучшение качества и доступности медицинских услуг с учетом экологических, экономических и социальных аспектов.

Ключевые слова: здравоохранение, устойчивое развитие, индикаторы устойчивого развития в здравоохранении, социальный аспект.

RESEARCH OF ECONOMIC INDICATORS IN THE SUSTAINABLE MANAGEMENT OF THE HEALTHCARE SECTOR

A.E. Beisebayeva¹, A.A. Mutaliyeva², D.B. Balabekova^{3},
O.O. Grineva⁴, O.A. Statsenko⁵*

¹Turan University, Almaty, Kazakhstan

²Regional Innovation University, Shymkent, Kazakhstan

³Central Asian Innovation University, Shymkent, Kazakhstan

⁴G. V. Plekhanova Russian University of Economics, Moscow, Russian Federation

⁵Miras University, Shymkent, Kazakhstan

Summary. The study is devoted to the substantiation of a comprehensive conceptual approach to the study of the healthcare system. The methodological basis of the study is represented by a set of provisions on sustainable socio-economic development, the theory of system sustainability, as well as concepts of health development. The article analyzes the state of the healthcare system in the Republic of Kazakhstan. An assessment of the current state of the healthcare system is given, trends in the development of the healthcare system are identified and shown. The key conclusions about the fundamental indicators are made and the basic factors for increasing the sustainable development of the healthcare sector are identified. The novelty of the research is related to the sustainable development of the healthcare sector and consists in an integrated approach to the analysis and development of strategies aimed at long-term improvement of the quality and accessibility of medical services, taking into account environmental, economic and social aspects.

Keywords: healthcare, sustainable development, indicators of sustainable development in healthcare, social aspect.



Авторлар туралы ақпарат:

Бейсебаева Алия Ерлановна – Докторант, «Туран» университеті, Алматы, Қазақстан, e-mail: 22231149@turan-edu.kz; ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-7204-1181>

Муталиева Айгуль Алимжановна - PhD, Аймақтық инновациялық университет, «Бизнес және басқару» кафедрасының меңгерушісі, Шымкент, Қазақстан, e-mail: Alua012@mail.ru, ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-4268-9382>

Балабекова Дина Буркитбаевна* - Экономика ғылымдарының кандидаты, Орталық Азия Инновациялық университетінің «Экономика және басқару» кафедрасының аға оқытушысы, Шымкент, Қазақстан, e-mail: DinaBal@mail.ru, ORCID ID: <https://orcid.org/0009-0002-1457-3777>

Гринева Ольга Олеговна - Экономика ғылымдарының кандидаты, Г. В. Плеханов атындағы Ресей Экономикалық университетінің «Жарнама, қоғаммен байланыс және дизайн» кафедрасының доценті, Мәскеу қаласы, Ресей Федерациясы, e-mail: grineva.oo@rea.ru, ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0001-6348-4653>

Стаценко Ольга Алексеевна - Экономика ғылымдарының кандидаты, доцент, Мирас университетінің «Бизнес, экономика және қызмет көрсету саласы» секторының профессоры, Шымкент, Қазақстан, e-mail stihovol@mail.ru, ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0001-8577-0036>

Информация об авторах:

Бейсебаева Алия Ерлановна – Докторант, университет «Туран», г. Алматы, Казахстан, e-mail: 22231149@turan-edu.kz; ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-7204-1181>

Муталиева Айгуль Алимжановна - PhD, Региональный инновационный университет, заведующий кафедрой «Бизнес и управление», Шымкент, Казахстан, e-mail: Alua012@mail.ru, ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-4268-9382>

Балабекова Дина Буркитбаевна* - Кандидат экономических наук, старший преподаватель кафедры «Экономика и управление» Центрально-Азиатского инновационного университета, e-mail: DinaBal@mail.ru, ORCID ID: <https://orcid.org/0009-0002-1457-3777>

Гринева Ольга Олеговна - Кандидат экономических наук, доцент кафедры рекламы, связей с общественностью и дизайна Российского экономического университета имени Г.В. Плеханова, город Москва, Российская Федерация, e-mail: grineva.oo@rea.ru, ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0001-6348-4653>

Стаценко Ольга Алексеевна - Кандидат экономических наук, ассоц. профессор сектора «Бизнеса, экономики и сферы услуг» университета Мирас, Шымкент, Казахстан, e-mail stihovol@mail.ru, ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0001-8577-0036>

Information about the authors:

Aliya Yerlanovna Beisebayeva – Doctoral student, Turan University, Almaty, Kazakhstan, e-mail: 22231149@turan-edu.kz; ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-7204-1181>

Mutaliyeva Aigul Alimzhanovna - PhD, Regional Innovation University, Head of the Department of Business and Management, Shymkent, Kazakhstan, e-mail: Alua012@mail.ru, ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-4268-9382>

Balabekova Dina Burkitbayevna* - Candidate of Economic Sciences, Senior Lecturer at the Department of Economics and Management of the Central Asian Innovation University, e-mail: DinaBal@mail.ru, ORCID ID: <https://orcid.org/0009-0002-1457-3777>

Grineva Olga Olegovna - Candidate of Economic Sciences, Associate Professor, Department of Advertising, Public Relations and Design, G/V. Plekhanov Russian University of Economics, Moscow, Russian Federation, e-mail: grineva.oo@rea.ru, ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0001-6348-4653>

Statsenko Olga Alekseevna - Candidate of Economic Sciences, Associate Professor of the sector of Business, Economics and Services at Miras University, Shymkent, Kazakhstan, e-mail stihovol@mail.ru, ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0001-8577-0036>

Алынды: 09.12.2024

Қарауға қабылданды: 24.01.2025

Онлайн қолжетімді: 31.03.2025



Статистика, учет и аудит, 1(96)2025. стр. 62-75
DOI: <https://www.doi.org/10.51579/1563-2415.2025.-1.05>

Финансы
МРНТИ 06.73.07
УДК 336.011

БИБЛИОМЕТРИЧЕСКИЙ АНАЛИЗ В ОБЛАСТИ ПОЛИТИКИ ПОВЫШЕНИЯ ФИНАНСОВОЙ ГРАМОТНОСТИ

Б.Е. Алимбекова¹, Я.А. Ералиева^{2*}

¹ Университет Нархоз, Алматы, Казахстан

² Алматинский Технологический университет, Алматы, Казахстан

*Corresponding author e-mail: yanaeralieva@gmail.com

Аннотация. Библиометрический анализ широко используется для исследования научной информации. Однако в Казахстане исследования в области библиометрического анализа политики повышения финансовой грамотности не проводилось, вследствие чего данное исследование является актуальным. Целью исследования является проведение библиометрического анализа научных статей, посвященных вопросам изучения политики повышения финансовой грамотности, в том числе и на государственном уровне.

Для этого исследования был проведен библиометрический анализ, осуществлённый с помощью программы VOSviewer. Для визуализации библиометрических сетей, была собрана выборка из научных работ, опубликованных в период с 2001 по 2023 годы, в базе данных Scopus. Всего для библиометрического анализа было отобрано 94 статьи. Для анализа документации в сфере политики повышения финансовой грамотности был использован системный и сравнительный подход. Анализ тенденций в изучении финансовой грамотности населения в контексте государственного управления позволит проанализировать и оценить текущее состояние исследований в данной области, а также предоставить рекомендации по дальнейшим направлениям исследования в указанной области.

Ключевые слова: государственная политика, финансовая грамотность, государственное управление, библиометрический анализ, научное картирование.

Основные положения. Настоящее исследование является первым библиометрическим анализом в сфере политики повышения финансовой грамотности. Библиометрический анализ был осуществлённый с помощью программы VOSviewer, по 94 научным работам, опубликованным в период с 2001 по 2023 годы, в базе данных Scopus. В статье отражены наиболее цитируемые публикации, источники и, отдельно, страны, выпустившие наибольшее количество публикаций по теме исследования, а также библиометрическая карта публикаций в области финансовой грамотности и визуализация плотности публикаций в данной области. Согласно библиометрической карте публикаций, выявлено 23 кластера, интерпретация которых показывает термины, встречающиеся в качестве ключевых слов. Согласно визуализации плотности публикаций, следует, что плотность публикаций в области финансовой грамотности приходится на все сегменты, такие как финансы, образование, налоговое

Cite this article as: Alimbekova B.E., Yeraliyeva Y.A. Bibliometric analysis in the field of financial literacy policy. *Statistics, accounting and audit.* 2025, 1(96), 62-75. (In Russ.). DOI: <https://www.doi.org/10.51579/1563-2415.2025.-1.05>



администрирование, пенсионная политика, здравоохранение, цифровые технологии, финансовые институты и другие. Таким образом, можно прийти к выводу, что финансовая грамотность нужна во всех сферах деятельности человека и государственная политика, проводимая по повышению финансовой грамотности населения, играет немаловажную роль.

Введение. На сегодня в республике можно выделить четыре основные проблемы, возникшие из-за низкого уровня финансовой грамотности, это рост финансовых пирамид, закредитованность населения, рост проблемных займов и, как следствие, банкротство физических лиц.

Понятие финансовая грамотность многогранно и включает в себя множество аспектов. Финансовая грамотность – это совокупность знаний и навыков человека, который может принимать эффективные решения и рационально использовать свои денежные средства. На сегодняшний день приобретение навыков управления денежными средствами, собственными или семейными, становятся важными, т.к. финансовые продукты, предлагаемые различными финансовыми организациями, становятся сложными и для понимания, и для восприятия [1].

При этом, при рассмотрении вопроса о финансовой грамотности населения, большинство экономистов обращают внимание на гендерный вопрос, т.к. в мире наблюдается ситуация, когда мужчины более компетентны в вопросах финансовой грамотности, нежели женщины. Однако, несмотря на различие полов, и мужчины, и женщины должны на должном уровне быть обучены финансовой грамотности, для последующего участия в деятельности страны и принятии оптимальных и рациональных решений для своих семей [2].

Низкий уровень финансовой грамотности населения Республики Казахстан сложился исторически. В советский период у основной массы населения страны сложилось ограниченное представление о финансах, в силу централизованной государственной политики управления финансами. Отсутствие индивидуального подхода во многом определило отсутствие необходимых знаний у людей. Далее, в постсоветский период, у людей возникло недоверие к финансовым институтам, что в целом отразилось и на экономике страны.

Вопросы повышения финансовой грамотности населения являются достаточно актуальными. Так, на начало 2023 г. в Республике Казахстан было зарегистрировано 221 организаций, имеющих признаки финансовых пирамид [3]. Сотни и тысячи людей стали жертвами мошеннических операций, но даже зная об этом, люди продолжают принимать участие в финансовых пирамидах, становясь жертвами мошенников. Кроме того, наблюдается сильная закредитованность населения, 77% экономически активного населения РК имеют кредиты, из них 25% имеют просроченную задолженность по платежам. Более половины портфеля, это беззалоговые потребительские кредиты и кредиты на срочные неотложные нужды. Закредитованность населения привела к росту просроченных и проблемных займов. А рост проблемных займов привел, в свою очередь к тому, что в 2023 г. государством был принят Закон о восстановлении платежеспособности и банкротстве граждан [4]. Согласно статистическим данным, на сентябрь 2023 г. было подано 64,6 тысяч заявлений на банкротство физических лиц. Из них банкротами признано 302 человек, общая сумма задолженности составляет 708,5 миллион тенге. По данным Агентства Республики Казахстан по регулированию и развитию финансового рынка, уровень финансовой грамотности в 2023 году составил 40,5%. В предыдущих годах уровень составил: 2022 г. – 40,2%; 2021 г. – 39,52%; 2020 г.



– 39,07% [5]. Государство проводит активную политику повышения финансовой грамотности населения. Создан обучающий медиапортал fingramota.kz, где размещаются материалы информационно-разъяснительного характера для населения страны, партией Amanat реализован проект «Қарызсыз қоғам», в рамках которого более 60 тысяч человек смогли пройти обучение по финансовой грамотности [6].

На основании этого ожидается что данное исследование позволит определить основные мировые научные тенденции политики повышения финансовой грамотности.

Необходимость повышения финансовой грамотности тесно связана с государственной политикой, так как именно государство в своей политике определяет тот или иной аспект в повышении или снижении того или иного рода деятельности. Одним из таких политик является Послание Президента народу страны, с которым он выступает перед Парламентом. Исходя из Послания, формируются необходимые реформы и определяется дальнейший политический курс.

Со дня независимости страны, за последние 33 года независимости, Президент страны выступил с Посланием народу Казахстана – 28 раз. Анализ всех 28 Посланий показал, что за это время необходимость повышения финансовой грамотности населения была упомянута 5 раз. При этом, с 2020 года наблюдается ежегодное упоминание данного факта в Посланиях. Основной причиной необходимости повышения финансовой грамотности, согласно Послания, является закредитованность населения страны, с которой можно бороться, усиливая образованность населения в данной сфере.

Результатом четкого определения курса в части необходимости повышения финансовой грамотности в Посланиях, в рамках политики по продвижению финансовой грамотности среди населения страны, в Казахстане была утверждена «Концепция повышения финансовой грамотности населения на 2020 – 2024 годы» [7]. Государственным органом, координирующим указанную деятельность, является Агентство Республики Казахстан по регулированию и развитию финансового рынка (далее – Агентство). Приоритетными направлениями действий Агентства являются: повышение информированности населения страны о действующих продуктах и услугах в области финансов, повышение финансового образования на всех уровнях образовательной системы, развитие взаимодействия населения с финансовыми организациями, противодействие мошенничеству и финансовым пирамидам, обеспечение населения равного доступа к финансовым услугам, оценка уровня финансовой грамотности.

Таким образом, можно прийти к выводу, что изучение государственной политики повышения финансовой грамотности, политики, проводимой государственным в данной сфере, является актуальным направлением исследований.

Материалы и методы. В указанном исследовании был использован библиометрический анализ с целью картирования научной литературы. Для идентификации публикаций и документов был выполнен графический поиск [8] с использованием программного обеспечения VOSviewer [9]. Программное обеспечение VOSviewer позволило работать с большими объемами данных при проведении библиометрических исследований [10].

В качестве базы данных научных публикаций был выбран Scopus, а методом анализа послужил метод – co-occurrence программного обеспечения VOSviewer, кластеризующий ключевые слова.

Для проведения поиска литературы в базе данных Scopus, был выбран период с 2001 по 2023 года. При этом, 2024 год был исключен из-за неполноты данных. Отбор



научных публикаций был произведен по следующим критериям: были установлены ограничения по типу документов, только статьи; статьи должны быть написаны только на английском языке; были установлены ограничения на журналы с высоким рейтингом, без публикаций в материалах конференций.

Процесс поиска и отбора научных статей был осуществлен в сентябре 2024 года. Научные публикации из базы данных Scopus были отобраны по следующим ключевым словам: государственная политика (state policy) и (AND) финансовая грамотность (financial literacy).

Рисунок 1 наглядно иллюстрирует стратегию поиска.

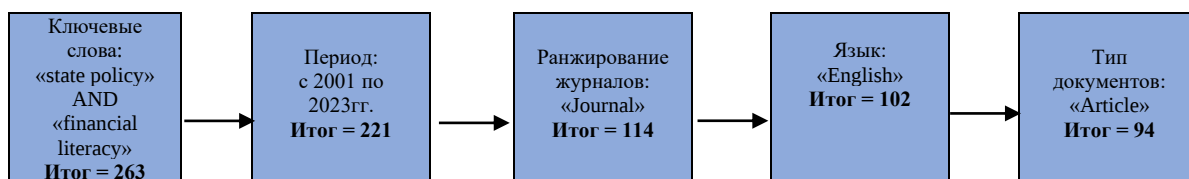


Рисунок 1 – Стратегия поиска в программном обеспечении VOSviewer

Примечание: составлено авторами на основе базы данных Scopus и программы «VOSviewer»

Согласно рисунку 1, в исследовании были отобраны 263 научные публикации, на которые были установлены ограничения по периоду, ранжированию журнала, языку публикаций и типу документов. Исследования были опубликованы в областях экономики, финансов, бизнеса, менеджмента и учета.

Выборка, для построения библиометрической карты, содержала ключевые слова, встречающиеся не менее 1 раза. В итоге, итоговая выборка ключевых слов составила 561 термин. При этом, для каждого из 561 ключевых слов была рассчитана общая сила связей совместного появления с другими ключевыми словами.

Результаты и обсуждение. В результате применённых ограничений, по состоянию на сентябрь 2024 года, из 263 научных публикаций было отобрано 94 публикации – для дальнейшего изучения.

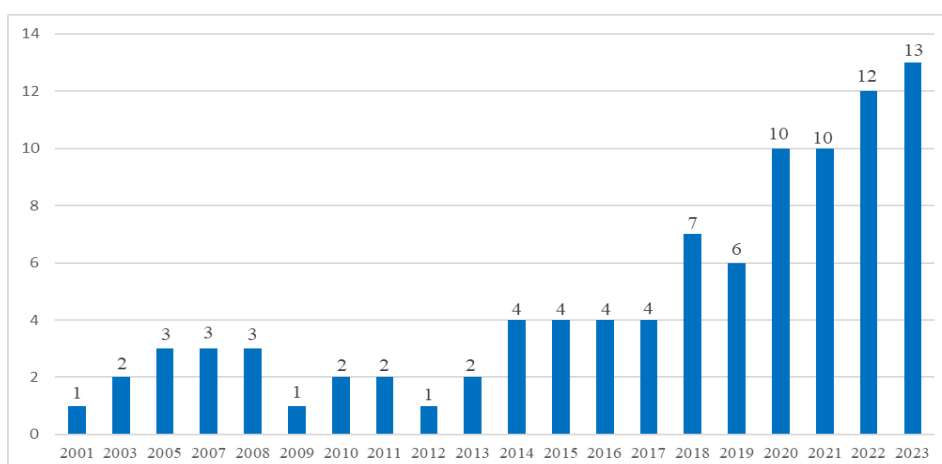


Рисунок 2 – Количество статей по теме исследования за период 2001-2023гг. (по состоянию на сентябрь 2024г.)

Примечание: составлено авторами на основе базы данных Scopus



Согласно рисунка 2, можно наблюдать, постепенное, поэтапное увеличение количества публикаций на конец рассматриваемого периода. Растущее количество публикаций подтверждает актуальность данной темы и необходимость в проведении дополнительных исследований.

Таблица 2 – Десять наиболее цитируемых публикаций

№	Автор	Заголовок	Год	Цитирования
1	Lusardi A., Mitchell O.S.	The economic importance of financial literacy: Theory and evidence	2014	1954
2	Lingard B.	Policy borrowing, policy learning: Testing times in Australian schooling	2010	460
3	Johnson E., Sherraden M.S.	From financial literacy to financial capability among youth	2007	302
4	Ozili P.K.	Financial inclusion research around the world: A review	2021	165
5	Berliner L.S., Kenworthy N.J.	Producing a worthy illness: Personal crowdfunding amidst financial crisis	2017	154
6	Williams T.	Empowerment of whom and for what? Financial literacy education and the new regulation of consumer financial services	2007	123
7	Tennyson S., Nguyen C.	State curriculum mandates and student knowledge of personal finance	2001	81
8	Urban C., Schmeiser M., Collins J.M., Brown A	The effects of high school personal financial education policies on financial behavior	2020	67
9	Garvis S., Pendergast D.	Supporting novice teachers of the arts	2010	49
10	Oehler A., Werner C.	Saving for retirement - A case for financial education in Germany and UK? An economic perspective	2008	45
Примечание: составлено авторами на основе базы данных Scopus и источников [16-20]				

В таблице 2 представлены 10 наиболее цитируемых публикаций. Анализ по авторам статей выявил 58 авторов, статьи которых процитированы более 3-х раз. Статья Lusardi A., Mitchell O.S. [11] об оценке быстро растущего объема экономических исследований по финансовой грамотности, которые рассматривают финансовые знания как форму инвестиций в человеческий капитал, получила наибольшее количество цитирований – 1954.

На втором месте по цитированиям, статья Lingard B. [12] о критическом анализе национальной школьной программы, где особое внимание уделяется введению национального тестирования грамотности, которая была процитирована – 460 раз.

На третьем месте статья Johnson E., Sherraden M.S. [13] о финансовых возможностях, которые возникают, когда люди развивают финансовые знания и навыки, а также получают доступ к финансовой политике, инструментам и услугам, которая была процитирована 302 раза.

В таблице 3 представлено десять источников, выпустивших наибольшее количество публикаций по теме исследования. Лидирует Journal «Sustainability Switzerland», выпустивший 3 публикации по теме исследования.



Таблица 3 – Десять источников, выпустивших наибольшее количество публикаций по теме исследования

№	Источник	Документы	Цитирование	Общая сила связи
1	Sustainability Switzerland	3	33	1
2	Journal of sociology and social welfare	2	315	0
3	Journal of consumer affairs	2	91	3
4	Journal of consumer policy	2	46	3
5	Ageing and society	2	45	1
6	International journal of bank marketing	2	36	1
7	Ahuri final report	2	8	0
8	Journal of legal ethical and regulatory issues	2	1	0
9	Journal of economic literature	1	1958	16
10	critical studies in education	1	460	0
Примечание: составлено авторами на основе базы данных Scopus и программы «VOSviewer»				

При этом, если говорить о наиболее цитируемых источниках, то в тройку лидеров входят следующие журналы: первое место занимает – Journal Of Economic Literature, с общим количеством ссылок 1959. Далее, второе место занимает Critical Studies In Education с общим количеством ссылок 460. И замыкает тройку лидеров Journal Of Sociology And Social Welfare с общим количеством ссылок 315.

Согласно таблице 4 следует, что США (31 публикация), Индия (17 публикаций) и Австралия (10 публикаций) лидируют в области финансовой грамотности как страны, выпустившие наибольшее количество публикаций по теме исследования.

При этом, лидерами по цитированию являются США (2787 цитирований), Австралия (620 цитирований) и Великобритания (196 цитирований).

Таблица 4 – Десять стран, выпустивших наибольшее количество публикаций с наибольшим количеством цитирований

№	Страна	Документы	Цитирование	Общая сила связи
1	США	31	2787	5.00
2	Индия	17	121	4.00
3	Австралия	10	620	2.00
4	Великобритания	7	196	5.00
5	Малайзия	3	30	3.00
6	Испания	3	13	2.00
7	Германия	3	59	1.00
8	Япония	3	64	1.00
9	Нигерия	3	167	1.00
10	Южная Африка	3	61	1.00
Примечание: составлено авторами на основе базы данных Scopus и программы «VOSviewer»				

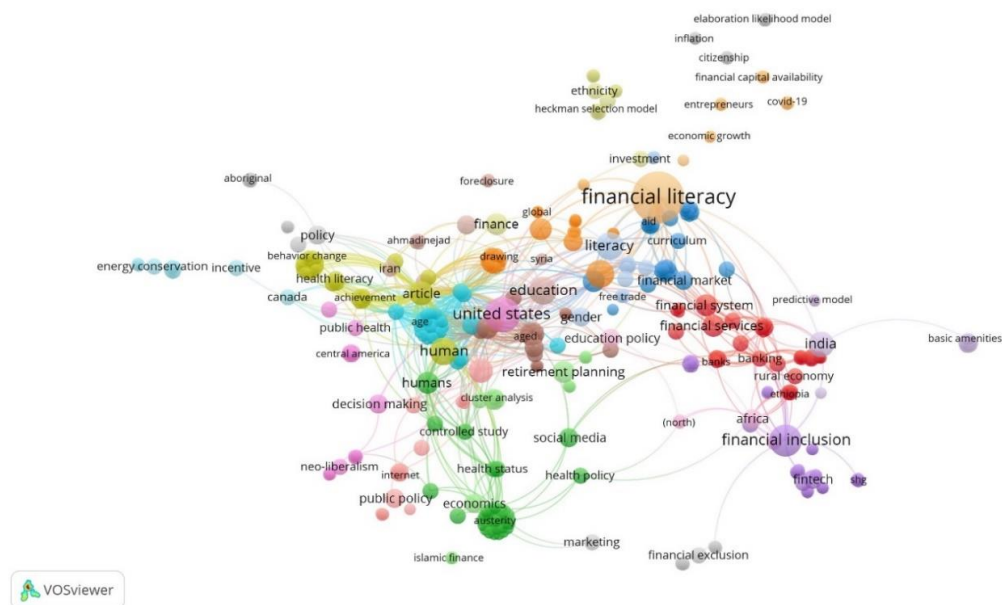


Рисунок 3 – Библиометрическая карта публикаций в области
«Финансовая грамотность»

Примечание: составлено авторами на основе базы данных Scopus и программы «VOSviewer»

Согласно рисунка 3 был произведен анализ результатов, на основании которого было выявлено 23 кластера. Интерпретация кластеров показывает термины, которые встречаются в качестве ключевых слов.

Одним из самых крупных кластеров является кластер красного цвета, который включает в себя 46 терминов, который можно охарактеризовать как «Финансовые услуги». Особенностью данного кластера является финансовая система и финансовые услуги. Здесь освещаются такие темы, как предоставление кредита, закредитованность населения, финансовая осведомленность, неоднородность, гендерное неравенство, сбережения и экономия. В данном кластере освещены работы ученых о финансовых услугах, понимание которых ведет к повышению финансовой грамотности.

Второй по величине кластер, зеленого цвета, включает в себя 43 термина, который можно обозначить как «Финансирование здравоохранения». Особенность указанного кластера – это уклон в сторону здравоохранения, государственный подход к управлению, рациональное финансирование, ведущее к рациональному потреблению. В указанном кластере показаны такие темы, как финансирование, предоставление медицинской помощи, различия в состоянии здоровья, неравенство в состоянии здоровья, расходы на здравоохранение, политика здравоохранения, медицинские услуги, состояние здоровья.

Третий кластер, синего цвета, включает в себя 40 терминов, который можно обозначить, как «Финансовое образование». Данный кластер содержит работы, посвященные повышению грамотности, среднему образованию, высшему образованию, экономическому образованию, экспериментальному образованию, государственному управлению, политическому подходу. Таким образом, можно сделать вывод, что



повышение уровня грамотности населения напрямую зависит от государственной политики и политического подхода страны.

Четвёртый кластер, жёлтого цвета, включает в себя 38 терминов, можно обозначить как «Всеобщее здравоохранение». Указанный кластер содержит следующие виды работ – грамотность в вопросах здоровья, глобальное здравоохранение, укрепление здоровья, социальная ответственность, стоимость медицинского обслуживания, финансовая поддержка, бюджет, изменение поведения. Анализ данного вида кластера показывает, что в желтый кластер входят работы, посвященные вопросам грамотности в вопросах здоровья.

Пятый кластер, фиолетового цвета, включает в себя 34 термина, который можно обозначить как «Финансовая доступность». Указанный кластер содержит такие работы, как цифровые финансы, цифровая грамотность, экономический цикл, финансовая стабильность, финансовые технологии, формальные сбережения, государственная политика, качество жизни. Таким образом, он посвящен исследованиям в области повышения качества жизни за счет повышения цифровой и финансовой грамотности.

Шестой кластер, голубого цвета, включает в себя 33 термина, можно обозначить как «Социальная адаптация». Данный кластер содержит такие работы, как академическая успеваемость, грамотность взрослых, неспособность к обучению, расстройство обучения, демографические исследования, распространенность, психологический аспект, социэкономика, чтение, самоотчет, кросс-культурное сравнение.

Седьмой кластер, оранжевого цвета, включает в себя 28 терминов, можно обозначить как «Обучение управлению доходов детей». Указанный кластер содержит такие работы, как – дети, наставник, деньги, мать, ответственность, сбережения, студенты университета, благосостояние, молодое население, образовательное развитие, финансовые возможности, финансовое образование, глобальный, управление доходами, несовершеннолетний, доход жизненного цикла. Работы указанного кластера еще раз подтверждают теорию авторов о том, что обучение по повышению финансовой грамотности необходимо начинать со школьной скамьи, и в школах нужно внедрять финансовое образование.

Восьмой кластер включает в себя 26 терминов, который можно обозначить как «Пенсионная система». В данном кластере рассматриваются такие работы, как – пенсия, качество выхода на пенсию, выход на пенсию, пенсионный индекс, государственный пенсионный возраст, старение населения, осведомленность, познание, когнитивные способности, консультирование потребителей, просвещение потребителей, финансовая устойчивость. Работы данного кластера показывают, что повышение уровня финансовой грамотности ведет к качественному пониманию пенсионных сбережений человека.

Девятый кластер, включает в себя 23 термина, который можно обозначить как «Обеспечение благосостояния». В данном кластере рассматриваются такие работы, как – бедность, общественное здравоохранение, политика социального обеспечения, рациональность, оценка риска, фактор риска, изучение политики, создание активов, культура принятия решений.

Десятый кластер, включает в себя 22 термина, который можно обозначить как «Информационная грамотность». В данном кластере рассматриваются такие работы, как – долг, экономическое образование, экономическая мобильность, электронная



коммерция, управление информацией, поиск информации, информационная стратегия, государственная политика, распределение доходов.

Одиннадцатый кластер, включает в себя 21 термин, который можно обозначить как «Финансовое планирование». В данном кластере рассматриваются такие работы, как – финансовые консультации, финансовые решения, финансовый менеджмент, финансирование, личные финансы, прогнозирование, пенсионные ожидания, пенсионное планирование, пенсионные сбережения, социально-экономические факторы.

Двенадцатый кластер, включает в себя 20 термин, который можно обозначить как «Финансовые пирамиды». В данном кластере рассматриваются такие работы, как – образовательный уровень, лотерея, свободная торговля, играть в азартные игры, предприниматель, пол, глобализация, грамотность, политический подход.

Тринадцатый кластер, включает в себя 19 термин, который можно обозначить как «Налоговая грамотность». В данном кластере рассматриваются такие работы, как – исследование потребительских финансов, налоговое право, налоговая грамотность, налоговая политика, расовые/этнические различия, расовое неравенство, разрыв в достижениях, различия в образовании, этническая принадлежность.

Четырнадцатый кластер, включает в себя 18 термин, который можно обозначить как «Государственная политика». В данном кластере рассматриваются такие работы, как – политическое участие, прогностическая модель, государственные расходы, государственные расходы, устойчивое развитие, субнациональный уровень, человеческий капитал.

Пятнадцатый кластер включает в себя 18 термин, в котором представлены научные работы, посвященные энергетической грамотности. Шестнадцатый кластер включает в себя 17 термин, в котором представлены научные работы, посвященные финансовой грамотности. Семнадцатый кластер включает в себя 16 термин, в котором представлены научные работы, посвященные гендерному разделению труда. Восемнадцатый кластер включает в себя 13 термин, в котором представлены научные работы, посвященные образовательной политике. Девятнадцатый кластер включает в себя 12 термин, в котором представлены научные работы, посвященные финансовой безопасности. Двадцатый кластер включает в себя 11 термин, в котором представлены научные работы, посвященные принятию финансовых решений. Двадцать первый кластер включает в себя 5 термин, в котором представлены научные работы, посвященные страхованию жизни. Двадцать второй и двадцать третий кластеры включают в себя по 4 термина, в котором представлены научные работы, посвященные инфляции и хищническому кредитованию.

Таким образом, проанализировав все 23 кластера, можно сделать вывод, что финансовая грамотность нужна во всех сферах деятельности, и особенно важна при составлении личного и семейного бюджета, предотвращении финансовых пирамид, понимании пенсионной системы, обеспечения благосостояния. И немаловажную роль при этом играет государственная политика, проводимая в государстве.

Согласно карте плотности исследований, указанной на рисунке 4, можно констатировать, что наибольшее количество публикаций приходится не только на определенный сегмент публикаций.

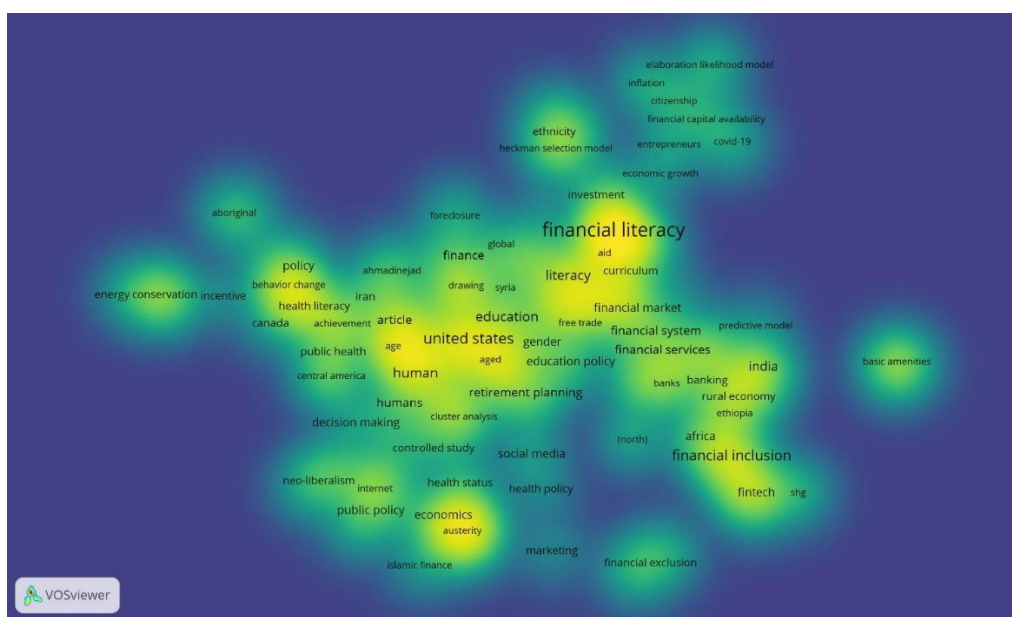


Рисунок 4 – Визуализация плотности публикаций в области «Финансовая грамотность»

Примечание: составлено авторами на основе базы данных Scopus и программы «VOSviewer»

Скорее наоборот, плотность публикаций в области финансовой грамотности приходится на все сегменты, такие как финансы, образование, налоговое администрирование, пенсионная политика, здравоохранение, цифровые технологии, финансовые институты и другие. Это говорит о том, что повышение финансовой грамотности важно для понимания всех сфер деятельности.

Заключение. Благодаря библиометрическому анализу базы данных Scopus, в программном обеспечении VOSviewer, выяснилось, что у казахстанских исследователей мало статей в международных рецензируемых научных изданиях. Большинство исследователей публикуют свои научные труды в местных изданиях, что ограничивает их изучение со стороны ученых мирового уровня.

Основными выводами исследования является следующее. За последние годы можно наблюдать, постепенное, поэтапное увеличение количества публикаций по теме исследования.

Согласно проведенному исследованию, наиболее цитируемой научной публикацией стала работа Lusardi A., Mitchell O.S. «The economic importance of financial literacy: Theory and evidence», об оценке быстро растущего объема экономических исследований по финансовой грамотности, которые рассматривают финансовые знания как форму инвестиций в человеческий капитал, который за последние 9 лет был процитирован 1 954 раз.

Среди научных журналов лидирует «Journal sustainability Switzerland», выпустивший 3 публикации по теме исследования. При этом, наиболее цитируемым источником стал «Journal of economic literature», с общим количеством ссылок 1959.

Если рассматривать страновой разрез, то лидером, выпустившим наибольшее количество публикаций в области финансовой грамотности, являются США – 31 публикаций и 2787 цитирований.



Плотность публикаций в области финансовой грамотности приходится на все сегменты, такие как финансы, образование, налоговое администрирование, пенсионная политика, здравоохранение, цифровые технологии, финансовые институты и другие.

Также, по результатам исследования было выявлено 23 кластера, в которые вошли работы ученых по таким блокам, как – финансовые услуги, финансирование здравоохранения, финансовое образование, обучение управлению доходами детей, пенсионная система, обеспечение благосостояния, финансовое планирование, финансовые пирамиды, государственная политика, образовательная политика, хищническое кредитование, финансовая безопасность, гендерное разделение труда, страхование жизни.

Таким образом, проанализировав все 23 кластера, можно прийти к выводу, что финансовая грамотность нужна во всех сферах деятельности человека, и особенно важна при составлении личного и семейного бюджета, предотвращении финансовых пирамид, понимании пенсионной системы, обеспечения благосостояния. И немаловажную роль при этом играет государственная политика, проводимая в государстве.

Информация о финансировании. Исследование профинансировано Комитетом науки Министерства науки и высшего образования Республики Казахстан (ИРН AP26196291 «Потенциал цифровой финансовой грамотности в повышении благосостояния населения» (2025-2027 гг.).

Список литературы

1. Fabris, Nikola; Luburić, Radoica. Financial education of children and youth // Journal of Central Banking Theory and Practice. – 2016. – №5(2). – P. 65-79. <https://doi.org/10.1515/jcbtp-2016-0011>.
2. OECD. Women and Financial Education: Evidence, Policy Responses and Guidance. – OECD Publishing, 2013. – 11 p. <https://doi.org/10.1787/9789264202733-en>.
3. Статистические показатели [Электронный ресурс] / Бюро Национальной Статистики Агентства по стратегическому планированию и реформам Республики Казахстан. – Режим доступа: <https://stat.gov.kz> (дата обращения: 07.09.2024).
4. Закон Республики Казахстан от 30 декабря 2022 года № 178-VII ЗРК «О восстановлении платежеспособности и банкротстве граждан Республики Казахстан» [Электронный ресурс] / Әділет. – Режим доступа: <https://adilet.zan.kz/rus/docs/Z2200000178> (дата обращения: 12.09.2024).
5. Аналитический отчет социологического исследования определения уровня финансовой грамотности в сфере пенсионного обеспечения и уровня доверия населения к пенсионной системе [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <https://www.enpf.kz/upload/iblock/e9f/mrs5vpjyc94ffcg434kqgik0tyf158t.pdf> (дата обращения: 08.09.2024).
6. Послание Главы государства Касым-Жомарта Токаева народу Казахстана «Справедливый Казахстан: закон и порядок, экономический рост, общественный оптимизм» [Электронный ресурс] / Официальный сайт Президента Республики Казахстан. – Режим доступа: <https://www.akorda.kz/ru/poslanie-glavy-gosudarstva-kasym-zhomarta-tokaeva-narodu-kazahstana-spravedlivyy-kazahstan-zakon-i-poryadok-ekonomicheskij-rost-obshchestvennyy-optimizm-285014> (дата обращения: 07.09.2024).
7. Постановление Правительства Республики Казахстан от 30 мая 2020 года №338 «Об утверждении Концепции повышения финансовой грамотности населения на 2020 – 2024 годы» [Электронный ресурс] / Әділет. – 2024. – Режим доступа: <https://adilet.zan.kz/rus/docs/P2000000338> (дата обращения: 04.09.2024).
8. Van Eck N. J., Waltman L. Software survey: VOSviewer, a computer program for bibliometric mapping // Scientometrics. – 2010. – Vol. 84. - № 2. - P.523-538.
9. Donthu N. How to conduct a bibliometric analysis: An overview and guidelines / Donthu N., Kumar S., Mukherjee D., Pandey N., Lim W.M. // Journal of business research – 2021. – T. 133 – С.285–296.
10. Van Eck N. J. et al. A comparison of two techniques for bibliometric mapping: Multidimensional scaling and VOS // Journal of the American Society for Information Science and Technology. - 2010. – T. 61. - №. 12. - P. 2405-2416



11. Lusardi A., Mitchell O. S. The economic importance of financial literacy: Theory and evidence // *American Economic Journal: Journal of Economic Literature*. – 2014. – T. 52. – №. 1. – P. 5-44.
12. Lingard B. Policy borrowing, policy learning: Testing times in Australian schooling // *Critical studies in education*. – 2010. – T. 51. – №. 2. – P. 129-147.
13. Johnson E., Sherraden M. S. From financial literacy to financial capability among youth // *J. Soc. & Soc. Welfare*. – 2007. – T. 34. – P. 119.
14. Ozili P. K. Financial inclusion research around the world: A review // *Forum for social economics*. – 2021. – T. 50. – №. 4. – P. 457-479.
15. Berliner L. S., Kenworthy N. J. Producing a worthy illness: Personal crowdfunding amidst financial crisis // *Social Science & Medicine*. – 2017. – T. 187. – P. 233-242.
16. Urban C. et al. The effects of high school personal financial education policies on financial behavior // *Economics of education review*. – 2020. – T. 78. – P. 101786.
17. Kadoya Y. Et al. Financial literacy and anxiety about life in old age: Evidence from the USA // *Review of Economics of the Household*. – 2018. – T. 16. – P. 859-878.
18. Bongini P., Cucinelli D. University students and retirement planning: never too early // *International Journal of Bank Marketing*. – 2019. – T. 37. – №. 3. – P. 775-797.
19. Singla A. et al. Determinants of financial literacy: Empirical evidence from micro and small enterprises in India // *Asia Pacific Management Review*. – 2021. – T. 26. – №. 4. – P. 248-255.
20. Khan M. S. R., Rabbani N., Kadoya Y. Is financial literacy associated with investment in financial markets in the United States? // *Sustainability*. – 2020. – T. 12. – №. 18. – P. 7370.

References

1. Fabris, Nikola; Luburić, Radoica. Financial education of children and youth. *Journal of Central Banking Theory and Practice*, 2016, 5(2), pp. 65-79. <https://doi.org/10.1515/jcbtp-2016-0011>.
2. OECD. *Women and Financial Education: Evidence, Policy Responses and Guidance*. OECD Publishing, 2013, 11 p. <https://doi.org/10.1787/9789264202733-en>.
3. Statistical indicators. *Bureau of National Statistics of the Agency for Strategic Planning and Reforms of the Republic of Kazakhstan*. Available at: <https://stat.gov.kz> (date of application: 07.09.2024).
4. *Law of the Republic of Kazakhstan dated December 30, 2022 No. 178-VII ZPK*. On the restoration of solvency and bankruptcy of citizens of the Republic of Kazakhstan. Available at: <https://adilet.zan.kz/rus/docs/Z2200000178> (date of application: 12.09.2024).
5. *Analytical report of a sociological study to determine the level of financial literacy in the field of pension provision and the level of public confidence in the pension system*. Available at: <https://www.enpf.kz/upload/iblock/e9f/mrs5vpjyc94ffcgg434kqgik0tyf158t.pdf> (date of application: 08.09.2024).
6. *Message from the Head of State Kassym-Jomart Tokayev to the people of Kazakhstan*. Fair Kazakhstan: law and order, economic growth, public optimism. Official website of the President of the Republic of Kazakhstan. Available at: <https://www.akorda.kz/ru/poslanie-glavy-gosudarstva-kasym-zhomarta-tokaeva-narodu-kazahstana-spravedlivyy-kazahstan-zakon-i-poryadok-ekonomicheskoy-rost-obshchestvennyy-optimizm-285014> (date of application: 07.09.2024).
7. *Resolution of the Government of the Republic of Kazakhstan dated May 30, 2020 No. 338*. On approval of the Concept for improving the financial literacy of the population for 2020 – 2024. Available at: <https://adilet.zan.kz/rus/docs/P2000000338> (date of application: 04.09.2024).
8. Van Eck NJ, Waltman L. Software survey: VOSviewer, a computer program for bibliometric mapping. *Scientometrics*, 2010, Vol. 84, 2, pp. 523-538.
9. Donthu N. How to conduct a bibliometric analysis: An overview and guidelines / Donthu N., Kumar S., Mukherjee D., Pandey N., Lim WM. *Journal of business research*, 2021, 133, pp. 285–296.
10. Van Eck NJ et al. A comparison of two techniques for bibliometric mapping: Multidimensional scaling and VOS. *Journal of the American Society for Information Science and Technology*, 2010, 61(12), pp. 2405-2416.
11. Lusardi A., Mitchell OS The economic importance of financial literacy: Theory and evidence. *American Economic Journal: Journal of Economic Literature*, 2014, 52(1), pp. 5-44.
12. Lingard B. Policy borrowing, policy learning: Testing times in Australian schooling. *Critical studies in education*, 2010, 51(2), pp. 129-147.
13. Johnson E., Sherraden MS from financial literacy to financial capability of young people. *J. Soc. & Soc. Welfare*, 2007, 34, p. 119.



14. Ozili PK Financial inclusion research around the world: A review. *Forum for social economics*, 2021, 50(4), pp. 457-479.
15. Berliner LS, Kenworthy NJ Producing a worthy illness: Personal crowdfunding amidst financial crisis. *Social Science & Medicine*, 2017, 187, pp. 233-242.
16. Urban C. et al. The effects of high school personal financial education policies on financial behavior. *Economics of education review*, 2020, 78, pp. 101786.
17. Kadoya Y. Et al. Financial literacy and anxiety about life in old age: Evidence from the USA. *Review of Economics of the Household*, 2018, 16, pp. 859-878.
18. Bongini P., Cucinelli D. University students and retirement planning: never too early. *International Journal of Bank Marketing*, 2019, 37(3), pp. 775-797.
19. Singla A. et al. Determinants of financial literacy: Empirical evidence from micro and small enterprises in India. *Asia Pacific Management Review*, 2021, 26(4), pp. 248-255.
20. Khan MSR, Rabbani N., Kadoya Y. Is financial literacy associated with investment in financial markets in the United States? *Sustainability*, 2020, 12(18), p. 7370.

ҚАРЖЫЛЫҚ САУАТТЫЛЫҚТЫ АРТТЫРУ САЯСАТЫ САЛАСЫНДАҒЫ БИБЛИОМЕТРИЯЛЫҚ ТАЛДАУ

Б.Е. Алимбекова¹, Я.А. Ералиева^{2*}

¹Нархоз Университеті, Алматы, Қазақстан

²Алматы Технологиялық Университеті, Алматы, Қазақстан

Түйін. Зерттеудің мақсаты – мемлекеттік деңгейде қаржылық сауаттылықты арттыру саясатын зерттеудің шетелдік тәсілдеріне библиометриялық талдау жүргізу.

Әдістеме. Бұл мақалада авторлар библиометриялық деректерді зерттеу үшін VOSviewer бағдарламасы арқылы жүргізілген библиометриялық талдауды пайдаланды. Библиометриялық желілерді визуализациялау үшін Scopus дерекқорында 2001 және 2023 жылдар аралығында жарияланған ғылыми жұмыстардың үлгісі жиналды. Библиометриялық талдауға барлығы 94 мақала таңдалды. Жоғарыда айтылғандардан басқа, қаржылық сауаттылық саясаты саласындағы құжаттаманың жүйелі және салыстырмалы талдауы қолданылды.

Зерттеудің өзіндік ерекшелігі/құндылығы – мемлекеттік басқару контекстінде халықтың қаржылық сауаттылығын зерттеу тенденцияларын талдау осы саладағы зерттеулердің ағымдағы жағдайын талдауға және бағалауға мүмкіндік береді, сондай-ақ одан әрі даму бағыттары бойынша ұсыныстар береді. осы саладағы зерттеулер.

Зерттеу нәтижелері. Библиометриялық талдау нәтижелері бойынша Лингард, Б.(2010), Джонсон, Э., Шерраден, М.С. (2007) және Озили, П.К. (2021) ең көп сілтеме жасалған авторлар болды. Бірақ бұл салада ең көп сілтеме жасалған автор Лусарди, А., Митчелл, О.С. (2014), соңғы 9 жылда 1954 рет сілтеме жасалған. Қаржылық сауаттылық саласындағы жарияланымдардың тығыздығы қаржы, білім беру, салықтық әкімшілендіру, зейнетақы саясаты, денсаулық сақтау, цифрлық технологиялар, қаржы институттары және т.б. сияқты сегменттерге келеді.

Түйін сөздер: мемлекеттік саясат, қаржылық сауаттылық, мемлекеттік басқару, библиометриялық талдау, ғылыми карта жасау.

BIBLIOMETRIC ANALYSIS IN THE FIELD OF FINANCIAL LITERACY POLICY

B.E. Alimbekova¹, Y.A. Yeraliyeva^{2*}

¹Narхоз University, Almaty, Republic of Kazakhstan

²Almaty Technological University, Almaty, Republic of Kazakhstan



Summary. The purpose of the study is to conduct a bibliometric analysis of foreign approaches to studying the policy of improving financial literacy at the state level.

Methodology. In this article, the authors used a bibliometric analysis carried out using the VOSviewer program to study bibliometric data. To visualize bibliometric networks, a sample of scientific papers published between 2001 and 2023 was collected in the Scopus database. A total of 94 articles were selected for bibliometric analysis. In addition to the above, a systematic and comparative analysis of documentation in the field of financial literacy policy was used.

Originality / value of the study - the analysis of trends in the study of financial literacy of the population in the context of public administration will allow us to analyze and evaluate the current state of research in this area, as well as provide recommendations for further directions of research in this area.

Research results. Based on the results of the bibliometric analysis, it was revealed that Lingard, B. (2010), Johnson, E., Sherraden, M.S. (2007) and Ozili, P.K. (2021) were the most cited authors. But the most cited author in this field is the work of Lusardi, A., Mitchell, O.S. (2014), which has been cited 1,954 times over the past 9 years. The density of publications in the field of financial literacy falls on such segments as finance, education, tax administration, pension policy, health care, digital technologies, financial institutions and others.

Key words: public policy, financial literacy, public administration, bibliometric analysis, scientific mapping.

Информация об авторах:

Балауса Ерболатовна Алимбекова - MBA, PhD докторант, Университет Нархоз, Алматы, Казахстан, e-mail: balausaalimbekova@gmail.com, ORCID ID: <https://orcid.org/0009-0005-4805-4942>

Яна Александровна Ералиева* - PhD, и.о. ассоциированного профессора, Алматинский Технологический университет, Алматы, Казахстан, e-mail: yanaeralieva@gmail.com, ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-2318-5920>

Авторлар туралы ақпарат:

Балауса Ерболатовна Алимбекова - MBA, PhD докторант, Нархоз Университеті, Алматы, Қазақстан, e-mail: balausaalimbekova@gmail.com, ORCID ID: <https://orcid.org/0009-0005-4805-4942>

Яна Александровна Ералиева* - PhD, м.а. қауымдастырылған профессор, Алматы Технологиялық Университеті, Алматы, Қазақстан, e-mail: yanaeralieva@gmail.com, ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-2318-5920>

Information about author:

Balauusa Erbolatovna Alimbekova - MBA, PhD doctoral student, Narxoz University, Almaty, Жандосов 55, Republic of Kazakhstan, e-mail: balausaalimbekova@gmail.com, ORCID ID: <https://orcid.org/0009-0005-4805-4942>

Yana Alexandrovna Yeraliyeva* - PhD, Associate Professor, Almaty Technological University, Almaty, Tole bi 100, Republic of Kazakhstan, e-mail: yanaeralieva@gmail.com, ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-2318-5920>

Получено: 06.11.2024

Принято к рассмотрению: 11.12.2024

Доступно онлайн: 31.03.2025



БАНКРОТТЫҚ ҮҚТИМАЛДЫҒЫН БОЛЖАУДЫҢ ШЕТЕЛДІК ӘДІСТЕМЕЛЕРІН БЕЙІМДЕУ: ҚАЗАҚСТАН ТӘЖІРИБЕСІ

А.К. Байдаков^{1}, Н.К. Кучукова², Әділханов О.Ш.³*

¹ С. Сейфуллин атындағы Қазақ агротехникалық зерттеу университеті,
Астана, Қазақстан

² Қазтұтынуодағы Қарағанды университеті, Қарағанды, Қазақстан

³ ҚР ҒЖБМ ҒК Экономика институты, Алматы, Қазақстан

*Corresponding author e-mail: a_baidaov@mail.ru

Аңдатпа. Мақалада банкроттық ықтималдығын болжаудың халықаралық әдістемелерін Қазақстан экономикасының ерекшелігіне бейімдеу қажеттігі атап көрсетілген. Қазақстан Республикасының Қаржы министрлігі борышкердің қаржылық тұрақтылығы жөнінде қорытынды дайындау үшін әзірлеген «Қаржылық тұрақтылық коэффициенттерін есептеу және сыныптардың шекараларын айқындау қағидаларын» (әрі қарай – Қағидалар) енгізу осы бағыттағы маңызды қадам болды. Бұл, әсіресе, инвестициялық шешімдер қабылдау барысында кезінде тәуекелдерді азайтуға тырысатын инвесторлар мен несие берушілер үшін маңызды. Алайда, осы Қағидалардың құрылымы мен мазмұнын талдау олардың Қазақстандық экономика мен бизнес-ортаның ерекшеліктеріне толық сәйкес келмейтінін көрсетеді. 2012 жылы бастау алған Халықтық IPO шеңберінде 2024 жылы да жаңа компаниялар биржаға шығарылды, бұл бизнес үшін де, жеке инвесторлар үшін де кең мүмкіндіктер ашады. Зерттеудің мақсаты – банкроттық ықтималдығын болжаудың шетелдік модельдерін салыстырмалы талдау негізінде оларды отандық тәжірибеде қолдану мен бейімдеудің мүмкіндіктерін анықтау. Зерттеу нәтижелері Қазақстандағы кәсіпорындардың қаржылық тұрақтылығын арттыру үшін осы Қағидаларды енгізудің маңыздылығын көрсетеді. Халықаралық стандарттар негізінде өзіндік әдістемелерді әзірлеу кәсіпорындардың қаржылық тұрақтылығын айтарлықтай жақсартуға және нарықтың өзгермелі жағдайларына қарай әрекеттерді бейімдеуге ықпал ететін стратегиялық маңызды қадам болып табылады.

Түйін сөздер: қаржылық тұрақтылық, банкроттықты болжау, қаржылық коэффициенттер, шетелдік әдістемелер, қаржылық талдау.

Негізгі ережелер. Қазақстандағы кәсіпорындардың қаржылық тұрақтылығын арттыру үшін ҚР Қаржы министрлігі борышкердің қаржылық тұрақтылығы жөнінде қорытынды дайындау үшін әзірлеген Қағидаларды енгізудің маңыздылығын көрсеткенімен, оның құрылымы мен мазмұнын талдау Қағидалардың экономика мен бизнес-ортаның ерекшеліктеріне толық сәйкес келмейтінін көрсетеді. Кәсіпорындардың қаржылық жағдайын бағалаудың неғұрлым сенімді және тиімді жүйесін құру үшін елде бизнесті жүргізудің бірегей экономикалық жағдайлары мен ерекшеліктерін ескеру қажет екенін атап өткен жөн:

Cite this article as: Baidakov A., Kuchukova N., Adilkhanov O. Adaptation of foreign methods for diagnosing the probability of bankruptcy: the experience of Kazakhstan. *Statistics, accounting and audit*. 2025, 1(96), 76-87. (In Kaz.). DOI: <https://www.doi.org/10.51579/1563-2415.2025.-1.06>



- әлемдік тәжірибеде қолданылатын банкроттық ықтималдығын болжаудың көптеген әдістері Қазақстанда пайдалану үшін жоғары әлеуетке ие және бұл бағыттағы зерттеулерді жалғастыруды қажет етеді;
- әдістемелерді бейімдеу барысында Қазақстанның бизнес-ортасының бірегей ерекшеліктерін ескеру қажет;
- болжау әдістерін әзірлеу және қолдану кезінде инвесторлардың, несие берушілердің, мемлекеттік органдар мен кәсіпкерлердің қызығушылықтарын ескеру қажет.

Кіріспе. Жаһандану және жылдам өзгермелі экономикалық орта жағдайында кәсіпорындардың қаржылық тұрақтылығын болжау мәселелері Қазақстан үшін ерекше өзекті болып отыр. Кәсіпорындардың қаржылық тұрақтылығы олардың сыртқы және ішкі қаржылық тәуекелдерге қарсы тұру қабілетіне тікелей әсер етеді, бұл өз кезегінде бүкіл ел экономикасының тұрақтылығына ықпал етеді. ҚР Ұлттық банкінің сарапшыларының зерттеу нәтижелері Қазақстанда корпоративтік банкроттықтың нәтижесіздігін және кредиторлар үшін өте төмен қайтарымдылығын (2%-дан төмен) көрсетті. Реттеу әдістерінің ішінде банкроттық басым (90%-дан астам) [1]. Оның негізгі себептері заңнамалық және институционалдық кемшіліктер болып табылады. Заңнамалық кедергілердің болуына байланысты реттеу рәсімдерінің кеш басталуы борышкердің қаржылық жағдайының одан да нашарлауына, активтердің нарықтық құнының төмендеуіне және сауықтыру мүмкіндіктерінің төмендеуіне әкеледі.

Елімізде ұйымның экономикалық жағдайы мен оның банкроттық фактісі арасындағы байланысты іздеу қате тұжырымдарға әкелуі мүмкін, бұл қаржылық талдауда сандық талдау модельдерін кеңінен және толыққанды қолдануды шектейді. Себебі кейбір сот істері қасақана сипатқа ие, онда ірі компаниялар иелерінің немесе ірі монополиялық несие берушілердің мүддесі үшін қасақана банкроттыққа ұшырау орын алады. Бұл мәселелер заңнамада да ескеріліп, Қазақстан Республикасының 2014 жылғы 7 наурыздағы «Оңалту және банкроттық туралы» Заңында әдейі банкроттыққа кінәлі деп танылған құрылтайшы (қатысушы) және (не) лауазымды адам кредиторлар алдында осы өздеріне тиесілі мүлікпен субсидиарлық жауаптылықта болады [2], сонымен бірге әкімшілік және қылмыстық жауапкершілік те қарастырылған. Осыған дейінгі қабылданған заң нұсқаларында «Оңалту» түсінігі қолданылмаған, бұл экономикалық саясаттың кәсіпорындарды жабудан оңалту шаралары негізінде қаржылық тұрақтылықты қалпына келтіруге бағытталуын көрсетеді.

Өкінішке орай, қазіргі уақытта отандық тәжірибеде банкроттық ықтималдығын болжаудың пысықталған әдістемесі жоқ. Осы тұрғыдан Қазақстан Республикасының Қаржы министрлігі оңалту немесе банкроттық туралы істі сотта қарау кезеңінде борышкердің қаржылық тұрақтылығы туралы қорытындыны жасау үшін әзірлеген «Қаржылық тұрақтылық коэффициенттерін есептеу және сыныптардың шекараларын айқындау қағидалары» осы бағыттағы маңызды қадам болды [3]. Қағидада ұсынылған әдістеме «Оңалту және банкроттық туралы» заң аясында қолданылғанымен, оның әлеуетін қаржылық талдаудың практикалық мақсаттарында да пайдалануға болады. Сондай-ақ, Қазақстанда бағалы қағаздар нарығының дамуымен және ірі компаниялардың IPO санының ұлғаюымен жеке және заңды тұлғалар ретіндегі инвесторлар үшін банкроттықты талдау және болжау әдістерін меңгеру, қаржылық тұрақтылық пен басқару тиімділігін талдау әдістерін меңгеру инвестициялық шешім қабылдаудың ажырамас бөлігі болып отыр. Сол себепті аталған Қағидалар банкроттық ықтималдығы мен ұйымдардың қаржылық жағдайын неғұрлым дәл талдауға ықпал ететін маңызды құралға айналуы тиісті. Үнемі өзгеріп отыратын экономикалық орта



шарттарында қолданыстағы әдістемелер өзекті және тиімді болып қалуы үшін оларды жетілдіруді жалғастыру маңызды.

Әдебиеттік шолу. Қазіргі таңда банкроттық ықтималдығын болжау мәселесіне арналған заманауи зерттеулер талдаудың жүйелі тәсілін қалыптастырумен байланысты. Қаржылық талдау облысындағы отандық белгілі ғалым К.Ш. Дюсембаевтың пікірінше банкроттық ықтималдығын алдын-ала болжау ішкі және сыртқы жағдайлардың әсерін ескере отырып, қаржылық саясатты жүргізудегі қалыптасқан тенденцияларды анықтауға мүмкіндік береді [4].

Белгілі Z-score моделінің негізін қалаушы Э.Альтманның зерттеулері қаржылық тәуекелдерді дәлірек бағалау үшін көп факторлы модельдерді қолданудың осы уақытқа дейін өзектілігін неіздейді [5]. Э.Альтманның дамушы нарықтар үшін жетілдірілген моделінің әртүрлі экономикалық шарттарда қолданудың тиімділігі мен оның дамушы елдердің де жағдайына бейімделгенін Dier Thanh Tung, Vo Thi Hoang Phung зерттеулері де растайды [6].

Дегенмен, ондаған жылдар бұрын шет елдердегі кәсіпорындардың тарихи деректері бойынша жасалған модельдерді (Э.Альтман, Р.Таффлер, У.Бивер, Г.Стрингейт, Д.Фулмер, Р.Лис және басқа да) механикалық қолдану көбінесе жүйелік қателіктерге әкеліп соқтырады. Shi Y., Li X дәстүрлі модельдер негізіндегі болжамның дәлдігін қамтамасыз ету үшін тек қаржылық көрсеткіштерді ғана емес, сонымен қатар кәсіпорындардың жұмысына әсер ететін әлеуметтік-экономикалық факторларды да ескеру қажет деген қорытындыға келеді [7].

Елімізде қаржылық талдаудың заманауи әдістемелеріне, салалық ерекшеліктерді есепке алу қажеттілігіне, бизнестің қаржылық ашықтығын қамтамасыз ету мәселелеріне көптеген зерттеулер арналған. Қазіргі таңда елімізде банкроттық ықтималдығын болжауда қаржылық талдау құралдарын пайдалануда келесідей өзекті мәселелер бар: 1) қаржылық талдау мен бағалаудың пысықталған әдістемесі жоқ; 2) ұйымдардың қаржылық жағдайын толыққанды талдау үшін толық ақпараттық база жеткіліксіз; 3) қаржылық жағдайды бағалау үшін қажетті әрбір жеке негізгі фактордың салыстырмалы «салмақтарын» айқындаудың күрделілігі; 4) инфляцияның негізгі қаржылық көрсеткіштер деңгейіне әсері. Аталған сұрақтарды шешуше бағытталған зерттеулер қатарында Досаева А.Ж., Атчбарова А.М. қаржылық талдаудың кеңінен қолданылатын әдістерінің ерекшеліктері мен талдаудың мүмкіндіктері анықтап, қазақстандық компаниялар үшін осы бағытта ұсынылатын іс-шаралар кешенін ұсынады [8]. Шахман Е.Т., Нарынбаева А.С., Алтайбаева Ж.К. ел экономикасының маңызды секторы ретінде агроөнеркәсіп кешенінің кәсіпорындарының салалық ерекшеліктерін ескеретін қаржылық стратегияны қалыптастыру кезеңдерін жалпылайды [9]. Басқа да салалардағы, атап айтқанда, әуе компанияларының қаржылық тұрақтылығын талдау ерекшеліктері Джаксыбекова Г.Н., Аубакирова Д.Е. [10]; су шаруашылығы кәсіпорындары мысалында қаржылық тұрақтылықты басқару Абдрахманова А.У., Бельгибаева А.С., Сартов У.К. [11]; қаржылық ақпараттың сенімділігі мен сапасына қатысты мәселелер Өмір А.Ж., Мазбаева К.О. [12] зерттеулерінде қарастырылған. Аталған зерттеулердің барлығында дерлік банкроттықты болжаудың шетелдік әдістемелерін қазақстандық нарық ерекшелігіне бейімдеу қажеттілігіне назар аударылады.

Материалдар мен әдістер. Зерттеу банкроттықты болжаудың ағымдағы түрлі әдістерін салыстыруға, олардың Қазақстандық нарық ерекшелігіне сәйкестігін бағалауға, дайындалған Қағидалардың мазмұны мен құрылымының халықаралық



стандарттарға сәйкестегін бағалауға, олардың қолданылу мүмкіншіліктерін талдау мен әдістемелерді одан әрі бейімдеу бойынша ұсыныстар дайындауға бағытталған.

Зерттеу барысында деректерді салыстырмалы талдау мен синтез әдістері және диалектикалық бағыт қолданылды. Зерттеу әдеби көздерді талдауға, қазақстандық компаниялардың жария қаржылық есептіліктерінен алынған деректерге, ҚР Ұлттық статистика бюросының деректеріне негізделеді.

Зерттеу нәтижелері қаржылық талдау сапасын арттыруға және жекелеген кәсіпорындар деңгейінде де, қаржылық реттеу саласындағы мемлекеттік саясат деңгейінде де негізделген шешімдер қабылдауға ықпал ететін болады.

Нәтижелер. 2023 жыл қорытындысы бойынша елімізде 27027 заңды тұлға жабылған (рекордтық көрсеткіш). Бұл тенденция соңғы 6 жылда сақталып, Қазақстан үшін қалыптасқан, әдеттегі, дегенмен өте қауіпті жағдайға айналып отыр (1-кесте).

1 кесте – Қазақстан Республикасы бойынша жабылған заңды тұлғалардың динамикасы

Көрсеткіштер	2016 жыл	2017 жыл	2018 жыл	2019 жыл	2020 жыл	2021 жыл	2022 жыл	2023 жыл
Жабылған заңды тұлғалар саны, мың бірлік	6,3	9,1	20,8	24,3	19,7	23,2	26,8	27,0
Тізбекті абсолютті өсім, мың бірлік	–	+2,8	+11,7	+3,5	-4,6	+3,5	+3,6	+0,2
Тізбекті арту қарқыны, %	–	+44,4	+28,5	+16,8	-18,9	+17,8	+15,5	+0,7
Ескерту: [13] дереккөз негізінде авторлармен дайындалған								

Статистика бойынша жабылған кәсіпорындардың арасында шағын бизнес субъектілерінің үлесі – 99,8%; 2023 жылы 15 ірі және 38 орта бизнес өкілі ғана жабылған. Олардың арасында басты үлесті көтерме және бөлшек сауда (33%), құрылыс саласы (12%) кәсіпорындары алады [13]. Жабылған және банкрот деп танылған кәсіпорындардың 99,8% үлесін жұмысқа жарамды тұрғындардың негізгі бөлігі еңбек ететін шағын бизнес субъектілері құрайды. Келтірілген статистика аясында заңды тұлғалар тарапынан әдейі банкроттық мәселесі бар, бұл мәселе бақылау және реттеу тетіктерінің тиімділігінің жеткіліксіздігінен туындап отыр. Банкроттық институтының мәселелері, оның ішінде құқықтық реттеу кемшіліктері және кредиторлардың мүдделерін қорғаудың бірдей тетіктерінің болмауы, сондай-ақ сот тәжірибесінің, әкімшілердің қызметінің мәселелерінің шешілмеген күйінде қалуы және қайта қарау мәселелері «Қазақстан Республикасының қаржы секторын дамытудың 2030 жылға дейінгі тұжырымдамасында» нақты көрсетілген [14].

Банкроттық ықтималдығын болжаудың барлық модельдері уақыт өтуіне қарай жетілдірілгенімен, олардың барлығы негізгі белгілі қаржылық коэффициенттерге негізделген және өзіндік шектеулері бар, бірегей, әмбебап, барлық жағдайларда нақты болжам жасауға мүмкіндік беретін әмбебап модель жоқ (2-кесте).



2 кесте – Банкроттық ықтималдығын бағалаудың танымал модельдерінің салыстырмалы сипаттамасы

Модельдер	Артықшылықтары	Кемшіліктері /Шектеулері
У.Бивер моделі (1966 ж., АҚШ)	Банкроттық ықтималдығын сандық қана емес, уақыттық сипаты бойынша бағалауға мүмкіндік беретін 5-факторлы модель. Шағын және орта бизнес кәсіпорындарына бейімделген.	Ірі компаниялар үшін болжау дәлдігінің төмендігі. Нәтижені түсіндіру қиындығы.
Э.Альтманның бес, төрт факторлы модельдері (1968 ж., 1983 ж., 1993 ж. АҚШ)	Модельдегі көрсеткіштер кәсіпорын қызметінің түрлі аспектілерін ескереді. Қаржылық тұрақтылықты динамикада болжау мүмкіндігі. Дәлдігінің жоғарылығы.	Модельге ақша ағындарының көрсеткіштері енген.
Э.Альтманның жеті факторлы моделі (1977 ж. АҚШ)	Модельдегі көрсеткіштер кәсіпорын қызметінің түрлі аспектілерін ескереді (7 көрсеткіш).	Модель толық жарияланбаған, Z-көрсеткішінің шекті мәндері коммерциялық құпия болып саналады.
Д. Фулмер моделі (1984 ж., АҚШ)	Түрлі компаниялар үшін дәлдігі жоғары, 9 факторды ескеретін модель.	Көрсеткіштерді есептеу мен нәтижелерді түсіндіру қиындығы.
Г. Спрингейт моделі (1978 ж., Канада)	Қолданылуы мен нәтижесін түсіну жеңіл. Шағын және орта бизнесте қолдануға болатын 4-факторлы үлгі.	Ірі кәсіпорындарға қолдануға келмейді, нарық ерекшеліктерін есепке алмайды.
Кэмпбелл моделі (2008 ж., АҚШ)	Жаңа бағытты ұстанатын, материалдық емес активтерді есепке алатын 6 факторлы модель.	Ұзақ мерзімді болжамдар жасауға ақпараттың жеткіліксіздігі.
Ескерту: [3,5] дереккөздер негізінде авторлармен дайындалған		

Осы дәстүрлі модельдерге тән ортақ негізгі артықшылықтар:

- модельдер негізіне кәсіпорындардың қаржылық жағдайын жан-жақты сипаттайтын негізгі коэффициенттер жүйесі алынған;
- көптеген модельдерді пайдаланудың қарапайымдылығы, оларды мамандарға қаржылық есептілік деректері негізінде есептеу, нәтижесін түсіну және тәжірибеде қолдану қиын емес;
- еліміздегідей экономикаға шарттарына арнайы дайындалған өзіндік модельдердің болмауы жағдайында қызығушы тараптарға кәсіпорынның банкроттық ықтималдығы мен қаржылық тұрақтылығын болжауға, инвестициялық шешімдер қабылдау кезінде тәуекелдерді бағалауға көмектеседі;
- модельдер үнемі жетілдірілуде, оларды экономикалық шарттарға қарай өзгертуге, толықтыруға, бейімдеуге болады.

Модельдерге тән ортақ негізгі кемшіліктер мен шектеулер:

- модельдер дамыған экономикаларға тән тарихи деректер мен факторларды экстраполяциялау негізінде әзірленген, бұл оларды басқа экономикалық шарттарда, оның ішінде Қазақстан шарттарында пайдалану тиімділігін төмендетеді. Заманауи зерттеушілер модельдердің дәлдігіне күмәнмен қарап, болжау жасауда соңғы деректердің пайда болуына орай өзгерістер есепке алатын Байес тәсіліне негізделген машиналық оқыту әдістерін пайдалану қажет деп санайды [15].



– көптеген модельдерді кәсіпорындардың негізгі бөлігін құрайтын шағын және орта бизнес кәсіпорындарына қатысты қолдану мүмкін емес;

– барлық модельдерде инновациялық қызмет нәтижелері көрініс таппаған: зерттеулер мен әзірлемелерге жұмсалған шығындар, ғылыми жаңалықтар мен инновациялардың нәтижелерін ендіру, материалдық емес активтер құнының өсуі және т.б.

Талқылау. Банкроттық ықтималдығын болжаудың дәстүрлі әдістері болжаудың қарапайымдылығына, нәтижелердің түсініктілігіне байланысты әлі үлкен сұранысқа ие. Сол себепті де Қағидалардағы әдістемені әзірлеуде Э. Альтманның танымал әдістемесінің ұстанымдары қолданылған. Бұл қазақстандық мамандардың кәсіпорындардың қаржылық тұрақтылығын бағалау құралдарын әзірлеу кезінде халықаралық озық тәжірибелерді пайдалануға деген ұмтылысын айғақтайды.

Қағидада банкроттық ықтималдығын бейнелейтін жиынтық Z-көрсеткіші келесідей көрсеткіштер негізінде есептеледі:

K_1 – активтердегі қысқа мерзімді активтердің үлесі (активтердің мобильділігінің коэффициенті);

K_2 – бөлінбеген пайданың (залалдың) активтерге қатынасы (активтердің таза рентабельділігі);

K_3 – салық салынғанға дейінгі пайданың (ЕВТ) активтерге қатынасы (активтердің салық салынғанға дейінгі пайда бойынша рентабельділігі);

K_4 – акциялардың нарықтық құнының (акциялары бағалы қағаздар нарығында айналыста жүрген акционерлік қоғамдар үшін) не капитал құнының (басқа компаниялар үшін) жиынтық міндеттемелерге қатынасы (қаржыландыру коэффициенті);

K_5 – түсімнің активтерге қатынасы (активтердің айналымдылығының коэффициенті).

Қорытындысында банкроттық ықтималдығын сипаттаушы екі жиынтық көрсеткіш (Z) есептеліп, кәсіпорындар қаржылық тұрақтылығы бойынша 3 сыныпқа топтастырылады (3–кесте).

Акциялары бағалы қағаздар нарығында айналыста жүрген акционерлік қоғамдар үшін:

$$Z = 1,2 K_1 + 1,4 K_2 + 3,3 K_3 + 0,6 K_4 + 0,999 K_5 \quad (1)$$

Акциялары бағалы қағаздар нарығында орналастырылмайтын заңды тұлғалар (оның ішінде акционерлік қоғамдар), жеке кәсіпкерлер үшін:

$$Z = 0,717 K_1 + 0,847 K_2 + 3,107 K_3 + 0,42 K_4 + 0,998 K_5 \quad (2)$$



3 кесте – ҚР Қаржы министрлігінің Қағидаларына сәйкес кәсіпорындардың қаржылық тұрақтылық сыныптарының шекаралары

Сыныптар	Қор нарығындағы акционерлік қоғамдар	Акциялары қор нарығында орналастырылмаған заңды тұлғалар, жеке кәсіпкерлер	Борышкердің қаржылық тұрақтылығын бағалау
I сынып	$Z1 \geq 2,99$	$Z2 \geq 2,90$	қаржылық тұрақты, банкрот деп тануға жатпайтын борышкер.
II сынып	$1,81 \leq Z1 < 2,99$	$1,23 \leq Z2 < 2,90$	банкроттық тәуекелі бар, оңалту шаралары негізінде қаржылық тұрақтылықты қалпына келтіруге негіз бар борышкер.
III сынып	$Z1 < 1,81$	$Z2 < 1,23$	қаржылық тұрақсыз, банкрот деп тануға негіздер бар борышкер.
Ескерту: [3] дереккөз негізінде авторлармен дайындалған			

Көрініп тұрғанындай, Қағидаларда келтірілген әдістемеде Э.Альтманның акциялары қор нарығында айналыстағы жария кәсіпорындар (1968 ж.) және қор нарығына қатыспайтын кәсіпорындар үшін (1983 ж.) дайындалған 5-факторлы модельдерге енген коэффициенттер, әр көрсеткіштің үлестік мәндері, шекті мәндер бойынша қаржылық тұрақтылық сыныптары өзгеріссіз алынған. Әдістемені бейімделген деп те санауға болмайды. Сол себепті әдістемеде Э.Альтманның модельдеріне тән кемшіліктермен қатар, оларды отандық шарттарға бейімдеусіз пайдаланумен байланысты да тәуекелдер бар. Атап айтқанда:

– модельге сәйкес айналыс капиталының сомасының үлкен болуы (K_1) оң нәтиже береді, бірақ ол активтерді басқарудың тиімсіздігін көрсетуі мүмкін: өтімсіз қорлар, дебиторлық берешектердің өсуі. Сонымен бірге қазіргі уақытта кәсіпорындар айналыс капиталы мен қорлардың көлемін минималдауға ұмтылуда, олар үшін ең бастысы үнем мен «нақты мерзімге» өндіру концепциясы;

– модельге ақша ағындарының сапасын, пайдалану тиімділігі сипаттайтын көрсеткіштер енген. Ал ақша қаражаттарының қозғалысының есебін талдау компанияның нақты жағдайы туралы маңызды ақпараттарды бере алады, оның сандық мәліметтерін өзгерту, өз пайдасына қарай икемдеу күрделірек. Ақшаның кіріс мен шығысы абстрактілі емес, абсолютті нақты шамалар;

– рентабельділік көрсеткіштерін есептеуде қаржылық есептілікті дайындау сәтіндегі кейбір іс-әрекеттердің шартты сипаты есепке алынбайды: есептеу қағидасына сәйкес анықталған түсім, пайда, нақты ақшалай сомалардан елеулі ауытқуы мүмкін.

Ең негізгісі, ҚР Ұлттық Банкінің Зерттеулер мен талдау орталығының зерттеушілері Ұлттық статистика бюросының деректері негізінде (2013-2019 жж. берешектері бар 211 мыңнан аса кәсіпорындардың деректері) борышкердің қаржылық тұрақтылығын бағалау Қағидаларындағы әдістеменің тиімсіздігі, оның жалған оң да, теріс те нәтижелер көрсететіні дәлелденген [1]:

1) капиталы теріс мәнге ие әрбір бесінші кәсіпорын әдістемеге сәйкес есептеулер бойынша I сыныпқа жатады және қаржылық тұрақты деп танылады. Сонымен қатар, капиталы теріс және қаржылық тұрақты деп танылған компаниялардың жартысы (шамамен 46%) зиян шеккен ($EBT < 0$);



2) оң капиталға ие әрбір алтыншы кәсіпорын әдістемеге сәйкес есептеулер бойынша III сыныпқа жатады және қаржылық тұрақсыз деп танылады. Ал осы кәсіпорындардың шамамен 30% -ның қызметі пайдалы ($EBT > 0$).

Осылайша, қазіргі уақытта елімізде банкроттық ықтималдығын болжау әдістемелерін дайындаумен, танымал модельдерді бейімдеумен байланысты мәселелерді келесідей топтастыруға болады:

1. Деректердің жеткіліксіздігі. Елімізде шағын және орта бизнес субъектілерінің қаржылық және статистикалық деректеріне қолжетімділік шектеулі. Елімізде жария мүдделі ұйымдар ғана қаржылық есептіліктерін Қаржылық есептілік депозитарийіне тапсыру міндетті.

2. Деректердің сапасы мен шынайылығымен байланысты тәуекелдер. Бухгалтерлік мәліметтерге негізделген модельдер банкроттық қарсаңында жиі орын алатын есеп беру деректерін бұрмалау, өзгерту тәуекелін ескере алмайды. Сол себепті елімізде кәсіпорынның қаржылық жағдайы мен оның банкроттық фактісі арасындағы байланыстарды анықтау қате тұжырымдарға әкелуі мүмкін.

3. Заңдылықтарды анықтау үшін банкротқа ұшыраған бір саладағы немесе көлемі шамалас кәсіпорындардың зерттеуге жеткілікті тобы бойынша статистикалық ақпараттың динамикада болмауы, экономика көлемімен байланысты шектеулер. Мысалы, Э.Альтман өз үлгісін 1946-1965 жж. аралығына сәтті (33) және сәтсіз (33) әрекет еткен 66 американдық фирманың көрсеткіштерін зерттеу негізінде ұсынған; Таффлер өз үлгісін Ұлыбританияда 1969-1975 жж. аралығында банкроттыққа ұшыраған 46 және қаржылық тұрақты 46 компанияны зерттеу негізінде дәлелдеген. Ал қазіргі ақпараттық жүйелер бірнеше мыңдаған кәсіпорындардың деректерін талдауға мүмкіндік береді.

4. Елімізде қаржылық көрсеткіштердің (төлем қабілеттілік, қаржылық тұрақтылық және басқа да) салалар бойынша белгіленген орташа, нормативті шектері жоқ. Ондай орташа көрсеткіштерсіз кәсіпорынның күшті және әлсіз тұстарын, тиімділігін салыстырмалы бағалау мүмкін емес.

5. Экономиканың бірегей ерекше сипаттамалары: Қазақстан экономикасының шетелдік модельдердің негізінде жасалған болжамдарға толық сәйкес келмейтін өзіндік бірегей ерекшеліктері мен сипаттамалары бар. Нәтижесінде шетелдік модельдерде қолданылатын коэффициенттер жиыны мен коэффициенттердің үлестік салмағы жергілікті экономика мен бизнестің шарттарына толықтай сәйкес келмейді.

Зерттеу нәтижелері Қазақстандағы кәсіпорындардың қаржылық тұрақтылығын арттыру үшін халықаралық тәжірибелерді одан әрі бейімдеудің өзектілігі мен қажеттілігін растайды. Озық әдістерді жергілікті орта шарттарына бейімдеу елімізде қаржылық талдау мен тәуекелдерді басқарудың сапасын едәуір жақсарты алады.

Қорытынды. Зерттеу нәтижелері банкроттық ықтималдығын болжаудың шетелдік әдістемелерін бейімдеуде кешенді бағытты ұстанудың маңыздылығын айқындайды және келесідей қорытындылар жасауға мүмкіндік береді:

1) әлемдік тәжірибеде қолданылатын банкроттық ықтималдығын болжаудың көптеген әдістері Қазақстанда пайдалану үшін жоғары әлеуетке ие және бұл бағыттағы зерттеулерді жалғастыруды қажет етеді. Біздің елімізде де үлгіні дайындау үшін минималды талаптарды қанағаттандыратын шарттардың орындалуы жағдайында ұлттық экономика мен кәсіпорындардың әрекет ету ерекшеліктерін есепке ала отырып дайындалған банкроттық ықтималдығын болжаудың әдістемелері дайындалады деген сенім мол;



2) әдістемелерді бейімдеу барысында Қазақстанның бизнес-ортасының бірегей ерекшеліктерін ескеру қажет. Бұл аспектілер банкроттық ықтималдығын талдау нәтижелерін түсіндіруге және қолдануға айтарлықтай әсер етуі мүмкін, мысалы, қаржылық көрсеткіштердің қалыптасуына кейбір салаларда өте қомақты болатын мемлекеттік субсидиялардың әсерін есепке алу; мазмұны К2 (активтердің таза рентабельділігі) коэффициентіне ұқсас К3 (активтердің ЕВТ бойынша рентабельділігі) коэффициентінің орнына ақша ағындарының сапасын, пайдалану тиімділігі сипаттайтын көрсеткіштерді – Пайданың ақшалай құрамының коэффициентін (Cash Flow from Operations to Earnings) немесе Сатудың ақшалай құрамының коэффициенті (Gross Cash from Customers to Sales ендірудің қажеттілігі бар. Себебі ал ақша қаражаттарының қозғалысының деректерін өзгерту, өз пайдасына қарай икемдеу күрделірек, ақшаның кірісі мен шығысы абстрактілі емес, абсолютті нақты шамалар;

3) елімізде банкроттық туралы істерді экономикалық соттар қарастырады, коммерциялық істер бойынша жоғары біліктілікті қажет етуіне қарамастан, соттардың біліктілігіне арнайы талаптар қойылмайды, оның нәтижесінде банкроттық ісі бойынша шешімдердің әділетсіз қабылданып, ол өз кезегінде іске қатысушылардың құқықтарының бұзылуына алып келуі, істердің ұзаққа созылуына, азаматтар мен кәсіпкерлердің құқық қорғау жүйесіне деген сенімінің төмендеуіне, қаржылық қатынастарға теріс әсер етуі мүмкін. Осы қауіптердің алдын алу үшін банкроттық істерін жүргізетін соттарға арнайы біліктілік талаптарын қою, банкроттық рәсіміне барлық қатысушылардың – ең алдымен әкімшілер мен соттардың біліктілігін арттыру қажет. Ол үшін банкроттық туралы істерді қарайтын мамандандырылған соттар құру қажет;

4) қолданыстағы заңнамаға сәйкес банкроттық туралы істегі әкімші міндетін тиісті талаптарға жауап беретін жеке тұлға ғана жүзеге асыра алады (ҚР кәсіби бухгалтері біліктілігі бар тұлғалар; заңгерлік, экономикалық, бухгалтерлік, қаржылық, аудиторлық немесе бақылау-ревизия салаларындағы қатарынан үш жылдан кем емес жұмыс өтілі мен жоғары білімі бар, сотталмаған тұлғалар). Тәжірибеде қалыптасқандай борышкердің қажетті шынайы ақпараттарды ұсынбауы, активтер мен келісім-шарттарды жасыруы шарттарында күрделі істерді қарау үшін толыққанды кәсіби топ қажет, қажет болған жағдайда білікті аудиторларды, бағалаушыларды, заңгерлерді тарту қажет болуы да мүмкін. Сол себепті күрделі істерді басқаруға әкімші ретінде заңды тұлғаларды да тарту мүмкіндігін қарастыру қажет.

Әдебиет тізімі

1. Миллер А., Кабдулов А. Корпоративное банкротство в Казахстане: проблемы и решения // Банки Казахстана. – 2022. – №1-2. – С. 9–28.
2. Қазақстан Республикасының 2014 жылғы 7 наурыздағы № 176-V ҚРЗ «Оңалту және банкроттық туралы» Заңы [Электронды ресурсы]. – Available at: <https://adilet.zan.kz/kaz/docs/Z1400000176> (accessed: 20.09.2024).
3. Қазақстан Республикасы Қаржы министрінің 2020 жылғы 9 сәуірдегі № 372 «Қаржылық тұрақтылық коэффициенттерін есептеу және сыныптардың шекараларын айқындау қағидаларын бекіту туралы» бұйрығы [Электронды ресурсы]. – Available at: <https://adilet.zan.kz/kaz/docs/V2000020370> (accessed: 15.09.2024).
4. Дюсембаев К.Ш. Финансовый анализ: учебное пособие. – Алматы: Фортуна Полиграф, 2019. – 264 с.
5. Altman E.I. Fifty Years of Z-Scores to Predict the Probability of Corporate Bankruptcy // Journal of Investment Consulting. – 2019. – №19(1). – P.15-22.
6. Diep Thanh Tung, Vo Thi Hoang Phung. An application of Altman Zscore model to analyze the bankruptcy risk: cases of multidisciplinary enterprises in Vietnam // Investment Management and Financial Innovations. – 2019. – №16(4). – P. 181–191, [https://doi.org/10.21511/imfi.16\(4\).2019.16](https://doi.org/10.21511/imfi.16(4).2019.16).



7. Shi Y., Li X. An overview of bankruptcy prediction models for corporate firms: A systematic literature review // *Intangible Capital*. – 2019. – №15(2). – P. 114–127, <https://doi.org/10.3926/ic.1354>.
8. Досаева А.Ж., Атчбарова А.М. Принципы и методы проведения анализа в казахстанских организациях // *Вестник университета «Туран»*. – 2020. – №(1). – С. 171–176.
9. Шахман Е.Т., Нарынбаева А.С., Алтайбаева Ж.К. К вопросу о финансовой устойчивости агропромышленного предприятия // *Проблемы агрорынка*. – 2021. №(3). – С. 82–91.
10. Джаксыбекова Г.Н., Аубакирова Д.Е. Финансовое состояние и управление финансовой устойчивостью авиакомпании // *Economics: the strategy and practice*. – 2019. – №14(4). – С. 67–79.
11. Абдрахманова А.У., Бельгибаева А.С., Сартов, У.К. Оценка и анализ финансовой устойчивости предприятия // *Государственный аудит*. – 2023. – №61(4). – С. 83–97.
12. Өмір А.Ж., Мазбаева К.О., Большекбаева Қ.О., Телагусова Э.О. Рейтингік агенттіктер мен несиелік рейтингтің капитал құрылымындағы маңыздылығы және рөлі // *Қазақ экономика, қаржы және халықаралық сауда университетінің жаршысы*. – 2024. – №2(55). – Б. 124–131.
13. Қазақстан Республикасы Стратегиялық жоспарлау және реформалар агенттігі Ұлттық статистика бюросының ресми деректері [Электронды ресурс]. – Available at: <https://stat.gov.kz> (accessed: 20.09.2024).
14. Қазақстан Республикасы Президентінің 2022 жылғы 26 қыркүйектегі №1021 «Қазақстан Республикасының қаржы секторын дамытудың 2030 жылға дейінгі тұжырымдамасын бекіту туралы» Жарлығы [Электронды ресурс]. – Available at: <https://adilet.zan.kz/kaz/docs/U2200001021> (accessed: 22.09.2024).
15. Bai Q., Tian S. Innovate or Die: Corporate Innovation and Bankruptcy Forecasts // *Journal of Empirical Finance*. – 2020. – № 59(4). – P. 88–108. <https://doi.org/10.1016/j.jempfin.2020.09.002>.

References

1. Miller A., Kabdulov A. Korporativnoe bankrotstvo v Kazakhstane: problemy i resheniya [Corporate bankruptcy in Kazakhstan: problems and solutions]. *Banki Kazakhstana*, 2022, 1-2, ss. 9–28 (in Russian).
2. Qazaqstan Respublikasynyñ 2014 jylǵy 7 nauryzdaǵy № 176-V QRZ. *Oñaltu jáne bankrottyq turaly Zańy* [On rehabilitation and Bankruptcy]. Available at: <https://adilet.zan.kz/kaz/docs/Z1400000176> (accessed: 20.09.2024) (in Kazakh).
3. Qazaqstan Respublikasy Qarjy ministriniñ 2020 jylǵy 9 sáuirdegi № 372. *Qarjylyq túraqtylyq koefisientterin eseptheu jáne synyptardyñ shekaralaryn aıqyndau qaǵıdalaryn bekitu turaly búıryǵy* [On approval of the rules for calculating financial stability ratios and determining class boundaries] Available at: <https://adilet.zan.kz/kaz/docs/V2000020370> (accessed: 15.09.2024) (in Kazakh).
4. Djusembaev K.Sh. *Finansovyy analiz: uchebnoe posobie* [Financial analysis]. Almaty, Fortuna Poligraf, 2019, 264 s. (in Russian).
5. Altman E.I. Fifty Years of Z-Scores to Predict the Probability of Corporate Bankruptcy. *Journal of Investment Consulting*, 2019, 19(1), pp. 15–22.
6. Diep Thanh Tung, Vo Thi Hoang Phung. An application of Altman Zscore model to analyze the bankruptcy risk: cases of multidisciplinary enterprises in Vietnam. *Investment Management and Financial Innovations*, 2019, 16(4), pp. 181–191, [https://doi.org/10.21511/imfi.16\(4\).2019.16](https://doi.org/10.21511/imfi.16(4).2019.16).
7. Shi Y., Li X. An overview of bankruptcy prediction models for corporate firms: A systematic literature review. *Intangible Capital*, 2019, 15(2), pp. 114–127, <https://doi.org/10.3926/ic.1354>.
8. Dosaeva A.Zh., Atchbarova A.M. Principy i metody provedeniya analiza v kazhastanskikh organizacijah [Principles and methods of analysis in Kazakhstanian organizations]. *Vestnik universiteta «Turan»*, 2020, 1, ss. 171–176 (in Russian).
9. Shahman E.T., Narynbaeva A.S., Altajbaeva Zh.K. K voprosu o finansovoj ustojchivosti agropromyshlennogo predpriyatija [On the issue of financial stability of an agro-industrial enterprise]. *Problemy agrorynka*, 2021, 3, ss. 82–91 (in Russian).
10. Dzhaksybekova G.N., Aubakirova D.E. Finansovoe sostojanie i upravlenie finansovoj ustojchivost'ju aviakompanii [Financial condition and financial stability management of the airline]. *Economics: the strategy and practice*, 2019, 14(4), ss. 67–79 (in Russian).
11. Abdrahmanova A.U., Bel'gibaeva A.S., Sartov, U.K. Ocenka i analiz finansovoj ustojchivosti predpriyatija [Assessment and analysis of the financial stability of the enterprise]. *Gosudarstvennyj audit*, 2023, 61(4), ss. 83–97 (in Russian).
12. Өмір А.Ж., Мазбаева К.О., Бөлшекбаева Қ.О., Телагусова Э.О. Реитінгік агенттіктер мен несиелік реитінгің капитал құрылымындағы маңыздылығы және рөлі [Importance and role of rating agencies and credit rating in the capital structure]. *Qazaq ekonomika, qarjy jáne halyqaralyq sauda universitetiniñ jarşysy*, 2024, 2(55), bb. 124–131 (in Kazakh).



13. Qazaqstan Respublikasy Strategialyq josparlau және reformalar agenttigi Ұлтық статистика бюросының ресми деректері. Available at: <https://stat.gov.kz> (accessed: 20.09.2024).

14. Qazaqstan Respublikasy Prezidentiniń 2022 jylǵy 26 qyrkúiekteǵı №1021. Qazaqstan Respublikasynyń qarjy sektoryn damytudyń 2030 jylǵa deıingi tıjyrymdamasyn bekıtu turaly Jarlyǵy. Available at: <https://adilet.zan.kz/kaz/docs/U2200001021> (accessed: 22.09.2024).

15. Bai Q., Tian S. Innovate or Die: Corporate Innovation and Bankruptcy Forecasts. *Journal of Empirical Finance*, 2020, 59(4), pp. 88–108, <https://doi.org/10.1016/j.jempfin.2020.09.002>.

АДАПТАЦИЯ ЗАРУБЕЖНЫХ МЕТОДИК ДИАГНОСТИКИ ВЕРОЯТНОСТИ БАНКРОТСТВА: ОПЫТ КАЗАХСТАНА

А.К. Байдаков¹, Н.К. Кучукова², О.Ш. Әділханов³

¹Казахский агротехнический исследовательский университет им. С. Сейфуллина, Астана, Казахстан

²Карагандинский университет Казпотребсоюза, Караганда, Казахстан

³Институт экономики КН МНВО РК, Алматы, Казахстан

Резюме. Статья подчеркивает необходимость адаптации международных методик диагностики вероятности банкротства с учетом специфики казахстанской экономики. Важным шагом в этом направлении стало внедрение «Правил расчета коэффициентов и определения границ классов финансовой устойчивости», разработанных Министерством финансов РК. Эти правила играют ключевую роль в оценке финансовой устойчивости должников и минимизации рисков для инвесторов и кредиторов. Однако анализ их структуры и содержания показал, что они не полностью соответствуют особенностям казахстанского рынка и бизнес-среды, что требует доработки и адаптации. Реализация таких инструментов может существенно повысить финансовую стабильность организаций в Казахстане, но для этого необходимо учитывать уникальные экономические условия и особенности ведения бизнеса в стране. Таким образом, разработка собственных методик, основанных на международных стандартах, представляет собой стратегически важный шаг для улучшения финансовой устойчивости и гибкости подходов к оценке состояния компаний в условиях меняющегося рынка.

Ключевые слова: финансовая устойчивость, прогнозирование банкротства, финансовые коэффициенты, зарубежные методики, финансовый анализ.

ADAPTATION OF FOREIGN METHODS FOR DIAGNOSING THE PROBABILITY OF BANKRUPTCY: THE EXPERIENCE OF KAZAKHSTAN

A. Baidakov¹, N. Kuchukova², O. Adilkhanov³

¹S. Seifullin Kazakh Agro Technical Research University, Astana, Kazakhstan

²Karaganda University of Kazpotrebsoyuz, Karaganda, Kazakhstan

³Institute of Economics CS MSHE RK, Almaty, Kazakhstan

Summary. The article emphasizes the need to adapt international methods for diagnosing the probability of bankruptcy, taking into account the specifics of the Kazakh economy. An important step in this direction was the introduction of the "Rules for calculating coefficients and determining the boundaries of financial stability classes" developed by the Ministry of Finance of the Republic of Kazakhstan. These rules play a key role in assessing the financial stability of debtors and minimizing risks for investors and creditors. However, an analysis of their structure and content showed that they do not fully correspond to the peculiarities of the Kazakh market and business environment, which requires improvement and adaptation. The implementation of such instruments can significantly increase the financial stability of organizations in Kazakhstan, but for this it is necessary to take into account the unique economic conditions and peculiarities of doing business in the country. Thus, the development of proprietary methodologies based on international standards is a strategically important step to improve financial stability.

Keywords: financial stability, bankruptcy forecasting, financial coefficients, foreign methods, financial analysis.

**Авторлар туралы мәлімет:**

Байдаков Асылбек Канаевич* – экономика ғылымдарының кандидаты, «Есеп және қаржы» кафедрасының қауымдастырылған профессоры, С.Сейфуллин атындағы Қазақ агротехникалық зерттеу университеті, Астана, Қазақстан, e-mail: a_baidakov@mail.ru, ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0003-1131-1413>

Кучукова Нурия Кенжебековна – экономика ғылымдарының докторы, «Қаржы» кафедрасының профессоры, Қазтұтынуодағы Қарағанды университеті, Қарағанды, Қазақстан, e-mail: nkuchukova@mail.ru, ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0003-1704-7393>

Әділханов Олжас Шайзандайұлы – PhD, аға ғылыми қызметкер, ҚР ҒЖБМ ҒК Экономика институты, Алматы, Қазақстан, e-mail: oljas_06@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0002-4292-7408>

Информация об авторах:

Байдаков Асылбек Канаевич* – кандидат экономических наук, ассоциированный профессор кафедры «Учет и финансы», Казахский агротехнический исследовательский университет им. С.Сейфуллина, Астана, Казахстан, e-mail: a_baidakov@mail.ru, ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0003-1131-1413>

Кучукова Нурия Кенжебековна – доктор экономических наук, профессор кафедры «Финансы», Карагандинский университет Казпотребсоюза, Караганда, Казахстан, e-mail: nkuchukova@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0003-1704-7393>

Әділханов Олжас Шайзандайұлы – PhD, старший научный сотрудник, Институт экономики КН МНВО РК, Алматы, Казахстан, e-mail: oljas_06@mail, ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-4292-7408>

Information about the authors

Assilbek K. Baidakov * – candidate of economic sciences, Associate Professor of the Department of Accounting and Finance, S.Seifullin Kazakh Agro Technical Research University, Astana, Kazakhstan, e-mail: a_baidakov@mail.ru, ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0003-1131-1413>

Nurilya K. Kuchukova – doctor of economic sciences, Professor of the Department of Finance, Karaganda University of Kazpotrebsoyuz, Karaganda, Kazakhstan, e-mail: nkuchukova@mail.ru, ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0003-1704-7393>

Olzhas Sh. Adilkhanov – PhD, Senior Researcher, Institute of Economics CS MSHE RK, Almaty, Kazakhstan, e-mail: oljas_06@mail.ru, ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-4292-7408>

Алынды: 21.11.2024

Қарауға қабылданды: 11.12.2024

Онлайн қолжетімді: 31.03.2025



Статистика, учет и аудит, 1(96)2025. стр. 88-102

DOI: <https://www.doi.org/10.51579/1563-2415.2025.-1.07>

Қаржы

FTAMP 06.81.30

ӨОЖ 336.64

КОМПАНИЯНЫҢ ҚАРЖЫЛЫҚ ДАҒДАРЫСЫН ДИАГНОСТИКАЛАУ ЖӘНЕ БАНКРОТТЫҚ ЫҚТИМАЛДЫҒЫН ТАЛДАУ (ҚТЖ ҰК АҚ МЫСАЛЫНДА)

А.О. Базарбаев¹, М.К. Козяхметова^{1*}, Д.Т. Джарикбаева¹, Б.Ж. Акпанбетова²

¹Нархоз Университеті, Алматы, Қазақстан

²Алматы гуманитарлық-экономикалық университеті, Алматы, Қазақстан

*Corresponding author e-mail: maral.kozhakhmetova@narхоз.kz

Аңдатпа. Нарықтық экономика жағдайында кәсіпорынды басқару жүйесі қаржылық нәтижелерді айтарлықтай нашарлатуы мүмкін дағдарыстық жағдайлардың пайда болуына жол бермеуі қажет. Бірде-бір кәсіпорын дағдарыс жағдайының кенеттен туындауынан 100% сақтандырыла алмайды, оған басшылық дайындау керек. Дағдарысқа қарсы іс-шаралардың тиімді құралына айналатын тиімді және сенімді қаржы механизмін әзірлеу өзекті болып отыр. Ықтимал экономикалық шығындарды азайту үшін жаңа технологияларды әзірлеу қажеттілігі де айқын. Бұл мақалада «Қазақстан темір жолы» (ҚТЖ) ҰК АҚ компаниясы мысалында корпоративтік дағдарысты басқарудың негізгі аспектілері, сондай-ақ компанияның қаржылық дағдарысының теориялық және практикалық аспектілері және оның банкроттық ықтималдығын талдау қарастырылады. Қаржылық тұрақтылықты бағалау әдістеріне, Альтманның Z-модельдері, логистикалық регрессия және дискриминантты талдау сияқты математикалық-статистикалық модельдерді қолдануға баса назар аударылады. Қаржылық дағдарыстың негізгі көрсеткіштері, олардың диагностикасы, сондай-ақ талдау нәтижелерін түсіндіру ұсынылған. Жұмыста банкроттық тәуекелдерін азайтуға бағытталған әдістер зерттеледі, сондай-ақ қаржылық тұрақтылықты қамтамасыз ету және экономикалық тұрақсыздық жағдайында тиімді басқару бойынша ұсыныстар беріледі. Банкроттық кедергілеріне әсер ететін негізгі факторлар да сипатталған және қаржылық проблемалардың алдын алу бойынша ұсыныстар берілген.

Түйін сөздер: қаржылық дағдарыс, диагностика, банкроттық, қаржылық коэффициенттер, банкроттықты модельдеу, тәуекел, ықтималдылық.

Негізгі ережелер. Дағдарыстық жағдайлардың алдын алу үшін тиімді қаржылық тетіктерді әзірлеу қажеттілігі туындайды. Компанияларды басқару үшін банкроттық ықтималдығын талдаудың маңыздылығы артады. Зерттеуде компанияның қаржылық жағдайын диагностикалаудың аналитикалық әдістері қолданылды. Қаржылық көрсеткіштерге (өтімділік, рентабельділік, борыштық жүктеме) егжей-тегжейлі талдау жүргізілді. Компанияның қаржылық тұрақтылығына қауіп төндіретін негізгі проблемалар анықталды. Есептеулер компанияның әлеуетті қаржылық тәуекел аймағында екенін көрсетеді.

Cite this article as: Bazarbayev A.O., Kozhakhmetova M.K., Dzharikbaeva D.T., Akpanbetova B.Zh. Diagnostics of the company's financial crisis and analysis of the probability of bankruptcy (using the example of JSC NC KTZ). *Statistics, accounting and audit.* 2025, 1(96), 88-102. (In Kaz.). DOI: <https://www.doi.org/10.51579/1563-2415.2025.-1.07>



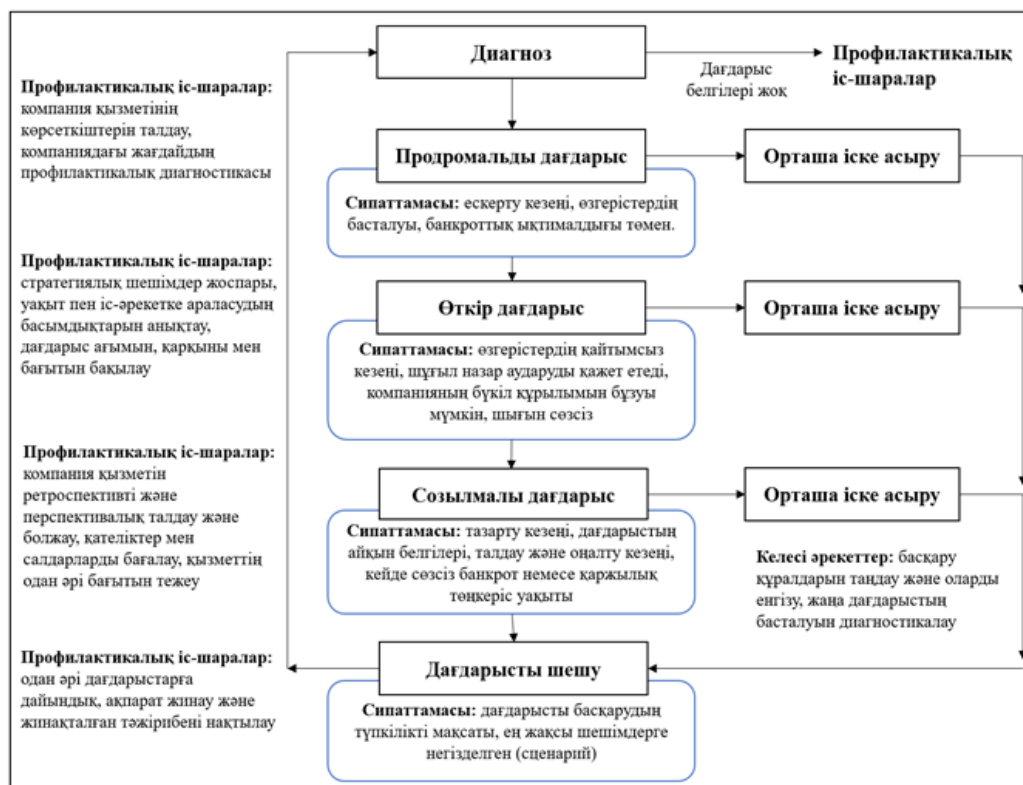
Зерттеудің проблемасы көптеген шаруашылық жүргізуші субъектілердің практикалық қызметінде кәсіпорынның банкроттық ықтималдығын бағалау нәтижелерінің ақпараттық рөлі жете бағаланбайды, өйткені қаржылық-шаруашылық қызметін талдаудың негізгі тәсілдері басқару шешімдерін қабылдау үшін жеткілікті деп есептеледі.

Кіріспе. Дамып келе жатқан жаһандық әлем өте күрделі, бірқалыпты емес және өте өзгермелі, бұл жүйенің ішінде болып жатқан елеусіз құбылыстар мен оқиғалардың күтпеген салдарға әкеліп соқтыруына себеп болады. Жүйенің дамуына әсер ететін ішкі және сыртқы факторлар өзгерістерге әр түрлі бейімделеді және нәтижесінде дағдарысқа әкелуі мүмкін [1].

Компаниядағы дағдарыстық жағдай көбінесе макроэкономикалық өзгерістермен байланысты және сыртқы ортаның тұрақсыздығының артуы компаниядағы дағдарыстық жағдайларды талдауға назар аудартуда.

Қаржылық дағдарыс немесе банкроттық - бұл компания алған кірістер оның несие берушілеріне бастапқыда уәде етілгендей қарыздарын уақтылы өтеу үшін жеткіліксіз болған кезде пайда болатын жағдай [2]. Бұл жағдай компанияның бизнес-моделіне сәйкес келмейтін дұрыс емес капитал құрылымының симптомы болып табылады.

Дағдарыстың бұл екі түрі жиі қатар өмір сүреді немесе себеп-салдарлық байланыстар болып табылады – жалғасып жатқан экономикалық қиындықтар қаржылық қарызы бар кез келген компания үшін қаржылық дағдарысқа қалай әкелетінін түсіну оңай. Дағдарыстың дамуының төрт кезеңін ажыратуға болады (1-сурет).



Сурет 1 – Дағдарыстың даму кезеңдеріндегі дағдарыстың алдын-алу шаралары

Ескерту: [3] дерек көзден алынды



Продромальды дағдарыс кезеңі (ПД) алдын-алу кезеңімен байланысты. Дағдарыстың продромальды кезеңі-бұл келе жатқан проблемалардың белгілері байқалатын, бірақ әлі сыни нүктеге жетпеген бастапқы кезең. Бұл кезеңде дағдарыстың алдын алу немесе оның салдарын азайту үшін қажетті шараларды қабылдау үшін алғашқы сигналдарды анықтау және тану маңызды. Продромальды дағдарыс кезеңінде банкроттықтың қаупі мен ықтималдығы онша жоғары емес, өйткені компания қызметінің тиімділігіне профилактикалық диагностика жүргізе отырып, дағдарыстың алғашқы сигналдарын байқауға және тануға және оның алдын алу бойынша іс-қимыл жоспарын дайындауға болады. Продромальды дағдарысқа мысал өндіріс шығынының артуы, тұтынушы санының, сұраныстың төмендеуі, әлеуметтік желілердегі теріс пікірлер болады.

Дағдарыстың тағы бір кезеңі – өткір дағдарыс (ӨД). Компаниядағы дағдарыстық жағдайды анықтап, өткір дағдарыстың белгілерін анықтағаннан кейін шұғыл шаралар қабылдау қажет. Дағдарыстың өткір кезеңі продромальды кезеңде анықталған проблемалар уақтылы шешілмеген кезде пайда болады және жағдай бақылаудан шығып, жедел және шешуші әрекеттерді талап етеді. Бұл кезеңде дағдарыстың салдары айқын болады және ұйымның тұрақтылығы мен өмір сүруіне қауіп төндіруі мүмкін. Дағдарыстың бұл кезеңі компанияның бүкіл құрылымын бұзуы мүмкін.

Дағдарыстың үшінші кезеңі - созылмалы дағдарыс (СД). Егер компания дағдарысты егжей-тегжейлі тергеу мен диагностикалауды жүргізбесе, компанияда баяу қозғалатын жағымсыз құбылыстар пайда болады, бұл сөзсіз банкроттыққа әкелуі мүмкін. Дағдарыстың созылмалы кезеңі өткір кезең тиімді шешілмеген кезде пайда болады және проблемалар тұрақты болып, ұйымға ұзақ мерзімді теріс әсер етеді. Бұл кезеңде дағдарыс ұзаққа созылып, терең өзгерістер мен қалпына келтірудің ұзақ мерзімді стратегияларын қажет етеді.

Дағдарысты шешу (CR) дағдарысты басқарудың түпкі мақсаты болып табылады. Компания дағдарысқа тап болған кезде, оның басқару жоспары шешім қабылдау сценарийін ең жақсы бағалау негізінде жасалуы керек. Осы кезеңде есептеу траекториясы шеңберінде дағдарыстан ең жақсы шығу сценарийі әзірленеді. Дағдарысты жеңгеннен кейін компанияның өсуі басталады, оның қызметі тұрақтанады және жоспарланған нәтижелерге қол жеткізуге болады.

Зерттеу әдістері. Дағдарыс жағдайында компанияның қаржылық жағдайы егжей-тегжейлі талдауды қажет етеді. Бұл тіпті ең жасырын мәселелерді анықтау үшін, оларды жою үшін ең тиімді шешім қабылдау мақсатында қажет болып табылады [4].

Компанияның объективті қаржылық жағдайын көрсету үшін, қаржылық дағдарысын диагностикалау және банкроттық ықтималдығын талдау үшін бірнеше әдістер қолданылады. Оларға: Бивер моделіне, банкроттықты бағалау модельдері, оның ішінде Альтманның екі, төрт және бес факторлы модельдеріне Таффлера-Тишоу моделіне, Спрингейт моделіне, сондай-ақ SWOT талдау жүргізілді. Тәуекелдер матрицасы құрастырылып, Корреляциялық талдау мен логистикалық регрессия жүргізілді.

Альтманның моделі ірі компаниялардың қаржылық тұрақтылығын бағалау үшін әлемдік тәжірибеде кеңінен қолдану үшін қажет [5]. ҚТЖ сияқты өндірістік және көлік компаниялары үшін тиімді болып табылады. Өтімділікті, кірістілікті, активтерді пайдалану тиімділігін және қаржылық тұрақтылықты ескереді.

Бұл нұсқа тек өтімділікті бағалайтын Бивер моделінен айырмашылығы, Альтманның моделі қаржылық факторлар кешенін ескереді. Негізінен шағын және орта бизнеске арналған Таффлер моделіне қарағанда ірі компаниялар үшін дәлірек



айқындайды және балама нұсқаларға артықшылық беріледі.

Таңдалған әдістемелер – Альтман, Таффлера-Тишоу, Спрингейт модельдері және қаржылық коэффициенттерді талдау – ҚТЖ қаржылық жағдайын кешенді бағалауды қамтамасыз етеді. Олар халықаралық стандарттарды да, қазақстандық экономиканың жергілікті ерекшеліктерін де ескереді, бұл оларды осы компания үшін оңтайлы таңдау етеді.

Әдебиеттік шолу. Қаржылық дағдарысты диагностикалау және банкроттық ықтималдығын болжау қаржылық менеджменттің негізгі аспектілері болып табылады. Әр түрлі зерттеушілер кәсіпорындардың қаржылық төлем қабілетсіздігін бағалауға және болдырмауға бағытталған әдістер мен модельдер жасады. Қазақстанда ұлттық экономиканың ерекшелігін ескере отырып, қаржылық тұрақтылықты бағалау әдістемелерін әзірлеу және бейімдеу ерекше өзектілікке ие болады. Төменде негізгі авторлар және олардың осы салаға қосқан үлестері келтірілген.

Банкроттықты болжаудың ең танымал халықаралық модельдерінің қатарына мыналар жатады:

- Альтман моделі (Z-score): Эдвард Альтман әзірлеген бұл бес факторлы модель банкроттық ықтималдығын өтімділік, кірістілік және активтердің айналымы сияқты қаржылық коэффициенттер негізінде бағалайды. Модель компаниялардың қаржылық тұрақтылығын бағалау үшін кеңінен қолданылады;

- Бивер моделі: компанияның төлем қабілеттілігін бағалау үшін негізгі қаржылық коэффициенттерді, әсіресе пайыздарды жабу коэффициентін талдауға негізделген [6];

- Таффлер моделі: Ұлыбританияда рентабельділік, өтімділік және қаржылық тұрақтылық көрсеткіштерін ескере отырып жасалған төрт факторлы модель;

- Джон Фулмер: 1984 жылы тоғыз қаржылық коэффициентті қамтитын шағын бизнестің банкроттық ықтималдығын бағалауға арналған модельді ұсынды [7].

- Алайда, бұл модельдерді Қазақстанда тікелей қолдану экономикалық жағдайлар мен бухгалтерлік есеп ерекшеліктеріндегі айырмашылықтарға байланысты шектеулі.

- Зерттеушілер шетелдік модельдерді қазақстандық кәсіпорындарға жай бейімдеу әрдайым тиімді бола бермейтінін атап өтті. Осыған байланысты қолданыстағы әдістерді бейімдеуге тырысады:

- Альтман моделінің модификациясы: жергілікті экономикалық шындықты көрсететін Қазақстан үшін ерекше коэффициенттерді есепке қосу.

- Екі факторлы модель: қазақстандық ерекшелікті ескере отырып, ағымдағы өтімділік көрсеткіштерін және қарыз қаражатының үлесін пайдалану.

- Қазақстанда кәсіпорындардың қаржылық тұрақтылығын бағалаудың өзіндік тәсілдері әзірленді:

- Р.С. Сайфуллин және Г.Г. Қадықов: отандық экономиканың ерекшеліктерін ескеретін және кәсіпорындардың қаржылық тұрақтылығын диагностикалауға мүмкіндік беретін банкроттық ықтималдығын бағалау әдістемесін әзірледі [8].

- О.П. Зайцева: кәсіпорындардың банкроттық ықтималдығын бағалауға мүмкіндік беретін Ресей экономикасының жағдайына бейімделген қаржылық тұрақтылықты диагностикалау моделін ұсынды [9].

- Н.Н. Селезнева мен А.Ф. ИONOBA: қаржылық көрсеткіштерге кешенді көзқарас негізінде банкроттық ықтималдығын талдауды қамтитын кәсіпорынның қаржылық жағдайын бағалау әдістемесін әзірледі [10].



- В.В. Ковалев: қаржылық талдау бойынша көптеген жұмыстардың авторы, қаржылық тұрақтылықты бағалау және кәсіпорындардың дағдарыстық жағдайларын диагностикалау әдістерін ұсынды [11].

- Г.В. Савицкая: қаржылық коэффициенттер жүйесін қолдана отырып, банкроттық ықтималдығын диагностикалауды қамтитын кәсіпорындардың қаржылық жағдайын талдау тәсілдерін жасады [12].

- Ю.П. Зайченко: М.З. Згуровскиймен бірге қаржылық бағалау мен болжау әдістерін ұсына отырып, белгісіздік жағдайында корпорациялардың банкроттық тәуекеліне кешенді талдау жүргізді несостоятельности [13].

- Н.А. Казакова мен М.П. Бобкова: компанияның бизнес тәуекелдерін талдау мен диагностикалауды зерттеді, банкроттық ықтималдығын болжау және бақылау тәсілдерін әзірледі [14].

- Е.В. Терновых пен А.Д. Киселева: кәсіпорындардың банкроттық себептерін анықтауға және талдауға бағытталған «себептер – факторлар – шығу тегі» жүйесі бойынша қаржылық дәрменсіздікті диагностикалаудың әдістемелік құралдарын ұсынды [15].

Шетелдік және отандық ғалымдар әзірлеген әдістер мен модельдердің әртүрлілігі қаржылық дағдарысты диагностикалау және банкроттықты болжау тәсілдерінің жан-жақтылығын көрсетеді. Ұлттық экономиканың ерекшеліктерін ескере отырып, осы модельдерді бейімдеу және қолдану кәсіпорындардың қаржылық тұрақтылығын дәлірек бағалауға және дағдарыстық жағдайлардың алдын алу бойынша уақтылы шаралар қабылдауға мүмкіндік береді.

Қазақстандағы қаржы дағдарысын диагностикалау және банкроттықты болжау халықаралық әдістерді бейімдеуді және Ұлттық модельдерді әзірлеуді біріктіретін кешенді тәсілді талап етеді. Қазақстандық экономиканың ерекшеліктерін ескере отырып, болжамдардың дәлдігін және кәсіпорындарды дағдарысқа қарсы басқарудың тиімділігін арттыру үшін осы саладағы зерттеулерді жалғастыру маңызды.

Нәтижелер мен талқылау. «Қазақстан темір жолы» Ұлттық Компаниясы Акционерлік Қоғамы (ҚТЖ ҰК АҚ) – бұл Қазақстан Республикасының теміржол көлігі саласындағы негізгі операторы және елдің теміржол инфрақұрылымын басқарушы, жүк тасымалының 90%-ын қамтитын ұлттық компания. ҚТЖ ҰК АҚ Қазақстанның экономикасында және халықтың өмірінде маңызды рөл атқарады, себебі елдің жүк және жолаушы тасымалының басым бөлігі теміржол арқылы жүзеге асырылады.

«ҚТЖ» ҰК АҚ негізгі қызмет бағыттары: теміржол желісінің магистральды қызметі, жүк тасымалы, жолаушы тасымалы және көлік-логистикалық қызмет [5].

Уильям Бивер жасаған Бивер моделі компаниялардың банкроттығын болжаудың алғашқы тәсілдерінің бірі болып табылады. Ол қаржылық коэффициенттерді талдауға және олардың қаржылық қиындықтарды болжау қабілетіне негізделген.

1-кестеде «ҚТЖ» ҰК АҚ 2022 жылға есептелген Бивер моделіне талдау берілген. Талдау нәтижесі бойынша «ҚТЖ» ҰК АҚ үшін Бивер коэффициентінің мәні 0,165 құрайды, бұл 5 жылдан кейін банкроттық ықтималдығы бар қауіпсіз компаниялар мен компаниялар үшін мәндер арасында. Бұл ықтимал тәуекелдерді көрсетеді, бірақ әлі критикалық болып есептелмейді.

**Кесте 1 – «ҚТЖ» ҰК АҚ 2022 жылға есептелген Бивер моделіне талдау**

Көрсеткіш	«ҚТЖ» ҰК АҚ көрсеткіші	Көрсеткіш сипаттамасы		
		Қауіпсіз компаниялар	Банкроттыққа 5 жыл қалғанда	Банкроттыққа 1 жыл қалғанда
1.Бивер коэффициенті	$(277232+141425)/2533230 = 0,165$	0,4-0,45	0,17	-0,15
2.Активтер рентабельділігі, %;	6,94%	6-8	4	-22
3.Қарыз үлесі, %	$2533230 / 3995922 = 0,634 * 100 = 63,4 \%$	< 37	< 50	< 80
4.Активтерді таза айналым капиталымен жабу коэффициенті	$1462692 / 3995922 = 0,366$	< 0,4	<0,4	< 0,4
5.Қамту коэффициенті	$1462692 / 613052 = 2,39$	< 3,2	< 2	< 1
Ескерту: [6] авторлармен құрастырылған				

«ҚТЖ» ҰК АҚ активтерінің рентабельділігі қауіпсіз компаниялар шегінде (6-8%), бұл активтерді пайдаланудың жақсы тиімділігін көрсетеді.

Қарыз капиталының үлесі 63,4% құрайды, бұл қауіпсіз компаниялар үшін қалыпты деңгейден жоғары және 5 жылдан 1 жылға дейін банкроттыққа ұшыраған компаниялар үшін мәндер арасында. Бұл қаржылық тәуекелдің жоғары деңгейін көрсетеді.

Активтерді таза айналым капиталымен жабу коэффициенті 0,366 құрайды, бұл активтердің таза айналым капиталымен қолайлы қамтылуын көрсетеді және қауіпсіз компаниялар үшін норма шегінде болады.

Қамту коэффициенті 2,39 құрайды, бұл компанияның қысқа мерзімді міндеттемелерін жабу қабілеттілігін көрсетеді. Бұл мән 5 жылдан кейін банкроттыққа ұшырауы мүмкін қауіпсіз компаниялар мен компаниялар үшін нормалар арасында болады.

2-кестеде Альтманның, Таффлера-Тишоудың және Спрингейт моделідері бойынша «ҚТЖ» ҰК АҚ 2018-2022 жылдарға есептелген банкроттықты бағалау модельдері есептелінген. Альтманның екі факторлы моделі бойынша көрсеткіштер теріс мәнге ие, бұл дегеніміз банкроттық деңгейінің төмен екенін білдіреді. Ал, Альтманның төрт және бес факторлы модельдері нәтижесінде компанияның банкроттық деңгейі жоғары және қауіпті аймақта деп көрсетеді [8].

Кесте 2 – «ҚТЖ» ҰК АҚ 2018-2022 жылдарға есептелген банкроттықты бағалау модельдері

Көрсеткіштер	2018	2019	2020	2021	2022	Норма
Альтманның екі факторлы моделі						
X1	0,55	0,87	0,77	0,64	0,73	
X2	1,80	1,89	1,96	1,83	1,73	
$Z = -0,3877 - 1,0736X1 + 0,0579X2$						
Z	-0,87	-1,21	-1,10	-0,97	-1,07	>0
Альтманның бес факторлы моделі						
X1	-0,08	-0,02	-0,03	-0,05	-0,04	
X2	-0,03	-0,02	0,00	0,03	0,01	
X3	-0,02	-0,01	0,01	0,04	0,02	
X4	0,55	0,53	0,51	0,55	0,58	
X5	0,33	0,34	0,36	0,33	0,37	



2 кестенің жалғасы

$Z = 0,717X_1 + 0,847X_2 + 3,107X_3 + 0,420X_4 + 0,998X_5$						
Z	0,41	0,50	0,59	0,68	0,64	<1,23
Альтманның төрт факторлы моделі						
$Z = 6,56X_1 + 3,26X_2 + 6,72X_3 + 1,05X_4$						
Z	-0,17	0,31	0,43	0,62	0,48	<1,1
Таффлера-Тишоу моделі						
$Z = 0,53X_1 + 0,13X_2 + 0,18X_3 + 0,16X_4$						
X1	-0,13	-0,07	0,08	0,29	0,11	
X2	0,15	0,18	0,15	0,15	0,18	
X3	0,17	0,13	0,12	0,15	0,15	
X4	0,33	0,34	0,36	0,33	0,37	
Z	0,03	0,06	0,14	0,25	0,17	<0,2
Спрингейт моделі						
$Z = 1,03X_1 + 3,07X_2 + 0,66X_3 + 0,4X_4$						
X1	0,36	0,35	0,31	0,35	0,37	
X2	0,07	0,08	0,12	0,05	0,07	
X3	-0,13	-0,07	0,08	0,29	0,11	
X4	0,33	0,34	0,36	0,33	0,37	
Z	0,63	0,69	0,88	0,85	0,81	<0,862
Ескерту: [7] авторлармен құрастырылған						

Таффлера-Тишоу моделі бойынша 2021 жылдан басқа 4 жыл бойынша банкроттық деңгейі жоғары екенін көрсетеді. Ал, Спрингейт моделі бойынша 2020 жылы ғана банкроттық төмен болған, қалған жылдары банкроттық қаупі жоғары екені анықталды.

Спрингейт моделі бойынша бес кезеңнің үшеуі компанияның қаржылық тұрақсыздығын көрсетеді, бұл қаржылық көрсеткіштерді жақсарту шараларының қажеттілігін көрсетеді. Активтердің кірістілігін арттыруға (X2) және қаржылық левереджді жақсартуға (X3) назар аудару керек, өйткені олар Z жиынтық индексіне айтарлықтай әсер етеді.

3-кестеде «ҚТЖ» ҰК АҚ SWOT талдау берілген. SWOT талдауы компания қызметіне әсер етуі мүмкін ішкі және сыртқы факторларды жүйелі түрде зерттеу және бағалау үшін жасалады. Бұл күшті және әлсіз жақтарын, сондай-ақ мүмкіндіктер мен қауіптерді анықтауға көмектеседі [9].

Кесте 3 – «ҚТЖ» ҰК АҚ SWOT талдау

Күшті жақтары (Strengths)	Әлсіз жақтары (Weaknesses)
– Кең инфрақұрылым: Қазақстанда темір жолдардың кең желісі бар, бұл компанияға жүк және жолаушылар тасымалын тиімді басқаруға мүмкіндік береді. – Географиялық орналасуы: Қазақстан Еуразияның орталығында орналасқан, бұл оны Еуропа мен Азия арасындағы маңызды транзиттік дәлізге айналдырады. – Тәжірибе мен құзыреттілік: компанияның теміржол көлігін басқаруда көп жылдық тәжірибесі, сондай-ақ білікті персоналы бар. – Мемлекеттік қолдау: ұлттық теміржол компаниясы ретінде Қазақстан мемлекеттен айтарлықтай қолдау алады.	– Инфрақұрылымның тозуы: теміржол инфрақұрылымының бір бөлігі жаңартуды және жөндеуді қажет етеді. – Бюрократия және тиімсіздік: мемлекеттік компаниялар көбінесе бюрократия мен басқарудың төмен тиімділігіне байланысты қиындықтарға тап болады. – Көліктің басқа түрлерімен бәсекелестік: Автомобиль және әуе тасымалының өсуі теміржол көлігі үшін бәсекелестік тудырады. – Қаржылық шектеулер: шектеулі қаржылық ресурстар инфрақұрылымды жаңарту мен дамытуды бәсеңдетуі мүмкін.



3 кестенің жалғасы

Мүмкіндіктер (Opportunities)	Қауіптер (Threats)
– Транзиттік тасымалдарды дамыту: Қазақстан арқылы Еуропа мен Азия арасындағы транзиттік тасымалдардың көлемін ұлғайту. – Инвестициялар және халықаралық ынтымақтастық: шетелдік инвесторларды тарту және Жібек жолы сияқты халықаралық жобаларға қатысу. – Қызметтерді кеңейту: жоғары жылдамдықты жолаушылар тасымалы және логистикалық қызметтер сияқты жаңа қызметтерді дамыту. – Экологияны жақсарту: экологиялық таза көлік түрлерін дамыту және қоршаған ортаға зиянды әсерді төмендететін технологияларды енгізу.	– Экономикалық ауытқулар: жаһандық және аймақтық экономикалық дағдарыстардың жүк және жолаушылар тасымалы көлеміне әсері. – Технологиялық тәуелділік: технологияның қарқынды дамуы модернизацияға айтарлықтай инвестицияларды қажет етуі мүмкін, оны қысқа мерзімде жүзеге асыру қиын болуы мүмкін. – Саяси тұрақсыздық: аймақтық қақтығыстар мен саяси тұрақсыздық транзиттік тасымалдарға кері әсер етуі мүмкін. – Бәсекелестік: Қазақстан ішінде де, халықаралық деңгейде де басқа көлік компаниялары тарапынан бәсекелестікті күшейту. – Қаржылық дағдарыс – қарызды төлей алмау қаупі.
Ескерту: авторлармен құрастырылған	

Тәуекелдерді бағалау матрицасы жобаны жоспарлау кезінде тәуекелдерді бағалау кезеңінде қолданылатын құрал болып табылады. Ол жоба тәуекелдерінің ықтималдығын анықтайды және тіркейді және осы тәуекелдерден туындаған ықтимал зиянды немесе үзілістерді бағалайды [10].

4-кестеде «ҚТЖ» ҰК АҚ тәуекелдер матрицасы қарастырылған. «ҚТЖ» ҰК АҚ қаржылық көрсеткіштері мен оның банкроттық ықтималдығы арасындағы байланыс, корреляцияны анықтау үшін корреляциялық талдау қолданылды.

Кесте 4 – «ҚТЖ» ҰК АҚ тәуекелдер матрицасы

Тәуекелдер	Санат	Сипаттама	Ықтималдық (1-5)	Әсері (1-5)	Тәуекел деңгейі (Ықтималдық * Әсері)
Экономикалық дағдарыс	Қаржылық	Экономикалық жағдайдың күрт нашарлауы, компанияның кірістері мен шығындарына әсер етеді	4	5	20
Инфрақұрылымның бұзылуы	Операциялық	Күтпеген жерден жолдар немесе жабдықтардың бұзылуы, кешігулер мен тоқтауларға әкеледі	3	5	15
Валюталық бағамдардың ауытқуы	Қаржылық	Валюталық бағамдардың кенеттен өзгеруі, шығындар мен кірістерге әсер етеді	3	3	9
Нарықтағы бәсекелестік	Нарықтық	Басқа көлік компанияларынан бәсекелестіктің күшеюі	3	3	9
Кибершабуылдар	Технологиялық	Деректердің бұзылуына немесе жүйенің бұзылуына әкелетін хакерлік шабуылдар және басқа киберқауіптер	4	4	16
Экологиялық тәуекелдер	Экологиялық	Қоршаған ортаға теріс әсер ету, айыппұлдар мен беделдік шығындарға әкеледі	3	4	12
Несие тәуекелі	Қаржылық	Клиенттердің компания алдындағы қаржылық міндеттемелерін орындай алмауы	3	4	12
Өтімділік тәуекелі	Қаржылық	Қысқа мерзімді міндеттемелерді орындау үшін өтімді қаражаттың жетіспеушілігі	4	4	16
Операциялық тәуекел	Операциялық	Ішкі процестердің, жүйелердің немесе адамдардың тиімсіздігі немесе ақаулары	3	4	12
Ескерту: [11] дерек көзден авторлармен құрастырылған					

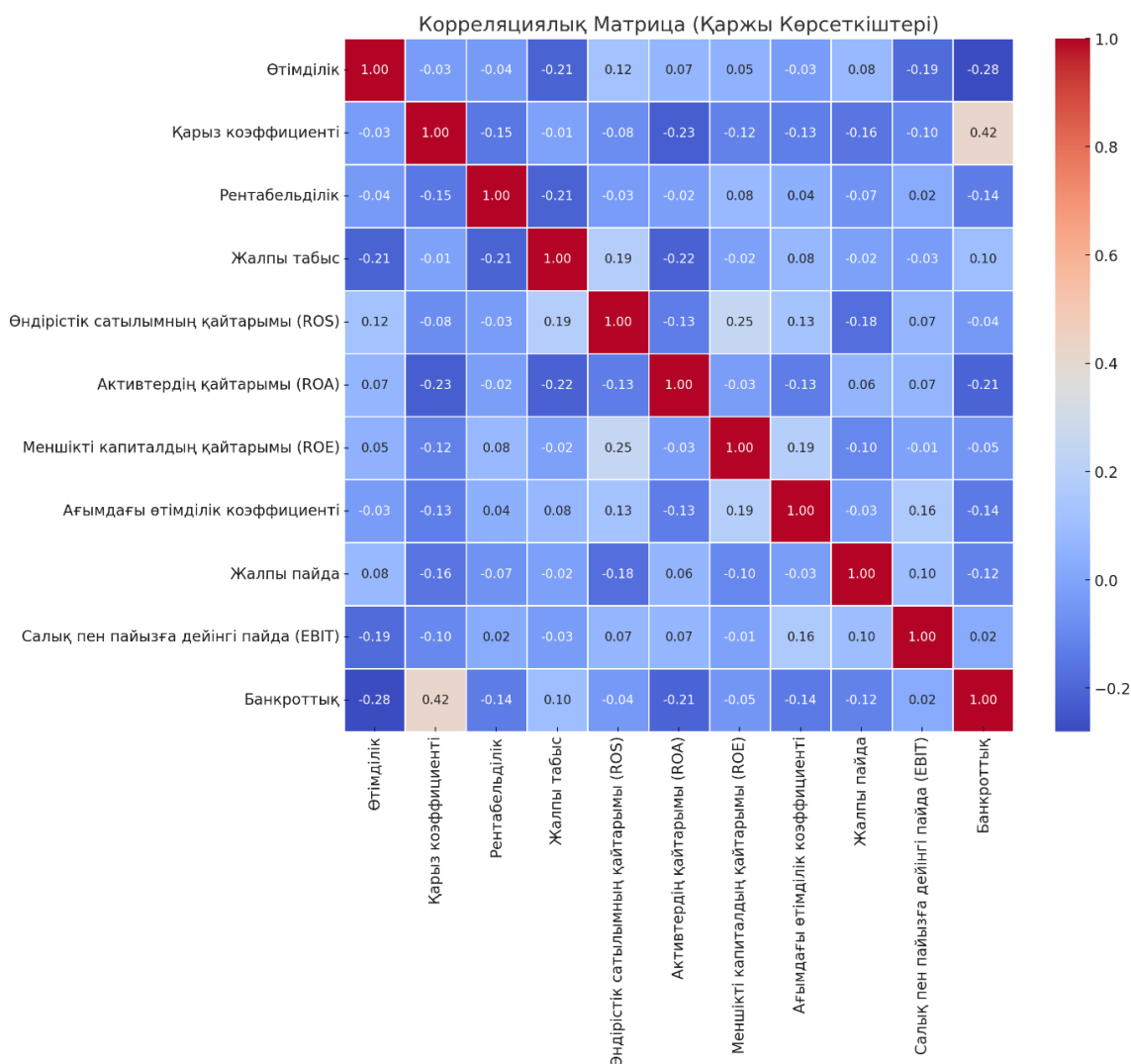


Компанияның банкроттық ықтималдығына қандай фактордың әсер ететін анықтау үшін корреляциялық талдауға мына қаржылық факторлар алынды: өтімділік көрсеткіші, қарыз коэффициенті, рентабельділік, жалпы табыс, ROS, ROA, ROE, ағымдағы өтімділік коэффициенті, жалпы пайда, ebit, банкроттық көрсеткіші [12].

Корреляциялық талдау Python бағдарламасы арқылы жасалды. Талдау қорытындысы бойынша мына нәтижелер алынды.

Жоғарыдағы 2-суретте қаржы көрсеткіштері мен банкроттық арасындағы корреляциялық матрица көрсетілген. Әрбір ұяшықтағы сан екі көрсеткіш арасындағы корреляция коэффициентін білдіреді. Коэффициенттердің мәні -1 мен 1 аралығында болады:

- 1 – өте жоғары оң корреляция (бір көрсеткіштің өсуі екінші көрсеткіштің де өсуіне әкеледі);
- -1 – өте жоғары теріс корреляция (бір көрсеткіштің өсуі екінші көрсеткіштің төмендеуіне әкеледі);
- 0 – корреляция жоқ.



Сурет 2 – Корреляция матрицасы

Ескерту: авторлармен жасалынған



Негізгі интерпретациялар:

1. Өтімділік (Liquidity): Корреляция коэффициенті банкроттықпен: -0.28. Өтімділік деңгейі төмендеген сайын банкроттық ықтималдығы артады, бұл теріс корреляция арқылы көрсетілген.

2. Қарыз коэффициенті (Debt Ratio): Корреляция коэффициенті банкроттықпен: 0.42. Қарыз деңгейі жоғарылаған сайын банкроттық ықтималдығы артады, бұл оң корреляция арқылы көрсетілген.

3. Рентабельділік (Profitability): Корреляция коэффициенті банкроттықпен: -0.14. Рентабельділік төмендеген сайын банкроттық ықтималдығы аздап артады, бірақ бұл әлсіз теріс корреляция.

4. Жалпы табыс (Total Income): Корреляция коэффициенті банкроттықпен: 0.10. Жалпы табыс пен банкроттық арасындағы байланыс әлсіз оң корреляцияны көрсетеді, бірақ бұл өте аз мәнге ие және айтарлықтай емес.

5. Өндірістік сатылымның қайтарымы (ROS): Корреляция коэффициенті банкроттықпен: -0.08. Өндірістік сатылымның қайтарымы мен банкроттық арасындағы байланыс өте әлсіз теріс корреляцияны көрсетеді.

6. Активтердің қайтарымы (ROA): Корреляция коэффициенті банкроттықпен: -0.21. Активтердің қайтарымы төмендеген сайын банкроттық ықтималдығы артады, бұл теріс корреляция арқылы көрсетілген.

7. Меншікті капиталдың қайтарымы (ROE): Корреляция коэффициенті банкроттықпен: -0.05. Меншікті капиталдың қайтарымы мен банкроттық арасындағы байланыс өте әлсіз теріс корреляцияны көрсетеді.

8. Ағымдағы өтімділік коэффициенті (Current Ratio): Корреляция коэффициенті банкроттықпен: -0.14. Ағымдағы өтімділік коэффициенті төмендеген сайын банкроттық ықтималдығы артады, бұл әлсіз теріс корреляция.

9. Жалпы пайда (Gross Profit): Корреляция коэффициенті банкроттықпен: -0.12. Жалпы пайда мен банкроттық арасындағы байланыс өте әлсіз теріс корреляцияны көрсетеді.

10. Салық пен пайызға дейінгі пайда (EBIT): Корреляция коэффициенті банкроттықпен: 0.02. EBIT пен банкроттық арасындағы байланыс өте әлсіз оң корреляцияны көрсетеді.

Жалпы, ең жоғары корреляция қарыз коэффициенті (Debt Ratio) мен банкроттық арасында, ал өтімділік (Liquidity) және активтердің қайтарымы (ROA) де банкроттықтың маңызды индикаторлары болып табылады.

Логистикалық регрессия [13] формуласы

$$P(Y = 1) = \frac{1}{1 + e^{-(\beta_0 + \beta_1 X_1 + \beta_2 X_2 + \dots + \beta_n X_n)}}$$

Логистикалық регрессия $P(Y=1)$ ықтималдығын (бұл жағдайда банкроттық ықтималдығы) келесідей модельдейді:

5-кестедегі логистикалық регрессия нәтижелері қарастырсақ:



Кесте 5 – Логистикалық регрессия нәтижелері

Көрсеткіш	Коэффициент (β)	Стандартты қате	Z-мағынасы	P-мағынасы	[0.025]	[0.975]
Тұрақтылық	0.2180	3.825e-09	0.185	0.853	-2.088	2.524
Өтімділік	-2.2916	0.891	-2.573	0.010	-4.037	-0.546
Қарыз коэффициенті	3.0984	0.930	3.333	0.001	1.276	4.920
Рентабельділік	-0.4547	0.432	-1.054	0.292	-1.301	0.391
Жалпы табыс	1.751e-10	8.86e-10	0.198	0.843	-1.56e-09	1.91e-09
Өндірістік сатылымның қайтарымы (ROS)	-0.0253	1.634	-0.015	0.988	-3.228	3.177
Активтердің қайтарымы (ROA)	-1.0164	0.858	-1.185	0.236	-2.698	0.665
Меншікті капиталдың қайтарымы (ROE)	0.2679	0.956	0.280	0.779	-1.606	2.142
Ағымдағы өтімділік коэффициенті	-0.4023	0.295	-1.366	0.172	-0.979	0.175
Жалпы пайда	-4.111e-09	8.58e-09	-0.479	0.632	-2.09e-08	1.27e-08
Салық пен пайызға дейінгі пайда (EBIT)	3.825e-09	8.95e-09	0.427	0.669	-1.37e-08	2.14e-08
Ескерту: авторлармен құрастырылған						

- Liquidity (Өтімдік): Коэффициенті: -2.2916; Р-мәні: 0.010. Төмен өтімділік банкроттық ықтималдығын айтарлықтай арттырады. Теріс коэффициент өтімділіктің төмендеуімен банкроттық ықтималдығы артып келе жатқанын көрсетеді. Төмен р мәні (0.05-тен аз) осы фактордың статистикалық маңыздылығын көрсетеді.

- Debt Ratio (Қарыз коэффициенті): Коэффициенті: 3.0984; Р-мәні: 0.001. Қарыздың жоғары деңгейі банкроттық ықтималдығын едәуір арттырады. Оң коэффициент қарыз деңгейінің жоғарылауымен банкроттық ықтималдығы артып келе жатқанын көрсетеді. Төмен р мәні (0.05-тен аз) осы фактордың статистикалық маңыздылығын көрсетеді.

- ROA (Активтердің қайтарымы): Коэффициенті: -1.0164; Р-мәні: 0.236. Бұл мән теріс коэффициент төмен ROA банкроттық ықтималдығын арттыратынын көрсетеді. Алайда, жоғары Р мәні (0.05-тен жоғары) бұл нәтиже берілген модельде статистикалық маңызды емес екенін көрсетеді.

Екінші нәтижелер, яғни Profitability (Рентабельділік): Коэффициенті: -0.4547; Р-мәні: 0.292. Төмен кірістілік банкроттық ықтималдығын арттыруы мүмкін, бірақ берілген нәтиже статистикалық маңызды емес.

Total income (Жалпы табыс): Коэффициент: 1.751 e-10; Р-мәні: 0.843. Жалпы табыс осы модельдегі банкроттық ықтималдығына айтарлықтай әсер етпейді.

ROS (өндіріс сатылымының қайтарымы): Коэффициенті: -0.0253; Р-мәні: 0.988. ROS берілген модельдегі банкроттық ықтималдығына айтарлықтай әсер етпейді.



ROE (Меншікті капиталдың қайтарымы): Коэффициенті: 0.2679; Р-мәні: 0.779. ROE берілген модельдегі банкроттық ықтималдығына айтарлықтай әсер етпейді.

Current Ratio (ағымдық өтемдік коэффициенті): Коэффициенті: -0.4023; Р-мәні: 0.172. Ағымдағы өтімділік коэффициенті берілген модельдегі банкроттық ықтималдығына айтарлықтай әсер етпейді.

Қорытынды. «Қазақстан темір жолы» ҰК АҚ компаниясының мысалында жүргізілген зерттеу кәсіпорынның қаржылық тұрақтылығына ішкі және сыртқы факторлар әсер ететіндігін көрсетті. Қарыз жүктемесінің жоғары деңгейі, кірістердің төмендеуі және өтімділік мәселелері қаржы саласы үшін елеулі тәуекелдер тудырады.

Банкроттықты болжаудың қолданыстағы модельдерін талдау (Альтман, Бивер және т.б.) компанияның қаржылық жағдайын сақтау үшін шұғыл шаралар қабылдауды талап ететін тәуекел аймағында екенін көрсетті. Кірістілік, өтімділік және қарыз жүктемесінің деңгейі, күш-жігерді қажет ететін мәселелердің болуы сияқты негізгі факторлар.

Дағдарысқа қарсы тиімді басқару экономикалық тұрақсыздық жағдайында компанияның қаржылық тұрақтылығын қамтамасыз етудің негізгі құралы болып табылады. Ұсынылған шараларды қабылдау қазіргі дағдарыстық жағдайларды елемеуге ғана емес, одан әрі өсу мен даму үшін тұрақты негіз құруға мүмкіндік береді.

Бұл тәсілді проблемалар мен проблемаларға тап болған басқа компаниялар үшін, сондай-ақ ұзақ мерзімді стратегияларды әзірлеу үшін қолдануға болады.

Компанияның қаржылық жағдайына жүргізілген талдау көп жағдайда Z индексінің мәні шекті деңгейден төмен екенін көрсетті, бұл банкроттықтың жоғары қаупін көрсетеді. Қаржылық тұрақтылыққа теріс әсер ететін негізгі факторлар – активтердің төмен кірістілігі (X2) және қаржылық левередждің тұрақсыздығы (X3).

Компанияның қаржылық тұрақтылығын жақсарту және дағдарыстық құбылыстардың алдын алу үшін келесі шараларды енгізу қажет:

1. Активтердің кірістілігін арттыру (X2):
 - шығындар құрылымын оңтайландыру және операциялық шығындарды азайту.
 - табыс көздерін әртараптандыру, жаңа өнім желілерін әзірлеу.
 - капитал айналымын арттыру үшін дебиторлық берешекті басқару жүйесін жақсарту.
2. Қаржылық тәуекелдерді азайту және капитал құрылымын оңтайландыру:
 - қарыз капиталының құрылымын қайта қарау, неғұрлым тиімді пайыздық мөлшерлемелермен міндеттемелерді қайта қаржыландыру арқылы қарыз жүктемесін азайту.
 - резервтік қорларды құруды қоса алғанда, өтімділікті басқарудың тиімді саясатын енгізу.
 - серіктестік бағдарламаларды дамыту және стратегиялық инвесторларды тарту.
3. Қаржылық жоспарлау жүйесін жетілдіру:
 - ықтимал дағдарыстық жағдайларды болжау үшін стресс-тестілеу жүйесін әзірлеу және енгізу.
 - нақты уақыттағы қаржылық көрсеткіштерді бақылау және талдау үшін заманауи цифрлық құралдарды пайдалану.
 - бюджеттеу жүйесін енгізу және қаржылық көрсеткіштерді үнемі талдау.



4. Корпоративтік басқарудың тиімділігін арттыру бағдарламалары:

- қаржылық есептіліктің ашықтығын арттыру үшін ішкі бақылау мен аудит жүйесін нығайту.
- тәуекел-менеджмент және қаржылық талдау саласындағы топ-менеджмент құзыреттерін дамыту.
- өнімділік пен рентабельділікті арттыруға бағытталған қызметкерлерге мотивациялық схемаларды енгізу.

Қорытындылай келе, дағдарысқа қарсы тиімді қаржылық басқару «Қазақстан темір жолы» ҰК АҚ тұрақтылығы мен дамуын қамтамасыз етудің негізгі факторы болып табылатынын атап өтуге болады. Ұсынылған шараларды іске асыру компанияға қаржылық тұрақтылық деңгейін арттыруға, банкроттық ықтималдығын азайтуға және ұзақ мерзімді тұрақты дамуды қамтамасыз етуге мүмкіндік береді.

Әдебиет тізімі

1. Беляев А.А., Коротков, Э.М. Антикризисное управление: учебник для студентов. М.: ЮНИТИ-ДАНА, 2019. – 312 с.
2. Оңалту және банкроттық туралы. Қазақстан Республикасының Заңы 2014 жылғы 7 наурыздағы № 176-V ҚРЗ.
3. Darling, J. R., & Kash, T. Crisis Management: Prevention, Diagnosis and Intervention // Leadership & Organization Development Journal. – 1998. - №19. – P.179-186.
4. Moyer, R.C., McGuigan, J.R., & Kretlow, W.J. Contemporary Financial Management. Cengage Learning. – 2005. – 864 p.
5. Альтман Э., Анализ вероятности банкротства (Z-счёт). Википедия [Электронды ресурс]. - Available at: https://ru.wikipedia.org/wiki/Altman,_Edward (accessed: 12.08.2023).
6. Beaver W.H., Financial Ratios as Predictors of Failure //Journal of Accounting Research. – 1966. - №4. - P.71-111, <https://doi.org/10.2307/2490171>.
7. Fulmer J.G.Jr., Moon J.E., Gavin T.A., Erwin J.M. A Bankruptcy Classification Model for Small Firms // The Journal of Commercial Bank Lending, 1984, Vol. 66. – P. 25-37.
8. Прогнозирование вероятности банкротства по модели Сайфулина–Кадыкова. Википедия [Электронды ресурс]. - Available at: <https://kazedu.com/referat/118917> (accessed: 15.09.2024).
9. Модель О.П. Зайцевой для оценки риска банкротства [Электронды ресурс]. - Available at: <http://anfin.ru/model-o-p-zajtsevoj-dlya-otsenki-riska-bankrotstva/> (accessed: 21.09.2024).
10. Ионов А.Ф., Селезнева Н.Н. Финансовый анализ: Учеб. Пособие. М.: Проспект, 2014.– 623 с.
11. Ковалев В.В., Молдобаев Т.Ш. Тестирование зарубежных и отечественных моделей прогнозирования банкротств на российских предприятиях // Развитие территорий. – 2021. - №3 (25). – С.10-19, <https://doi.org/10.32324/2412-8945-2021-3-10-19>.
12. Г.В. Савицкая, О.В. Прокопчик, А.Н. Савицкая, А.И. Добровольский, О.Г. Ващило, Т.И. Гулевичу Разработка дискриминантной модели для оценки риска банкротства сельскохозяйственных предприятий// Бухгалтерский учет и анализ. -2000. - № 1. - С. 22-24.
13. Згуровский М.З., Зайченко Ю.П. Комплексный анализ риска банкротства корпораций в условиях неопределенности (Часть 2) // Системные исследования и информационные технологии. – 2012. – № 2. – С. 111-124.
14. Казакова Н.А., Бобкова М.П. Анализ и диагностика бизнес-рисков компании: прогнозирование и контроль вероятности банкротства // Russian Journal of Management. - 2020. - №. 4. - С. 91-95.
15. Терновых Е.В., Киселева А.Д. Субординация причин, факторов и истоков банкротства предприятия // Молодой ученый. – 2020. – № 17 (307). – С. 375-378.

References

1. Belyaev A.A., Korotkov, E.M. *Antikrizisnoe upravlenie: uchebnik dlya studentov* [Crisis management]. M., YUNITI-DANA, 2019, 312 s. (in Russian).
2. *Oңaltu zhәне bankrottyқ turaly* [About rehabilitation and bankruptcy]. Қазақстан Республикасының Заңы 2014 жылғы 7 наурыздағы № 176-V ҚРЗ (in Kazakh).



3. Darling, J. R., & Kash, T. Crisis Management: Prevention, Diagnosis and Intervention. *Leadership & Organization Development Journal*, 1998, 19, 179-186.
4. Moyer, R.C., McGuigan, J.R., & Kretlow, W.J. *Contemporary Financial Management*. Cengage Learning, 2005, 864 p.
5. Al'tman, E., Analiz veroyatnosti bankrotstva (Z-schyot). Vikipediya. Available at: https://ru.wikipedia.org/wiki/Al'tman,_Edvard (accessed: 12.08.2023).
6. Beaver W.H., Financial Ratios as Predictors of Failure. *Journal of Accounting Research*, 1966, 4, pp. 71-111, <https://doi.org/10.2307/2490171>.
7. Fulmer J.G.Jr., Moon J.E., Gavin T.A., Erwin J.M. A Bankruptcy Classification Model for Small Firms. *The Journal of Commercial Bank Lending*, 1984, Vol. 66, pp.25-37.
8. Prognozirovanie veroyatnosti bankrotstva po modeli Sajfulina–Kadykova. Vikipediya. Available at: <https://kazedu.com/referat/118917> (accessed: 15.09.2024).
9. Model' O.P. Zajcevoj dlya ocenki riska bankrotstva. Available at: <http://anfin.ru/model-o-p-zajtsevoj-dlya-otsenki-riska-bankrotstva/> (accessed: 21.09.2024).
10. Ionova A.F., Selezneva N.N. *Finansovyy analiz*: Ucheb. Posobie [Financial analysis]. M., Prospekt, 2014, 623 s. (in Russian).
11. Kovalev V.V., Moldobaev T.SH. Testirovanie zarubezhnyh i otechestvennyh modelej prognozirovaniya bankrotstv na rossijskikh predpriyatiyah [Testing of foreign and domestic models of bankruptcy prediction at russian enterprises]. *Razvitie territorij*. 2021, 3 (25), ss. 10-19, <https://doi.org/10.32324/2412-8945-2021-3-10-19> (in Russian).
12. G.V. Savickaya, O.V. Prokopchik, A.N. Savickaya, A.I. Dobrovol'skij, O.G. Vashchilo, T.I. Gulevichyu Razrabotka diskriminantnoj modeli dlya ocenki riska bankrotstva sel'skohozyajstvennyh predpriyatij [Development of a discriminant model for assessing the bankruptcy risk of agricultural enterprises]. *Buhgalterskij uchët i analiz*, 2000, 1, ss. 22-24 (in Russian).
13. Zgurovskij M.Z., Zajchenko YU.P. Kompleksnyj analiz riska bankrotstva korporacij v usloviyah neopredelennosti [Comprehensive analysis of corporate bankruptcy risk under conditions of uncertainty]. *Sistemnye issledovaniya i informacionnye tekhnologii*, 2012, 2, ss. 111-124 (in Russian).
14. Kazakova N.A., Bobkova M.P. Analiz i diagnostika biznes-riskov kompanii: prognozirovanie i kontrol' veroyatnosti bankrotstva [Analysis and diagnostics of the company's business risks: forecasting and controlling the probability of bankruptcy]. *Russian Journal of Management*, 2020, 4, ss. 91-95 (in Russian).
15. Ternovyh E.V., Kiseleva A.D. Subordinaciya prichin, faktorov i istokov bankrotstva predpriyatiya [Subordination of the causes, factors and sources of bankruptcy of an enterprise] *Molodoj uchenyy*, 2020, 17 (307), ss. 375-378 (in Russian).

ДИАГНОСТИКА ФИНАНСОВОГО КРИЗИСА КОМПАНИИ И АНАЛИЗ ВЕРОЯТНОСТИ БАНКРОТСТВА (НА ПРИМЕРЕ АО НК КТЖ)

А.О. Базарбаев¹, М.К. Кожакметова^{1*}, Д.Т. Джарикбаева¹, Б.Ж. Акпанбетова²

¹Университет Нархоз, Алматы, Казахстан

²Алматинский гуманитарно-экономический университет, Алматы, Казахстан

Резюме. В статье рассматриваются основные аспекты управления корпоративным кризисом на примере компании АО НК «Қазақстан темір жолы» (КТЖ), а также теоретические и практические аспекты финансового кризиса компании и анализ вероятности его банкротства. Основное внимание уделяется методам оценки финансовой устойчивости, использованию математико-статистических моделей, таких как Z-модели Альтмана, логистическая регрессия и дискриминантный анализ. Представлены основные показатели финансового кризиса, их диагностика, а также интерпретация результатов анализа.

Ключевые слова: финансовый кризис, диагностика, банкротство, финансовые коэффициенты, моделирование банкротства, риски, вероятность.



DIAGNOSTICS OF THE COMPANY'S FINANCIAL CRISIS AND ANALYSIS OF THE PROBABILITY OF BANKRUPTCY (USING THE EXAMPLE OF JSC NC KTZ)

A.O. Bazarbayev¹, M.K. Kozhakhmetova^{1*}, D.T. Dzharikbaeva¹, B.Zh. Akpanbetova²

¹Narkhoz University, Almaty, Kazakhstan

²Almaty University of Humanities and Economics, Almaty, Kazakhstan

Summary. The article discusses the main aspects of corporate crisis management using the example of JSC NC «Kazakhstan Temir Zholy» (KTZ), as well as theoretical and practical aspects of the financial crisis of the company and the analysis of the probability of its bankruptcy. The main focus is on methods of assessing financial stability, the use of mathematical and statistical models such as Altman's Z-models, logistic regression and discriminant analysis. The main indicators of the financial crisis, their diagnosis, as well as the interpretation of the analysis results are presented.

Keywords: financial crisis, diagnostics, bankruptcy, financial coefficients, bankruptcy modeling, risks, probability.

Авторлар туралы ақпарат:

Базарбаев Асылбек Оринишаинович – э.э.к., қауымд. профессор, Нархоз Университеті, Алматы, Қазақстан, e-mail: asylbek.bazarbaev@narхоз.kz

Кожახметова Марал Кенебаевна* – э.э.к., профессор, Нархоз Университеті, Алматы, Қазақстан, e-mail: maral.kozhakhmetova@narхоз.kz

Джарикбаева Динара Тураровна – PhD, қауымд. профессор, Нархоз Университеті, Алматы, Қазақстан, e-mail: dinara.dzharikbaeva@narхоз.kz

Акпанбетова Бейнегуль Женисовна – э.э.к., доцент, Алматы гуманитарлы - экономикалық университеті, Алматы, Қазақстан, e-mail: abeinegul@gmail.com

Информация об авторах:

Базарбаев Асылбек Оринишаинович – к.э.н., ассоц. профессор, Университет Нархоз, Алматы, Казахстан, e-mail: asylbek.bazarbaev@narхоз.kz

Кожახметова Марал Кенебаевна* – к.э.н., профессор, Университет Нархоз, Алматы, Казахстан, e-mail: maral.kozhakhmetova@narхоз.kz

Джарикбаева Динара Тураровна – PhD, ассоц. профессор, Университет Нархоз, Алматы, Казахстан, e-mail: dinara.dzharikbaeva@narхоз.kz

Акпанбетова Бейнегуль Женисовна – к.э.н., доцент, Алматинский гуманитарно-экономический университет, Алматы, Казахстан, e-mail: abeinegul@gmail.com

Information about authors:

Asylbek O. Bazarbayev – Candidate of Economics, Associate Professor, Narkhoz University, Almaty, Kazakhstan, e-mail: asylbek.bazarbaev@narхоз.kz

Maral K. Kozhakhmetova* – Candidate of Economics, Professor, Narkhoz University, Almaty, Kazakhstan, e-mail: maral.kozhakhmetova@narхоз.kz

Dinara T. Dzharikbaeva – PhD, Associate Professor, Narkhoz University, Almaty, Kazakhstan, e-mail: dinara.dzharikbaeva@narхоз.kz

Beinegul Zh. Akpanbetova – Candidate of Economics, Associate Professor, Almaty University of Humanities and Economics, Almaty, Kazakhstan, e-mail: abeinegul@gmail.com

Алынды: 08.12.2024

Қарауға қабылданды: 13.01.2025

Онлайн қолжетімді: 31.03.2025



Статистика, учет и аудит, 1(96)2025. стр. 103-118

DOI: <https://www.doi.org/10.51579/1563-2415.2025.-1.08>

Экономика және менеджмент

FTAMP 06.71.02

ӨОЖ 001.895: 552.578.2 (574)

ҚАЗАҚСТАННЫҢ ИННОВАЦИЯЛЫҚ ДАМУ ЖАҒДАЙЫНДА МҰНАЙ-ХИМИЯ ӨНІМДЕРІНІҢ БӘСЕКЕГЕ ҚАБІЛЕТТІЛІГІН БАҒАЛАУ

А.К. Кадырбергенова^{1*}, А.Ж. Кулубекова², З.А. Арынова³, А.Х. Галиева⁴

¹Х. Досмұхамедов атындағы Атырау университеті, Атырау, Қазақстан

²М. Дулатов атындағы Қостанай инженерлік-экономикалық университеті, Қостанай, Қазақстан

³Торайғыров университеті, Павлодар, Қазақстан

⁴Esil University, Астана, Қазақстан

*Corresponding author e-mail: asel-k-80@mail.ru

Аңдатпа. Бәсекеге қабілеттілікті арттыру мәселелері кез-келген шаруашылық жүргізуші субъект үшін маңызды болып табылады, өйткені оның даму деңгейі экономикалық әлеуеттің көлемімен ғана емес, сонымен бірге өндірілетін және сатылатын өнімнің бәсекеге қабілеттілік деңгейімен де анықталады. Сондықтан бұл категория экономиканың кез-келген субъектісін дамытудың негізі болып табылады. Мақалада авторлар мұнай-химияны дамыту – бұл орта мерзімді кезеңге Қазақстанның бәсекеге қабілетті экономикасын қалыптастырудың ең перспективалы жолы екенін атап өтті. Қазір мұнай-газ секторын дамыту стратегиясында инновациялық маңыздылығы жоғары және тиімділігі жоғары салаларға мұнай-газ химиясына басымдық беру қажет. Әлемнің жетекші елдерінде химия өнеркәсібі негізгі, негізгі салалардың қатарына жатады, ал пластмасса балансындағы құрылымдық материалдардың үлесі, синтетикалық талшықтар – тоқыма шикізатының құрылымында, синтетикалық каучуктар – эластомерлер арасында ұлттық экономикалардың технологиялық даму дәрежесі бағаланады. Авторлар ұлттық экономиканың инновациялық дамуы отандық мұнай-химия кәсіпорындарының бәсекеге қабілеттілігін арттыруды, оларды басқарудың жаңа жағдайларына бейімдеуді, нарықтық, ресурстық, қаржылық, мотивациялық тетіктер және инновациялық инфрақұрылым тетігі сияқты компоненттер жиынтығы арқылы инновациялық процестерді қалыптастыру және іске асыру тетігі арқылы өндірісті жаңарту қарқынын арттыруды көздейді деп санайды.

Түйін сөздер: көмірсутек шикізаты, мұнай химия өнеркәсібі, жаңғырту, тетік, бәсекеге қабілеттілік.

Кіріспе. Мұнай-химия өнеркәсібі халықаралық бизнестің жоғары тиімді салаларының қатарына жатады. Қазіргі заманғы мұнай-химия өндірістері, олардың өнімдері жаңа материалдар болып табылады, олардың көпшілігі ерекше қасиеттерге ие, адамзатты біртіндеп материалтану деп атауға болатын жаңа технологиялық құрылымға жақындатады. Мұнай-газ кешенімен тығыз өзара іс-қимыл жасай отырып, мұнай-химия өнеркәсібі көмірсутек шикізатының ресурстарын ұтымды пайдаланудың, қосылған құнның жоғары деңгейлеріндегі өнімдерді өндірудің тамаша мысалдарын ұсынады.

Cite this article as: Kadyrbergenova A., Kulubekova A., Arynova Z., Galieva A. Assessment of the competitiveness of petrochemical products in the context of innovative development of Kazakhstan. *Statistics, accounting and audit*. 2025, 1(96), 103-118. (In Kaz.). DOI: <https://www.doi.org/10.51579/1563-2415.2025.-1.08>



Мұнай-химиясын дамыту Қазақстан үшін экономиканың бәсекеге қабілеттілігін арттырудың неғұрлым перспективалы жолы болып саналады.

Мұнай-химия өнімдерінің нарығы өндірістік тауарлар нарығының ішкі жүйелерінің бірі болып табылады. Қарастырылып отырған өнімдерді көрсетілген нарыққа жатқызу, ең алдымен, өнеркәсіпте және экономиканың басқа салаларында мұнай-химия өнімдерін тұтыну көлемі жеке тұтыну көлемінен едәуір жоғары екендігіне байланысты.

Өндірістік мақсаттағы мұнай-химия өнімдеріне сұраныстың ерекшелігі – бұл тұтынушы кәсіпорындардың өндірістік процесінің қажеттіліктеріне, олардың ресурстардың барлық түрлерін үнемдеуге деген ұмтылысына, стратегиялық бағдарлануына, сондай-ақ коммуникативтік байланыстар жүйесіне, менеджерлердің жеке қалауына, олардың тәуекелге дайын болуына байланысты.

Бүгінгі таңда химия өнеркәсібі өнімдерін дамыту және пайдалану деңгейі Қазақстанның инновациялық дамуының маңызды өлшемдерінің бірі болып табылады деп сенімді түрде айтуға болады. Химиялық өнімдер ұлттық бәсекеге қабілеттілікті, қорғаныс қабілетін қамтамасыз етуге, экономика мен әл-ауқаттың жоғары өсу қарқынына, сондай-ақ халықтың өмір сүру сапасына қол жеткізуге ықпал етеді.

Осыған сәйкес, ұлттық экономиканың инновациялық дамуы отандық мұнай-химия кәсіпорындарының бәсекеге қабілеттілігін арттыруды, оларды басқарудың жаңа жағдайларына бейімдеуді, өндірісті жаңарту қарқынын арттыруды көздейді деп санаймыз. Біздің ойымызша, ғылыми-техникалық дамудың жоғары деңгейін қамтамасыз ету, мұнай-химия кәсіпорындарының инновациялық қызметінің нәтижелерін жақсарту ұлттық экономикадағы құрылымдық өзгерістерді жүзеге асыру үшін жағдайлар жасауды, инновациялық саланы қаржыландыру көлемін арттыруды, инновациялық процестерді мемлекеттік реттеу мен қолдауды, мұнай-химия саласындағы жаңа әзірлемелерді басқарудың тиімді нысандарын пайдалануды, отандық өндірушілердің мұнай-химия өнімдерінің бәсекеге қабілеттілігі мен сапасын арттыруды талап етеді. Қоғамдық ұдайы өндіру тиімділігінің өсуі нәтижесінде халықтың өмір сүру деңгейін арттыруға бағытталған инновациялық процестерді ескере отырып, Қазақстандағы мұнай-химия өнеркәсібі кәсіпорындарының инновациялық қызметін жандандырудың қазіргі заманғы ұйымдастырушылық-экономикалық тетігін қалыптастыру қажет.

Зерттеудің мақсаты – Қазақстанның мұнай-химия саласының қазіргі жай-күйін талдау және оның бәсекеге қабілеттілігіне ықпал ететін мұнай-химия кәсіпорындарында инновациялық процестерді қалыптастыру және іске асыру тетігін анықтау.

Негізгі ережелер. Басқарылатын ішкі жүйелер қызметінің барлық бағыттары бойынша инновацияларды енгізудің жылдам қарқынын қолдауға мүмкіндік беретін мұнай-химия саласын басқаруда жаңа тәсілдерді әзірлеу және іске асыру қажеттілігі туындайды. Сонымен қатар, басқарудағы әзірлемелер мен инновациялардың мерзімі бәсекелестік ортада басқарылатын ішкі жүйелердің өмір сүруінің маңызды факторына айналады. Бұл өз кезегінде басқару құрылымдарының бөлімшелері арасында да, субъектілер мен басқару объектілері арасында да оңтайлы байланыс құрудың тиімді механизмін қолдануды талап етеді. Әлемдік тәжірибе көрсеткендей, бұл маңызды мәселені шешу экономиканың әртүрлі салаларының зияткерлік әлеуеті, жинақталған халықаралық тәжірибе және қазіргі басқару ғылымының жетістіктері негізінде құрылған тиімді және бейімделгіш басқару жүйелерін құру арқылы мүмкін болады.

Осыған сәйкес біз инновациялық процестерді қалыптастыру және іске асыру механизмі қандай екенін талдаймыз. Инновациялық процестерді қалыптастыру және іске асыру тетігі жаңа өнімдер мен технологиялардағы әлеуетті ғылыми-техникалық



прогресті іске асыру туралы сұраққа жауап береді. Өздеріңіз білетіндей, механизм – бұл кез-келген қызмет түрінің тәртібін тұрақты түрде анықтайтын жүйе.

Сондықтан инновациялық процестерді қалыптастыру және іске асыру механизмін кәсіпорындардың экономикалық айналымына зияткерлік меншікті тарту барысында инновациялық қызмет тәртібін тұрақты анықтайтын компоненттер жиынтығынан тұратын жүйе ретінде белгілеуге болады. Аталған тетік мұнай-химия өнеркәсібінің отандық кәсіпорындарында іске асырылатын инновациялық процестің әзірленген моделімен байланыстыра отырып, инновациялық қызметті функционалдық қамтамасыз етуді қалыптастыруға тиіс.

Мұнай-химия кәсіпорындарында инновациялық процестерді қалыптастыру және іске асыру тетігін 1-кестеде келтірілген нарықтық, ресурстық, қаржылық, мотивациялық тетіктер және инновациялық инфрақұрылым механизмі сияқты компоненттердің жиынтығы ретінде ұсынуға болады.

1-кесте – Мұнай-химия кәсіпорындарында инновациялық процестерді қалыптастыру және іске асыру механизмі

№	Түрлері	Элементтер
1	Нарық механизмі	- сатушы мен инновацияны сатып алушы арасындағы байланыс; - инновацияларға ұсыныс және сұраныс; - ұсынысты бағалау және шарттық бағаға қол жеткізу жүйесі; - инвесторлардың төлем қабілеттілігі.
2	Ресурстық механизм	- зияткерлік ресурстар; - техникалық ресурстар; - кадрлық ресурстар; - инновациялық қызметті жүзеге асыру үшін қажетті өзге де ресурстар.
3	Қаржы механизмі	- қаржыландыру көздері (меншікті, тартылған және қарыз қаражаты); - қаржыландырудың ұйымдастырушылық нысандары, акционерлік нысаны, мемлекеттік, венчурлік, жобалық қаржыландыру); - қаржылық әдістер; - қаржылық тетіктер мен ынталандырулар.
4	Мотивациялық механизм	- инновациялар нарығы және оларды коммерцияландыру мүмкіндіктері туралы ақпаратты талдау себептері; - коммуникациялық жүйелердегі бәсекелестік мінез-құлық мотивтері; - экономиканың нақты секторына инвестициялау себептері; - мінез-құлық мотивтері; - нарықтарды сақтандыру себептері
5	Инновациялық инфрақұрылым механизмі	- ҒЗТҚЖ-ның меншікті бөлімшелері; - жаңа өнімдер маркетингі бөлімі; - ақпараттық бөлім; - инновациялық-технологиялық орталықтар; - ақпараттық жүйенің объектілері
Ескерту: авторлармен құрастырған		

1-кестеде келтірілген мұнай-химия кәсіпорындарында инновациялық процестерді қалыптастыру және іске асыру механизмін жүзеге асырудың барлық элементтері белгілі бір ретпен әрекет етуі керек және іс-әрекеттің үйлесімділігі мен келісімділігімен сипатталуы керек.

Айта кету керек, Қазақстанның қазіргі даму кезеңінде инновациялық дамуды басқару тетігі жеткіліксіз пысықталған күйінде қалып отыр, іс жүзінде заңнамалық база жоқ, инновациялық инфрақұрылым нашар дамыған, жекелеген өңірлерде ол іс жүзінде жоқ.



Материалдар мен әдістер. Мақаланы жазу кезінде экономикалық процестер мен құбылыстарды танудың жүйелік, салыстырмалы және статистикалық талдаулары және басқа да жалпы ғылыми әдістер сияқты құралдар пайдаланылды.

Мақаланы жазу кезінде экономикалық ғылым классиктерінің, мұнай-химия өнімдерінің бәсекеге қабілеттілігі саласындағы отандық және шетелдік ғалымдардың еңбектері, ҚР нормативтік-құқықтық актілері [1], Қазақстанның 2050 жылға дейінгі «Даму стратегиясы» [2], «ҚазМұнайГаз» ҰК АҚ және мұнай-химия өнімдерін өндіруші отандық кәсіпорындардың қызметі туралы статистикалық есептер [3,4], ҚР Статистика комитетінің ақпараттық базасы [5,6], «TradeMap» МӘҰ деректері және т.б. теориялық-әдістемелік негіздері болды.

Зерттеу үшін салыстырмалы, көп факторлы, функционалды талдаудың, жіктеудің, экономикалық және статистикалық топтастырудың жалпы ғылыми әдістері қолданылды. Зерттеу барысында аймақтық және елдік салалық кезеңдер, салалық конференция материалдары және әлемдік мұнай-химия көшбасшыларының корпоративтік деректері кеңінен қолданылды.

Әдебиеттерді шолу. Экономикалық жүйелердің инновациялық бәсекеге қабілеттілігін қамтамасыз ету жолдарын анықтау бірнеше деңгейдегі күрделі міндет болып табылады, оны бүгінде экономикалық ойдың әртүрлі ағымдары мен бағыттарының өкілдері шешеді.

«Бәсекеге қабілеттілік» категориясын және оны білдіретін тұжырымдаманы (бәсекелестік орта, бәсекелестіктің ерекшелігі, бәсекеге қабілеттілікті қамтамасыз ету стратегиясы) дәлелдеу шетелдік және отандық зерттеушілердің еңбектерінде де кең көрініс табады.

Қаралып отырған проблемалардың салалық аспектілері Қазақстанның Р.А.Алшанов, Т.А.Ашимбаев, У.Ж.Алиев, Н.Ж.Айтказинов, А.У.Аққайсиева, О.И.Егоров, О.С.Сабден, Г.С.Сейткасымов, Ж.Д.Османов, А.К.Кошанов, Д.А.Куттыбаева, Н.К.Надыров, Н.К.Нурланова, О.А.Чигаркина, В.С.Школьник және т.б. секілді ғалым-экономисттерінің еңбектерінен орын алған [7].

Еңбектері бәсекелесу қабілетінің проблемаларына арналған ресейлік және шетелдік ғалымдар ішінен, А.Ю. Юданов, Г. Азоева, Т.Г.Садовская, А.Я.Селезнева, Р.А.Фатхутдинов, И.Ансофф, З.Васильева, С.Емельянов, М.Мескон, П.Мильнер, К.Моисеева, А.Хасанова, Ф.Найт, М.Портер, Ф.Хайек, А.Хасанова, В.Черенков, Е.Ясин, А.Яковлев, С.Авдашева, А.Шаститко және бірқатар ғалымдарды ерекше атап айтуға болады.

Ғылыми-техникалық саланы басқарудың, жаңа әзірлемелерді қаржыландырудың және елдің инновациялық әлеуетін арттырудың теориялық және практикалық аспектілері отандық және шетелдік экономистердің жұмыстарында расталды: И. Ансофф, Л. Водачек, О. Водачкова, М. Грачева, Э. Мансфилд, Г. Ф. Никсон, И. Перлаки, М. Портер, В. Хартман, И.Шумпетер, К.Б.Бердалиев, А.К.Кошанов, О.И.Егоров және басқалар [8]. Аталған авторлардың еңбектерінде инновациялардың мәнін сипаттау, әсіресе жаңа жобаларды әзірлеу, кәсіпорындардың инновациялық қызметін дамыту, инновацияларды енгізу кезінде экономикалық тәуекелді бағалау сияқты мәселелер қамтылды.

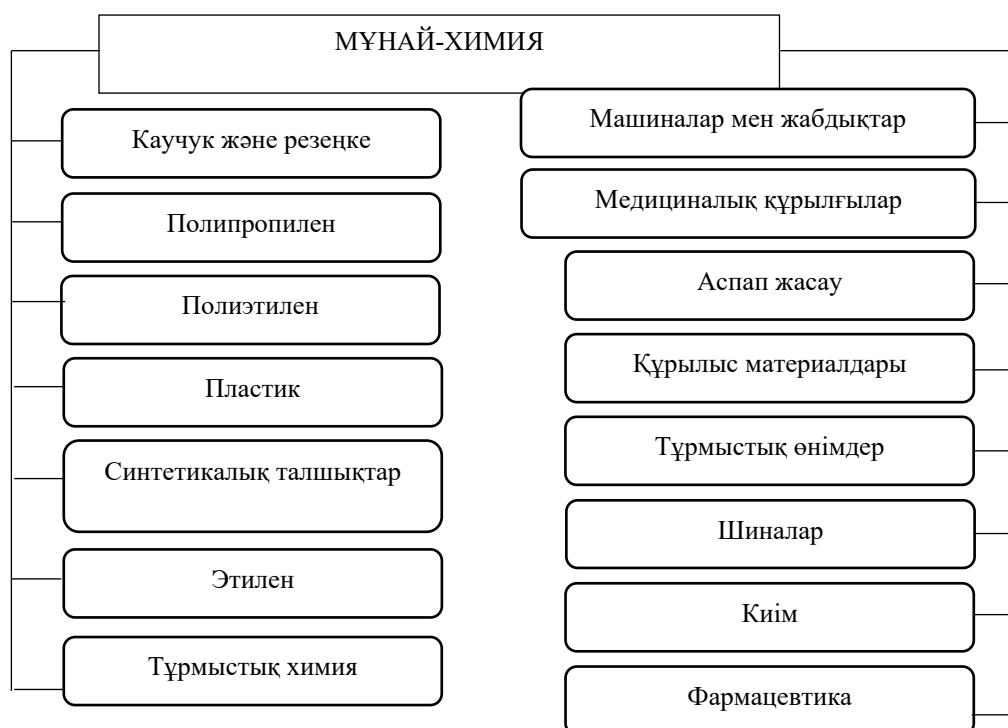
Сонымен қатар, оларда ғылыми-техникалық саланы дамыту және қаржыландыру, жобаларды талдау және инновацияларды жүргізу, жаңа тауарларға сұранысты қалыптастыру, зияткерлік меншікті қорғаудың құқықтық негіздерін әзірлеу, инновациялық жобаларға сараптама жүргізу және т. б. мәселелер қарастырылғанын атап өткен жөн. Ғылыми-техникалық саланы дамытуға жәрдемдесу үшін жаңа әзірлемелерді, оның ішінде мұнай-химия кәсіпорындарын қаржыландыру тетігін жетілдіру жөніндегі



осы зерттеулердің нәтижелерін оң бағалауда қазақстандық экономиканың жаңғырту жағдайларына бейімделу ерекшеліктеріне байланысты мұнай-химия кәсіпорындары жеткіліксіз қамтылғанын атап өткен жөн.

Қазіргі уақытта шетелдік және отандық экономикалық әдебиеттерде бәсекелестік артықшылықтар, даму стратегиялары, кәсіпорынның, өнімнің бәсекеге қабілеттілігін арттыру бойынша зерттеулер кеңінен дамуда.

Нәтижелер және талқылау. Мұнай-химия химия өндірісінің шикізатына деген жалпы сұраныстың 90% құрайды, сондықтан мұнай-химия және химия өнеркәсібі терминдері жиі біріктіріледі немесе бір-бірінің орнына қолданылады [9]. Соңғы өнімнің ең үлкен көлемі полимерлерден тұрады, олар Пластмассадан талшықтарға дейін синтетикалық резеңкеге дейін көптеген өнімдерді қамтиды. Полимерлер мен басқа химиялық заттар құрылыс пен ауыл шаруашылығынан бастап өндіріс пен бөлшек саудаға дейінгі экономикалық қызметтің барлық салаларында қолданылады, экономикалық саладағы мұнай химиясының көрінісі 1-суретте көрсетілген.



Сурет 1 – Экономикадағы мұнай-химия көрінісі

Ескерту: авторларлармен құрастырған

Мұнай-химия саласы бірқатар техникалық-экономикалық ерекшеліктерге ие, олардың ішіндегі ең бастысы: өнімдерді алу үшін шикізат көздерінің әртүрлілігі; мақсатты (түпкілікті) өнімді алудың әртүрлі нұсқалары; жабдықтың жоғары капитал сыйымдылығы; өнімнің жоғары энергия сыйымдылығы; мұнай-химия өндірістерінің төмен еңбек сыйымдылығы; шикізатты кешенді өңдеу кезінде комбинацияны кеңінен дамыту; құбыр көлігін кеңінен дамыту.

Мұнай-химия өнімдерін өндіру технологиясы еңбек нысандарына әсер етудің химиялық әдістеріне негізделген, бұл олардың пішінін ғана емес, ішкі құрылымын да өзгертуге және нәтижесінде жаңа физика-химиялық қасиеттері бар еңбек өнімдерін алуға



мүмкіндік береді. Бұл мұнай-химия өндірістерінің өнеркәсіптік өндірістің басқа түрлерінен негізгі айырмашылығы, мұнда еңбек заттарының молекулалық құрылымын сақтай отырып, сыртқы өзгерістерге ұшырайды. Химиялық технологияның бұл ерекшеліктері басқа әдістермен ұқсас өнімдерді өндірумен салыстырғанда мұнай-химия өнімдерін өндірудің айтарлықтай артықшылықтарын анықтайды. Мұнай-химия өнімдері табиғи материалдардың тапшылығын толтырады. Мұнай-химия өнеркәсібі өндіретін түбегейлі жаңа материалдар көптеген заманауи салалар мен өндірістердің жұмыс істеуін қамтамасыз етеді. Мұнай-химия өнімдерін көптеген салаларда көмекші материалдар ретінде қолдану олардың техникалық-экономикалық көрсеткіштерін айтарлықтай жақсартады. Олар ресурстарды үнемдеуге көбірек ықпал етеді (электр энергиясын, шикізат пен материалдарды нақты тұтынуды азайту арқылы), олардың көмегімен ең өзекті әлеуметтік-экономикалық мәселелерді, соның ішінде экологиялық проблеманы және шикізатты кешенді пайдалану мәселесін шешеді.

Мұнай-химия кешенінің негізгі ойыншыларына әртүрлі типтегі компаниялар жатады: тігінен интеграцияланған трансұлттық мұнай компаниялары, трансұлттық химиялық компаниялар, тігінен интеграцияланған ұлттық мұнай компаниялары және арнайы химия компаниялары («Рауналко» ЖШС, «Chem-инвест» ЖШС, «Алматынефтехим А» ЖШС, «Компания Нефтехим LTD» ЖШС, «Хуа Ю Интернационал в Кызылорде» ЖШС, «ТОПАН» АҚ, RT «Alliance», «Hill Corporation» АҚ, «Лукойл Лубрикантс Орталық Азия» және т.б.) [9].

Мұнай-химия өнеркәсібі әлемдік жаһандануда басты рөл атқарады. Тауарлар мен өнімдердің басым көпшілігі мұнай-химия өндірісінің «тумасы» болып табылады. Адамның күнделікті өмірі үшін маңызды өнімдерден басқа, мұнай-химия өнімдері қазіргі заманғы энергетикалық жүйенің көптеген элементтерінде, соның ішінде күн батареяларында, жел турбинасының қалақтарында, аккумуляторларда, ғимараттардың жылу оқшаулауында және электромобиль бөлшектерінде болады. Сол мұнай-химия экономиканың ажырамас бөлігі болып табылады.

Мұнай-химия өнеркәсібі, өңдеу саласының үшінші тарап секторлары сияқты, даму траекториясын ресурстарға бағытталған тұжырымдамадан инновациялық модельге өзгертеді. 2-кестеде ҚР Мұнай-газ-химиясының 2018-2023* жж. индустриялық-инновациялық даму көрсеткіштері көрсетілген.

2-кесте – Қазақстан Республикасының мұнай-газ химиясын индустриялық-инновациялық дамытудың 2018-2023* жж. көрсеткіштері

№ №	Көрсеткіштер	жылдар						2022 ж. өзгеріс %	
		2018	2019	2020	2021	2022	2023*	2018	2021
Мұнай-газ-химиясы өнімдерін өндіру									
1	Номиналды түрде, млрд. теңге	26,3	40,1	43,4	47,4	59,7	17,1	2,3р	125,9
2	Өткен жылға нақты мәнде, жылы %*	117,3	156,3	116,0	54,9	..	...		
3	Еңбек өнімділігі, мың АҚШ доллары / адам	21,6	24,9	27,4	28,4	32,2	8,7	149,1	113,3
4	Еңбек өнімділігі, млн. теңге	7,4	9,53	11,3	12,1	14,8	4,0	2 есе	122,3
5	Өткен жылға нақты мәнде еңбек өнімділігі %	120,3	131,3	127,3	53,8	..	...		
6	Саладағы қызметкерлердің нақты саны. мың адам	1,9	2,1	2,2	2,2	2,4	2,6	126,3	109,1



2 кестенің жалғасы

7	Экспорт көлемі, мың АҚШ доллары	77,1	154,5	155,3	153,9	326,1	258,0	4 есе	2 есе
8	Экспорттың құндық көлемінің өткен жылға қарай өсуі %	-	200,5	100,5	99,1	211,9			
9	Технологиялық күрделілігі орташа тауарлар экспортының көлемі, млн.	39,3	46,9	35,1	88,8	143,8	167,5	4 есе	161,9
10	Технологиялық күрделілігі жоғары тауарлар экспортының көлемі, млн.	0,2	0,4	0,6	0,7	8,3	8,7	42 есе	12 есе
11	Негізгі капиталға инвестициялар көлемі, млрд. теңге	10,6	62,9	247,5	365,1	199,3	67,1	19 есе	54,6
12	Негізгі капиталға ХҚҰ инвестициялары, %	218,6	578,1	392	144,8	53,4	32,9	24,5	36,9
13	Цифрлық технологияларды пайдаланатын ірі және орта кәсіпорындардың үлесі %	...	12,5	14,3	...	...	...		
14	Инновациялық-белсенді кәсіпорындардың үлесі %	3,2	3,4	11,5	25,8	40,6	...	13 есе	157,4
*Қаңтар-желтоқсан 2023 ж.									
Ескерту: авторлар [10,11] дереккөздер бойынша құрастырған									

2-кестеде келтірілген мәліметтерден көріп отырғанымыздай, талданатын кезеңде мұнай-газ химиясы өнімдерін өндіру оң өсу үрдісіне ие. Мәселен, номиналды түрде 2022 жылы 2018 жылмен салыстырғанда 2,3 есе, ал 2021 жылмен салыстырғанда 26%-ға немесе 12,3 млрд.теңгеге өсім өндірілді.

Пайдаланылатын ресурстардың бірлігіне есептегенде өнім шығаруды сипаттайтын өндіріс тиімділігінің көрсеткіші, бұл өндіріс көлемі мен еңбек ресурстары шығындарының арақатынасы – еңбек өнімділігі.

Мұнай-химия саласындағы еңбек өнімділігі 2022 жылы 2018 жылмен салыстырғанда 49,1%-ға немесе 10,6 мың АҚШ долларына/ адамға, ал теңгелік баламада 2 есеге өсті.

Осы саладағы қызметкерлердің нақты санына келетін болсақ, өсуді байқауға болады, сондықтан 2022 жылы қызметкерлер саны 2,6 мың адамды құрады, бұл 2018 жылмен салыстырғанда 26,3%-ға және 2021 жылға қарағанда 9,1%-ға артық.

2018-2023 жылдарға арналған резеңке және пластмасса бұйымдарының өндірісі 3-кестеде келтірілген.



3-кесте – Қазақстан Республикасында резеңке және пластмасса бұйымдары өндірісін индустриялық-инновациялық дамытудың 2018-2023* жж. көрсеткіштері

№	Көрсеткіштер	жылдар						2022 ж. өзгеріс %	
		2018	2018	2018	2021	2022	2023*	2018	2021
Резеңке және пластмасса бұйымдарын өндіру									
1	Номиналды түрде, млрд. теңге	91,8	109,8	118,7	173,0	203,3	52,2	2,2 есе	117,5
2	Өткен жылға нақты мәнде, жылы %*	108,5	104,6	105,0	130,8	..	...		
3	Еңбек өнімділігі, мың АҚШ доллары / адам	12,8	15,7	15,5	18,9	16,1	4,0	125,8	85,2
4	Еңбек өнімділігі, млн. теңге	4,4	6,0	6,4	8,1	7,4	1,8	168,2	91,4
5	Өткен жылға нақты мәнде еңбек өнімділігі %	107,3	119,4	103,1	113,0	..	...		
6	Саладағы қызметкерлердің нақты саны, мың адам	3,3	2,9	3,7	4,1	5,1	5,7	154,5	124,4
7	Экспорт көлемі, мың АҚШ доллары	83,5	91,9	77,5	108,7	205,9	333,6	2,1 есе	189,4
8	Экспорттың құндық көлемінің өткен жылға қарай өсуі %	-	110,0	83,9	140,3	189,4	193,6	.	135,0
9	Технологиялық күрделілігі орташа тауарлар экспортының көлемі, млн.	45,4	51,0	45,8	61,6	83,8	105,6	184,6	2 есе
10	Технологиялық күрделілігі жоғары тауарлар экспортының көлемі, млн.	31,7	38,1	29,3	43,6	89,2	154,0	2,8 есе	2 есе
11	Негізгі капиталға инвестициялар көлемі, млрд. теңге	8,4	9,3	14,4	58,5	91,1	101,1	11 есе	155,7
12	Негізгі капиталға ХҚҰ инвестициялары, %	68,8	106,4	152,8	390,3	148,2	106,5	2 есе	38
13	Жұмыс істеп тұрған кәсіпорындар саны, бірлік	1236	1293	1343	1362	1472	1470	119,1	108,1
14	Цифрлық технологияларды пайдаланатын ірі және орта кәсіпорындардың үлесі %		5,6	5,3	4,8	-		.	
15	Инновациялық-белсенді кәсіпорындардың үлесі %	6,1	10,0	10,5	8,8	12,1	...	144,3	83,8
Ескертү: 1) *Қаңтар-желтоқсан 2023 ж.; 2) авторлар [10,11] дереккөздер бойынша құрастырған									

Жалпы, 3-кестеде ұсынылған көрсеткіштер 2018-2022 жж. осы саланың өскенін көрсетеді, ал 2023* жылдағы деректер әлі де түзетілетін алдын ала деректер бойынша ұсынылған.



2022 жылы резеңке және пластмасса бұйымдарының өндірісі 203,3 млрд. теңгені құрады, бұл 2018 жылғы көрсеткіштен 2,2 есе және 2021 жылмен салыстырғанда 17,7%-ға артық.

Мұнай өңдеу және мұнай-химия мұнай-газ кешенінің осындай салалары болып табылады, олардың дамуы инновациялық технологиялық схемаларды, техниканың жаңа жетістіктерін енгізумен және пайдаланумен ажырамас байланысты. Жақын болашақта өңдеуге негізінен ауыр мұнай түсетін болады, соның салдарынан мұнай өңдеу кәсіпорындары мұнай мен мұнай қалдықтарын терең өңдеудің инновациялық процестерін әзірлеуге және енгізуге аса мұқтаж. Бұл процестер көмірсутек шикізатын оңтайлы және ұтымды пайдалануға, ресурстық тиімділікті арттыра отырып, қосымша экономикалық нәтиже алуға, жанар-жағармай материалдарындағы ұлттық экономиканың сұранысын қанағаттандыруға мүмкіндік береді. Сонымен қатар, ресурстарды тиімді өндіру экологиялық тәуекелдер мен туындайтын жағымсыз салдарларды едәуір төмендетуге және «төмен көміртекті дамуға» көшуді жеделдетуге мүмкіндік береді. Бір сөзбен айтқанда, мұнай өңдеу кәсіпорындарын дамытудың басым міндеті экологиялық бағдарланған қызмет болуға тиіс.

Қазіргі заманда дүние жүзіндегі барлық кәсіпорындар мен мекемелер жаппай және өнім бойынша сараланған маркетингтен мақсатты маркетинг әдістеріне көшетінін көрсетеді.

Өндірістің өсіп келе жатқан мамандануы, тұтынушылық сұраныстың даралануы, салалық құрылымның тұрақсыздығы, ғылыми-техникалық прогрестің қарқынды енгізілуі кәсіпорынның маркетингтік бағытын қазіргі заманғы нақты жағдайда мақсатты нарықты анықтауға көбірек бағдарлайды.

Өндіріс түрі бойынша классификация артықшылықты сұранысты анықтауға және олардың салыстырмалы түрдегі маңыздылық деңгейін білуге мүмкіндік береді.

Өнеркәсіптік тұтынуға арналған осындай сипаттамалары бар өнімдер тұтынушылардың жеке сегментін анықтауға мүмкіндік беретін сипаттамаларға жатқызылуы мүмкін: 1) салалық қажеттілік; 2) тапсырыс беруші кәсіпорынның көлемі; 3) географиялық аймақтар; 4) технологиялық процесс; 5) тапсырыс берушінің қаржылық-экономикалық жағдайы; 6) сатып алушы ұйым; 7) өнімді пайдалану; 8) тұтынушылық сұраныс функциялары.

Қазақстанның мұнай-газ кешенін 2025 жылға дейін дамытудың болжамды көрсеткіштеріне жасалған талдаудан көретініміз, мұнай өндіру көлемі 120 млн. тоннаға дейін жеткізілетін болады, ал үш МӨЗ модернизациядан өткен соң, сондай-ақ жаңа МӨЗ-ның құрылысы салынған соң, жалпы жобалау қуаты 15 млн.тоннадан 20 млн.тоннаға дейін жетеді

4-кесте – 2015-2025 жж. ҚР-ың мұнай өнімдеріне сұраныс болжамы (мың. тонна)

Өнімдер атауы	2015 ж.	2020 ж.	2025 ж.
Сұйытылған газ	681	828	983
Нафта	1000	1000	1000
Бензиндер	4411	5130	5898
Авиакеросин	507	606	697
Дизельдік отын	4691	5600	6531
Мазут	1705	1811	2089
Басқалары	1833	2351	2847
Барлығы	14828	17326	20045
Ескерту: авторлармен [12] ақпарат негізінде жасалған			



2025 жылға қарай полиэтиленге деген сұраныс 138 млн. тоннаға дейінгі көлшерде болады деп болжануда, бұл 2011 жылмен салыстырғанда 2 есеге көп, яғни – 72 млн. тонн. Қазақстандық полиэтиленді тұтынушы негізгі нарық болып Батыс және Шығыс Еуропа саналады, сондай-ақ Қытай мен Шығыс Азия (кесте 4).

Мұнай-химия өнімдерін – полимер материалдар, синтетикалық талшықтар, пластмасса және өзгелерін қолдану аясы соншалықты кең, тіпті оларды тауарлы бұйым ретінде пайдаланылмайтын бір де бір өнеркәсіптік және әлеуметтік-тұрмыстық экономика секторы жоқтың қасы. Термикалық және химиялық әсерге төзімділік, ұзақ уақыт бойы берілген параметрлерін (қасиетін) сақтау қабілеті, салыстырмалы түрде арзан әрі жеңіл болуы, қол жетімділігі және оларды алуға қажетті шикізаттың жеткілікті болуы – міне, бұлар синтетикалық материалдардың өзге материалдармен бәсекелес болуына мүмкіндік беретін қырлары.

Осылай пайымдауға негіз болып МӨЗ модернизациялаған соң ашық түсті бензин, дизельдік отын секілді, мұнай өнімдері түрлерін шығуды көбейтумен және мазут, битум секілді қара түсті мұнай өнімдері түрлерін азайтумен байланысты, мұнай өнімдерін шығаруды сапалы түрде арттырудың төмендегідей көрсеткіштері жатады (кесте 5).

5-кесте – Қазақстанның мұнай өңдеу зауыттарын 2025 жылға қарай модернизациялағаннан кейінгі мұнай өнімдерінің балансы

Мұнай өнімдерінің атауы	АМӨЗ		ПМХЗ		ПКОП	
	% масс.	жылына мың. тонна	% масс.	жылына мың. тонна	% масс.	жылына мың. тонна
Сұйытылған газдар	4,0	200	4,2	252	3,9	234
Реактивті қозғалтқыштарға арналған отын	4,0	200	4,2	252	3,9	234
Бензин	40,1	2000	37,9	2275	39,7	2385
Дизельдік отын	30,2	1520	29,5	1770	30,3	1820
Мазут	10,5	520	8,3	499	9,5	565
Битум	-	-	2,7	162	-	-
Мұнайлы кокс	2,8	140	3,7	222	3,4	204
Күкірт	0,9	45	0,8	48	0,8	48
Отынды пайдалану	6,5	325	7,7	462	7,5	450
Шығын	1,0	50	1,0	60	1,0	60
Барлығы	100,0	5000	100,0	6000	100,0	6000
Ескерту: авторлармен есептелінген						

2025 жылға қарай бензин өндіру көлемі 2 есеге дейін, дизельдік отын 1,5 есеге дейін көбейеді. Мазут өндіру вакуумды газойльдің қайнау соңының көбеюі есебінен 560°C дейін төмендейді. Нәтижесі 5-6 млн. тонна мұнай, бұл іс жүзінде есептелген мұнай-химия кластерінің қуаты, осылайша алынған шикізаттан әлемдік мұнай-химия нарығында бәсекеге қабілетті бірқатар өнімдер алуға жол ашады.

Дамудың шикізат вариантын белгілі бір көлемді барлық жағдайда да ұтылып жатқаны деп қарауға болады. Сонымен, экспорттық болжам бойынша өндірілген газдан толық көлемде түсетін пайда өңделген газ өнімдерін сатудан түсетін пайдадан 150-160



млн. долларға аз [13]. Келешектегі экономикалық нәтижеге сай жүргізілген есеп бойынша газдан өңделген өнімді іште тұтыну нәтижелері салыстырмалы бағамен экспорт өнімдерін пайдаланудан түсетін кірістен 2,5 есеге артық болады (кесте 6).

6-кесте – Мұнай-газ ресурстарын өңдеу бойынша экономикалық нәтижелер (2025 ж. қарай)

Бастапқы шикізат, өңделген өнімдер	Экспорт			Ішкі тұтыну		
	көлемі	1000 куб.м немесе 1 тонна үшін доллармен бағасы	сомасы, млн.долл.	көлемі	1000 куб.м немесе 1 тонна үшін доллармен бағасы	сомасы, млн.долл.
Толық көлемде газ сату, млрд.куб.м	6,0	85	510	6,0	85	510
Газды өңдеу						
Газ құрғақ, млрд.куб.м	0,6-1,0	85	51-85	1,6-2,0	85	136-170
Газды күкірт, мың тонна	600	120	72			
Сұйытылған мұнай газы, мың тонна	300	100	30			
Этилен, полиэтилен, мың тонна	350	570	200			
Пропилен, полипропилен, мың тонн		480	144			
Бутан, мың тонн		385	154			
Газды өңдеу нәтижелері			651-685			966-1040
Шикі мұнайды сату, млн.тонна	5-6	120	600-720	-	-	-
Мұнайды өңдеу						
Бензин, млн.тонн				2,6-3,5	300	780-1050
Дизельдік отын, млн.тонн				2,0-2,7	250	500-675
Реактивті қозғалтқыштарға арналған отын, мың тонна				500	200	100
Меркаптандар, мың тонна				6	1000	6
Мұнай өңдеу нәтижелері			600-720			1386-1832
Мұнай өңдеудің жиынтық нәтижелері			1251-1405			2352-2872
Ескерту: Этилен және пропилен алу экспортты өнімдер ретінде көрсетілген, полиэтилен және полипропилен ішкі тұтыну үшін пайдаланылады						

Жоғарыда айтылғандарды ескере отырып, дәл осы саладағы мұнай өңдеу зауыттарының инновациялық белсенділігін анықтау үшін инновацияның қарқындылығын көрсете алатын көрсеткіштерді қарастыру қажет болады, сондықтан В.Нельсон күрделілік индексі есептелді. В.Нельсонның күрделілік индексі бойынша мұнай өндірудегі әрбір технологиялық процесте оның капитал сыйымдылығы мен прогрессивтілігін сипаттайтын және бағалайтын белгілі бір күрделілік коэффициенті



болуы керек [14]. В.Нельсон бойынша технологиялық процестердің күрделілік коэффициенті 7-кестеде берілген.

7-кесте – Мұнай өндеудегі технологиялық процестің күрделілік коэффициенті

Технологиялық процесс	В. Нельсон бойынша процестің күрделілік коэффициенті	Қазақстан МӨЗ-ғы процестің күрделілік коэффициенті
Мұнайды бастапқы өндеу	1,0	0,05-0,06
Вакуумдық айыру	2,0	0,1-0,15
Кокстау	6,0	0,3-0,44
Гидротазарту	3,0	0,15-0,22
Каталитикалық реформинг	5,0	0,25-0,36
Каталитикалық крекинг	6,0	0,3-0,4
Каталитикалық гидрокрекинг	6,0	0,3-0,48
Изомеризациялау	15,0	0,76-1,09
Алкирлеу	10,0	0,54-0,69
Термикалық крекинг	3,0	0,15-0,22
Майлар шығару	6,0	0,3-0,42
Баяу кокстау	6,0	0,3-0,46
Ескерту: авторлармен [14] көздері негізінде есептелінген		

МӨЗ күрделілік коэффициентін анықтау мәні төмендегідей болады, бастапқы мұнай өндеу бойынша қуат 100% қабылданады, ал екінші өндеу қуаты МӨЗ-нда бастапқы өндеуге қатысты пайызбен көрсетіледі, кейін бұл қатынастар әрбір технологиялық процеске арналған күрделілік коэффициентіне көбейтіледі. Екінші процестер үлесі мен жоғары сапалы мұнай өнімдерін шығару үлесі күрделілік коэффициентінің көбеюімен байланысты арта түседі. Салыстырмалы талдаудан байқайтынымыз, АҚШ-ғы заманауи МӨЗ-да 15-тен 17-дейінгі В. Нельсон индексі бар. Біздің отандық МӨЗ мен шағын МӨЗ-да бүгінгі таңда аталған индекс 3,5-тен 5-ке дейінгі аралықты құрайды. МӨЗ-тары модернизациядан өткен соң, күрделілік коэффициенті біраз жақсарады деген болжам бар. МӨЗ жаңартудан өткеннен кейін Атырау зауытында технологиялық қондырғылар саны 10-нан 20-ға дейін, Шымкент мұнай өндеу зауытында 9-дан 15-ке дейін, Павлодарда 13-тен 18-дейін жоғарлайды. МӨЗ технологиялық күрделілігінің орташа мәні де, яғни Нельсон индексі 5,4-тен 9,5-ке көтеріледі деп болжанады. Осылайша, АМӨЗ-да бұл көрсеткіш 11,3, ШМӨЗ-да – 8,0, ПМХЗ – 9,2-ні құрайды. Мысалы, АҚШ-ың МӨЗ-ғы Нельсонның ағымдағы индексі 10,4, Еуропада – 7,8, Ресейде әзірге 4,5-ті құрап отыр [14].

Қорытынды. Біздің ойымызша, отандық мұнай-химия кәсіпорындарының қарқынды дамуы мен бәсекеге қабілеттілігін арттырудың маңызды шарты инновациялық жүйені құру процесін белсенді енгізудің қажеттілігі мен маңыздылығын түсіну болып табылады, онда компанияның жоғары басшылығы мен мемлекеттік әкімшілік мүдделерінде интегратор ролін атқаруы керек. Аймақтық қоғамдастықтың көптеген мәселелері. Сондай-ақ, инновацияларды әзірлеу және енгізу тетіктерін бастау үшін зияткерлік, материалдық және қаржылық ресурстардың барабар шоғырлануы, сондай-ақ уақыт пен кеңістіктің тиімді үйлесімі талап етілетінін атап өткен жөн. Қоздырғыш және ынталандырушы механизмдер жүйесінде ішкі және сыртқы компоненттерді ажырату керек.

Ішкі инновациялық қызметті бақылау үшін жоспарлау тетіктерін, сондай-ақ инновациялық процеске қатысушылардың өзара әрекеттесу механизмін қосу қажет. Инновациялық процеске қатысқандар «инсайдерлер» болуы мүмкін. Оларға компания



қызметкерлері кіреді: менеджерлер, кеңсе қызметкерлері, экономика мамандары, инженерлер, дизайнерлер, технологтар және қарапайым қызметкерлер. Шетелдіктерге сыртқы иелер, сақтандыру компаниялары, брокерлік компаниялар, ғылыми-зерттеу ұйымдары және технологиялық провайдерлер, басқа компаниялар және т. б.

Инновациялық процеске қатысушылардың өзара іс-қимылын талдау кезінде мынадай тармақтар маңызды: өзара іс-қимылдың формальды және бейресми қағидаларының сомасы; жобалар мен бағдарламаларды бастамалауға, әзірлеуге, іске асыруға қатысу дәрежесі; шешімнің инновацияларын іске асыруға әртүрлі қатысушылардың мүдделері мен бағытталу дәрежесі, сондай-ақ мұнай-химия саласындағы инновациялық жобаларды өндіру және іске асыру.

Мұнай-химия кәсіпорындарында инновациялық процестерді қалыптастыру және енгізу механизмін іске асырудың барлық қарастырылған элементтері белгілі бір тәртіппен жұмыс істеуі керек және іс-әрекеттің жүйелілігі мен үйлесімділігімен сипатталуы керек.

Демек, инновациялық нарықтың инвестициялар нарығымен, материалдық ресурстармен, қаржы нарығымен байланысы өнеркәсіптік кәсіпорындарда инновациялық процестерді қалыптастыру және іске асыру механизмінің нарықтық, ресурстық, қаржылық және мотивациялық компоненттері арқылы сыртқы ортаның өзгеруіне жауап беретін үздіксіз өзгеру қабілетіне тікелей әсер етеді.

Әдебиет тізімі

1. «Мұнай өнімдерінің жекелеген түрлерін өндіруді және олардың айналымын мемлекеттік реттеу туралы» Қазақстан Республикасының 2011 жылғы 20 шілдедегі № 463-IV Заңы [Электронды ресурс]. - Available at: <https://adilet.zan.kz/kaz/docs/Z1100000463> (қаралған күні: 19.03.2025).
2. «Қазақстан-2050» Стратегиясы [Электронды ресурс]. - Available at: <https://primeminister.kz/gosprogrammy/strategiya-kazakhstan-2050> (қаралған күні: 19.03.2025).
3. «ҚазМұнайГаз» ұлттық компаниясы 2023 жылдың өндірістік көрсеткіштер [Электронды ресурс]. - Available at: <https://www.kmg.kz/> (қаралған күні: 19.03.2025).
4. «ҚазМұнайГаз» орнықты даму туралы есеп [Электронды ресурс]. - Available at: <https://www.kmg.kz/upload/iblock/8c5/jrmrjfkwnwhinf2i3sp8fcwgzaxl4kvv/> (қаралған күні: 19.03.2025).
5. Ұлттық статистика бюросы ҚРСЖЖРА. Өнеркәсіп өндірісінің статистикасы [Электронды ресурс]. - Available at: <https://stat.gov.kz/industries/business-statistics/stat-industrial-production/> (қаралған күні: 19.03.2025).
6. Ұлттық статистика бюросы ҚРСЖЖРА. Қазақстан Республикасының индустриялық-инновациялық дамуының көрсеткіштері [Электронды ресурс]. - Available at: <https://stat.gov.kz/publication/collections/> (қаралған күні: 19.03.2025).
7. Экономическое переустройство Казахстана в условиях мирового геополитического кризиса / Под ред. академика НАН РК Сатыбалдина А.А. – Алматы: Институт экономики КН МНВО РК, 2022. - Т.1. – 251 с.
8. Волкова А.В. Рынок крупнотоннажных полимеров. Полиэтилен. Национальный исследовательский университет. Высшая школа экономики. – 2016. – Ч. 1. – 56 с.
9. «ҚазМұнайГаз»ҰК АҚ Жылдық есеп, 2023 [Электронды ресурс]. - Available at: https://www.kmg.kz/upload/iblock/ae4/chktdpzm38vuokbbpal5tnsq7aoj4mgs/KMG_AR23_KAZ.pdf (қаралған күні: 19.03.2025).
10. Қазақстан және оның өңірлерінің өнеркәсібі [Электронды ресурс]. - Available at: <https://stat.gov.kz/publication/collections/?year=&name=16284&period=> (қаралған күні: 19.03.2025).
11. ЖІӨ-дегі мұнай-газ секторының үлесін бөліп көрсете отырып, өндіріс әдісімен есептелген жалпы ішкі өнім [Электронды ресурс]. - Available at: <https://stat.gov.kz/publication/spreadsheets/?year=&name=19859&period=&industry=&type=> (қаралған күні: 19.03.2025).
12. «Қазақстан Республикасын индустриалдық-инновациялық дамыту жөніндегі 2020-2025 жылдарға арналған көрсеткіштері» [Электронды ресурс]. - Available at: <https://stat.gov.kz/publication/collections/?year=&name=37214&period=> (қаралған күні: 19.03.2025).
13. Республикасының қаржы Министрлігі кедендік бақылау комитетінің мәліметтері [Электронды ресурс]. - Available at: <http://www.customs.kz> (қаралған күні: 19.03.2025).



14. Nelson index. [Электронды ресурсы]. - Available at: URL: http://www.forexpedia.org/glossary/view/nelson_index (қаралған күні: 19.03.2025).

References

1. *Mūnai önimderiniñ jekelegen türlerin öndirudi jäne olardyñ ainalymyn memlekettik retteu turaly.* Qazaqstan Respublikasynyñ 2011 jylğy 20 şildedeğy № 463-IV Zañy. Available at: <https://adilet.zan.kz/kaz/docs/Z1100000463> (accessed: 19.03.2025).
2. «Qazaqstan-2050» *Strategiasy.* Available at: <https://primeminister.kz/gosprogrammy/strategiya-kazahstan-2050> (accessed: 19.03.2025).
3. «QazMūnaiGaz» ultiyq kompaniasy 2023 jylдың öndiristik körsetkishi. Available at: <https://www.kmg.kz/> (accessed: 19.03.2025).
4. «QazMūnaiGaz» ornyqty damu turaly esep. Available at: <https://www.kmg.kz/upload/iblock/8c5/jrmrjfkknwhinf2i3sp8fcwgzaxl4kvv/> (accessed: 19.03.2025).
5. ultiyq statistika bürosy QRSJjRA. *Önerkäsip öndirisiniñ statistikasy.* Available at: <https://stat.gov.kz/industries/business-statistics/stat-industrial-production/> (accessed: 19.03.2025).
6. ultiyq statistika bürosy QRSJjRA. *Qazaqstan Respublikasynyñ industrialyq-innovasiyalq damuynyñ körsetkishi.* Available at: <https://stat.gov.kz/publication/collections/> (In Kazakh) (accessed: 19.03.2025).
7. *Jekonomicheskoe pereustrojstvo Kazakhstana v uslovijah mirovogo geopoliticheskogo krizisa* [Economic restructuring of Kazakhstan in the context of the global geopolitical crisis]. Almaty, Institut jekonomiki KN MNVO RK, 2022, T.1, 251 s. (In Russian).
8. Volkova A.V. Rynok krupnotonajnyh polimerov. Polietilen [The market of large-tonnage polymers. Polyethylene]. *Nasionälnyi issledovatel'ski universitet. Vyssšaja škola ekonomiki*, 2016, 1, 56 s. (In Russian).
9. «QazMūnaiGaz» ÜK AQ Jylдық esep, 2023. Available at: https://www.kmg.kz/upload/iblock/aef/chktdpzm38vuokbbpal5tnsq7aoj4mgs/KMG_AR23_KAZ.pdf (accessed: 19.03.2025).
10. *Qazaqstan jäne onyñ öñirleriniñ önerkäsibi.* Available at: <https://stat.gov.kz/publication/collections/?year=&name=16284&period> (accessed: 19.03.2025).
11. *JIO-degi mūnai-gaz sektorynyñ ülesin bölip körsete otyryp, öndiris ädisimen esep telgen jalpy ıshkı önim.* Available at: <https://stat.gov.kz/publication/spreadsheets/?year=&name=19859&period=&industry=&type> (accessed: 19.03.2025).
12. *Qazaqstan Respublikasyn industrialdyq-innovasiyalq damytu jönindegi 2020-2025 jylдарға арналған körsetkishi.* Available at: <https://stat.gov.kz/publication/collections/?year=&name=37214&period> (accessed: 19.03.2025).
13. *Respublikasynyñ qarjy Ministrлігі kedendik baqylau komitetiniñ мәліметтері.* Available at: <http://www.customs.kz> (accessed: 19.03.2025).
14. Nelson index. Available at: http://www.forexpedia.org/glossary/view/nelson_index (accessed: 19.03.2025).

ОЦЕНКА КОНКУРЕНТОСПОСОБНОСТИ НЕФТЕХИМИЧЕСКОЙ ПРОДУКЦИИ В УСЛОВИЯХ ИННОВАЦИОННОГО РАЗВИТИЯ КАЗАХСТАНА

А.К. Кадырбергенова^{1}, А.Ж. Кулубекова², З.А. Арынова³, А.Х. Галиева⁴*

¹ Атырауский университет имени Х.Досмухамедова, Атырау, Казахстан

² Костанайский инженерно-экономический университет им. М. Дулатова, Костанай, Казахстан

³ Торайгыров университет, Павлодар, Казахстан

⁴ Esil University, Астана, Казахстан

Резюме. Вопросы повышения конкурентоспособности являются значимыми для любого хозяйствующего субъекта, поскольку уровень его развития определяется не только объемом экономического потенциала, но и уровнем конкурентоспособности производимой и реализуемой продукции. В статье авторы отмечают, что развитие нефтехимии – это наиболее перспективный путь формирования конкурентоспособной экономики Казахстана на среднесрочный период. Сейчас в стратегии развития нефтегазового сектора необходимо уделять приоритетное внимание нефтехимии тем отраслям, которые имеют высокую инновационную значимость и высокую эффективность. В ведущих странах мира химическая промышленность относится к числу основных,



основных отраслей промышленности, при этом оценивается доля конструкционных материалов в балансе пластмасс, синтетических волокон – в структуре текстильного сырья, синтетических каучуков – среди эластомеров-степень технологического развития национальных экономик. Авторы считают, что инновационное развитие национальной экономики предполагает повышение конкурентоспособности отечественных нефтехимических предприятий, адаптацию их к новым условиям управления, увеличение темпов обновления производства через механизм формирования и реализации инновационных процессов через совокупность таких компонентов, как рыночный, ресурсный, финансовый, мотивационный механизмы и механизм инновационной инфраструктуры.

Ключевые слова: углеводородное сырье, нефтехимическая промышленность, модернизация, механизм, конкурентоспособность.

ASSESSMENT OF THE COMPETITIVENESS OF PETROCHEMICAL PRODUCTS IN THE CONTEXT OF INNOVATIVE DEVELOPMENT OF KAZAKHSTAN

A. Kadyrbergenova^{1*}, A. Kulubekova², Z. Arynova³, A. Galieva⁴

¹ Atyrau University named after Kh. Dosmukhamedov, Atyrau, Kazakhstan

² Kostanay Engineering and Economics University named after M. Dulatov, Kostanay, Kazakhstan

³ Toraigrov University, Pavlodar, Kazakhstan

⁴ Esil University, Astana, Kazakhstan

Summary. Issues of increasing competitiveness are important for any business entity, since the level of its development is determined not only by the volume of economic potential, but also by the level of competitiveness of manufactured and marketed products. In the article, the authors noted that the development of petrochemistry is the most promising way to form a competitive economy in Kazakhstan in the medium term. Now, in the strategy for the development of the oil and gas sector, it is necessary to give priority attention to petrochemical industries that have high innovative significance and high efficiency. In the leading countries of the world, the chemical industry is one of the main, main industries, while the share of structural materials in the balance of plastics is estimated, synthetic fibers in the structure of textile raw materials, synthetic rubbers among elastomers – the degree of technological development of national economies. The authors believe that the innovative development of the national economy involves increasing the competitiveness of domestic petrochemical enterprises, adapting them to new management conditions, increasing the pace of production renewal through the mechanism of formation and implementation of innovative processes through a combination of components such as market, resource, financial, motivational mechanisms and the mechanism of innovative infrastructure.

Keywords: hydrocarbon raw materials, petrochemical industry, modernization, mechanism, competitiveness.

Авторлар туралы ақпарат:

Қадырбергенова Әсел Қалиекеқызы* – PhD, Х. Досмұхамедов атындағы Атырау университеті, Атырау, Қазақстан, e-mail: asel-k-80@mail.ru, ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-9469-4474>

Құлүбекова Азия Жантүріевна – PhD, М. Дулатов атындағы Қостанай инженерлік-экономикалық университеті, Қостанай, Қазақстан, e-mail: 3_aziya@mail.ru, ORCID ID: <https://orcid.org/0009-0006-3166-4987>

Арынова Зүлфия Амангельдиновна – э.э.к., Торайғыров университеті, Павлодар, Қазақстан, e-mail: zaryn24@mail.ru, ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0003-0123-6667>

Галиева Алма Хаирбулдиновна – э.э.д., профессор, Esil University, Астана, Қазақстан, e-mail: alma_galiyeva@mail.ru, ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-8934-5667>

Информация об авторах:

Кадырбергенова Асель Калиекеевна* – PhD, Атырауский университет имени Х. Досмукхамедова, Атырау, Казахстан, e-mail: asel-k-80@mail.ru, ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-9469-4474>

Кулубекова Азия Жантүріевна – PhD, Костанайский инженерно-экономический университет им. М. Дулатова, Костанай, Казахстан, email: 3_aziya@mail.ru, ORCID ID: <https://orcid.org/0009-0006-3166-4987>



Арынова Зульфия Амангельдиновна – к.э.н., доцент, Торайгыров университет, Павлодар, Казахстан, e-mail: zaryn24@mail.ru, ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0003-0123-6667>

Галиева Алма Хаирбулдиновна – д.э.н., профессор, Esil University, Астана, Казахстан, e-mail: alma_galiyeva@mail.ru, ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-8934-5667>

Information about authors:

Assel Kadyrbergenova* – PhD, Atyrau University named after Kh. Dosmukhamedov, Atyrau, Kazakhstan, e-mail: asel-k-80@mail.ru, ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-9469-4474>

Aziya Kulubekova – PhD, Kostanay Engineering and Economics University named after M. Dulatov, Kostanay, Kazakhstan, email: 3_aziya@mail.ru, ORCID ID: <https://orcid.org/0009-0006-3166-4987>

Zulfiya Arynova – candidate of Economic Sciences, Associate Professor, Toraigyrov University, Pavlodar, Kazakhstan, e-mail: zaryn24@mail.ru, ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0003-0123-6667>

Alma Galieva – doctor of Economics, professor, Esil University, Astana, Kazakhstan, e-mail: alma_galiyeva@mail.ru, ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-8934-5667>

Алынды: 27.11.2024

Қарауға қабылданды: 25.12.2024

Онлайн қолжетімді: 31.03.2025



Статистика, учет и аудит, 1(96)2025. стр. 119-131
DOI: <https://www.doi.org/10.51579/1563-2415.2025.-1.09>

Economics and Management
SRSTI 06.52.03
UDC 338.43

ANALYSIS OF THE AGRICULTURAL COOPERATIVES DEVELOPMENT OF THE DAIRY DIRECTION IN TURKESTAN REGION

A. Yesbolova, B. Moldabekov, G. Abdikerimova*

M. Auezov South Kazakhstan Research University, Shymkent, Kazakhstan

*Corresponding author e-mail: abdikerimova71@mail.ru

Annotation. The purpose of the research is to analyze the current state of agricultural cooperatives in the dairy sector of Turkestan region. The article analyzed the state of dairy cattle breeding, analyzed the indicators of agricultural cooperatives, and also assessed the production and sale of products by agricultural cooperatives; SWOT-analysis of the dairy' cooperatives development was carried out in order to identify weaknesses and threats. The object of the research was agricultural cooperatives of the dairy direction of Turkestan region. A number of conclusions were made: problems were identified that impede the development of dairy cooperatives: access to investment, infrastructure and insufficient state support. The authors believe that for the effective functioning of cooperatives, Competence Centers should be created in the regions of the country with the aim of educational and consulting support for farmers. Also, provide a stable line of financial support through the provision of guarantees to cooperatives by regional guarantee organizations, subsidies and microloans by microfinance organizations, the development of equipment leasing mechanisms, and grants should also be provided for the development of the material and technical base of agricultural cooperatives. In conclusion, recommendations were developed for the development of dairy cooperatives to increase competitiveness and improve the economic results of the region.

Keywords: cooperatives, households, farms, milk, dairy products, cattle, Turkestan region

Main provisions. Farmers in Kazakhstan often face difficulties in obtaining loans and investments due to a lack of collateral and high risks. Cooperatives, being more stable and larger entities, can attract loans and investments on more favorable terms. In addition, they can use internal financing mechanisms, such as share contributions of cooperative members, which also helps improve financial sustainability. The development of cooperation in agriculture helps improve the social and economic infrastructure of rural areas. The purpose of the study is to analyze the current state of agricultural cooperatives in the dairy sector of Turkestan region. The tasks of the study are: analysis of the current state of dairy cattle breeding, analysis of indicators of agricultural cooperatives; analysis of production and sale of products by cooperatives, etc.; conducting a SWOT-analysis of the development of dairy cooperatives in order to identify weaknesses and threats; development of recommendations for the dairy cooperatives in Turkestan region. Object of research is dairy agricultural cooperatives.

Cite this article as: Yesbolova A., Moldabekov B., Abdikerimova G. Analysis of the agricultural cooperatives development of the dairy direction in Turkestan region. *Statistics, accounting and audit*. 2025, 1(96), 119-131. DOI: <https://www.doi.org/10.51579/1563-2415.2025.-1.09>



Introduction. In the context of globalization and increasing competition in world markets, agricultural cooperation is becoming an important tool for ensuring sustainable rural development. Global challenges such as climate change, population growth and resource scarcity require coordinated action and innovative approaches. Cooperatives can play a key role in adapting to these changes by introducing environmentally friendly technologies and sustainable farming practices. Consolidation on the basis of an inter-economic cooperation association in the livestock industry will develop on the basis of a wide attention to this industry of industrial production methods to the extent of deep specialization and concentration in the production of dairy products in dairy farms.

Such integration not only increases the efficiency of production, but also contributes to the socio-economic stability of rural areas by creating jobs, improving incomes, and enhancing the quality of life of the rural population. In this regard, agricultural cooperatives serve as a bridge between small producers and large markets, enabling access to modern infrastructure, credit resources, and innovations that would otherwise be unattainable for individual farmers.

Particularly in the livestock sector, the formation of inter-economic cooperation associations allows for the implementation of advanced management systems, the optimization of supply chains, and the achievement of economies of scale. These associations support the development of value-added chains, from raw milk production to its processing and marketing, ensuring competitiveness both in domestic and international markets. Moreover, the cooperative model fosters a participatory governance structure, promoting transparency, accountability, and shared responsibility among members.

Therefore, the development of agricultural cooperation in the livestock industry is not only a response to global and local challenges but also a strategic direction for the modernization and sustainable development of the agro-industrial complex as a whole.

Material and methods. During the research, the authors used the following study methods: Literary review, which investigated the development of cooperatives, their role and contribution to the development of rural areas. Analysis of statistics in the field of dairy cattle and cooperatives in Turkestan region. The authors analyzed the number of livestock in agricultural cooperatives in Turkestan region, milk production by agricultural cooperatives and etc. Also, the researchers used the method SWOT-analysis to identify weaknesses and strengths of the dairy' cooperatives development. An expert assessment method was used to develop a recommendation for the development of dairy cooperatives Turkestan region.

Literature review. As a result of the reforms carried out in the dairy cattle breeding of Kazakhstan, the vertical economic ties that have developed between state farms, collective farms and dairy plants for the production, processing and sale of dairy products have been almost completely eliminated [1]. A literary review of foreign studies on the topic of cooperation in agriculture demonstrates the wealth of knowledge and a variety of approaches to the study of this topic. Thus, the work of H. Hansmann (1996) emphasizes the importance of cooperative organizations in the agrarian sphere. The study considers the motivation of farmers to unite into cooperatives, as well as the role of cooperatives in improving the economic situation of agricultural producers [2]. Thus, T. Wossen (2020) offers a systematic review of research on innovations in agricultural cooperatives. The work identifies cooperatives as a necessity for the development of agricultural sub-sectors [3]. For example, M. Fulton (2018) and co-authors provide a meta-analysis of the impact of social capital on cooperative outcomes. The work assesses how network relationships within cooperatives affect their production efficiency [4]. C. Iliopoulos and K. Cook (2017) investigate the impact



of cooperative membership on agricultural market outcomes on a global scale. The work analyzes how participation in cooperatives affects prices and market access for farmers [5]. Also, F. Rossi (2017) conducted a systematic review of research on the management and effectiveness of cooperatives in agriculture. The work highlights important aspects of corporate governance affecting the results of cooperatives [6]. R. Birner, K. Davis and J. Pender (2015) consider the role of cooperatives in sustainable agriculture. The study assesses the contribution of cooperatives to reducing the negative impact on the environment and ensuring environmental sustainability [7]. Authors, in the study relied on the works of domestic researchers: S. Smagulova (2018), where the study covers various cooperative structures in agriculture in Kazakhstan. The researchers identify successful practices and identifies the challenges faced by cooperatives in the region [8]. R. Zhumabekov (2020) in the work "Efficiency of agricultural cooperatives in a changing market" assesses the effectiveness of agricultural cooperatives in a changing market. The study he conducted analyzes how changes in the market affect cooperatives and what strategies should be adopted to maintain their competitiveness [9].

The literary review studied highlights the importance of cooperation in agriculture and the diversity of aspects requiring attention and research. These works provide valuable scientific and practical lessons for the development and optimization of cooperative structures in the agricultural sector. It should be noted that the role of the development of cooperation is emphasized in the Message of the President K-J. Tokayev to the people of Kazakhstan: "A fair state. One nation. A prosperous society" September 1, 2023, where the following was noted: "Rural cooperation opens up great prospects for the development of the agricultural sector. The corresponding pilot project was implemented. According to its results, the yield in agricultural cooperatives participating in it doubled, and the increase in livestock - by almost a quarter. This successful experience should be gradually scaled up throughout the country, taking into account the specifics of the regions. The industry is in dire need of advanced technological solutions" [10]. In this regard, the authors of the research consider it necessary to conduct an analysis of the current state of agricultural cooperatives of dairy farming in Turkestan region.

Currently, the main milk producers in Kazakhstan are personal subsidiary farms of the population: they account for 62,3% of the milk produced. Thus, according to the Bureau of National Statistics of the Agency for Strategic Planning and Reforms of the Republic of Kazakhstan in 2023, the number of cattle in Kazakhstan amounted to 6616,8 thousand heads, not reaching an indicator of 1991 - 9 592,4 thousand heads or a decrease of 31%. However, positive dynamics is observed in relation to the number of cows, where their number in 2023 amounted to 3658,7 thousand heads or an increase-4,8% compared to 1991. Milk production also has a positive trend for the period 1991-2023, where it increased by 31,4% and average yield increased from 1934 kg to 2542 kg during the period under review [11]. Analysis by categories of dairy cattle breeding in Turkestan region shows that the share of milk produced by personal subsidiary farms in the total volume of milk produced in the region in 2023 amounted to 82,7%, while the share of land provided in the total area of agricultural crops of the region for grazing by personal subsidiary farms is only 1,8% and is not supported by any state and local authorities. At the same time, it is clear that the development of cooperation needs measures of state support. Moreover, until now there is no legislative framework in the republic that allows providing measures of state support to cooperatives, although around the world the cooperative movement enjoys many benefits and the same direct state support. Therefore, using the experience of developed countries and relying on successful domestic practice, to ensure the country's food security, we need to think as much as possible and



unlock the potential that is inherent in personal subsidiary farms. It necessary to note that in Kazakhstan in 2023 - 3270 agricultural cooperatives were registered [12].

Results and Discussion. The enlargement of agricultural structures can have a positive impact on the social development of rural areas. Large agricultural holdings often invest in infrastructure, create jobs and improve the living conditions of the local population. This contributes to the development of rural areas and a decrease in the level of population migration to cities. For a detailed analysis necessary to consider the indicators of agricultural cooperatives in Turkestan region. Figure 1 shows the total number of agricultural cooperatives in Turkestan region.

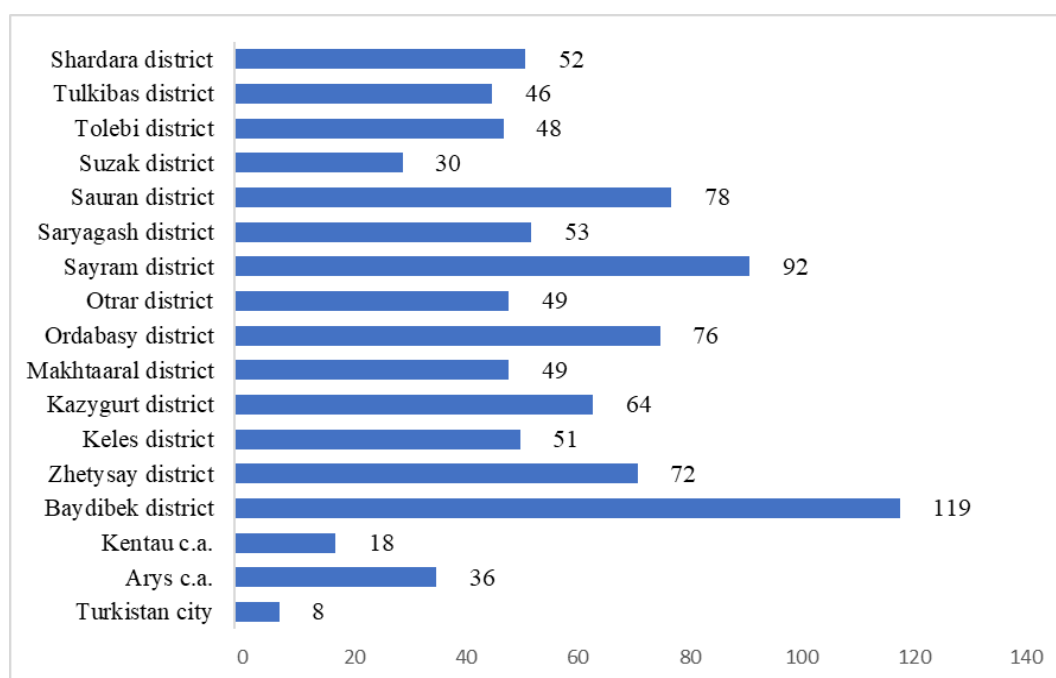


Figure 1 - Number of agricultural cooperatives in Turkestan region in 2023, units

It follows from figure 1 that the total number of operating cooperatives in Turkestan region in 2023 amounted to 941 units, including 280 cooperatives engaged in the cultivation of seasonal crops, 431 in animal husbandry, 139 in the cultivation of perennial crops. The largest share of agricultural cooperatives operates in Baydibek district - 12,6%, Sayram - 9,7% and Sauran - 8,3%. It is necessary to note that the dairy and beef farming is developed in indicated districts. The smallest share of cooperatives is observed in the cities of Turkestan - less than 1% and Kentau -1,9%. In these cities there are cooperatives for the processing of agricultural products, etc. [13]. In Figure 2, consider the total number of livestock that are available in agricultural cooperatives in Turkestan region.

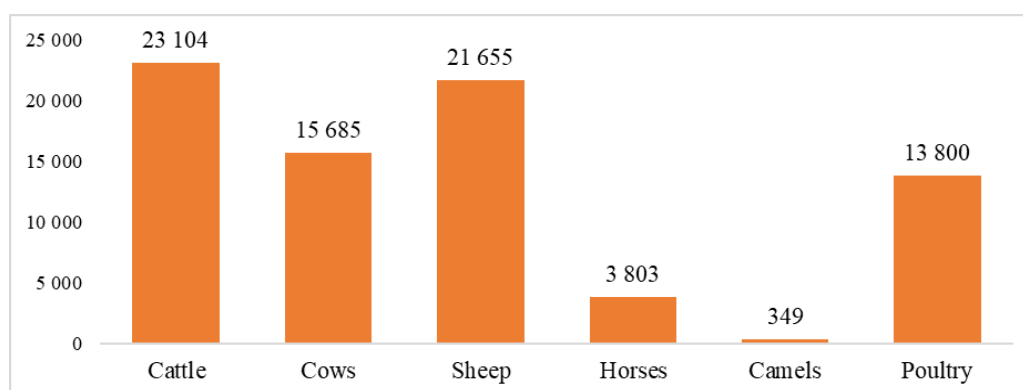


Figure 2 – The number of livestock in agricultural cooperatives of Turkestan region in 2023, heads

It follows from figure 2 that the total number of cattle in cooperatives amounted to 23,1 thousand heads, where the largest share is in the Sayram region and Tolebi districts. The total number of sheep in cooperatives amounted to 21,6 thousand heads, horses – 3,8 thousand heads and poultry – 13,8 thousand heads. It should be noted that poultry farming is concentrated in poultry enterprises, where their share reaches 93% of the total amount of poultry [13, p.15]. For a more detailed analysis of dairy farms in the region, it is necessary to study the indicators of milk production in all categories of farms (Table 1).

Table 1 – Milk production in all farms categories of Turkestan region, thousand tons

Title	2019	2020	2021	2022	2023	Growth rate, 2023 to 2019, %
In all categories of farms						
Milk	730,1	756,5	772,9	386,1	409,2	56,1
Raw cow's milk	722,0	748,3	764,8	378,1	396,2	54,8
Agricultural enterprises						
Milk	14,4	30,3	34,1	34,0	57,3	3,9 times
Raw cow's milk	13,9	30,0	33,8	33,6	56,9	4,1times
Peasant or farm enterprises						
Milk	17,5	18,5	18,6	11,3	12,4	70,8
Raw cow's milk	17,1	17,9	18,0	10,7	11,4	66,6
Households						
Milk	698,2	707,6	720,2	340,8	339,5	48,6
Raw cow's milk	691,1	700,4	713,0	339,9	327,9	47,4

It follows from table 1 that from 2019 to 2023, the total volume of milk production in all categories of farms decreased by 320,9 thousand tons, cow's milk – 325,8 thousand tons. The largest share of milk production falls on households, where their volume in 2023 amounted to 339,5 thousand tons, including 327,9 – cow's milk. It was established that in 2023 the dynamics of milk production in all categories of farms in Turkestan region was positive compared to 2022, where the growth - 5,9%. A significant contribution to production is made by households, the share – 82,9%.

It should be noted that in 2023 the number of cattle in all categories of farms increased by 80,5 thousand heads compared to 2022. The number of cows in the personal subsidiary plots of the population of Turkestan region in 2023 compared to 2019 decreased by 422,4



thousand heads. In peasant farms, there was a positive trend in the growth of the number of cows over the analyzed period from 1444, 5 thousand to 1688,5 thousand heads [11, p.101].

The stagnation of dairy cattle breeding, associated with a sharp decline in the number of cattle and milk production over the past years in households, low growth rates of production in agricultural organizations, leads to a high import dependence of the domestic dairy market on foreign suppliers and a decrease in the average per capita consumption of milk and dairy products, which negatively affects the standard of living of the population.

According to the authors, the successful development of dairy cattle breeding in the framework of small forms of farming can be ensured by agricultural cooperation. In the conditions of cooperation, personal subsidiary farms and peasant farms can organize reliable channels for the sale of milk, engage in its processing, carrying out the functions of promoting final products to the market of milk and dairy products, which will contribute to increasing the efficiency of the dairy cattle breeding industry by reducing the total cost of 1 kg milk and increasing the profitability of its production. In table 2, consider the milk production of agricultural cooperatives in Turkestan region.

Table 2 – Milk production of agricultural cooperatives in Turkestan region, 2023

Districts	Cattle dairy herd		Milk raw dairy herd	
	tons	thousand tenge	tons	thousand tenge
Turkestan region	1 735,4	3 424 611,0	49 669,2	6 138 943,1
Kentau c.a.	-	-	978,0	206 385,0
Baydibek district	40,9	77 918,0	36,5	6 522,0
Keles district	2,3	3 710,0	-	-
Kazygurt district	215,0	291 305,0	41,0	6 150,0
Ordabasy district	36,5	50 200,0	-	-
Otrar district	4,6	4 158,0	-	-
Sayram district	1 347,1	2 818 450,0	41 030,1	4 884 739,0
Saryagash district	0,8	1 380,0	16,8	2 514,0
Sauran district	3,1	5 890,0	361,9	49 508,0
Suzak district	2,7	5 150,0	-	-
Tolebi district	-	-	6 810,9	942 553,1
Tulkibas district	-	-	394,0	40 572,0

It follows from table 2 that the total volume of milk production by cooperatives amounted to 49,6 thousand tons or in value terms amounted to 6138 943,1 thousand tenge in Turkestan region in 2023. The largest volume of milk production is in Sayram district, where its share was 82,6% and the Tolebi district – 13,7%. In districts such as Keles, Ordabasy and Otrar milk production is absent. The minimum indicators of milk production were shown by Saryagash (16,8 tons) and Baydibek (36,5 tons) districts. It should be noted that the production of milk by cooperatives is uneven. Thus, the largest volume of milk production is concentrated in Sayram region. The reason is favorable natural conditions for cattle breeding, developed infrastructure and efficient work of agricultural cooperatives. At the same time, in Kentau city produced 978,0 tons of milk, which indicates the presence of cooperatives of the dairy direction. The low level of milk production in the center is observed due to the urban environment and the limited area for cattle breeding [13, p.26].



Based on the analysis of the above data, it is necessary to develop infrastructure and increase investment projects to support agricultural cooperatives in areas where production rates are low. It is also necessary to assess the effectiveness of the cooperative model and develop strategies to increase its profitability.

The milk and dairy market acts as an economic mechanism that unites raw milk producers, processing enterprises, trade organizations and consumers of finished products. In table 3, consider the volume of milk sales by agricultural cooperatives in the Turkestan region.

Table 3 - Volume of milk sales by agricultural cooperatives in Turkestan region, 2023

Districts	Milk raw dairy herd		Other types of milk	
	tons	thousand tenge	tons	thousand tenge
Turkestan region	50 535,8	7 378 944,1	223,0	111 388,0
Kentau c.a.	978,0	206 385,0	-	-
Baydibek district	36,5	6 522,0	-	-
Keles district	-	-	-	-
Kazygurt district	41,0	6 150,0	-	-
Ordabasy district	-	-	-	-
Arys c.a.	-	-	79,0	52 930,0
Sayram district	41 030,1	5 822 242,0	144,0	58 458,0
Saryagash district	16,8	2 514,0	-	-
Sauran district	361,9	49 508,0	-	-
Suzak district	-	-	-	-
Tolebi district	7 147,7	1 135 087,1	-	-
Tulkibas district	923,8	150 536,0	-	-
Shardara district	-	-	-	-

It follows from table 3 that the largest volume of milk sales was carried out by cooperatives in the Sairam and Tolebi districts, where their shares are 81,2% and 14,2%, respectively.

In general, the analysis of the sale of milk and dairy products by categories of agricultural producers showed that personal subsidiary plots cannot find milk sales channels. The price level is dictated by intermediaries, then selling milk to processing enterprises. The sale of milk to intermediaries is carried out at very low prices.

As practice shows, the successful development of small and medium-sized businesses in the dairy cattle breeding industry can be ensured by agricultural cooperation. This institution can function only with the active activity of entrepreneurs representing small businesses in agricultural production.

The main problem in the framework of cooperation is the sale and processing of milk. Currently, the disparity of prices for agricultural products and resources used in production has become a significant obstacle, therefore, the main factor in the stable development of cooperation is state support for personal subsidiary farms, farmers and agricultural consumer cooperatives in general. Reducing milk production in personal subsidiary plots of the Turkestan region may be a deterrent to the development of cooperation, therefore, a certain number of subsidies is needed for this category of farms.

Agriculture plays a key role in the economy of the Turkestan region, providing jobs and being the main source of income for many residents. Therefore, the improvement and



enlargement of agricultural structures is of great importance for the sustainable development of the region. The reasons for the enlargement of agricultural structures in Turkestan region are shown in figure 3.

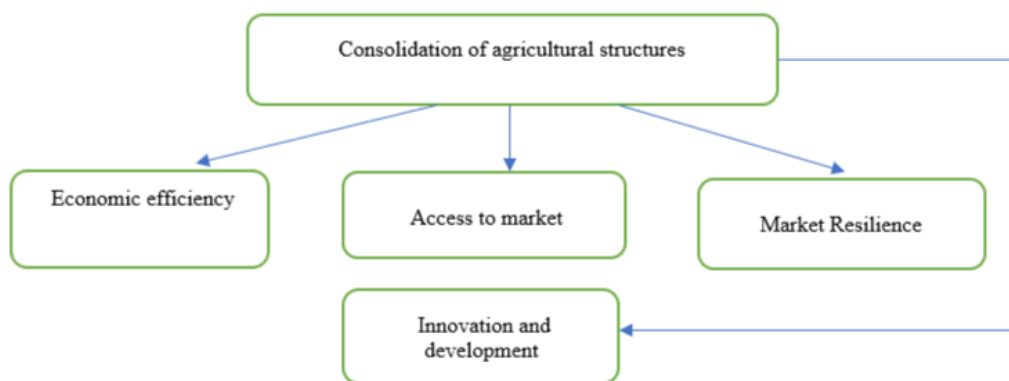


Figure 3 - Reasons for the consolidation of agricultural structures in Turkestan region

It follows from figure 3 that the main reasons for the enlargement of agricultural structures are: economic efficiency, market access, risk tolerance, innovation and development, etc. Large agricultural enterprises have great opportunities to invest in modern equipment, technology and infrastructure. This reduces production costs and increases productivity [14].

Large structures have better opportunities to enter national and international markets, which contributes to increasing revenues and expanding the range of products. The concentration of resources and diversification of production in large farms increase their resistance to market and natural risks. Large enterprises are more likely to introduce innovative technologies and agricultural methods, which contributes to the overall development of the industry.

SWOT- analysis should be performed to identify problems and constraints in the development of dairy cooperatives in Turkestan region (Table 4).

Table 4 - SWOT-analysis of the dairy cattle cooperatives in Turkestan region

Strength	Weaknesses
Favorable climatic conditions for cattle breeding; Cattle breeding tradition; Farm adaptability and flexibility; State support.	Limited access to technology, innovation and financial resources; Low labor productivity; Lack of competencies and knowledge for the development of cooperatives; Partial or complete lack of infrastructure; High fragmentation of farms.
Opportunity	Threats
Development of the domestic dairy market; Export potential of dairy products; Attracting investments through the development of cooperation in the region; Application of technologies, AI tools for farm management; Expansion of state support for the development of agricultural cooperatives.	Climatic changes (flooding, drought, etc.); Growth in the position of large agricultural holdings; Tightening of sanitary and veterinary requirements; Population urbanization in the region; Volatility of prices for feed and fuel, and electricity; Imports of dairy products.



It follows from table 4 that the development of dairy cattle breeding based on household cooperation has the next strengths: favorable climatic conditions for cattle breeding, flexibility of farmers, etc. It should be noted that the development of cattle breeding is a traditional craft and corresponds to the historical features of Turkestan region. Small farms have flexibility and quickly adapt to external and internal factors, including rapidly changing market conditions. Since 2015, Kazakhstan has been providing state support for the development of agricultural cooperatives in the regions through subtitling programs, loans and preferences, etc. With state support, it is required to consider the possibility of lending for the cultivation of repair young animals, subsidizing the reimbursement of the interest rate on investment loans [15].

Combining households in the future will reduce costs for farmers (infrastructure, marketing, logistics) for the sale of milk and dairy products.

At the same time, there are a number of restraining factors for the development of cooperatives of dairy cattle breeding in Turkestan region. Thus, small farms have problems with a lack of financial resources for the purchase of modern equipment and necessary tools. The use of obsolete equipment by farmers leads to a decrease in labor productivity and competitiveness of farms [16].

It should be noted that the processing facilities, means of transportation and storage of raw milk and dairy products are poorly developed or completely absent. Effective development of agricultural cooperatives requires timely training of farmers in cooperative skills. Many farmers lack knowledge about the application of new technologies, including artificial intelligence and management skills. There is also difficulty in managing agricultural cooperatives due to the fragmentation of farms in Turkestan region.

The development of dairy agricultural cooperatives will increase the volume of dairy production and provide the domestic market with dairy products, which will lead to a decrease in imports from Russia, Belarus and Kyrgyzstan, etc. Thus, an increase in milk production by cooperatives will lead to an increase in the export of dairy products to neighboring countries: Uzbekistan, Kyrgyzstan, etc. Also, the development of agricultural cooperatives in the Turkestan region may become an attractive direction for investors. For members of cooperatives, a good opportunity will be provided to participate in national programs, grants and projects, etc., as well as access to loans and subsidies.

Along with the development opportunities of dairy cooperatives, there are a number of threats that will restrain their development. For example, climatic changes in the form of drought, floods, etc. can reduce feed yields, which will lead to a decrease in livestock productivity. The development of cooperatives may be influenced by large agricultural holdings, which will reduce the number of agricultural cooperatives in the region. Also, changes in legislation, such as tightening veterinary, sanitary and environmental requirements, can be accompanied with additional costs for farmers.

It should be pointed out that social issues also affect the state of cooperatives. A high level of urbanization will negatively affect the development of dairy cooperatives, where the outflow of the working-age population from villages to cities and a low standard of living will significantly reduce the number of cooperatives in the region.

Conclusion. The development of dairy cattle breeding in Turkestan region on the basis of cooperation of small forms of management has significant potential. The authors believe that for its implementation it is necessary: to create Competence Centers in the regions of the country with the aim of educational and consulting support for farmers. Also, in these centers will provide methodological support to cooperatives. Those wishing to create a cooperative can get a complete package of standard documents for registering a cooperative.



It is necessary to strengthen the activities of the Coordination Councils under the regional authority (Akimats) for the development of cooperation, which will monitor the activities of cooperatives and solve current problems in the development of cooperatives. For the effective functioning of agricultural cooperatives, a stable line of financial support should be provided through the provision of guarantees to cooperatives by regional guarantee organizations, subsidies and microloans by microfinance organizations, the development of equipment leasing mechanisms, and grants should also be provided for the development of the material and technical base of agricultural cooperatives.

Thus, thanks to cooperation, the problems of demography, the sustainability of rural development, and the strengthening of the social sphere are solved. The creation of cooperatives is necessary for the development of social infrastructure in rural areas, increasing the employment of rural residents, increasing their income and reducing unemployment.

Acknowledgement. This research was funded by the Science Committee of the Ministry of Science and Higher Education of the Republic of Kazakhstan (Grant AP22687247 «Study of the process of formation and implementation of effective innovative milk processing cooperatives based on cooperation of personal subsidiary farms in Kazakhstan»).

Literature cited

1. Решеткина Ю.В., Столярова О.А. Основные направления развития молочного скотоводства на основе кооперации малых форм хозяйствования региона // Региональная экономика: теория и практика. – 2019. – №2(17). – С. 356 – 368. <https://doi.org/10.24891/re.17.2.356>.
2. Hansmann H. Cooperatives in Agriculture. - Cambridge: The MIT Press, 1996.-320 p. <https://www.scirp.org/reference/referencespapers?referenceid=1512564>.
3. Wossen, T. et al. Innovation in agricultural cooperatives: a systematic review of past search and an agenda for the future. -Lund, 2020.- 360 p.
4. Fulton M. et al. Social capital and cooperative performance: a meta-analysis. – Oxford: Oxford University Press, 2018.- 180 p.
5. Iliopoulos C., Cook, M. The impact of cooperative membership on agricultural market performance: a global perspective. New York: GlobePress, 2017.- 146 p.
6. Rossi F. Cooperative governance and performance in agriculture: a systematic review.- London: Routledge, 2017.- 280 p.
7. Birner R., Davis, K., Pender, J. The role of cooperatives in sustainable agriculture: a review. – New York: GlobePress, 2015.- 320 p.
8. Смагулова Ш. и др. Особенности управления сельхозкооперации в Казахстане // Журнал экономических исследований и делового администрирования. - 2018.- №1(123). -С.253-264.
9. Жумабеков Р. Эффективность сельскохозяйственных кооперативов в условиях изменяющегося рынка // Проблемы агрорынка. -2020.- №2 (6). - С.168-176.
10. Послание Главы государства К. К. Токаева народу Казахстана: «Справедливое государство. Единая нация. Благополучное общество» от 1 сентября 2023 года [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <https://www.akorda.kz/ru/poslanie-glavy-gosudarstva-kasym-zhomarta-tokaeva-narodu-kazahstana-181130> (дата обращения 26.08.2024).
11. Сельское, лесное и рыбное хозяйство в Республике Казахстан [Электронный ресурс] // Национальное бюро статистики Агентства Республики Казахстан по стратегическому планированию и реформам. – Режим доступа: <https://stat.gov.kz/ru/publication/collections/?year=&name=20416&period=> (дата обращения: 10.08.2024).
12. Регионы Казахстана в 2023 году [Электронный ресурс] // Национальное бюро статистики Агентства Республики Казахстан по стратегическому планированию и реформам. - Режим доступа: <https://stat.gov.kz/ru/publication/collections/?year=&name=20416&period=> (дата обращения: 11.08.2024).
13. О деятельности сельскохозяйственных кооперативов в Туркестанской области [Электронный ресурс] // Национальное бюро статистики Агентства Республики Казахстан по стратегическому планированию и реформам. - Режим доступа: <https://stat.gov.kz/ru/publication/collections/?year=&name=20416&period=> (дата обращения: 11.08.2024).



14. Сартова Р.Б. Совершенствование экономических взаимоотношений сельхозтоваропроизводителей в сфере переработки, сбыта сельскохозяйственной продукции: монография. – Павлодар: Кереку, 2015. – 146 с.

15. Трясцин М.М. Сельскохозяйственная кооперация – основа социально-экономического развития региона: монография/ Мин-во с.-х. РФ, ФГБОУ ВПО «Пермская гос. с.-х. акад. им. акад. Д.Н. Прянишникова». – Пермь: Прокрость, 2015. – С. 117–166.

16. В Казахстане вспомнили про кооперацию крестьянских хозяйств как способ спасти АПК [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <https://maltabu.kz/news/v-kazahstane-vspomnili-pro-kooperaciyu-krestyanskih-hozyaystv-kak-sposob-spasti-apk> (дата обращения: 21.07.2024).

References

1. Reshetkina Y.V., Stolyarova O.A. Osnovnye napravleniya razvitiya molochного skotovodstva na osnove kooperacii malyh form hozyajstvovaniya regiona [The main directions of development of dairy cattle breeding on the basis of cooperation of small forms of management of the region]. *Regional'naya ekonomika: teoriya i praktika*, 2019, 2(17), pp. 356 – 368. <https://doi.org/10.24891/re.17.2.356> (In Russian)

2. Hansmann, H. *Cooperatives in Agriculture*. Cambridge: The MIT Press, 1996, 320 p. <https://www.scirp.org/reference/referencespapers?referenceid=1512564>

3. Wossen, T., et al. *Innovation in agricultural cooperatives: a systematic review of past search and an agenda for the future*. Lund, 2020, 360 p.

4. Fulton, M., et al. *Social Capital and Cooperative Performance: A Meta-Analysis*. Oxford: Oxford University Press, 2018, 180 p.

5. Iliopoulos, C., Cook, M. *The impact of cooperative membership on agricultural market performance: a global perspective*. New York: GlobePress, 2017, 146 p.

6. Rossi, F. *Cooperative governance and performance in agriculture: a systematic review*. London: Routledge, 2017, 280p.

7. Birner, R., Davis, K., Pender, J. *The role of cooperatives in sustainable agriculture: a review*. New York: GlobePress, 2015, 320 p.

8. Smagulova Sh. i dr. Osobennosti upravleniya sel'hozkooperacii v Kazahstane [Features of agricultural cooperation management in Kazakhstan]. *Zhurnal jekonomicheskikh issledovanij i delovogo administrirovaniya*, 2018, 1(123), pp.253-264 (in Russian).

9. Zhumabekov R. Jefferktivnost' sel'skohozjajstvennyh kooperativov v uslovijah izmenjajushhegosja rynka [Efficiency of agricultural cooperatives in a changing market]. *Problemy agrorynka*, 2020, 2 (6), pp.168-176 (in Russian).

10. *Poslanie Glavy gosudarstva K.-J. Tokaeva narodu Kazahstana*. Spravedlivoe gosudarstvo. Edinaja nacija. Blagopoluchnoe obshhestvo. Available at: <https://www.akorda.kz/ru/poslanie-glavy-gosudarstva-kasym-zhomarta-tokaeva-narodu-kazahstana-181130> (date of application 26.08.2024).

11. Bureau of national statistics agency for strategic planning and reforms of the Republic of Kazakhstan. Available at: [https://stat.gov.kz/ru/publication/collections/?year=&name=20416riod=\(date of application: 10.08.2024\)](https://stat.gov.kz/ru/publication/collections/?year=&name=20416riod=(date of application: 10.08.2024)).

12. Bureau of national statistics agency for strategic planning and reforms of the Republic of Kazakhstan. Available at: [https://stat.gov.kz/ru/publication/collections/?year=&name=20416riod=\(date of application: 11.08.2024\)](https://stat.gov.kz/ru/publication/collections/?year=&name=20416riod=(date of application: 11.08.2024)).

13. Bureau of national statistics agency for strategic planning and reforms of the Republic of Kazakhstan. Available at: [https://stat.gov.kz/ru/publication/collections/?year=&name=20416riod=\(date of application: 11.08.2024\)](https://stat.gov.kz/ru/publication/collections/?year=&name=20416riod=(date of application: 11.08.2024)).

14. Sartova, R.B. *Sovershenstvovanie jekonomicheskikh vzaimootnoshenij cel'hoztovaroproizvoditelej v sfere pererabotki, sbyta sel'skohozjajstvennoj produkcii* [Improving economic relations between agricultural producers in the sphere of processing and marketing of agricultural products]. Pavlodar, Kereku, 2015, 146 p. (In Russian).

15. Trjascin, M.M. Sel'skohozjajstvennaja kooperacija – osnova social'no-jekonomicheskogo razvitija regiona [Agricultural cooperation is the basis for the socio-economic development of the region]. Perm': Prokrost, 2015, pp.117–166 (In Russian).

16. V Kazahstane vspomnili pro kooperaciju krest'janskih hozjajstv kak sposob spasti APK. Available at: <https://maltabu.kz/news/v-kazahstane-vspomnili-pro-kooperaciyu-krestyanskih-hozyaystv-kak-sposob-spasti-apk> (date of application: 21.07.2024).



ТҮРКІСТАН ОБЛЫСЫНЫҢ СҮТ БАҒЫТЫНДАҒЫ АУЫЛ ШАРУАШЫЛЫҒЫ КООПЕРАТИВТЕРІНІҢ ДАМУЫН ТАЛДАУ

*А.Е. Есболова, Б.К. Молдабеков, Г.И. Абдикеримова**

М. Әуезов атындағы Оңтүстік Қазақстан зерттеу университеті, Шымкент, Қазақстан

Түйін. Зерттеудің мақсаты Түркістан облысының сүт бағытындағы ауыл шаруашылығы кооперативтерінің қазіргі жағдайын талдау жүргізу болып табылады. Жұмыста сүтті мал шаруашылығының ағымдағы жағдайын талдау жүргізілді, ауыл шаруашылығы кооперативтерінің индикаторлары талданды, ауыл шаруашылығы кооперативтерінің өнімді өндіруі мен өткізуіне баға берілді; әлсіз жақтары мен қауіптерін сәйкестендіру мақсатында сүт бағытындағы кооперативтердің дамуына SWOT-талдау жүргізілді. Зерттеу нысаны Түркістан облысының сүт бағытындағы ауыл шаруашылығы кооперативтері болды. Бірқатар тұжырымдар жасалды: сүт бағытындағы кооперативтердің дамуына кедергі келтіретін проблемалар анықталды: инвестицияларға қол жеткізу, инфрақұрылым және мемлекеттік қолдаудың жеткіліксіз деңгейі. Авторлар кооперативтердің тиімді жұмыс істеуі үшін фермерлерге білім беру және консультациялық қолдау көрсету мақсатында ел өңірлерінде құзыреттілік орталықтарын құру керек деп санайды. Сондай-ақ, өңірлік кепілдік ұйымдарының кооперативтерге кепілгерлік, микроқаржы ұйымдарының субсидиялар мен микроқарыздар беруі, жабдықтар лизингі тетіктерін дамыту арқылы қаржылық қолдаудың тұрақты желісін қамтамасыз ету, ауыл шаруашылығы кооперативтерінің материалдық-техникалық базасын дамытуға гранттар беру қажет. Қорытындыда өңірдің бәсекеге қабілеттілігін арттыру және экономикалық нәтижелерін жақсарту үшін сүт бағытындағы кооперативтерді дамыту бойынша ұсыныстар әзірленді.

Түйін сөздер: кооперативтер, халық шаруашылықтары, фермер қожалықтары, сүт, сүт өнімдері, ірі қара мал, Түркістан облысы.

АНАЛИЗ РАЗВИТИЯ СЕЛЬСКОХОЗЯЙСТВЕННЫХ КООПЕРАТИВОВ МОЛОЧНОГО НАПРАВЛЕНИЯ ТУРКЕСТАНСКОЙ ОБЛАСТИ

*А.Е. Есболова, Б. К. Молдабеков, Г.И. Абдикеримова**

Южно-Казахстанский исследовательский университет им. М. Ауэзова, Шымкент, Казахстан

Резюме. Целью исследования является проведение анализа современного состояния сельскохозяйственных кооперативов молочного направления Туркестанской области. В работе проведен анализ текущего состояния молочного скотоводства, проанализированы индикаторы сельскохозяйственных кооперативов, также дана оценка производства и реализации продукции сельскохозяйственными кооперативами; проведен SWOT-анализ развития кооперативов молочного направления с целью идентификации слабых сторон и угроз. Объектом исследования являлись сельскохозяйственные кооперативы молочного направления Туркестанской области. Сделан ряд выводов: определены проблемы, препятствующие развитию кооперативов молочного направления: доступ к инвестициям, инфраструктура и недостаточный уровень государственной поддержки. Авторы считают, что для эффективного функционирования кооперативов следует создать Центры компетенции в регионах страны с целью образовательной и консультационной поддержки фермеров. Также, обеспечить стабильную линию финансовой поддержки посредством предоставления поручительств кооперативам региональными гарантийными организациями, субсидий и микрозаймов микрофинансовыми организациями, развитие механизмов лизинга оборудования, также следует предоставлять гранты на развитие материально-технической базы сельскохозяйственных кооперативов. В заключении разработаны рекомендации по развитию кооперативов молочного направления для повышения конкурентоспособности и улучшения экономических результатов региона.

Ключевые слова: кооперативы, хозяйства населения, фермерские хозяйства, молоко, молочная продукция, крупный рогатый скот, Туркестанская область.

**Авторлар туралы ақпарат:**

Есболова Айнура Ергазиевна - PhD, «Менеджмент және маркетинг» кафедрасының постдокторанты, М.Әуезов атындағы Оңтүстік Қазақстан зерттеу университеті, Шымкент, Қазақстан, e-mail: yesbolova@gmail.com, ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0001-9503-9482>

Молдабеков Бақытжан Құлахметұлы - «Экономика» кафедрасының оқытушысы, М. Әуезов атындағы Оңтүстік Қазақстан зерттеу университеті, Шымкент, Қазақстан, e-mail: bahosh93@bk.ru, ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0001-7286-9694>

Абдикеримова Гульжанар Иманбаевна* - э.э.к., «Экономика» кафедрасының профессоры, М. Әуезов атындағы Оңтүстік Қазақстан зерттеу университеті, Шымкент, Қазақстан, e-mail: abdikerimova71@mail.ru, ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0003-2495-1209>

Информация об авторах:

Есболова Айнура Ергазиевна - PhD, постдокторант кафедры «Менеджмент и маркетинг», Южно-Казахстанский исследовательский университет им. М.Ауэзова, . Шымкент, Казахстан, e-mail: yesbolova@gmail.com, ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0001-9503-9482>

Молдабеков Бақытжан Кулахметович – преподаватель кафедры «Экономика», Южно-Казахстанский исследовательский университет им. М.Ауэзова, Шымкент, Казахстан, e-mail: bahosh93@bk.ru, ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0001-7286-9694>

Абдикеримова Гульжанар Иманбаевна* – к.э.н., профессор кафедры «Экономика», Южно-Казахстанский исследовательский университет им. М.Ауэзова, Шымкент, Казахстан, e-mail: abdikerimova71@mail.ru, ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0003-2495-1209>

Information about authors:

Yesbolova Ainur Yergazievna - PhD, Postdoctoral fellow of «Management and Marketing» Department, M.Auezov South Kazakhstan Research University, Shymkent, Kazakhstan, e-mail: yesbolova@gmail.com, ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0001-9503-9482>

Moldabekov Bakhytzhon Kulakhmetovich – Senior Lecturer «Economy» Department M.Auezov South Kazakhstan Research University, Shymkent, Kazakhstan, e-mail: bahosh93@bk.ru, ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0001-7286-9694>

Abdikerimova Gulzhanar Imanbaevna* – c.e.s., Professor of «Economy» Department M.Auezov South Kazakhstan Research University, Shymkent, Kazakhstan, e-mail: abdikerimova71@mail.ru, ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0003-2495-1209>

Received: 18.09.2024

Accepted: 04.10.2024

Available online: 31.03.2025



Статистика, учет и аудит, 1(96)2025. стр. 132-146
DOI: <https://www.doi.org/10.51579/1563-2415.2025.-1.10>

Экономика және менеджмент
FTAMP 06.72.06
ӨОЖ 336.021

ҚАЗАҚСТАНДЫҚ ЕТ ӨНДЕУ КӘСІПОРЫНДАРЫНЫҢ ТИІМДІ ЖҰМЫС ІСТЕУІНІҢ ЭКОНОМИКАЛЫҚ ФАКТОРЛАРЫН ЗЕРТТЕУ

А.Т. Мергенбаева¹, А.Е. Наурызбекова², Н.Т. Кальбаева^{1*}, А.А. Садыкбекова³, Ш.А. Карабаева¹

¹М.О.Әуезов атындағы Оңтүстік Қазақстан зерттеу университеті, Шымкент, Қазақстан

²Ж.А.Тәшенев атындағы университет, Шымкент, Қазақстан

³Шымкент университеті, Шымкент, Қазақстан

*Corresponding author e-mail: nur.tan73@mail.ru

Түйін. Тиімді ұйымдастырылған және құрылымдық тұрғыдан тексерілген азық-түлік нарығы ұлттық мақсатты көзқарастарға қол жеткізудің маңызды факторы болып табылады. Өз кезегінде, оның жұмыс істеу динамикасы мен даму тенденциялары АӨК-нің жекелеген кіші салалары мен тұтастай алғанда тамақ өнеркәсібі қызметінің көрсеткіштерімен тығыз байланысты. Атап айтқанда, құрылымдау, кешенділік, жүйелілік, тұтастық, сондай-ақ әлеуметтік-экономикалық өсудің тұрақты трендін және пропорционалды-теңгерімді дамуды қамтамасыз етуде отандық ет өңдеуші кәсіпорындар шешуші рөл атқарады. Мақсаты ет өнеркәсібі кәсіпорындарының тиімділігін арттырудың теориялық-әдістемелік және қолданбалы ережелерін ғылыми негіздеу, сондай-ақ отандық ет өңдеу кәсіпорындарының тиімді жұмыс істеуін арттыру үшін факторлар жүйесін анықтау болып табылады. Қойылған міндеттердің ішінде Қазақстандағы ет өңдеу өнеркәсібінің жай-күйі мен дамуына кешенді талдау жүргізілді және ет өңдеу кәсіпорындары өнімдерінің тиімділігі мен бәсекеге қабілеттілігіне әсер ететін факторлар жүйеленді. Нәтижелері: қазақстандық ет өңдеу кәсіпорындарының экономикалық дамуының негізгі факторлары айқындалды және негізделді, олар белгілі әдістерден айырмашылығы салалық кәсіпорындардың ұйымдық-экономикалық өзара іс-қимылының көп деңгейлі құрылымымен, ет өңдеу кәсіпорындарының тиімді экономикалық дамуын қамтамасыз етуге мүмкіндік беретін орнықты даму саясатын қалыптастыру алгоритмімен толықтырылған инновациялық-әртараптандыру әдістері мен тәсілдерін пайдалануды қамтиды. Қазақстан экономикасының салалық сегменті ретінде ет өңдеуші кәсіпорындарға әлеуметтік-экономикалық дамудың жеделдетілген трендін беру үшін оны тактикалық және стратегиялық басқару жүйесін салалық құрылымдардың тиімділігін, бәсекеге қабілеттілігін және тұрақтылығын арттыруға бағытталған қазіргі заманғы әдістермен толықтыру қажет.

Түйін сөздер: ет өңдеу кәсіпорындары, ет өнімдері, индекс, өндірістік факторлар, экономикалық тиімділікті бағалау.

Негізгі ережелер. Ғылыми зерттеуде ұсынылған нәтижелер ет өңдеу кәсіпорындарының тиімді экономикалық дамуын арттырудың нақты мәселелерін шешудің теориялық және әдістемелік негізін құрайды. Экономиканың орнықты даму саясатының көрсеткіштері жүйесіндегі трендтік міндеттердің жаңа жағдайларына бейімделудің ұсынылған схемасын практикада пайдалану ет саласы кәсіпорындарында Ресурстық әлеуетті пайдаланудың кешенділігі проблемасын шешуге мүмкіндік береді.

Cite this article as: Mergenbayeva A.T., Nauryzbekova A.E., Kalbayeva N.T., Sadykbekova A.A., Karabayeva Sh.A. Research of economic factors of effective functioning of Kazakhstani meat processing enterprises. Statistics, accounting and audit. 2025, 1(96), 132-146. (In Kaz.). DOI: <https://www.doi.org/10.51579/1563-2415.2025.-1.10>



Кіріспе. Елдің қазіргі экономикалық дамуы өте күрделі және көп деңгейлі құрылымға ие. Оның мазмұнына көптеген кәсіпорындар, салалар мен кешендер кіреді. Осыған қарамастан, шаруашылық жүргізуші субъектілердің барлық алуан түрлілігінде ауыл шаруашылығы мен елдің қайта өңдеу кешені ерекше рөл атқаратынын атап өткен жөн. Бұл сектор халықты қажетті мөлшерде және қажетті сапада азық-түлікпен, азық-түлікпен және ауыл шаруашылығы шикізатымен қамтамасыз етуде тұжырымдамалық рөл атқаруға арналған. Зерттеу тәжірибесі дәлелдегендей, бұл қондырғы ретроспективада да, ағымдағы сәтте де, келешекте де Қазақстанның ұлттық қауіпсіздігін қамтамасыз етудің негізгі критерийі болып табылады.

Қазіргі уақытта ҚР Денсаулық сақтау министрлігінің бұйрығымен еліміздің жекелеген азаматы үшін дене дамуы мен психологиялық денсаулықтың қажетті деңгейін қамтамасыз ететін азық-түлік өнімдерін тұтынудың өзекті нормалары айқындалды. Осы ұсыныстарға сүйене отырып, өнім құрамы келесі құрылымға ие: жемістер мен жидектер-жылына 132 кг; қант - жылына 17 кг; балық және балық өнімдері - жылына 14 кг; сүт және сүт өнімдері - жылына 301 кг; нан өнімдері-жылына 109 кг; картоп-жылына 100 кг; майлар өсімдік - жылына 12 кг; ет және ет өнімдері - жылына 78,4 кг. Күнделікті рационда дос құрылымы бар: сүт пен сүт өнімдеріне 800 гр.; көкөністерге - 400 гр.; жемістер үшін - 300 гр.; нан өнімдеріне - 260 гр.; картопқа - 250 гр.; ет үшін - 200 гр. және 60 гр. балық үшін. Соңғысы мүмкіндігінше көп тұтынылуы керек [1].

Осылайша, ет және ет өнімдері қазіргі заманғы адамның диетасында жоғары әлеуметтік және тұтынушылық мәнге ие. Атап айтқанда, салалық министрлік ет тұтынудың келесі құрылымын ұсынады: құс етіне басымдық беру керек - жылына 31 кг-ға дейін; сиыр еті жылына 20 кг-ға жуық тұтынылуы керек; шошқа еті - жылына 18 кг, қой еті-жылына 3 кг-ға дейін. Қалған ет түрлері жылына 1 кг құрайды.

Қазіргі заманғы ет өнімдері кешені халықты ет және ет өнімдерімен толық көлемде, тиісті сапада және қолайлы бағамен қамтамасыз етуге арналған. Демек, соңғысы елдің бүкіл ұлттық экономикасының жұмысында ерекше рөл атқарады.

Ет өңдеу саласының мазмұндық мәніне кешенді талдау жүргізу мақсатында алдымен ет және ет өнімдерін өндірудің бірыңғай функционалдық-технологиялық циклін талдап, салалық саланың синкреттік институционалдық мазмұнының құрылымдық-өнім вертикалын құрайтын детерминанттар ретінде аса маңызды ұйымдық-экономикалық байланыстарға баса назар аударып, бөліп көрсетеміз.

Технологиялық критерий тұрғысынан ет өндіру мен өңдеудің бірыңғай циклін үш құрамдас элемент түрінде ұсынуға болады (1-сурет).

Бірінші топты қызмет көрсету мақсатындағы субъектілер құрайды.

Екінші топқа өңдеуші салалық кешендерді шикізатпен қамтамасыз ету процесіне тікелей қатысатын кәсіпорындар кіреді.

Үшінші топқа ет шикізатын өңдейтін және дайын ет өнімдерін шығаратын тікелей өнеркәсіптік кәсіпорындар кіреді.



1 сурет - Ет өңдеудің өндірістік құрылымы

Ет өндірісі саласындағы салалық сарапшылар мен бейінді мамандардың арасында барлық ет өңдеу кәсіпорындарын басқарудың қолданыстағы ұйымдық құрылымы икемділіктің, бейімделудің және өзгергіштіктің қажетті қасиеттеріне ие емес деген ұстаным кең таралған, осының бәрі дайын ет өнімдерін өндірудің функционалдық-технологиялық циклінің барлық қатысушыларының мүдделерін іске асыруға синкреттік көзқарасты іске асыруды қамтамасыз етпейді.

Бұл кемшіліктер мен проблемалар кешенді сипатта болады, бұл диспропорция процестерін жандандыруға, өндірістің тікелей және жанама шығындарын ұлғайтуға, шикізатпен қамтамасыз ету көрсеткіштерін және, тиісінше, оны қайта өңдеу өнімдерін төмендетуге жағдай жасайды, бұл, сайып келгенде, бүкіл салалық кіші кешен қызметінің тиімділігінің жалпы көрсеткішін төмендетеді.

Біздің көзқарасымыз бойынша, ет саласының әрбір салалық субъектісі бүкіл кіші кешеннің стратегиялық мүдделерін ескере отырып, теңгерімді өсу тактикасын ұстануға тиіс, әйтпесе мүдделер қақтығысы туындайды, бұл негізгі тәуекел факторларының теріс әсері аясында айтарлықтай күшейеді.

Әдебиеттік шолу. Кәсіпорындардың экономикалық тұрақтылығын басқару мәселесі көптеген шетелдік және отандық ғалымдардың еңбектерінде зерттелуде, олардың ішінде Cattaneo A. [2], Amicarelli V. [3], Rojas-Moreno D. A. [4], Ismail M. және Al-Ansari T. [5], da Silva B. D. және Conte-Junior K.A. [6], Harshaw S. [7]. Кәсіпорынның экономикалық тұрақтылығын басқару механизмі арқылы біз басқару принциптерін, әдістері мен функцияларын қолданатын өзара байланысты объектілер мен басқару субъектілерінің жиынтығын түсінеміз [8, 9].

Кәсіпорынның тұрақтылығын басқару процесі, біздің көзқарасымыз бойынша, үш кезеңнен тұруы керек: дайындық; профилактикалық; дағдарысқа қарсы. Осы кезеңдердің әрқайсысында белгілі бір дәрежеде қауіпті оқиғалардың басталуын



болжауға және олардың басталуының теріс салдарын азайту үшін басқару шешімдерін жасауға мүмкіндік беретін әртүрлі әдістер, әдістер мен іс-шаралар қолданылады.

Механизмнің негізінде жатқан құралдардың әсері бағытталатын басқару объектісінің элементтерін (басқару факторларын) нақтылау түбегейлі маңызға ие. Экономикалық зерттеулерде пайда болу ортасына (сыртқы және ішкі) байланысты жіктелген факторлар ең танымал.

Сыртқы факторларды талдау ет өнеркәсібі кәсіпорындарына оның агроазық-түлік нарығындағы күшті және әлсіз жақтарын анықтауға, оның экзогендік факторлардың әсеріне экономикалық тәуелділігін бағалауға, болашақ қаржылық жағдайдың болжамын жасауға және ықтимал қауіптерді жою шараларын әзірлеуге мүмкіндік береді. Сыртқы факторлар сәйкесінше өзгермелі және олардың әсер ету дәрежесі белгілі бір кезеңде әр түрлі болуы мүмкін. Сондықтан кәсіпорындар болашақта сәтті жұмыс істеуі үшін осы өзгерістерге тез жауап беріп, бейімделуі керек.

Қазақстандық ет саласын көптеген компаниялар қалыптастырады, олардың басым бөлігі тігінен интеграцияланған холдингтік компаниялар. Көбінесе мұндай холдингтер экономиканың басқа салаларында да экономикалық қызметпен айналысатын ірі қаржы топтарына кіреді.

Материалдар мен әдістер. Мақаладағы жұмыста деректерді жинау мен талдауды қоса алғанда, жалпы ғылыми әдістер кешені қолданылды: ғылыми жарияланымдар, статистикалық деректер, есептер және т. б. сияқты әртүрлі көздерден ақпарат жинау, ұқсастықтар мен айырмашылықтарды анықтау мақсатында алынған деректерді салыстыру, статистикалық талдау әдістері, өңдеу және өңдеу үшін статистикалық әдістер қолданылған деректерді түсіндіру. Болжау үшін регрессиялық талдау әдісі қолданылды: әр түрлі факторлар арасындағы байланысты анықтай отырып, корреляциялық талдауды қоса отырып, болашақ көрсеткіштерді болжау үшін регрессиялық модельдерді құру. Осы әдістерді қолдану жан-жақты зерттеу жүргізуге және негізделген қорытынды жасауға мүмкіндік берді.

Нәтижелер. Ресми статистика қазіргі уақытта біздің еліміздің ет-өнім кіші кешенінің құрамына 600-ден астам салалық кәсіпорындар кіретінін көрсетеді. Олардың 80%-дан астамы толық өндірістік-технологиялық циклі бар ет комбинаттары болып табылады [10]. Тұрақты дамудың негізгі факторларының бірі ретінде ет өңдеу саласының шикізат базасы мен өндірістік әлеуетін талдамалық зерттеу жүргіземіз. Статистикалық материалды зерттеуді бастайтын бірінші көрсеткіш - мал мен құс басы (1-кесте).

Ұлттық статистика бюросының деректері мал мен құс санының серпіні айтарлықтай тұрақты және айқын оң үрдіске ие екендігін айғақтайды, бұл өндірістің осы түрлеріне сәйкес біздің еліміз өндіріс көлемін ұлғайту және ішкі нарықты отандық өніммен (сиыр еті, қой еті) қанықтыру тұрғысынан қазіргі заманғы тұтынушы үшін қолайлы болып отыр бағасы.

Қазіргі уақытта республика Үкіметі: қадамдар жасап жатыр, ет саласын дамытуға бағытталған нормативтік-құқықтық құжаттар әзірленді [11]. Қазақстан аумағында ет өнеркәсібін дамыту үшін қолайлы климат құру және өңірлік нарықты шетелдік компаниялардың – ет өңдеуші кәсіпорындардың, жеткізушілердің және т.б. ықпалының бәсекелестігінен қорғау өңірлік аспектіде экономикалық өсуге қол жеткізу және отандық өндірістің ет өнімдерін импортты алмастыру үшін негізгі міндет болып табылады. Бұл қажет, өйткені ішкі ресурстардың жалпы көлеміндегі ет және ет өнімдері импортының үлесі шамамен 25% құрайды, бұл Қазақстанның азық-түлік қауіпсіздігіне қауіп төндіреді [12, 13]. Ет өнеркәсібін неғұрлым объективті талдау үшін



біз ет өндеу кәсіпорындарының өндіріс көлемін заттай, тоннамен қарастырдық, 1-кестеде көрсетілген.

1-кестеде ет өндірісінің жалпы көлемі бес жыл ішінде ет өнеркәсібіндегі барлық ет өндеуші кәсіпорындардың 34%-ға өсіп, 2023 жылы 608 029 тоннаны құрады, оның ішінде өндіріс көлемі: шұжық 46,16%-ға, 2023 жылы-65 787 тонна; дайын және консервіленген ет өнімдері 41,9%-ға іс жүзінде - 113 261 тоннаны құрады; ет және тағамдық қосалқы өнімдер 32,7%-ға немесе 349 727 тоннаға: ірі қара мал, шошқа, ұсақ мал, жаңа піскен немесе салқындатылған ет 9,84%-ға. Ең үлкен өсім жылқы выпуск шығаруды көрсетті - 7,3%.

1 кесте – Ет өнеркәсібінің ет өндеу кәсіпорындарының заттай мәндегі өндіріс көлемі, тонна

№	Атауы	Жылдар					Ауытқулар, %
		2019	2020	2021	2022	2023	
1	Ет және тамақ өнімдері	263 529	303 767	295 421	339 009	349 727	32,70
2	Ірі қара, шошқа, қой, ешкі, жылқы және жылқы тұқымдас жануарлардың еті, жаңа немесе салқындатылған	66 378	66 375	59 419	65 673	72 913	9,84
3	Ірі қара мал, қой, ешкі, шошқа майлары	374	139	114	48	43	-88,5
4	Ет консервілері	6 876	7 357	8 532	5 994	6 298	-8,41
5	Ет, ет немесе жануарлардың қанынан жасалған дайын және консервіленген өнімдер	79 812	94 032	103 464	105 905	113 261	41,9
6	Шұжықтар, жануарлардың, құс немесе жануарлардың қанынан жасалған ұқсас бұйымдар	45 009	55 983	62 335	63 299	65 787	46,16
7	Шұжық өндірісінің индексі және ет, құс немесе жануарлардың қанынан жасалған ұқсас бұйымдар, бірлік	1,03	1,243	1,113	1,015	1,039	0,873
8	Ет өндеу кәсіпорындарының барлық ет өнімдері	461 978	527 653	529 285	579 928	608 029	34
9	Кәсіпорындар саны, бірлік	156	160	165	168	172	10,25
10	Бір ет өндеуші кәсіпорынның ет өнімінің орташа жылдық шығарылымы	2 961,397	3 297,831	3 207,788	3 451,952	3 535,052	19,37
11	Бір ет өндеуші кәсіпорынның ет өнімдерін шығарудың орташа айлық қуаты	248	275	267	286	295	+19
Ескерту: ҚР Ұлттық статистика бюросының деректері бойынша жасалды https://stat.gov.kz/ru/							



Төмендеу 2019/2023 жылдары ет өнімдерінің келесі санаттары бойынша орын алды: жануарлар майлары 88,5%-ға немесе 2023 жылы 43 тоннаны құрады; ет консервілері 8,41% - ға , бұл 2023 жылы 6 298 тоннаға тең.

2018 жылы бір ет өңдеуші кәсіпорынның етінен орташа жылдық өнім шығару жылына 2961,397 тоннаны, ал 2022 жылы - жылына 3535,052 тоннаны құрады, яғни өсім – 19,37%, бұл ретте 2022 жылы ет өнім шығарудың орташа айлық қуаты бір ет өңдеуші кәсіпорынға 295 тоннаны, өсім – 19% құрады.

Қазақстанның Ет өнеркәсібі қарқынды дамып келе жатқан сала болып табылады. Елде өнімдердің кең ассортиментін шығаратын және елдің ішкі нарығын қамтамасыз ететін ірі ет өңдеу кәсіпорындары жұмыс істейді: «Рубиком» ЖШС, «Кублей» ЖШС, «Ақтеп» ЖШС, «Қайып Ата» ЖШС, «Бижан» «МПК» ЖШС, «Kaz Beef» ЖШС, «Астана Агропродукт» ЖШС. Аталған кәсіпорындар бойынша біз осы кәсіпорындардың экономикалық тиімділігін есептедік (2-кесте).

2 кесте – Ет өңдеу кәсіпорындарының экономикалық көрсеткіштерінің серпіні

№	Атауы	Жылдар					Ауытқулар, %
		2019	2020	2021	2022	2023	
1	Табыстың рентабельділігі	0,04	0,04	0,20	0,19	0,16	240,90
2	Шығыстардың рентабельділігі	0,15	0,16	0,27	0,25	0,23	-42,7
3	Өнімді сатудың рентабельділігі	-0,033	-0,023	0,12	0,131	0,133	-503
4	Тозу коэффициенті	0,29	0,2	0,19	0,21	0,21	-25
5	Қор қайтарымы	2,47	0,76	0,56	0,49	1,08	-55,97
6	Қор сыйымдылығы	1,80	1,93	1,90	2,19	2,69	49,53
7	НҚ рентабельділігі	0,54	0,52	0,59	0,52	0,69	28,61
Ескерту: авторлар құрастырған							

2-кестеге сәйкес, жалпы ет өңдеу кәсіпорындарының тиімділік индекстерінің орташа бағасы 2023 жылы мынадай нәтижелерді көрсетті: кірістердің рентабельділігі - 0,16; шығыстардың рентабельділігі - 0,23, 42,69%-ға төмендеген кезде; өнімді сатудың рентабельділігі - 0,13, 6,21 есеге төмендеген; қор өнімділігі 55,97% - ға төмендеп, 2023 жылы 1,08 құрады; негізгі құралдардың рентабельділігі (НҚ) 28,61%-ға өсті.

Ет өңдеу кәсіпорындары қызметінің тиімділігіне жүргізілген талдау олардың көпшілігінің төмен тиімділігін және экономикалық санкциялар, геосаяси тұрақсыздық және пандемияның салдары әсер еткен рентабельділік көрсеткіштеріндегі ерекшеліктерді түсіндіретін бірқатар себептерді анықтады. Кәсіпорындардың қызметіне айтарлықтай әсер етті, бұл ет өнімдеріне сұраныстың төмендеуіне немесе шикізат ресурстарына қол жеткізуде қиындықтар туғызды [14]. Кәсіпорындар өз өнімдерінің сапасына қатысты мәселелерге тап болды, бұл тұтынушылардың сенімін жоғалтуға және сұраныстың төмендеуіне әкелді.

Қазіргі заманғы отандық ет нарығы - бұл ішкі өндіріске бағытталған нарық. Импорт үлесі салыстырмалы түрде аз және 2023 ж. сәтінде небәрі 648,0 мың тоннаны құрады. экспорттың көрсеткіштері де төмен мәндерге ие, атап айтқанда, 2020 жылы ол 609,0 мың тоннаны құрады (3-кесте).

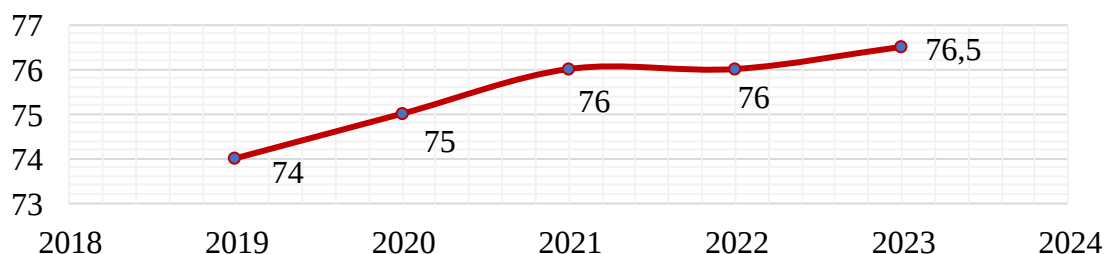


3 кесте – Қазақстандағы ет және ет өнімдері ресурстарының теңгерімі, мың тонна

Көрсеткіштер	Жылдар					Ауытқулар, %
	2019	2020	2021	2022	2023	
Ресурстар						
Қорлар	812	804	862,0	912,0	977,6	20,3
Өндіріс	9853	10319	10629,7	10866,5	11222,0	13,8
Импорт	1246	1103	879,7	771,8	648,0	-52,1
Барлығы	11911	12226	12371,4	12550,3	12847,6	0,99
Пайдалану						
Тұтыну	49	33	29,1	26,9	26,9	5,4
Шығындар	17	15	18,3	20,5	18,7	1,1
Экспорт	236	307	354,4	415,3	609,0	58,1
Жеке тұтыну	10805	11009	11057,6	11110,0	11160,8	3,2
Қорлар	804	862	912,0	977,6	1032,2	128,4
Ескерту: ҚР Ұлттық статистика бюросының деректері бойынша жасалды https://stat.gov.kz/ru						

Сарапшылардың пікірінше және біздің ойымызша, жақын арада (2-3 жыл) теңгерім өзгермейді, ішкі өндіріс экспорт пен импорт деңгейінен едәуір басым болады [15, 16].

Тұтыну шығыстарының құрылымын бағалау халық шығыстарының басым бөлігі тауарлардың азық-түлік тобына (~40%) жұмсалатынын көрсетеді, оның шамамен 10%-ы ет және ет өнімдерін сатып алуға жұмсалатын шығыстарды құрайды, бұл осы азық-түлік өнімінің жоғары тұтынушылық маңыздылығын көрсетеді. 2 суретте Қазақстанда жан басына шаққандағы ет тұтыну динамикасы көрсетілген.



2 сурет – Қазақстанда жан басына шаққандағы ет тұтыну динамикасы

Ескерту: ҚР Ұлттық статистика бюросының деректері бойынша жасалды <https://stat.gov.kz/ru>

Ресми деректерге сәйкес 2023 жылы Қазақстанда жан басына шаққандағы ет тұтыну көрсеткіші - 76,5 кг (2019 жылға қарай +0,5 кг) құрады, бұл ретте сиыр етінің үлесі 36%, ал құс етінің үлесі - 44% құрады. Бұл көрсеткіш өте жоғары және 1990 жылдан бастап максималды мәнді білдіреді.

Аталған ет өңдеу кәсіпорындарының барлығы ҚР ет өнімдері нарығында маңызды ойыншылар болып табылады. Олар елдің ішкі нарығын ет өнімдерімен қамтамасыз етеді, сонымен қатар өз өнімдерін басқа елдерге экспорттайды.

Азық-түлік қауіпсіздігін қамтамасыз ету және экспорт пен импортты талдау үшін ет өнімдерін сыртқы жеткізуден импортты алмастырудың әсерін анықтау үшін мақалада сыртқы сауда айналымының сомасы мен құрылымы қарастырылды (4-кесте).



4 кесте – Ет өнімдерінің сыртқы сауда айналымы және оның Қазақстан Республикасындағы құрылымы 2019-2023 жылдар кезеңінде

Көрсеткіштер	Жылдар					Ауытқулар, %
	2019	2020	2021	2022	2023	
Ет өнімдерінің сыртқы сауда айналымы, мың доллар						
Ет өнімдерін импорттау	132185,8	196254,8	204967,3	238595,4	237734,9	79,85
Ет өнімдерін экспорттау	35397,8	40608,2	44308,5	42750,0	128369,2	262,65
Ет өнімдерінің сыртқы сауда айналымы	167583,6	236863,0	249275,8	281345,4	366104,1	118,46
Ет өнімдерінің сыртқы сауда айналымының құрылымы (мың доллардың % бен)						
Ет өнімдерін импорттау	78,87	82,85	82,22	84,80	64,94	-17,7
Ет өнімдерін экспорттау	21,12	17,14	17,77	15,19	35,06	66,00
Ет өнімдерінің жалпы сыртқы сауда айналымы	100	100	100	100	100	0
Сыртқы сауда айналымы, тоннамен						
Ет өнімдерін импорттау	56596,8	77394,33	84929,79	94603,45	83229,19	47,05
Ет өнімдерін экспорттау	10017,70	10657,90	13114,70	10251,10	29692,70	196,4
Ет өнімдерінің сыртқы сауда айналымы		66614,50 88052,23	98044,49	104854,55	112921,89	69,51
Ет өнімдерінің сыртқы сауда айналымының құрылымы (тоннадан %-бен)						
Ет өнімдерін импорттау	84,96	87,89	86,62	90,22	73,70	-13,25
Ет өнімдерін экспорттау	15,03	12,10	13,37	9,77	26,29	74,85
Ет өнімдерінің жалпы сыртқы сауда айналымы	100	100	100	100	100	0
Ескерту: ҚР Ұлттық статистика бюросының деректері бойынша жасалды https://stat.gov.kz/ru						

4-кестеде республикада ет өнімдерінің сыртқы сауда айналымы 5 жыл ішінде 118,46%-ға өскені көрсетілген. Бұл ретте, экспорт 2,62 есе өсті және 128 369,20 мың АҚШ долларына тең., ал импорт 79,85%-ға, бұл 2023 жылы - 237 734,90 мың АҚШ долларына тең. Ет өнімдерінің сыртқы сауда айналымы құрылымында (мың АҚШ долларынан %-бен.) импорт 17,7%-ға төмендеп, 2023 жылы 64,94%, ал экспорт 35,06%. құрады, бұл импорт экспортқа қарағанда 30% - ға артық екенін көрсетеді.

Болжамдарға сәйкес, құстардың экспорты 2025-2026 жылдар аралығында шамамен 35%-ға артады және шамамен 438 мың тоннаны құрайды. Осылайша, етті өнеркәсіптік өндеудің отандық секторы, сондай-ақ салалық нарық айтарлықтай табысты дамуда, бірақ Қазақстанның АӨК-нің барлық ет өндеу саласының орнықты және бәсекелі дамуының айтарлықтай тежеуші факторы болып табылатын жүйелі сипаттағы проблемалар бар деген қорытынды жасауға болады.

Талқылау. 2030 жылға дейінгі перспективаға арналған ет және ет өнімдерінің өнеркәсіптік өндірісінің көлемі елдің Ауыл шаруашылығын және ауылдық аумақтарды дамыту, атап айтқанда мал шаруашылығы салаларын сойылатын мал мен құс



өндірісінің көзделіп отырған көлемін ескере отырып дамыту мүмкіндіктеріне сүйене отырып есептеледі.

Соңғы онжылдықта ет және ет өнімдерін өндіруді ұлғайту мақсатында АӨК ет саласының көптеген жаңа кәсіпорындары салынып, жұмыс істеп тұрған кәсіпорындары қайта жаңартылды. Техникалық база өндірісті үнемі жаңартып отырды. Сонымен қатар, ет өнімдерінің ассортименті айтарлықтай өсті, жаңа желілер пайда болды. Сапалы ет өнімдерін өндіру шикізатты өндеудің кешенді және қалдықсыз технологияларын жетілдіруге, шикізат, энергетика және еңбек шығындарын азайтуға байланысты. Ет өнімдері үшін шикізатты ақылға қонымды жұмсау технологияларын қолдануға және импорттық жеткізушілерден бас тарту арқылы отандық өндірушінің бәсекеге қабілеттілігін арттыруға сүйене отырып, мұның бәрі отандық өндірушілерге өндірістің жоғары өсуін қамтамасыз етуге мүмкіндік береді.

АӨК ет саласы кәсіпорындарының алдында бәсекеге қабілетті сапалы ет өнімдерін өндіруді қамтамасыз етудің кешенді міндеті тұр. Өнімнің сапасын арттыруға қабілетті жаңа технологияларды, инновацияларды енгізу қажет. Ішкі және сыртқы нарықтарға бағытталған жоғары қосылған құны бар өнімдерді (стейктер, ет медальондары және т. б.) өндіру де үлкен пайда әкелетіні сөзсіз.

АӨК ет саласын дамытудың негізгі бағыттарын айқындау үшін ұзақ мерзімді перспективада шикізат ресурстарының көрсеткіштері (тірі және сою салмағы) нақтыланды (5-кесте).

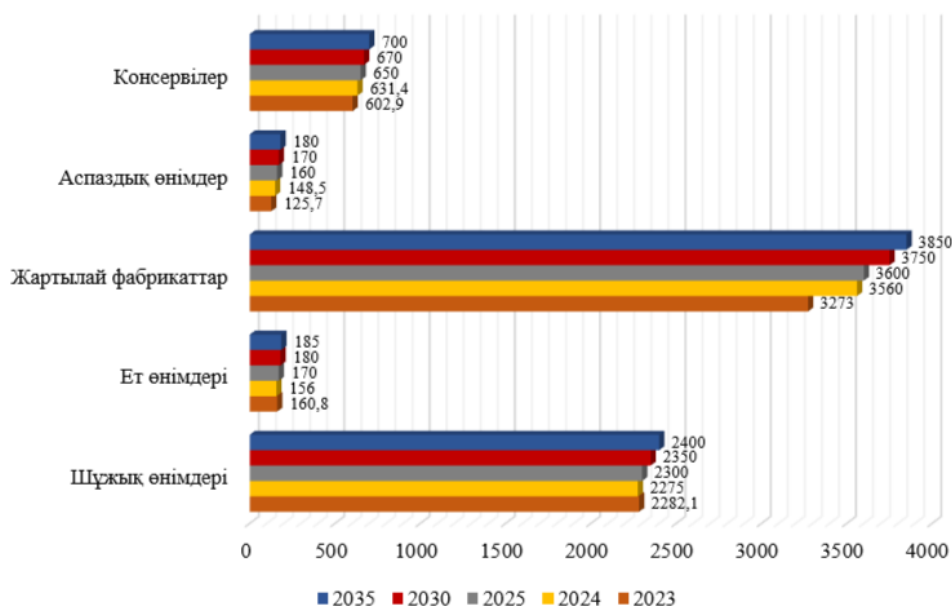
5 кесте – Өнімді мал мен ауыл шаруашылығы құсының өндіріс көлемі, мың тонна

Түрі	2024		2025		2030 прогноз		2035 прогноз	
	массасы							
	тірі	сою	тірі	сою	тірі	сою	тірі	сою
Барлығы, оның ішінде:	15163,5	10866,3	15525	11140	16135	11590	16955	12195
КСР	2827,1	1625,2	2850	1640	2900	1670	3000	1725
қой мен ешкі	5031,6	3936,8	5220	4080	5500	4300	6000	4700
шошқалар	465,1	216,8	480	225	495	230	510	240
құс	6708,7	5014,3	6840	5110	7100	5310	7300	5455
малдың басқа түрлері	131,0	73,2	135	85	140	80	145	75

2025 жылы тірі союға арналған мал мен құс өндірісі 15,5 миллион тоннадан асады және 2024 жылмен салыстырғанда 102,4% өсім көрсетеді деп күтілуде.

2035 жылға қарай өндірістің өсуі 2024 жылғы көрсеткіштер деңгейіне шамамен 12%. құрайды. КСР мен құс шаруашылығының жедел дамуы, сондай-ақ Етті мал шаруашылығы процестерін жетілдіру жөніндегі кіші бағдарламаның қабылдануы өндіріс құрылымының өзгеруіне әсер етеді. Өндірістің шамамен 80 %-ы құс еті мен сиыр етіне келеді.

3-суретте 2024 жылғы өндіріс көрсеткіштері, 2025 жылы күтілетін көрсеткіштер және 2035 жылға дейін өнеркәсіптік ет өндірісі бойынша жобаланған көрсеткіштер көрсетілген.



3 сурет – Ет өнімдерінің негізгі санаттарын өндіру (мың тонна, консервілер-муб)

Ескерту: ҚР Ұлттық статистика бюросының деректері бойынша жасалды <https://stat.gov.kz/ru/>

2025 жылдың соңына қарай сатуға бағытталатын ет және қосалқы өнімдер өндірісі 8,55 млн тоннаны құрайды. 2030 жылы көлемдер 2025 жылмен салыстырғанда 2,2%-ға өседі. 2035 жылға қарай ет өндірісінің ұлғаюы 2030 жылғы көрсеткіштерге қатысты 3,4% деңгейінде болады.

Шұжық өнімдері өндірісінің өсуі 2025 жылы 2,30 млн тоннаны, жартылай фабрикаттар - 3,60 млн тоннаны және консервілер - 650 мубты құрауы мүмкін.

2030 жылға қарай шұжық өнімдерінің көлемі 2,2%-ға, жартылай фабрикаттар - 4,2%-ға, консервілер-3,1% - ға өседі.

2035 жылға қарай шұжық өнімдерінің өндірісін арттыру 2,1 %, жартылай фабрикаттар - 2,7% және консервілер - 4,5% құрайды.

Шұжық өнімдерін өндірудің басқа ет өнімдерінің ұлғаюына қатысты төмен қарқыны қазіргі уақытта шұжық өнімдерінің нарығы жеткілікті қанық және халықтың қажеттіліктері қамтамасыз етілгендігімен байланысты болады, сондықтан барлық өзгерістер тек шығарылатын өнімнің сапасын жақсарту бағытында болады.

Ет консервілерінің өндірісі ассортиментті жетілдіру есебінен өсетін болады, сондай-ақ бірінші және екінші сияқты дайын асханалық тағамдар өндірісі одан әрі дамиды болады.

2024 және 2035 жылдарға арналған ет және ет өнімдерін өндіру құрылымын салыстыра отырып, шұжық және жартылай фабрикаттар өнімдерінің үлес салмағы азайған кезде сойылған мал мен құс етінің өңделмеген түрдегі үлес салмағының ұлғаюын атап өткен жөн.

Сонымен қатар, сала кәсіпорындары шығаратын ет өнімдері халықтың денсаулығын сақтауға және нығайтуға, балалар мен ересектердің дұрыс емес және теңгерімсіз тамақтануына байланысты аурулардың алдын алуға бағытталған салауатты тамақтану саласындағы мемлекеттік саясаттың мақсаттарына жауап беруі керек.



Агроөнеркәсіптік кешеннің ет саласы дамуының ағымдағы серпінін ескере отырып, перспективаға ет өнімдерін өндіру көлемін ұлғайту кәсіпорындардың сапалы ауыл шаруашылығы Ет шикізатымен қамтамасыз етілуімен, жұмыс істеп тұрған қайта өңдеу кәсіпорындарын жаңғырту деңгейімен, сондай-ақ тұтынушылық сұраныспен үздіксіз байланысты болады.

Ол үшін мыналарға бағытталған шараларды жүзеге асыру қажет:

- технологиялық жаңғырту бағдарламаларын әзірлеу және іске асыру, еңбек өнімділігін арттыруды, ресурс үнемдеуді және шығындарды азайтуды қамтамасыз ететін негізгі және жанама шикізатты терең өңдеуді қоса алғанда, жаңа технологияларды игеру;

- ішкі нарықтың агроазық-түлік инфрақұрылымын, оның ішінде ауыл шаруашылығы өндірушілерінен ет шикізатын (малды) сатып алу, оны қайта өңдеу, сақтау және өткізу, оның ішінде бөлшек саудаға өткізу үшін көтерме-тарату орталықтарының желісін құру есебінен жедел дамыту;

- ет өнімдерінің қауіпсіздігі мен сапасын басқарудың ұлттық жүйесін жетілдіру, олардың өмірлік циклінің барлық кезеңдерінде қадағалау жүйесінің жаңа компоненттерін пысықтау және енгізу;

- кәсіпорындарда бақылау жүйелеріне қойылатын және халықаралық ұсынымдармен үйлестірілген бірыңғай талаптарды әзірлеу;

- ет өнімдерінің қауіпсіздігін қамтамасыз ететін өзара байланысты көрсеткіштер жүйесін бекіту; өндіріс қарқынының өсуін, инвестициялар тартуды және инновацияларды енгізуді ынталандыратын салааралық экономикалық қатынастарды оңтайландыру;

- ет өнімдерін өндіру және өткізу саласында интеграция мен кооперацияны дамытуды ынталандыру.

Ет өнеркәсібінде барлық өңірлердің халқын жоғары сапалы ет өнімдерімен уақтылы және оңтайлы жабдықтау деңгейіне жағдай жасау үшін ел аумағы бойынша өндірістік қуаттарды біркелкі және ұтымды орналастыру мәселесін шешу қажет.

Қорытынды. Қазақстанда ет өнеркәсібін одан әрі дамыту үшін осы құбылыстарды толыққанды жүйелі бағалау қажет және Ет өнеркәсібі оң дамып келе жатқанын атап өтуге болады, бірақ бұл әсіресе қарқынды емес, бұл ет өнімдерінің экспортына, импортына және импортын алмастыруға әсер етеді, қорытынды жасауға болады. Ет өнеркәсібінің көптеген кәсіпорындарында өнімдердің кең ассортименті бар, олардың шамадан тыс қанықтылығы тауарлардың бір-бірімен бәсекеге түсуіне байланысты жалпы пайданың төмендеуіне әкеледі. Ісінген ассортимент портфелінің теріс факторлары: қойма қорлары мен қаптаманың өсуі; сапаның тұрақсыздығы; жүктелмеген ауысымдардың жиі ауысуымен байланысты өнім бірлігінің жоғары құны.

Жалпы, Қазақстанда ет өнімдерінің экспорты оң серпінге ие, ет өнімдерінің кейбір түрлерінің экспорты азайып келеді. 2019 жылмен салыстырғанда 2023 жылы ҚР-ға өнім экспортының өсуі бірнеше факторларға, соның ішінде: Ауыл шаруашылығын мемлекеттік қолдау нәтижесінде ҚР-да өнім өндірісінің ұлғаюына; Орталық Азия, Өзбекстан, Таяу Шығыс және Қытай тарапынан өнімге сұраныстың артуына; қазақстандық ет өнімдерінің сапасы мен ассортиментінің жақсаруына байланысты; өнімнің қауіпсіздігін арттыру, экспорттық инфрақұрылымды дамыту және экспортты әртараптандыру жөніндегі жұмысты жалғастыру қажет.

Жағымсыз тұстардың ішінде мыналарды атап өткен жөн: тұтыну нарығының теңгерімсіздігі мен құбылмалылығының, сондай-ақ баға диспаритетінің болуы; халықтың көпшілігі үшін олардың экономикалық қолжетімділігінің төмен деңгейін



анықтайтын сапалы ет өнімдерінің жоғары құны; шағын бизнестің кәсіпкерлік сегментінің ұйымдастырылмауы және даму деңгейінің төмендігі; жосықсыз бәсекелестіктің болуы; өндірістік қуаттардың жетіспеушілігі; материалдық-техникалық жарақтандырудың және салалық өндірістің инновациялылығы; білікті кадрлардың тапшылығы; Мемлекеттік басқарудың өңірлік және жергілікті деңгейлерінде ет өндірісі мен салалық нарықты дамытудың нақты жоспарлары мен стратегиялық мақсаттарының болмауы; ішкі және салааралық деңгейде шаруашылық жүргізуші субъектілердің интеграциялық-кооперациялық өзара іс-қимылының дамуының жеткіліксіз деңгейі; ресурстарды тұтынудың жоғары деңгейі, энергия тиімділігінің төмен көрсеткіштері және өндірістің экологиялылығының жеткіліксіз деңгейі.

Әзірленген экономикалық-математикалық модель негізінде Қазақстанның ет өнеркәсібінің ет өңдеу кәсіпорындарының тиімділігін одан әрі арттыру үшін кәсіпорындардың толық жүктелуін қамтамасыз ету үшін шикізат базасын дамыту, ет саласының барлық қатысушыларын кластерге біріктіре отырып, өнім өндіру кезінде тұтыну шығындары мен сұранысты ескеру қажет деп қорытынды жасауға болады, бұл 2027 жылға қарай ет өнімдерін шығару көлемі бойынша синергетикалық әсер береді ҚР-да-208344,784 тонна және ет өнімдерін шығарудан түскен табыс, 159577,188 млн. теңге және елдегі инвестициялардан түсетін табысты арттыру.

Әдебиет тізімі

1. «Об утверждении научно обоснованных физиологических норм потребления продуктов питания» Приказ Министра национальной экономики Республики Казахстан от 9 декабря 2016 года № 503.
2. Cattaneo A. et al. Reducing food loss and waste: five challenges for policy and research //Food policy. – 2021. – Vol. 98. – p. 101974.
3. Amicarelli V. et al. Material flow analysis and sustainability of the Italian meat industry // Journal of Pure Production. – 2021. – Vol. 299. – p. 126902.
4. Rojas-Moreno D.A. and others. Can we get high productivity combined with environmental benefits? Research of emergency economic systems of sheep meat production //Journal of Pure Production. – 2022. – Vol. 365. – p. 132722.
5. Ismail M., Al-Ansari T. Improving sustainability through resource efficiency in beef production systems using a sliding time window approach and frame estimates //Heliyon. – 2023. – Vol. 9. – No. 7.
6. da Silva B.D., Conte-Junior K.A. Prospects of cultured meat in countries with economies dependent on animal husbandry: an overview of potential problems and opportunities //Trends in food science and technology. - 2024. – p. 104551.
7. Harshaw S. et al. Challenges and opportunities to improve cycling in the poultry and egg sector: the case of France //Resources, conservation, and recycling. – 2023. – Vol. 193. – p. 106963.
8. Abbasi I.A. and others. Integrated farming system based on a circular economy for local chickens: promoting food security and sustainability // Journal of Clean Production. – 2024. – Vol. 436. – p. 140368.
9. Avast and TR, etc. Modeling approaches used for management and decision-making in the beef production sector: a systematic review //Animals. – 2024. – Vol. 14. – No. 11. – p. 1632.
10. Айбосынова Д.А., Насырова А.М., Сулейманов Р.Э. Инвестиции в мясоперерабатывающую промышленность - фактор роста конкурентоспособности аграрного сектора Казахстана // Вестник ЕНУ имени Л.Н. Гумилева. Экономическая серия. - № 1. - 2021. - С. 17-19.
11. Турысбекова Г., Айтмуханбетова Д. Развитие мясоперерабатывающей промышленности Республики Казахстан // Проблемы агробизнеса. – 2020. - №1. – С.127-134.
12. Хайруллина О.И. Анализ состояния и перспектив роста российского экспорта мяса // Продовольственная политика и безопасность. – 2023. – № 1. – С. 191–206, <https://doi.org/10.18334/ppib.10.1.117021>.
13. OECD Data ExplorerOecd. Retrieved March 01, 2024 [Электронды ресурс]. - Available at: <https://data-explorer.oecd.org/> (accessed: 14.08.2024).
14. Постановление Правительства Республики Казахстан. Об утверждении Концепции развития агропромышленного комплекса Республики Казахстан на 2021 – 2030 годы [Электронды ресурс]. - Available at: <https://adilet.zan.kz/rus/docs/> (accessed: 12.07.2024).



15. Постановление Правительства Республики Казахстан. Об утверждении национального проекта по развитию агропромышленного комплекса Республики Казахстан на 2021 - 2025 годы [Электронды ресурс]. - Available at: <https://adilet.zan.kz/rus/docs/P2100000732> (accessed: 12.07.2024).

16. Dala.kz. ТОП-7 мясоперерабатывающих компаний Казахстана [Электронды ресурс]. - Available at: <https://eldala.kz/rating/4143-top-7myasopererabatyvayushchih-kompaniy-kazahstana> (accessed: 12.07.2024).

References

1. *Ob utverzhdenii nauchno obosnovannyh fiziologicheskikh norm potreblenija produktov pitaniya* [On the approval of scientifically based physiological norms of food consumption]. Prikaz Ministra nacional'noj jekonomiki Respubliki Kazahstan ot 9 dekabrja 2016 goda № 503 (in Russian).

2. Cattaneo A. et al. Reducing food loss and waste: five challenges for policy and research. *Food policy*, 2021, 98, p. 101974.

3. Amicarelli V. et al. Material flow analysis and sustainability of the Italian meat industry. *Journal of Pure Production*, 2021, 299, pp. 126902.

4. Rojas-Moreno D.A. and others. Can we get high productivity combined with environmental benefits? Research of emergency economic systems of sheep meat production. *Journal of Pure Production*, 2022, 365, p. 132722.

5. Ismail M., Al-Ansari T. Improving sustainability through resource efficiency in beef production systems using a sliding time window approach and frame estimates. *Heliyon*, 2023, 9, 7.

6. da Silva B.D., Conte-Junior K.A. Prospects of cultured meat in countries with economies dependent on animal husbandry: an overview of potential problems and opportunities. *Trends in food science and technology*, 2024, pp. 104551.

7. Harshaw S. et al. Challenges and opportunities to improve cycling in the poultry and egg sector: the case of France. *Resources, conservation, and recycling*, 2023, 193, pp. 106963.

8. Abbasi I.A. and others. Integrated farming system based on a circular economy for local chickens: promoting food security and sustainability. *Journal of Clean Production*, 2024, 436, pp. 140368.

9. Avast and TR, etc. Modeling approaches used for management and decision-making in the beef production sector: a systematic review. *Animals*, 2024, 14(11), pp. 1632.

10. Ajbosynova D.A., Nasyrova A.M., Sulejmanov R.Je. Investicii v mjasopererabatyvajushhuju promyshlennost' – faktor rosta konkurentosposobnosti agrarnogo sektora Kazahstana [Investments in the meat processing industry are a factor in the growth of competitiveness of the agricultural sector in Kazakhstan]. *Vestnik ENU imeni L.N. Gumileva. Jekonomicheskaja serija*, 2021, 1, ss. 17-19 (in Russian).

11. Turyzbekova G., Ajtmuhanbetova D. Razvitie mjasopererabatyvajushhej promyshlennosti Respubliki Kazahstan [Development of the meat processing industry of the Republic of Kazakhstan]. *Problemy agrorynka*, 2020, 1, ss.127-134 (in Russian)

12. Hajrullina O.I. Analiz sostojaniya i perspektiv rosta rossijskogo jeksporta mjasa [Analysis of the state and growth prospects of Russian meat exports]. *Prodovol'stvennaja politika i bezopasnost'*, 2023, № 1, pp. 191–206. doi: 10.18334/ppib.10.1.117021 (in Russian)

13. OECD Data ExplorerOecd. Retrieved March 01, 2024. Available at: <https://data-explorer.oecd.org> (accessed: 14.08.2024).

14. Postanovlenie Pravitel'stva Respubliki Kazahstan. *Ob utverzhdenii Konceptii razvitija agropromyshlennogo kompleksa Respubliki Kazahstan na 2021 – 2030 gody* [Resolution of the Government of the Republic of Kazakhstan On approval of the Concept of development of the agro-industrial complex of the Republic of Kazakhstan for 2021-2030. Available at: <https://adilet.zan.kz/rus/docs/> (accessed: 12.07.2024) (in Russian).

15. Postanovlenie Pravitel'stva Respubliki Kazahstan. *Ob utverzhdenii nacional'nogo proekta po razvitiju agropromyshlennogo kompleksa Respubliki Kazahstan na 2021 - 2025 gody* [Resolution of the Government of the Republic of Kazakhstan On approval of the National project for the development of the agro-industrial complex of the Republic of Kazakhstan for 2021-2025]. Available at: <https://adilet.zan.kz/rus/docs/P2100000732> (accessed: 12.07.2024) (in Russian).

16. Dala.kz. TOP-7 mjasopererabatyvajushhih kompanij Kazahstana [TOP 7 meat processing companies in Kazakhstan]. Available at: <https://eldala.kz/rating/4143-top-7myasopererabatyvayushchih-kompaniy-kazahstana>(accessed: 12.07.2024) (in Russian).



ИССЛЕДОВАНИЕ ЭКОНОМИЧЕСКИХ ФАКТОРОВ ЭФФЕКТИВНОГО ФУНКЦИОНИРОВАНИЯ КАЗАХСТАНСКИХ МЯСОПЕРЕРАБАТЫВАЮЩИХ ПРЕДПРИЯТИЙ

**А.Т. Мергенбаева¹, А.Е. Наурызбекова², Н.Т. Кальбаева^{1*},
А.А. Садыкбекова³, Ш.А. Карабаева¹**

¹Южно-Казахстанский исследовательский университет им.М.Ауэзова, Шымкент, Казахстан

² Университет имени Ж.А.Ташенова, Шымкент, Казахстан

³Шымкентский университет, Шымкент, Казахстан

Резюме. Мясоперерабатывающие предприятия играют критическую роль в обеспечении населения мясной продукцией, их эффективная работа напрямую влияет на доступность и качество мясных товаров для потребителей. В связи с чем, актуализация нашего исследования определяется необходимостью обоснования, расширения и уточнения теоретико-методологических аспектов, а также разработка прикладных решений, с целью обеспечения устойчивого, экономически эффективного и конкурентоспособного развития отечественных мясоперерабатывающих предприятий на основе реализации современных методов и комплексных подходов в управлении. Все это, в конечном итоге, определяет концептуальную направленность, научную целесообразность, логическую конструкцию построения и структуру изложения нашего исследования.

Ключевые слова: мясоперерабатывающие предприятия, мясная продукция, индекс, производственные факторы, оценка экономической эффективности.

RESEARCH OF ECONOMIC FACTORS OF EFFECTIVE FUNCTIONING OF KAZAKHSTANI MEAT PROCESSING ENTERPRISES

**A.T. Mergenbayeva¹, A.E. Nauryzbekova², N.T. Kalbayeva^{1*},
A.A. Sadykbekova³, Sh.A. Karabayeva¹**

¹M.Auezov South Kazakhstan Research University, Shymkent, Kazakhstan

²Zh.A.Tashenev University, Shymkent, Kazakhstan

³Shymkent University, Shymkent, Kazakhstan

Summary. Meat processing enterprises play a critical role in providing meat products to the population, and their effective operation directly affects the availability and quality of meat products for consumers. In this regard, the actualization of our research is determined by the need to substantiate, expand and clarify theoretical and methodological aspects, as well as the development of applied solutions in order to ensure sustainable, cost-effective and competitive development of domestic meat processing enterprises based on the implementation of modern methods and integrated management approaches. All this ultimately determines the conceptual orientation, scientific expediency, logical construction and structure of the presentation of our research.

Keywords: meat processing enterprises, meat products, index, production factors, economic efficiency assessment.

Авторлар туралы ақпарат:

Мергенбаева Азиза Тоймахамбетовна - э.ғ.к, доцент, М. Әуезов ат. Оңтүстік Қазақстан Зерттеу университетінің «Экономикалық теория» кафедрасының меңгерушісі, Шымкент, Қазақстан, e-mail: Aziza.mer.69@mail.ru

Наурызбекова Альмара Еркиновна – «Экономика және басқару» кафедрасының э.ғ.к., аға оқытушы, Ж.А.Ташенев атындағы университет, Шымкент, Қазақстан, e-mail: almaran@list.ru

Кальбаева Нурсулу Танатовна* - М. Әуезов ат. Оңтүстік Қазақстан Зерттеу университетінің «8D04140 «Қаржы» ББ докторанты, Шымкент, Қазақстан, e-mail: nur.tan73@mail.ru

Садыкбекова Айжарқын Әбдіразаққызы - э.ғ.к., Шымкент университетінің «Экономика және жаратылыстану» кафедрасының доценті, Шымкент, Қазақстан, e-mail: saijarkyn@mail.ru



Карабаева Шынар Ауезхановна – М. Ауезов ат. Оңтүстік Қазақстан Зерттеу университетінің «Менеджмент және маркетинг» кафедрасының аға оқытушысы, Шымкент, Қазақстан, e-mail: shynarshym@mail.ru

Информация об авторах:

Мергенбаева Азиза Тоймахамбетовна - к.э.н., доцент, зав.кафедрой «Экономическая теория» Южно-Казахстанского исследовательского университета им.М.Ауэзова, Шымкент, Казахстан, e-mail: Aziza.mer.69@mail.ru

Наурызбекова Альмара Еркиновна - к.э.н., старший преподаватель кафедры «Экономики и управление» Университета им.Ж.А.Ташенева, Шымкент, Казахстан, e-mail: almaran@list.ru

Кальбаева Нурсулу Танатовна* - докторант ОП 8D04140 «Финансы» Южно-Казахстанского исследовательского университета им.М.Ауэзова, Шымкент, Казахстан, e-mail: nur.tan73@mail.ru

Садыкбекова Айжаркын Абдразаковна – к.э.н., доцент кафедры «Экономика и естествознание» Шымкентского университета, Шымкент, Казахстан, e-mail: saijarkyn@mail.ru

Карабаева Шынар Ауезхановна – Ст.преподаватель кафедры «Менеджмент и маркетинг» Южно-Казахстанского исследовательского университета им.М.Ауэзова, Шымкент, Казахстан, e-mail: shynarshym@mail.ru

Information about the authors:

Aziza Mergenbayeva - associate professor, head of the Department «Economic theory» of the M.Auezov South Kazakhstan Research University, Shymkent, Kazakhstan, e-mail: Aziza.mer.69@mail.ru

Almara Nauryzbekova - c.e.s., Senior Lecturer of the Department «Economics and management» of the Zh.A.Tashenev University, Shymkent, Kazakhstan, e-mail: almaran@list.ru

Nursulu Kalbayeva* - doctoral student EP 8D04140-«Finance» of the M.Auezov South Kazakhstan Research University, Shymkent, Republic of Kazakhstan, e-mail: nur.tan73@mail.ru

Aizharkyn Sadykbekova– Candidate of Economics, Associate Professor of the Department of «Economics and Natural Sciences» of Shymkent University, Shymkent, Kazakhstan, e-mail: saijarkyn@mail.ru

Shynar Karabayeva - Senior lecturer of the Department of «Management and Marketing» of the M.Auezov South Kazakhstan Research University, Shymkent, Kazakhstan, e-mail: shynarshym@mail.ru

Алынды: 09.01.2025

Қарауға қабылданды: 13.02.2025

Онлайн қолжетімді: 31.03.2025



Статистика, учет и аудит, 1(96)2025. стр. 147-161
DOI: <https://www.doi.org/10.51579/1563-2415.2025.-1.11>

Economics and Management
SRSTI 066153
UDK 353.5

ON THE APPLICATION OF CRITERIA OF MANAGERIAL ACTIVITY OF RURAL AKIMS OF THE REPUBLIC OF KAZAKHSTAN: RESEARCH AND EVALUATION

M. Saiymova^{1*}, R. Yesbergen², Ye. Stavbunik³, O. Zhidkoblinova³, G. Bermukhamedova⁴

¹Aktobe Regional University named after K. Zhubanov, Aktobe, Kazakhstan

²Academy of Public Administration under the President of the Republic of Kazakhstan, Aktobe, Kazakhstan,

³Karaganda University of Kazpotreboysuz, Karaganda, Kazakhstan

⁴Caspian University of Technology and Engineering named after Sh. Yessenov, Aktau, Kazakhstan

*Corresponding author e-mail: msaiymova@zhubanov.edu.kz

Annotation. The primary objective of this study is to analyze and enhance the management efficiency of rural akims by examining their role as top managers, assessing the impact of individual work plans (IWP) and methodological requirements on strategic goals, and identifying key organizational, leadership, and motivational factors that influence local governance. The study also aims to develop effective recommendations for improving rural administration through better incentive mechanisms, leadership development, and increased public engagement in decision-making processes. This article aims to scientifically examine the need to strengthen the managerial potential of rural akims in the Republic of Kazakhstan. Based on research conducted in the rural districts of the Aktobe region, the study seeks to comprehensively analyze the management practices of rural akims and develop concrete recommendations to improve their operational efficiency. Akims of rural districts are responsible for improving the level of employment of the rural population of Kazakhstan, the quality of life, the availability of social services, rural infrastructure. In Kazakhstan, the institution of election of village akims was introduced through direct voting of the general population, and the introduction of independent village budgets expanded the powers of village akims. In the process of writing the article, an empirical method was applied, including a specialized survey in addition to observation, interviews, focus group discussions, analysis, systematization, and generalization methods conducted during seminar-training sessions. In determining the effectiveness of the activities of rural akims, a number of problems and ways to solve them were identified using the methods of facilitation and brainstorming of training. As the results of the study, the problems identified during the training of rural akims at courses, seminars in the Aktobe region branch and solutions identified by various methods are given.

Keywords: public service, regional standard, rural infrastructure, rural akim, competencies, project management, efficiency.

Main provisions. The article presents the results of a comprehensive assessment study on improving the effectiveness of the management organization of rural akims in Kazakhstan. Based on empirical research conducted in the Aktobe region, the main issues of local governance were identified, including organizational, leadership and motivational factors based on regulatory documents. The study shows the impact of individual work plans and methodological guidelines on the achievement of strategic goals by rural akims. Practical

Cite this article as: Saiymova M., Yesbergen R., Stavbunik Ye., Zhidkoblinova O., Bermukhamedova G. On the application of criteria of managerial activity of rural akims of the Republic of Kazakhstan: research and evaluation. *Statistics, accounting and audit*. 2025, 1(96), 147-161. DOI: <https://www.doi.org/10.51579/1563-2415.2025.-1.11>



recommendations are developed to strengthen the management capacity based on democratic principles through the development of leadership skills, incentive mechanisms and increased public participation. The conclusions are intended to support ongoing reforms to decentralize and improve rural governance.

Introduction. The relevance of this study is determined by the growing importance of local self-government as a key element in the development of a democratic state and the need to strengthen the managerial potential of rural akims in Kazakhstan. The modernization of public administration, decentralization of power, and the introduction of direct elections for rural akims require not only institutional changes but also a qualitative improvement in the management competencies of local leaders. Despite ongoing reforms, there are a number of problematic issues: insufficient managerial and leadership skills of akims, weak public engagement, low financial autonomy of rural territories, and the formal nature of individual work plans (IWP) that do not fully reflect the real strategic priorities and potentials of rural districts.

One of the pressing problems is the weak correlation between the existing evaluation system of akims' performance and real socio-economic results. Additionally, the lack of developed soft skills and modern management tools among akims limits their ability to attract investments, effectively communicate with the population, and build strategic visions for the development of rural areas.

In this context, the study focuses on the following research questions: 1) What is the impact of managerial culture and leadership qualities on the performance and effectiveness of rural akims? 2) How does the current system of individual work plans (IWP) influence the strategic management and accountability of rural akims? 3) What are the key organizational and motivational factors that affect the efficiency of rural self-government in Kazakhstan? 4) How can public engagement and feedback mechanisms be enhanced to improve the performance evaluation system for rural akims?

The article under preparation examines two major hypotheses. Hypothesis 1: The impact of managerial culture and leadership qualities on the effectiveness of local self-government. The higher the level of organizational and managerial culture, the presence of leadership qualities among akims, and the development of soft skills, the higher the efficiency of local self-government. This is reflected in increased social well-being of the population, improved interaction with citizens, and greater investment attraction in rural districts. Hypothesis 2: The impact of the Individual Work Plan (IWP) on managerial efficiency. The development and implementation of an Individual Work Plan (IWP) for rural akims contribute to enhancing their managerial efficiency by improving activity planning, increasing personal accountability, and strengthening strategic vision.

One of the key challenges in developing a democratic New Kazakhstan is the advancement of local self-government. The socio-economic modernization of Kazakh society requires significant improvements in public administration [1-8]. Decentralizing power is crucial for Kazakhstan to join the world's thirty most developed countries. Labor is generally considered voluntary under the Constitution. Civil service labor relations are governed by special legislation that outlines the rights, responsibilities, and conditions for civil servants, including recruitment and career advancement [9].

In Kazakhstan, civil service labor relations are established through a labor contract between the state body and the candidate. The civil service is characterized by professionalism, openness, and a commitment to societal interests. The legal framework supports career growth and skill development for civil servants [10]. The main features of the



Kazakhstani civil service are responsibility to society, as well as a clear distinction between civil servants and public services. Career-oriented employees are encouraged to work productively [11].

Local self-government is a management system carried out through elected bodies and involves the independent use of resources within the limits established by law. According to international practice, the components of an effective system include elected rural akims (mayors), active citizen participation, an independent budget, and stable communication between local and higher authorities [12]. In Kazakhstan, the election of village akims is aimed at developing villages, solving local problems, increasing public participation, and strengthening financial independence [13].

The introduction of direct elections for rural akims is expected to boost rural socio-economic development. Open competition will help select capable leaders, while elected officials will be motivated to fulfill promises, engage with the community, and attract investment. The effectiveness of akims will be measured by subsequent electoral support, offering successful leaders better chances in future elections.

Methodology. The idea for this article originated from an office experiment, which became the foundation for the research. Drawing on methods used in the project office, a survey was conducted among 101 rural district akims to assess their professional performance.

Two research team members developed the questionnaire, refining it based on secondary data and standard evaluation rules to focus on the motivation and management challenges faced by akims. The survey consisted of eight questions, organized and distributed by one of the co-authors.

The study assessed the effectiveness of akims' activities using two main dimensions: economic and social effectiveness. According to the official methodology for evaluating administrative civil servants (category E-R-1, "B" corps), akims' performance is measured using a system of basic, incentive, and penalty points. The individual work plan (IWP), approved by the district akim, defines these indicators. However, the research tested the hypothesis that IWPs are often formal documents disconnected from the actual conditions and capabilities of rural districts.

Collected data were analyzed using correlation, regression, and variance (ANOVA) methods. The findings revealed weak statistical relationships between IWPs, the gap between methodological requirements and strategic goals, and actual akim performance. This suggests that other factors likely influence management effectiveness.

Additionally, a comparative analysis of international practices in local government performance evaluation was conducted. Legal, regulatory documents and scholarly literature were also reviewed to support the analysis.

Results. Direct election of village akims contributes to the socio-economic development of the village, as this process allows to identify professional leaders who are familiar with the local situation. In addition, elected akims are interested in fulfilling their promises and investing in the village and working closely with the population [14].

The effective functioning of local executive bodies and the quality of work of civil servants depend on their professional qualifications, their proper application and development, as well as on the responsibility of employees and the support of management [15].

Kazakhstan's legislation plays a key role in regulating labour relations in the civil service [16]. It determines the rights and obligations of civil servants, the procedure and conditions of their employment, labour contract, career advancement, as well as regulates



dismissal procedures and the resolution of labour conflicts. Here are some of the main aspects of the role of legislation in regulating labour relations in the civil service in Kazakhstan:

1. Law on Civil Service: In Kazakhstan, the law sets out requirements for the qualifications and competence of candidates, rules for termination of labour contracts, procedures for appointment and approval of civil servants to various positions, etc [17].

2. The Labour Code of the Republic of Kazakhstan also applies to civil servants, except for certain provisions specified by special laws. It regulates employees' rights and responsibilities, procedures for remuneration, working hours, leave, and conditions for terminating employment contracts [18].

3. A wide range of legal documents and guidelines define various areas of the civil service, such as employee performance evaluation, standards of ethical conduct, and training procedures. Overall, the legislative system of Kazakhstan is very important for the management and regulation of labor relations in the civil service [19].

Thus, it ensures stability, transparency and legality in relations between state bodies and civil servants, and promotes professionalism and efficiency of state bodies in the performance of their functions. There are several laws and regulations in Kazakhstan that regulate relations between state bodies and state employees. Some of the most important laws and regulations are listed below:

Law of the Republic of Kazakhstan "On Public Service": This law regulates the specifics of the state civil service, which includes officials working in the executive branch of government, as well as in certain other bodies and institutions;

Code of Ethics for Civil Servants of the Republic of Kazakhstan: defines the rules and procedure for bringing civil servants to disciplinary and official responsibility for violation of legislation, professional incompetence and other misdemeanours [16].

Thus, listed are some of the main laws and regulations governing relations between state bodies and civil servants in Kazakhstan.

Currently, the evaluation of the effectiveness of akims and all civil servants is institutionally structured around the following five key areas:

Evaluation of government bodies includes key areas:

- Strategic goals achievement – assessing planning quality and implementation of strategic plans and regional programs;
- Budget management – evaluating the efficient use of budget funds;
- Public service delivery – measuring citizens' access to quality, including digital, services;
- Human resource management – assessing efforts to develop civil service personnel;
- IT application – analyzing the use of information systems and process optimization.

The effectiveness of this process depends on clearly defined, measurable objectives aligned with strategic goals, with each civil servant understanding their role in achieving them.

The effectiveness of this evaluation process directly depends on clear formulation, measurability, and specificity of the set objectives, as well as their alignment with the organization's strategic goals. Under this approach, each civil servant must clearly understand their role and responsibility in achieving the organization's strategic indicators.

To conduct the evaluation, various sources are used, including:

- Government agency reports on work performed during the reporting period, statistical data, audit results, conclusions of independent experts, information from non-governmental organizations and public associations.



- This diverse data collection approach allows for a broader and more objective assessment of performance.

- The primary tool for creating equal living conditions in rural areas is the development and legislative formalization of social standards for living and life support across the country. These standards serve as the basis for the strategic development of rural areas and for justifying budget expenditures at all levels.

In 2019, the Ministry of National Economy developed and approved a system of regional standards. It defines the minimum number of essential facilities and services necessary for a comfortable life for the population. For cities, 51 facilities and services were identified; for district centers, 32; for reference villages, 24; and for other villages, 12. As of January 1, 2023, the gasification level in the Aktope region was 92.7%.

As of December 1, 2022, the population of Kazakhstan was 19,741,283 people, of which 38.2%, or 7,532,682 people, lived in rural areas. In the Aktope region, the population was 927.1 thousand people, of which 29% were rural residents [20].

In the Aktope region, as of February 1, 2023, the number of akims of rural districts was 134 people, of whom 10 were women (Figure 1, Figure 2).

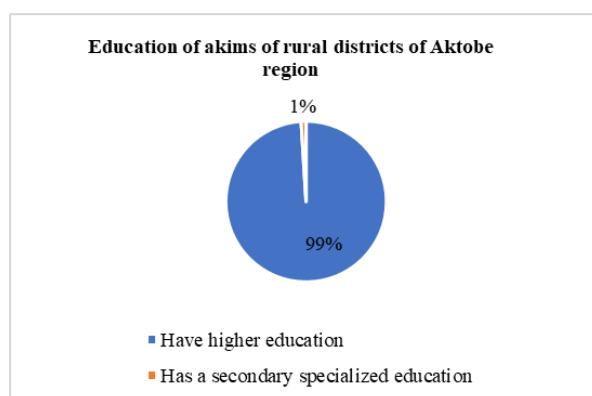


Figure 1 - Education of akims of rural districts of Aktope region

In 2022, by order of the Project Office of the Aktope region, 57 akims of cities and rural districts in the region were qualified according to the ST RK ISO 21500-2014 "Project Management" standard, of which 47 (82.4%) successfully passed certification and received the "Project Manager" category.

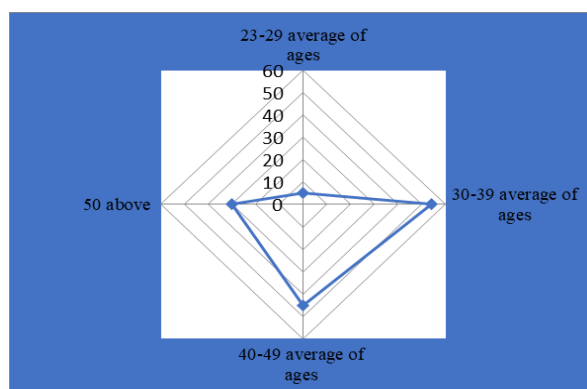


Figure 2 - Age of akims of rural districts of Aktope region



The development of project management skills among rural akims contributes to the effective implementation of projects at both the national and regional levels in their respective areas. In particular, under the "Auyl – El Besigi" project, from 2019 to 2021, 77 projects related to the construction and repair of roads and social infrastructure were implemented in 32 villages with a total population of 145.8 thousand people, amounting to 9.2 billion tenge. In 2022, a total of 70 projects were implemented in 36 villages, with 41 projects fully completed, at a total cost of 8.9 billion tenge.

The effectiveness of rural akims' work is assessed not only by the number of completed projects but also by the high quality of their implementation. They have mastered the tools used in project initiation, planning, and execution management (control and monitoring). In other words, having specific knowledge in the field of Project Management-including time management, quality control, communication, procurement, stakeholder engagement, and resource management-has contributed to the successful implementation and adoption of projects.

Alongside the rural district akim, the local community is intended to play an important role in managing the fourth-level budget. However, community involvement remains limited, with little active participation in self-governance. Local gatherings and meetings are not yet strong institutions that can meaningfully impact decision-making in local governance. Moreover, despite low citizen engagement, the performance of rural akims is assessed using general indicators, without accounting for the unique aspects of their work.

H2. According to the approved Standard Methodology, the performance of rural district akims, who are administrative civil servants of the "B" corps in the E-R-1 category, is assessed as follows: the district akim, as their direct supervisor, defines and approves key performance indicators, based on which the individual work plan of the civil servant is developed. To assess the effectiveness of this evaluation document, a survey was conducted among rural akims.

Table 1 - Survey Questions

№	Content of the Survey Questions
1.	Do you think that the development of an Individual Work Plan (IWP) for rural district akims contributes to improving their professional efficiency?
2.	How clearly and realistically do the activities outlined in the Individual Work Plan (IWP) align with the functional responsibilities of the rural district akim?
3.	How do you assess the objectivity of the current methodology for evaluating the performance of official duties, based on a system of basic, incentive, and penalty points, in reflecting your professional activities?
4.	Do you consider the system of distributing incentive points on a five-level scale for various types of activities to be fair?
5.	In your opinion, how effective is the use of an evaluation sheet for aligning the final assessment of job performance?
6.	What is the extent of the gap between the realism of methodological requirements and strategic goals, considering the potential of your rural district? Please rate on a scale from 1 to 5, where: 1 – No noticeable gap, 2 – Insignificant gap, 3 – Moderately noticeable gap, 4 – Significant gap, 5 – Very significant gap
7.	What final rating did you receive last year based on the results of quarterly assessments?
8.	What final annual rating did you receive based on the results of your work?

The hypothesis of the survey suggests that it is impossible to fully capture effectiveness in evaluating the work of rural akims. In particular, the individual work plan is



strictly dependent on the work plans of ministries, regional, and district administrations. The study aims to test the assumption that completing the individual work plan is practically unfeasible.

A survey consisting of 8 questions was developed, with 101 rural akims participating anonymously (Table 1).

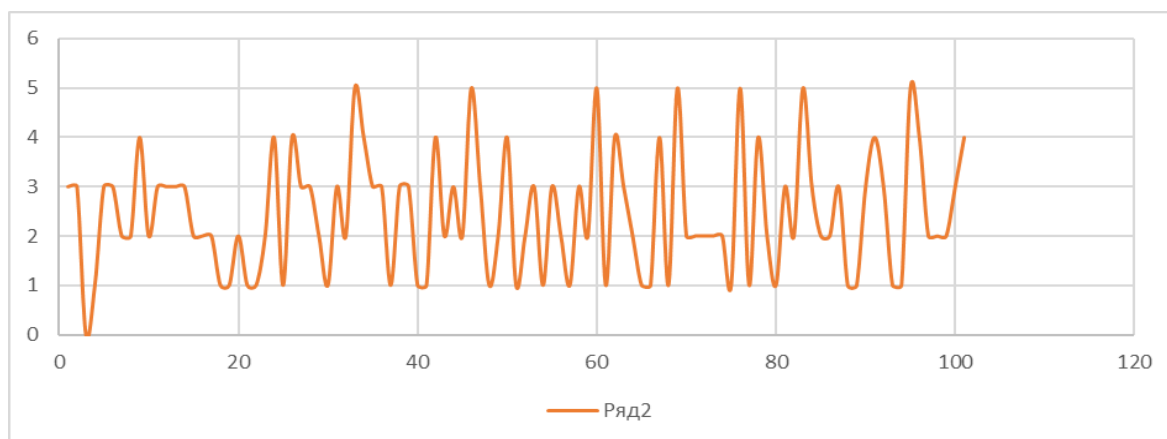


Figure 3 - "What is the extent of the gap between the realism of methodological requirements and strategic goals considering the potential of your rural district?"

Graph Figure 3 "What is the extent of the gap between the realism of methodological requirements and strategic goals considering the potential of your rural district?" Let's analyze the graph. The graph is a line chart that illustrates fluctuations in respondents' answers to the given question. X-axis (horizontal) represents the number of respondents (up to 101 responses). Y-axis (vertical) reflects the perceived gap level, likely on a 5-point scale, where: 1 – No noticeable gap, 2 – Insignificant gap, 3 – Moderately noticeable gap, 4 – Significant gap, 5 – Very significant gap.

The conclusion that follows from this high variability in responses. The data on the graph shows significant fluctuations, indicating differences in how respondents perceive the gap.

The average gap level is between 2 and 4 points. This suggests that most respondents feel a misalignment between methodological requirements and strategic goals in their district, though not critically.

Presence of peaks (5 points) and drops (1 point). This implies that different rural districts experience varying degrees of misalignment, possibly due to differences in resources, governance, or local conditions.

Identify key factors causing the gap: For example, lack of funding, human resource potential, or inadequate methodology that does not reflect real conditions.

Conduct additional group analysis: Classify rural districts by development level, geographical location, etc., and determine where the gap is most significant.

Therefore the graph demonstrates that the gap between methodological requirements and strategic goals exists, but its perception varies among respondents. The average rating of 2–4 points suggests an uneven situation across different districts. This requires a more detailed analysis of the factors contributing to the gap and adjustments in strategic management.

Based on the proposed hypothesis, we will verify it by conducting regression, correlation, and variance (ANOVA) analysis using selected questions 1-6. 1) "Do you think



that the development of an Individual Work Plan (IWP) for rural district akims contributes to increasing their professional efficiency?"2) "What is the extent of the gap between the realism of methodological requirements and strategic goals considering the potential of your rural district?"

Table 2 - Regression Statistics

SUMMARY OUTPUT	
<i>Regression Statistics</i>	
Multiple R	0,081608889
R Square	0,006660011
Adjusted R Square	-0,013612234
Standard Error	29,49891698
Observations	101

General Model Analysis (Table 2 - Regression Statistics): Multiple R (Multiple Correlation): 0.0816 – a weak relationship between the dependent variable (evaluation of the professional efficiency of akims) and the independent variables (Individual Work Plan (IWP) and the gap between methodology and strategic goals). R Square (Coefficient of Determination): 0.00666 – the model explains only 0.67% of the variation in the dependent variable. This indicates that IWP and the gap between methodology and strategic goals barely explain differences in professional efficiency. Adjusted R Square (-0.0136): A negative value suggests that the inclusion of these predictors does not improve the predictive power of the model. Standard Error: 29.49 – a high error, indicating a large spread of actual values.

Table 3 - ANOVA (Analysis of Variance)

ANOVA					
	<i>df</i>	<i>SS</i>	<i>MS</i>	<i>F</i>	<i>Significance F</i>
Regression	2	571,761923	285,8809615	0,32852853	0,720772236
Residual	98	85278,23808	870,1861028		
Total	100	85850			

ANOVA (Analysis of Variance) (Table 3). F-statistic: 0.3285 – indicates no significant influence of the predictors on the dependent variable. Significance F (p-value for the model): 0.7208 – far above 0.05, meaning that the model as a whole is not statistically significant. This suggests that IWP and the gap between methodology and strategic goals are not significant predictors of akims' professional efficiency.

Table 4 - Regression Coefficients

	Coefficients	Standard Error	t Stat	P-value	Lower 95%	Upper 95%	Lower 95.0%	Upper 95.0%
Intercept	44,01299872	11,32462059	3,886487707	0,000185022	21,53965771	66,48633972	21,53965771	66,48633972
X Variable 1	2,25567145	8,528734773	0,264479024	0,791966254	-14,66932513	19,18066803	-14,66932513	19,18066803
X Variable 2	1,80682151	2,443216988	0,7395256	0,46135569	-3,041663087	6,655306107	-3,041663087	6,655306107

**Table 5** - Evaluation of Regression Coefficients

Variable	Coefficient	P-value	Significance
Intercept (Constant)	44.01	0.00018	Significant ($p < 0.05$)
X Variable 1 (IWP and akims' efficiency)	2.26	0.7919	Not significant ($p > 0.05$)
X Variable 2 (Gap between methodology and strategic goals)	1.81	0.4613	Not significant ($p > 0.05$)

The constant (44.01) is statistically significant, meaning that the average efficiency score of akims, regardless of the selected factors, is 44 points. X1 (IWP): Coefficient 2.26, but p -value = 0.7919, which is above 0.05. This means that IWP has no statistically significant impact on the professional efficiency of akims. X2 (Gap between methodology and strategic goals): Coefficient 1.81, but p -value = 0.4613, also above 0.05. This confirms that the gap between methodology and strategic goals does not significantly influence akims' efficiency.

Confidence Intervals: X1 (IWP): Ranges from -14.67 to 19.18, including zero, confirming its insignificance. X2 (Gap): Ranges from -3.04 to 6.65, also including zero, confirming its insignificance.

Table 6 – Correlation Matrix

	Column 1	Column 2	Column 3
Column 1	1		
Column 2	0,033415334	1	
Column 3	0,077142709	0,089374523	1

Correlation Matrix (Table 6): the correlation between X1 (IWP) and X2 (Gap between methodology and strategic goals) is 0.0334, indicating a very weak relationship; the correlation between the dependent variable (akims' professional efficiency) and independent variables (X1 and X2) is also very low, confirming the weak influence of these factors.

Conclusions and Interpretation. Based on the results of a survey conducted among 101 rural district akims and subsequent statistical analysis (including regression, correlation, and variance analysis), the relationships between individual work plans (IWP), the gap between methodological requirements and strategic goals, and actual managerial efficiency were found to be statistically insignificant.

The following conclusions can be drawn: the relationship between the presence and quality of IWPs and the managerial efficiency of akims was weak (p -value = 0.7919). This indicates that IWPs are often formal documents, not used as strategic management tools, and have little direct impact on final work outcomes. Akims tend to perceive these plans as reporting documents rather than real mechanisms for planning and control. The gap between methodological requirements and strategic goals also showed no significant influence on efficiency (p -value = 0.4613). This suggests that, although akims recognize the existence of such gaps, they either adapt to these conditions or compensate for discrepancies using other managerial tools, such as personal competencies, support from regional and district leadership, or informal mechanisms of interaction with local communities.

The overall determination coefficient ($R^2 = 0.00666$) demonstrates that the selected parameters explain less than 1% of the variation in efficiency scores, highlighting the need to broaden the scope of factors under study.



Reasons for statistical insignificance of the identified relationships include: the formal nature of plans and reporting: IWPs are often developed based on standard templates and do not reflect the real problems and needs of specific rural districts. Limited authority and resources: Even with well-crafted plans, akims often cannot implement them due to a lack of budgetary resources, human capital, or centralized policy restrictions. The effectiveness of the village akim's activities is significantly affected by factors not included in the model, such as the village's infrastructure, socio-economic status, and proximity to production. Other factors that may significantly influence the effectiveness of rural akims include several important elements. First, leadership qualities and soft skills play a critical role. The ability to negotiate, attract external funding, motivate teams, and communicate effectively with the local population helps akims implement initiatives and maintain trust. Second, active community participation is essential. Involving citizens in decision-making processes improves transparency and accountability, fostering stronger local governance. Third, support from regional and district leadership — through political backing and mentorship — enhances an akim's ability to overcome administrative challenges. Fourth, continuous professional development and experience exchange, including training programs and project participation, contribute to building modern managerial competencies. Finally, flexible and sufficient funding allows akims to carry out strategic projects and respond to unforeseen issues quickly.

Based on this study, it is recommended to identify other influencing factors such as resource availability, human capital, and public involvement. Future research may consider non-linear relationships and employ cluster analysis. Expanding the sample size would also help verify the findings.

In the Aktobe region, brainstorming and facilitation sessions on rural akims' effectiveness resulted in practical proposals: improving communication skills, establishing public councils, ensuring budget justification abilities, and adjusting projects based on geographical and climatic conditions. Special focus should be given to regions lacking industrial production, such as Kobda and Martuk, where agriculture dominates and additional financial support is needed. In industrial districts, environmental concerns require budget allocations for development. Remote areas like Irgiz and Shalkar should prioritize livestock farming. Success in rural management depends on fostering innovative thinking and a new management culture.

Conclusion. Based on the conducted analysis of existing methods for assessing the effectiveness of civil servants, we propose the following recommendations for improving the evaluation system:

- Introduce a public evaluation system – Given the activity of civil society and the degree of public involvement in governmental affairs, it is necessary to introduce a third component in the evaluation of civil servants' effectiveness – a public assessment system (potentially for certain categories of officials).
- Limit the exclusive right of direct supervisors to evaluate employees – the "360-degree evaluation method" should be implemented, allowing subordinates to assess the behavioral indicators of their supervisors and colleagues. This approach would significantly reduce the risk of subjectivity in the evaluation process.
- Enhance the final assessment system – Instead of the current "completed - not completed" approach, it is recommended to introduce percentage-based evaluations that provide more detailed and nuanced feedback. The system should shift from rigid, categorical judgments toward a more advisory and supportive format, focusing on guidance and improvement.



The Relationship Between the Main Objective of the Study and the Model Results. The conducted research has identified the following findings regarding the relationship between the main objective of the study and the model results. The primary objective of the study is to enhance the management efficiency of rural akims by considering them as top managers, identifying incentive mechanisms, and developing effective recommendations. However, the results of the regression analysis indicate a weak relationship between the management efficiency of rural akims and the selected variables.

Model Findings:

- The relationship between the Individual Work Plan (IWP) and management efficiency is weak and statistically insignificant ($p = 0.7919$). This suggests that the presence or absence of an IWP does not directly impact the management efficiency of rural akims, or that other factors have a stronger influence.
- The impact of the gap between methodological requirements and strategic goals on management efficiency is also insignificant ($p = 0.4613$). This indicates that the effectiveness of rural akims is more dependent on external factors rather than their compliance with methodological requirements.
- The overall model is statistically insignificant ($p = 0.7207$), and with $R^2 = 0.00666$, the selected variables explain only 0.67% of the variation in management efficiency. This confirms that the factors considered in this study do not have a significant impact on the management efficiency of rural akims.

Key Conclusion: the two selected variables – *the Individual Work Plan (IWP) and the gap between methodological requirements and strategic goals* - are not the key determinants of the management efficiency of rural akims. This highlights the need to explore other, more influential factors affecting the work of rural akims.

The study shows that existing evaluation criteria and individual work plans do not significantly impact the management efficiency of rural akims. To improve their effectiveness, it is necessary to consider additional factors such as resource availability, leadership skills, community engagement, and external support. A comprehensive evaluation system and revised incentive mechanisms are essential for developing a modern and effective rural management model.

Literature cited

1. Е.Т. Акбаев, А.А. Абаев, А.Ж.Тиштықбаева, Е.О. Сейдіғазым. Ауылдық аумақтардың тұрақты дамуының мәні мен маңызы // Bulletin of Karaganda State University. – 2022. - № 2(106). - Б.181-196, <https://doi.org/10.31489/2022Ec2/181-196>.
2. Balpan, M.S., Patlasov, O.Yu. Efficiency of local self-government authorities and sustainability of rural territories // The Science of Person: Humanitarian Researches. – 2022. - № 16(2). - P.189-200, <https://doi.org/DOI 10.17238/issn1998-5320.2022.16.2.20>.
3. Campion, M.C., Schepker, D.J., Campion, M.A., Sanchez, J.I., Competency modeling: A theoretical and empirical examination of the strategy dissemination process // Human Resource Management. – 2020. - № 59(36). - P.291-306, <https://doi.org/10.1002/hrm.21994>
4. Чихладзе Л.Т. Компетенция органов местного самоуправления и местного управления в государствах-участниках Содружества Независимых Государств // Вестник Московского университета МВД России. - 2014. - №1. - С. 33-36.
5. Gerard, McElweea, Rob, Smithb & Peter, Somervillec. Conceptualising animation in rural communities: the Village SOS case // Entrepreneurship & Regional Development. - 2018. - № 30(1–2). - P.173–198, <https://doi.org/10.1080/08985626.2017.1401122>.
6. Лупенко Ю.А., Патыка Н.И. Стратегические направления устойчивого развития сельских территорий Украины // Проблемы агорынка. – 2022. - №1(1). - С.32-44, <https://doi.org/10.46666/2022-1.2708-9991.03>.



7. Омарова М.С., Кашук Л.И. Компетентностный подход в обучении акимов сельских округов Павлодарской области // Вестник Инновационного Евразийского университета. – 2016. - № 4(64). - С. 52-55.
8. Садырбаев Е.А. О некоторых вопросах выборности сельских акимов в Республике Казахстан // International Scientific Review. – 2018. - № 2(44). - С. 43-45.
9. Salvador-Gomez, F., Bou-Lluisar, J., Beltran-Martin, I. A multi-actor perspective on the effectiveness of human resource management implementation: an empirical analysis based on the ability-motivation-opportunity framework // The International Journal of Human Resource Management. – 2023. - № 34(20). - P.3963-4002, <https://doi.org/10.1080/09585192.2022.2163855>.
10. Сатыбалдин Ә.Ә., Тлеубердинова А.Т., Кулик К.В. Ауылдық аумақтарды дамытуды тұжырымдау // Экономика: стратегия и практика. - 2021. - №16 (3). - Б.6-21, <https://doi.org/10.51176/1997-9967-2021-3-6-21>.
11. Shaikin D.N., Omirzhan S.M. The role of the AIC in the sustainable regional development: economic assessment // Проблемы агрорынка. - 2023. - №1. – P.57-63, <https://doi.org/10.46666/2023-1.2708-9991.06>.
12. Шапиро С. А. Инновационные подходы к процессу управления персоналом организации. – Москва: Директ-Медиа, 2015. – 173 с.
13. Silam, A. Zh. & Kalenova, T.S. The concept of soft power in the domestic policy of modern Kazakhstan (elections of the rural akim) // Political space and social time: the right of power vs the power of law. – 2023. - P.277-284.
14. Туралин А.З., Туралина Ж.А. Бюджет четвертого уровня: современные реалии и перспективы развития местного самоуправления в Северо-Казахстанской области // Вестник Северо-Казахстанского Университета им. М. Козыбаева. -2019. - №4 (45). – С.153-159.
15. Трудовой кодекс Республики Казахстан. Постановление Правительства Республики Казахстан от 23 ноября 2015 года № 414-V [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <https://adilet.zan.kz/eng/docs/K1500000414> (дата обращения: 02.09.2024).
16. Moldabekov, Y., Saiymova, M., Nurgaliyeva, Y., Smagulova, A., Smagulov, F., Niyazbekova, Sh. On the Enrolment of Citizens in the Civil Service in Modern Conditions Miami // Journal of law and sustainable development. - 2023. - № 11(11). - P.15-20, <https://doi.org/10.55908/sdgs.v11i11.1553>.
17. Galiakbarova, G.G., Nurgaliyeva, Y.N., Omarova, E.B., Zharkanova, S.B., Khassenov, M.K., Ensuring Healthcare Efficiency in the Context of the Medical and Pharmaceutical Staff Regulation // Emerging Science Journal. – 2022. - №6 (6). - P.1290–1314, <https://doi.org/10.28991/ESJ-2022-06-06-05>.
18. Karibayeva, A.K., Nurgaliyeva, Y.N., Saktaganova, I.S., Bizhan, N.R., Zayed, N.M., Civil Liability for Corruption Offenses in the Kazakhstan Republic // Journal of Legal, Ethical and Regulatory Issues. – 2021. - № 24(5). - P. 1–7.
19. Sayimova, M., Dzhusibaliyeva, A., Yesbergen, R., Baimukasheva, Z., Turganbaev, M. Features of social and economic development of the small city of Kandyagash // International Journal of Economic Perspectives. – 2017. - № 11(4). – P.125–130.

References

1. E.T. Akbaev, A.A. Abaev, A.ZH.Tishtykbaeva, E.O. Sejdirazym. Ауылдық аумақтардың тұрақты дамуының мәні мен маңызы [The essence and significance of Sustainable Rural Development]. *Bulletin of Karaganda State University*, 2022, 2(106), pp. 181-196, <https://doi.org/10.31489/2022Ec2/181-196> (In Kazakh).
2. Balpan, M.S., Patlasov, O.Yu., Efficiency of local self-government authorities and sustainability of rural territories. *The Science of Person: Humanitarian Researches*, 2022, 16(2), pp.189-200. <https://doi.org/DOI.10.17238/issn1998-5320.2022.16.2.20>
3. Campion, M.C., Schepker, D.J., Campion, M.A., Sanchez, J.I. Competency modeling: A theoretical and empirical examination of the strategy dissemination process. *Human Resource Management*, 2020 59(36), pp.291-306 <https://doi.org/10.1002/hrm.21994>
4. Chihladze L.T. Kompetenciya organov mestnogo samoupravleniya i mestnogo upravleniya v gosudarstvakh-uchastnikakh Sodruzhestva Nezavisimyh Gosudarstv [Competence of local self-government and local government bodies in the member States of the Commonwealth of Independent States]. *Vestnik Moskovskogo universiteta MVD Rossii*, 2014, (1), ss.33-36 (In Russian).
5. Gerard, McElwee, Rob, Smithb & Peter, Somervillec. Conceptualising animation in rural communities: the Village SOS case. *Entrepreneurship & Regional Development*, 2018, 30(1–2), pp.173–198, <https://doi.org/10.1080/08985626.2017.1401122>.



6. Lupenko YU.A., Patyka N.I. Strategicheskie napravleniya ustojchivogo razvitiya sel'skih territorij Ukrainy [Strategic directions of sustainable development of rural areas in Ukraine]. *Problemy agrorinyka*, 2022, 1(1), ss.32-44, <https://doi.org/10.46666/2022-1.2708-9991.03> (In Russian).
7. Omarova M.S., Kashuk L.I. Kompetentnostnyj podhod v obuchenii akimov sel'skih okrugov Pavlodarskoj oblasti [Competency-based approach to the training of akims of rural districts of Pavlodar region]. *Vestnik Innovacionnogo Evrazijskogo universiteta*, 2016, № 4(64), ss. 52-55 (In Russian).
8. Sadyrbaev E.A. O nekotoryh voprosah vybornoosti sel'skih akimov v Respublike Kazahstan [On some questions of selection of rural akim in the Republic of Kazakhstan]. *International Scientific Review*, 2018, 2(44), ss. 43-45 (In Russian).
9. Salvador-Gomez, F., Bou-Lluisar, J., Beltran-Martin, I. A multi-actor perspective on the effectiveness of human resource management implementation: an empirical analysis based on the ability-motivation-opportunity framework. *The International Journal of Human Resource Management*, 2023, 34(20), pp.3963-4002, <https://doi.org/10.1080/09585192.2022.2163855>.
10. Satybaldin Ə.Ə., Tleuberdinova A.T., Kulik K.V. Auyldyk aumaktardy damytudy tyzhyrymdau [Conceptualizing of Rural Settlements Development]. *Ekonomika: strategiya i praktika*, 2021, 16 (3), pp.6-21, <https://doi.org/10.51176/1997-9967-2021-3-6-21> (In Kazakh).
11. Shaikin, D.N., Omirzhan, S.M. The role of the AIC in the sustainable regional development: economic assessment. *Problems of AgriMarket*, 2023, 1, pp.57-63, <https://doi.org/10.46666/2023-1.2708-9991.06>.
12. Shapiro S. A. *Innovacionnye podhody k processu upravleniya personalom organizacii* [Innovative approaches to the process of personnel management of the organization]. Moskva, Direkt-Media, 2015, 173 s. (In Russian).
13. Silam, A. Zh.&Kalenova, T.S. The concept of soft power in the domestic policy of modern Kazakhstan (elections of the rural akim). *Political space and social time: the right of power vs the power of law*, 2023, pp.277-284
14. Turalin A.Z., Turalina ZH.A. Byudzhet chetvertogo urovnya: sovremennye realii i perspektivy razvitiya mestnogo samoupravleniya v Severo-Kazahstanskoj oblasti [Budget of the fourth level: modern realities and prospects of development of local self-government in the North Kazakhstan region]. *Vestnik Severo-Kazahstanskogo Universiteta im. M. Kozybaeva*, 2019, 4 (45), pp. 153-159 (In Kazakh).
15. *Trudovoj kodeks Respubliki Kazahstan*. Postanovlenie Pravitel'stva Respubliki Kazahstan ot 23 noyabrya 2015 goda № 414-V. Available at: <https://adilet.zan.kz/eng/docs/K1500000414> (data obrashcheniya: 02.09.2024).
16. Moldabekov, Y., Saiymova, M., Nurgaliyeva, Y., Smagulova, A., Smagulov, F., Niyazbekova, Sh. On the Enrolment of Citizens in the Civil Service in Modern Conditions Miami. *Journal of law and sustainable development*, 2023, 11(11), pp.15-20, <https://doi.org/10.55908/sdgs.v11i11.1553>.
17. Galiakbarova, G.G., Nurgaliyeva, Y.N., Omarova, E.B., Zharkenova, S.B., Khassenov, M.K. Ensuring Healthcare Efficiency in the Context of the Medical and Pharmaceutical Staff Regulation. *Emerging Science Journal*, 2022, 6(6), pp.1290–1314, <https://doi.org/10.28991/ESJ-2022-06-06-05>.
18. Karibayeva, A.K., Nurgaliyeva, Y.N., Saktaganova, I.S., Bizhan, N.R., Zayed, N.M. Civil Liability for Corruption Offenses in the Kazakhstan Republic. *Journal of Legal, Ethical and Regulatory Issues*, 2021, 24(5), pp. 1–7.
19. Sayimova, M., Dzhusibalieva, A., Yesbergen, R., Baimukasheva, Z., Turganbaev, M. Features of social and economic development of the small city of Kandyagash. *International Journal of Economic Perspectives*, 2017, 11(4), pp.125–130.

ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫНЫҢ АУЫЛ ӘКІМДЕРІНІҢ БАСҚАРУ ҚЫЗМЕТІНДЕГІ ТІІМДІЛІК ШАРАЛАРЫН ҚОЛДАНУ: ЗЕРТТЕУ ЖӘНЕ БАҒАЛАУ

М.Д. Сайымова^{1*}, Р. Ә. Есберген², Е.А. Ставбуник³, О.В. Жидкоблинова³, Г.Б. Бермухамедова⁴

¹К. Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік университеті, Ақтөбе, Қазақстан

²Қазақстан Республикасы Президентінің жанындағы Мемлекеттік басқару академиясы,
Астана, Қазақстан

⁴Қазтұтынуодағы Қарағанды университеті, Қарағанды, Қазақстан

⁴Ш. Есенов атындағы Каспий технологиялар және инжиниринг университеті, Ақтау, Қазақстан



Түйін. Мақалада ауыл әкімдерінің басқару тиімділігін арттыру мәселесі қарастырылады. Авторлар ауылдық округтерде жүргізілген зерттеу нәтижелеріне сүйене отырып, басқару тәжірибесінің әлсіз тұстарын анықтап, оларды жетілдірудің бағыттарын ұсынады. Зерттеу барысында көшбасшылық қасиеттер, уәждеме, қоғаммен өзара әрекеттесу және қаржылық мүмкіндіктер сияқты факторлардың маңыздылығы айқындалды. Зерттеу нәтижелері ауыл әкімдерінің кәсіби әлеуетін арттыру үшін жүйелі бағалау әдістері мен жаңа басқару тәсілдерін енгізу қажеттілігін көрсетеді.

Түйін сөздер: мемлекеттік қызмет, аймақтық стандарт, ауылдық инфрақұрылым, ауыл әкімі, құзыреттер, жобаны басқару, тиімділік.

О ПРИМЕНЕНИИ МЕР ЭФФЕКТИВНОСТИ В УПРАВЛЕНЧЕСКОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ СЕЛЬСКИХ АКИМОВ РЕСПУБЛИКИ КАЗАХСТАН: ИССЛЕДОВАНИЕ И ОЦЕНКА

М.Д. Сайымова^{1*}, Р.Ә. Есберген², Е.А. Ставбуник³, О.В. Жидкоблинова³, Г.Б. Бермукхамедова⁴

¹Актюбинский региональный университет им. К. Жубанова, Актөбе, Казахстан

²Академия государственного управления при Президенте Республики Казахстан, Астана, Казахстан

³Карагандинский университет Казпотребсоюза, Караганда, Казахстан

⁴Каспийский университет технологий и инжиниринга им. Ш. Есенова, Актау, Казахстан

Резюме. В статье рассматривается вопрос повышения эффективности управления акимами сельских округов. Авторы, опираясь на результаты исследования, проведенного в сельских округах, выявляют слабые стороны управленческой практики и предлагают направления для их совершенствования. В ходе исследования была выявлена значимость таких факторов, как лидерские качества, мотивация, взаимодействие с обществом и финансовые возможности. Результаты показывают необходимость внедрения системных методов оценки и новых подходов к управлению для повышения профессионального потенциала акимов сельских округов.

Ключевые слова: государственная служба, региональный стандарт, сельская инфраструктура, аким сельского округа, компетенции, управление проектом, эффективность.

Information about the authors:

Meiramkul Saiymova* - PhD, associate professor of the Department of Public Administration, Finance and marketing, Aktobe Regional University named after K. Zhubanov, Aktobe, Kazakhstan, e-mail: 77mika-07@mail.ru, ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0003-4089-1744>

Raushan Yesbergen – PhD in Economics, Associate Professor, Branch of the Academy of Public Administration under the President of the Republic of Kazakhstan in Aktobe region, Aktobe, Kazakhstan, e-mail: rau01021980@mail.ru, ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0003-3894-8254>

Yelena Stavbunik - PhD, Associate Professor of the Department of Economic Theory and GMU, Karaganda University of Kazpotrebsoyuz, Karaganda, Kazakhstan, e-mail: sea826@yandex.kz, ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0001-8030-9857>

Olessya Zhidkoblinova - PhD, Associate Professor of the Department of Economic Theory and GMU, Karaganda University of Kazpotrebsoyuz, Karaganda, Kazakhstan, e-mail: olessya.zhidkoblinova@mail.ru, ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0001-9072-6419>

Galiya Bermukhamedova - Candidate of Economic Sciences, Associate Professor of the department «Management», Caspian University of Technology and Engineering named after Sh. Yessenov, Kazakhstan, Aktau, e-mail: -galiya.bermukhamedova@yu.edu.kz, ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0003-3420-4979>

Авторлар туралы ақпарат:

Сайымова Мейрамкүл Дулатқызы* – PhD, «Мемлекеттік басқару, қаржы және маркетинг» кафедрасының қауымдастырылған профессоры, Қ.Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік университеті, Ақтөбе, Қазақстан, e-mail: 77mika-07@mail.ru, ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0003-4089-1744>



Есберген Раушан Әкімгерейқызы – экономика ғылымдарының кандидаты, Қазақстан Республикасы Президентінің жанындағы Мемлекеттік басқару академиясының Ақтөбе облысы бойынша филиалы, Ақтөбе, Қазақстан, e-mail: rau01021980@mail.ru, ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0003-3894-8254>

Ставбунник Елена Анатольевна - PhD, «Экономикалық теория және МжЖБ» кафедрасының доценті, Қазтұтынуодағы Қарағанды университеті100009, Қарағанды, Қазақстан, e-mail: sea826@yandex.kz, ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0001-8030-9857>

Жидкоблинова Олеся Владимировна - PhD, «Экономикалық теория және МжЖБ» кафедрасының доценті, Қазтұтынуодағы Қарағанды университеті100009, Қарағанды, Қазақстан, e-mail: olesya.zhidkoblinova@mail.ru, ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0001-9072-6419>

Бермұхамедова Галия Берікқызы – экономика ғылымдарының кандидаты, Ш.Есенов атындағы Каспий технологиялар және инжиниринг университетінің «Менеджмент» кафедрасының доценті, Ақтау, Қазақстан, e-mail: galiya.bermukhamedova@yu.edu.kz, ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0003-3420-4979>

Информация об авторах:

Сайымова Мейрамкүл Дулатқызы* – PhD, ассоциированный профессор кафедры «Государственное управление, финансы и маркетинг», Актыбинский региональный университет имени К. Жубанова, г. Актобе, Казахстан, e-mail: 77mika-07@mail.ru, ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0003-4089-1744>

Есберген Раушан Әкімгерейқызы – к.э.н., ассоциированный профессор, Филиал Академии государственного управления при Президенте РК по Актыбинской области, Актобе, Казахстан, e-mail: rau01021980@mail.ru, ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0003-3894-8254>

Ставбунник Елена Анатольевна - PhD, Доцент кафедры «Экономическая теория и ГМУ» Карагандинского университета Казпотребсоюза, Караганда, Казахстан, e-mail: sea826@yandex.kz, ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0001-8030-9857>

Жидкоблинова Олеся Владимировна - PhD, Доцент кафедры «Экономическая теория и ГМУ» Карагандинского университета Казпотребсоюза, Караганда, Казахстан, e-mail: olesya.zhidkoblinova@mail.ru, ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0001-9072-6419>

Бермұхамедова Галия Бериковна - Кандидат экономических наук, ассоциированный профессор кафедры «Менеджмент», Каспийского университета технологий и инжиниринга им. Ш.Есенова, Ақтау, Казахстан, e-mail: galiya.bermukhamedova@yu.edu.kz, ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0003-3420-4979>

Received: 23.08.2024

Accepted: 10.09.2024

Available online: 31.03.2025



Статистика, учет и аудит, 1(96)2025. стр. 162-175
DOI: <https://www.doi.org/10.51579/1563-2415.2025.-1.12>

Экономика и менеджмент
МРНТИ 06.03.15
УДК 338.12:338.45

ЭКОНОМИЧЕСКИЕ ЦИКЛЫ В УСЛОВИЯХ ГЛОБАЛЬНОЙ НЕОПРЕДЕЛЕННОСТИ: ТРАНСФОРМАЦИЯ ТЕОРЕТИЧЕСКИХ ПОДХОДОВ И ПРАКТИЧЕСКИХ ИНСТРУМЕНТОВ АНАЛИЗА

Р.К. Турысбекова, Э.О. Кыдырбаева, А.М. Кенджасарова*

НАО Жетысуский университет имени И. Жансугурова, Талдыкорган, Казахстан

**Corresponding author e-mail: elmira.kydyrbayeva1@gmail.com*

Аннотация. Исследование направлено на понимание современных теоретических подходов к изучению экономических циклов и их связи с ростом ВВП в условиях глобальной неопределенности, где фокус сконцентрирован на анализе факторов, влияющих на фазовые колебания экономической активности, а также на выявлении механизмов, с помощью которых внешние и внутренние шоки отражаются на динамике экономического роста. Целью исследования является анализ современных теоретических подходов к изучению экономических циклов и выявлению новых факторов, влияющих на их динамику в условиях глобальной неопределенности. На основе полученных данных были разработаны рекомендации по адаптации экономической политики к новым реалиям, подчеркивая важность комплексного подхода к управлению экономическими циклами и поддержанию макроэкономической стабильности. Корреляционно-регрессионный анализ показателей ВВП Республики Казахстан и его компонентов за 2010–2023 годы подтвердил значимое положительное влияние конечного потребления и валового накопления, указывая на то, что внутренний спрос и инвестиционная активность выступают ключевыми драйверами экономического роста страны. Поэтому для обеспечения устойчивого развития и повышения инвестиционной привлекательности Казахстану рекомендуется продолжать диверсификацию экономики, развивать инфраструктуру и усиливать меры по поддержке и укреплению позиций РК для обеспечения долгосрочного экономического роста.

Ключевые слова: фондовая биржа, инвестиционный климат, инвестиции, устойчивое развитие, экономический рост, финансирование.

Основные положения. В исследовании были рассмотрены традиционные теории экономических циклов в условиях глобальной неопределенности, вызванной геополитическими конфликтами, пандемиями, энергетическими кризисами и технологическими изменениями. Были выявлены зависимости между макроэкономическими показателями стран ЕС и фазами современных экономических циклов. Проведенный анализ показал, что внешние шоки ускоряют фазы экономических циклов, делая их менее продолжительными и более волатильными, в результате чего, переходы между фазами - ростом, спадом, депрессией и оживлением - становятся менее прогнозируемыми, поэтому современные экономические стратегии должны быть не только ориентированы на внутренние факторы, но и учитывать сложные взаимосвязи глобальной экономики, поддерживая макроэкономическую стабильность и обеспечивая устойчивый экономический рост.

Cite this article as: Turysbekova R., Kydyrbayeva E., Kenjassarova A. Economic cycles in conditions of global uncertainty: transformation of theoretical approaches and practical analysis tools. *Statistics, accounting and audit*. 2025, 1(96), 162-175. (In Russ.). DOI: <https://www.doi.org/10.51579/1563-2415.2025.-1.12>



Введение. Экономические циклы традиционно рассматриваются в контексте долгосрочных макроэкономических закономерностей, но в последние десятилетия влияние глобальных кризисов, технологических изменений и политической нестабильности трансформировало их характер. Современные экономические системы сталкиваются с нестандартными фазами цикличности, нестабильностью финансовых рынков и изменением традиционных механизмов регулирования. В условиях геополитической напряженности, пандемических последствий и глобальной инфляции традиционные теории экономических циклов требуют пересмотра и адаптации к новым реалиям. Это связано с тем, что в глобальной экономике экономические циклы перестали быть внутренним делом сугубо отдельных государств и все больше зависят от внешних факторов, таких как финансовые кризисы, пандемии, геополитические конфликты и изменение климата. Глобальная неопределенность увеличивает волатильность экономических процессов, делая традиционные представления о бизнес-циклах менее стабильными. Классические теории экономических циклов (Дж. Кляйн, Дж. Шумпетер, Н. Кондратьев) основаны на идее последовательной смены фаз подъема и спада с определенной периодичностью, но современная экономическая реальность показала, что продолжительность и интенсивность этих фаз значительно уменьшились, а сами циклы стали менее предсказуемыми.

Актуальность исследования заключается в необходимости пересмотра традиционных теоретических подходов к экономическим циклам в условиях глобальной неопределенности. Поэтому необходимо понимать, какие факторы становятся основными драйверами современных циклов, и как это влияет на экономическую политику государств.

Целью данного исследования является всесторонний анализ современных теоретических подходов к изучению экономических циклов, а также выявление факторов, оказывающих влияние на их динамику в условиях усиливающейся глобальной неопределенности.

Литературный обзор. Современный экономический цикл происходит в условиях сформировавшейся глобальной экономики, обусловленный длительным нарастанием мировых экономических диспропорций и ростом тотальной взаимозависимости стран друг от друга. Исследования проблем циклического развития экономики, причины его возникновения, этапы экономического цикла, роль кризиса, как отправной точки нового цикла и его последствия рассматриваются в работах:

- Дж.М. Кейнса, основоположника кейнсианского направления в экономике, подчеркивая роль совокупного спроса, госрасходов и ожиданий в формировании экономических циклов. Посткейнсианцы добавляют к этому влияние кредитных циклов и финансовой нестабильности;
- Х. Мински - развитие кризиса в капиталистическом обществе;
- исследования Дж. Китчена, К. Жюгляра, С. Кузнеца и Н. Кондратьева и их вклад в классическое понимание теории циклов [1].

В последние годы наблюдается интерес в области моделирования экономической неопределенности и его значения для прогнозирования макроэкономических колебаний (Al-Thaqeb & Algharabali, 2019) [2], (Junttila & Vataja, 2018) [3], (Nowzohour & Stracca, 2020) [4]. Литература по экономическим циклам обширна. Многочисленные исследования документально подтвердили наличие циклов в различных экономических



показателях, в том числе в индексе потребительских цен (J. Yang, D.Dong, C.Liang, 2024) [5], (Hwang and Kim, 2021) [6], уровень безработицы, ВВП (Borio, 2014) [7].

Современные экономические циклы формируются под влиянием целого спектра факторов, включая не только традиционные макроэкономические показатели, но и глобальные риски, технологические сдвиги и поведенческие аспекты, требуя комплексного подхода к исследованию и разработки адаптивных экономических стратегий (рисунок 1) [1].

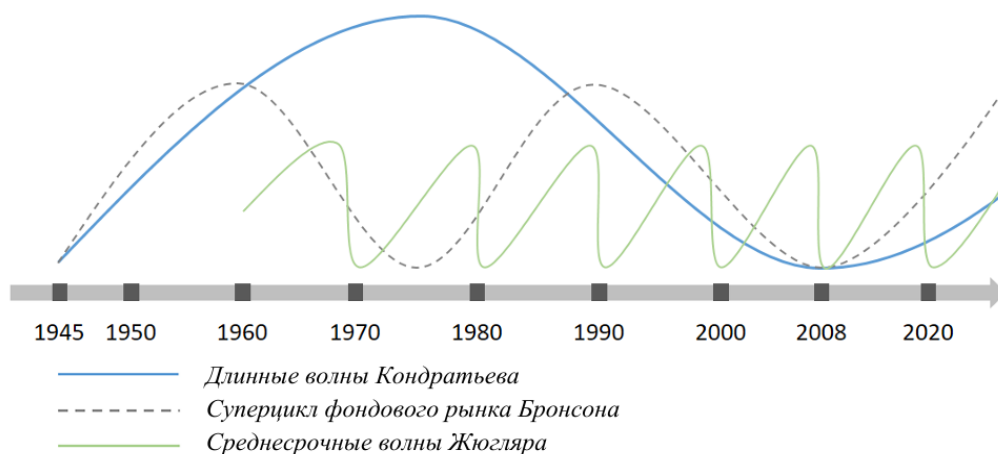


Рисунок 1 – Волны Кондратьева, Жюгляра

Сопоставив классическую теорию циклов с экономическими подъемами и спадами в реальной экономике, можно отметить, что в современной экономике продолжительность цикла заметно сокращается под воздействием глобализации, технологий и новых факторов:

- глобализация и финансовая интеграция - в современном мире экономики стран тесно связаны;
- активное государственное вмешательство - современные правительства используют фискальные и монетарные меры для быстрой стабилизации;
- технологии и цифровизация - компании быстро адаптируются, а производственные процессы становятся гибкими;
- финансовые рынки и спекуляции - из-за автоматизированной торговли (алгоритмов) резкие колебания капиталов могут вызвать бурный рост или падение за считанные месяцы;
- новые глобальные шоки - наступают внезапно и требуют мгновенной реакции, укорачивая традиционные фазы цикла.

Классические модели экономических циклов все еще дают полезную базу, но современные реалии вносят коррективы, в результате чего, циклы стали быстрее и непредсказуемее, означая, что экономическая политика теперь больше зависит от гибкости и скорости реакции государств, компаний и финансовых рынков.

Методология. Исследование заключается в комплексном подходе к изучению экономических циклов через призму глобальной неопределенности и пересмотре устоявшихся теоретических моделей с учетом современных вызовов, опираясь на комплексный методологический подход, объединяющий качественные и количественные методы анализа. Анализ рассмотрения теоретических моделей и эмпирического анализа



позволяет дать оценку трансформации экономических циклов в условиях глобальной неопределенности и предложить обоснованные меры экономической политики.

Результаты и обсуждение. Современные экономические циклы формируются под влиянием целого спектра факторов, включая не только традиционные макроэкономические показатели, но и глобальные риски, технологические сдвиги и поведенческие аспекты, требуя комплексного подхода к исследованию и разработки адаптивных экономических стратегий (рисунок 2) [8-11].

Связь теоретических подходов к экономическим циклам и ростом ВВП можно проанализировать через призму различных экономических школ, каждая из которых объясняет, как циклы влияют на ВВП и его динамику. Но, можно отметить тот факт, что страны с устойчивыми институтами быстрее восстанавливают ВВП после кризисов, в то время как страны с уязвимыми институтами испытывают более глубокие и затяжные спады.



Рисунок 2 – Современные теоретические подходы, позволяющие объяснить новые закономерности и колебания экономической активности



Рост валового внутреннего продукта (ВВП) является ключевым показателем экономического развития страны, а его темпы прироста отражают общую динамику экономики. Если рассматривать зарубежный опыт, то в 2023 году, в прочем, как и в 2024 году, наблюдается общий тренд на замедление роста ВВП во всех странах ЕС, что связано с внешними шоками - энергетическим кризисом, инфляцией и геополитической нестабильностью (таблица 1) [12].

Таблица 1 – Динамика ВВП и безработицы в ЕС

Страна	Доля в ВВП ЕС, %	Динамика ВВП, %			Безработица, % экономически активного населения		
		2021	2022	2023	2021	2022	2023
Германия	24,8	2,6	1,6	-0,5	3,6	3,1	3,4
Франция	17,2	6,8	2,6	0,5	7,9	7,7	8,0
Италия	12,3	6,6	3,8	0,1	9,5	8,3	8,5
Испания	8,3	5,1	4,5	1,2	14,8	12,7	12,8
Нидерланды	5,9	4,9	4,6	0,6	4,2	3,7	4,1
Бельгия	3,5	6,2	2,8	0,2	6,3	5,8	6,2
Ирландия	2,9	13,6	7,9	4,0	6,2	4,4	4,7
Австрия	2,8	4,6	4,6	0,4	6,2	5,0	5,1
Финляндия	1,7	3,0	2,3	0,1	7,7	7,0	7,1
Португалия	1,5	4,9	6,6	0,7	6,6	5,9	5,8
Греция	1,3	8,3	6,0	1,5	14,7	12,6	12,8
Зона евро-19	84,8	5,2	3,2	0,2	7,7	6,8	7,1
Польша	4,0	5,9	4,0	0,5	3,4	2,7	3,5
Швеция	3,7	5,1	2,9	-0,6	8,8	7,2	7,7
Дания	2,3	4,9	3,0	0,0	5,1	4,5	5,3
Румыния	1,7	5,9	5,8	2,0	5,6	5,4	5,6
Чехия	1,6	3,5	2,5	-0,2	2,8	2,7	3,4
ЕС-27	100	5,4	3,3	0,1	7,0	6,2	6,5

Примечание: составлена по источнику [12]

В таких странах Южной Европы, как Греция, Испания и Португалия, наблюдаются высокие темпы экономического восстановления, однако уровень безработицы остаётся значительно выше среднеевропейского. Это свидетельствует о структурном дисбалансе между ростом ВВП и динамикой занятости, что указывает на недостаточную инклюзивность экономического роста. В Чехии, Польше и Нидерландах (Северная и Центральная Европа) фиксируются низкие уровни безработицы и умеренная динамика ВВП, свидетельствуя о более устойчивых экономиках. Минусовая динамика ВВП в Германии указывает на внутренние структурные проблемы и последствия глобального кризиса, требуя дальнейшего анализа. Резкий рост ВВП в Ирландии связан с высоким уровнем иностранных инвестиций и активностью транснациональных корпораций.

На основе данных, представленных в таблице 1 можно выделить три ключевые зависимости между глобальными шоками и фазами экономических циклов (таблица 2).

**Таблица 2** – Системная связь с экономическими циклами

Глобальный шок	Страны	Фаза экономического цикла	Пояснение
Пандемия COVID-19	Франция, Италия, Ирландия	Резкая рецессия (2020 г.) → быстрый рост (2021 г.)	Глобальные шоки становятся внешними триггерами для фаз экономических циклов, провоцируя резкие переходы от спада к росту, а затем к стагнации
Энергетический кризис	Германия, Бельгия	Замедление (2022 г.) → стагнация (2023 г.)	Рост цен на энергоносители, сильно зависимой от российского газа. Инфляция подорвала покупательную способность, снизив потребление, что сузило фазы экономической экспансии и ускорило переход к замедлению роста (фаза спада)
Геополитическая нестабильность	Польша, Чехия	Волатильность и ослабление роста	сместило экономические циклы в сторону затяжной стагнации - когда страны оказались в фазе застоя (отрицательный рост при стабильной безработице)
Примечание: составлена авторами			

Анализ данных таблицы 2 показывает наличие чёткой зависимости фаз экономических циклов от глобальных шоков, которые выступают в качестве внешних триггеров, нарушающих стабильность макроэкономической динамики в отдельных странах. Так, пандемия COVID-19 вызвала резкое падение экономической активности с последующим быстрым восстановлением в таких странах, как Франция, Италия и Ирландия, что подтверждает тенденцию к формированию «V-образного» цикла. Энергетический кризис, напротив, обусловил постепенное замедление и стагнацию в Германии и Бельгии, особенно в условиях зависимости от импорта энергоносителей и роста инфляции, что трансформировало традиционную фазу роста в фазу структурного спада. Геополитическая нестабильность в Восточной Европе (Польша, Чехия) проявилась в виде устойчивой стагнации и ослабления экономического роста, при этом без значительного ухудшения показателей занятости, что говорит о переходе к более сложной форме цикла – стагфляции.

Иными словами, мы видим, как разные типы глобальных шоков могут менять не только темпы роста, но и структуру экономических циклов, вызывая смещения во времени фаз рецессии, восстановления и стагнации. Это подчёркивает необходимость адаптивной экономической политики, способной учитывать типологию внешнего воздействия и соответствующим образом перестраивать внутренние механизмы стабилизации.

Если сопоставить полученные реальные данные зарубежных стран с теоретическими моделями экономических циклов получим следующую интерпретацию (таблица 3).



Таблица 3 – Интерпретация теоретических моделей экономических циклов с данными зарубежных стран

Теория	Суть модели	Связь с данными	Вывод
Кейнсианская теория экономических циклов	- обусловлены колебаниями совокупного спроса, который может быть нестабильным из-за изменений в потребительских расходах, инвестициях и госрасходах; - госвмешательство - главный инструмент для сглаживания циклов (через фискальную и монетарную политику)	- после пандемии в 2021 г. рост ВВП во Франции, Италии и Испании связан с масштабными мерами поддержки (льготные кредиты, субсидии на оплату труда и налоговые каникулы); - в 2022–2023 гг. правительства стран ЕС ввели энергетические субсидии и контроль цен, чтобы снизить удар энергетического кризиса	- отразили кейнсианский подход - стимулировать спрос через госвмешательство; - однако Германия и Швеция испытали спад в 2023 г., показывая ограниченность кейнсианской политики в условиях, когда инфляция (из-за роста цен на энергоносители) съедает доходы и подавляет спрос, несмотря на господдержку
Монетаристская теория Фридмана	- циклы вызваны колебаниями денежного предложения - слишком активная эмиссия денег стимулирует перегрев экономики, а затем – спад; - инфляция - ключевая угроза, поэтому борьба с ней требует жёсткой монетарной политики	инфляция в зоне евро достигла 8,4% в 2022г., что заставило ЕЦБ резко поднять процентные ставки	- чрезмерное стимулирование спроса в 2021 г. спровоцировало инфляцию, а затем жёсткая монетарная политика в 2022–2023 гг. вызвала замедление и стагнацию; - страны с более гибкой экономикой, как Ирландия и Румыния, показали лучший рост, так как их экономики быстрее адаптировались к изменениям денежного предложения
Теория Кидланда и Прескотта	- экономические циклы - это реакция экономики на реальные (внешние) шоки - технологические сдвиги, изменения в производительности, природные катаклизмы	1) Глобальные шоки: пандемия вызвала сбои в цепочках поставок, нарушив производство; резкий скачок цен на газ в Европе из-за геополитической нестабильности; конфликт в Украине повлиял на логистику и сырьевые рынки 2) Реальные бизнес-циклы: спад в Германии (2023 г.) - результат реального шока в энергетике, а не ошибки госрегулирования; рост Ирландии и Румынии в 2023 г. - связан с адаптацией через диверсификацию поставок и технологическую перестройку	- страны с гибкими рынками (Ирландия) быстрее адаптировались, тогда как зависимые от энергоимпорта экономики (Германия) испытали спад



Продолжение таблицы 3

Теория финансовых циклов (Мински)	Экономические циклы связаны с колебаниями в финансовом секторе: - фазы бума - лёгкий доступ к кредитам, растут долги, активы переоценены; - финансовые кризисы - когда пузыри лопаются, экономика падает	- в 2021–2022 гг. приток дешёвых денег (низкие процентные ставки) подпитывал рост ВВП; - в 2023 г. резкое повышение ставок ЕЦБ вызвало замедление: снижение инвестиций - в Германии и Франции упал промышленный выпуск; рост долговой нагрузки - слабые экономики (Греция, Испания) столкнулись с рисками увеличения госдолг	- финансовый цикл ускорил рецессию в ЕС: сначала рост на волне дешёвых денег, затем - спад из-за ужесточения денежной политики; - экономики с высоким уровнем задолженности (Греция, Италия) сильнее пострадали, что подтверждает модель Мински
Примечание: составлена авторами			

Таблица 3 демонстрирует, как данные по экономическому развитию стран ЕС после 2020 года соотносятся с ключевыми теоретическими моделями экономических циклов, позволяя интерпретировать реальные процессы в контексте различных научных подходов.

Кейнсианская теория подтверждается примерами Франции, Италии и Испании, где рост в 2021 году был обусловлен масштабными государственными мерами поддержки, соответствующими кейнсианской логике стимулирования совокупного спроса. Однако последующий спад в таких странах, как Германия и Швеция, показал ограничения кейнсианского инструментария в условиях высокой инфляции, подрывающей эффективность фискального стимулирования.

Монетаристская теория Фридмана иллюстрируется ситуацией в еврозоне, где чрезмерное денежное стимулирование в 2021 году привело к ускоренной инфляции (до 8,4% в 2022 г.), а затем – к стагнации в результате ужесточения денежно-кредитной политики. При этом страны с гибкой экономической структурой, как Ирландия и Румыния, сумели быстрее адаптироваться, что соответствует монетаристскому тезису о значении контроля над денежным предложением.

Теория реальных бизнес-циклов Кидланда и Прескотта находит отражение в реакциях стран на реальные шоки: пандемию, энергетический кризис, геополитическую напряженность. Германия испытала рецессию вследствие энергетической зависимости, в то время как Ирландия и Румыния продемонстрировали рост благодаря диверсификации и технологической адаптации, что подтверждает идею о реакции экономики на реальные, а не только денежные или фискальные воздействия.

Финансовая теория Мински проявляется в двухфазной динамике: в 2021–2022 годах дешёвые кредиты способствовали экономическому подъёму, но в 2023 году резкое повышение процентных ставок вызвало спад. Страны с высокой долговой нагрузкой, как Греция и Италия, оказались наиболее уязвимыми, что соответствует концепции «финансовой нестабильности» Мински, согласно которой накопленные риски в финансовом секторе становятся триггерами рецессии.

Интерпретация данных через призму теоретических моделей показывает, что ни одна теория в отдельности не даёт полного объяснения наблюдаемым циклическим колебаниям. Реальные экономические процессы являются результатом действия



комплекса факторов - спроса, денежного обращения, внешних шоков и финансовой нестабильности - и требуют многофакторного подхода к анализу и прогнозированию макроэкономической динамики.

Для установления связи экономических циклов с ВВП Казахстана методом конечного использования был проведен анализ, рассматривающий его как сумму расходов на конечное потребление, валового накопления и чистого экспорта (рисунок 3) [13].

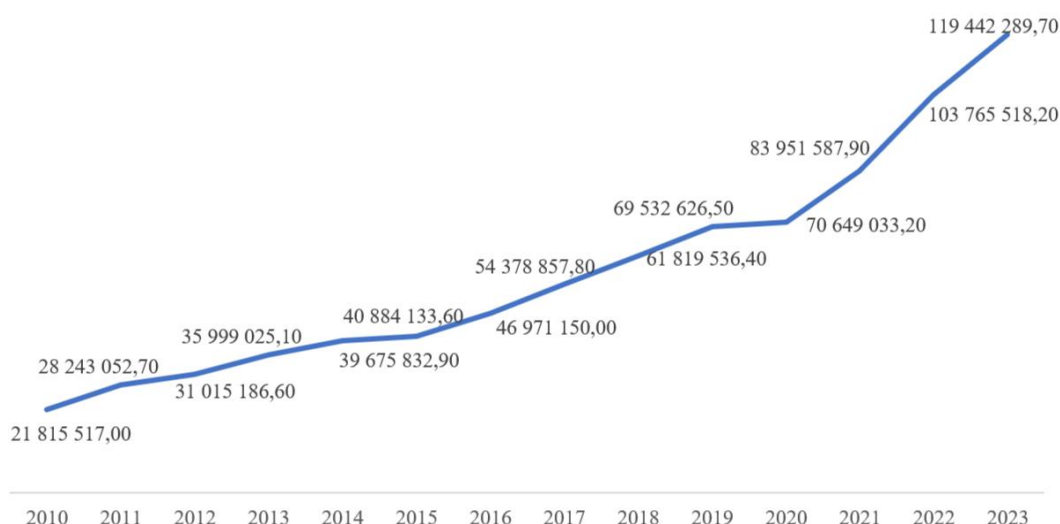


Рисунок 3 – ВВП РК методом конечного использования за 2010-2023 гг., млн. тенге

Цикличность экономики отражается в колебаниях ВВП:

- в периоды подъема наблюдается рост потребления, инвестиций и экспорта;
- во время спада – снижение.

$$ВВП = C + I + G + (X - M), \quad (1)$$

где:

C - потребительские расходы домашних хозяйств;

I - валовое накопление (инвестиции);

G - государственные расходы;

X - экспорт;

M - импорт.

Анализ структуры ВВП РК по методу конечного потребления демонстрирует устойчивый рост, особенно с 2021 года (рисунок 4) [13].

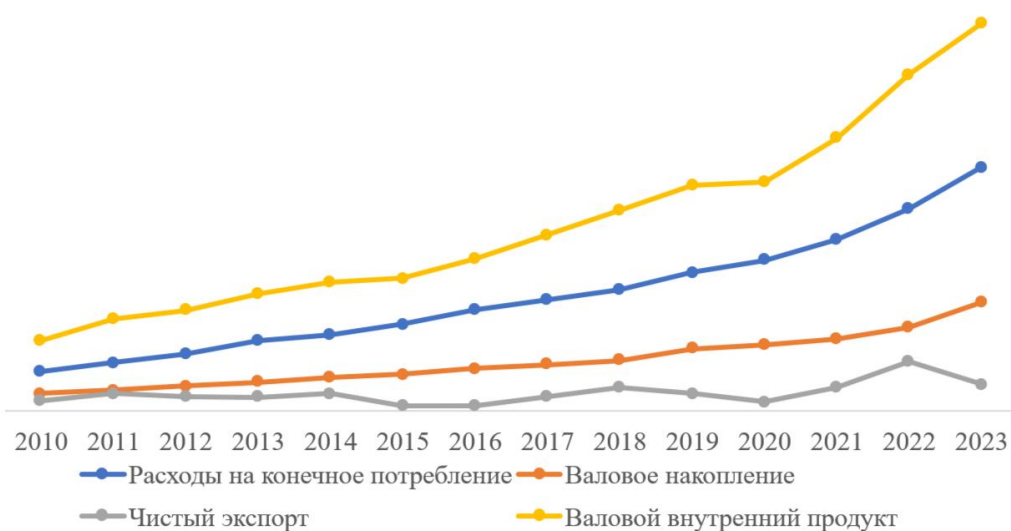


Рисунок 4 – Анализ структуры ВВП по методу конечного потребления за 2010-2023 гг., млн. тенге

На протяжении всего анализируемого периода наблюдается поступательное увеличение показателей, особенно выраженное с 2021 года. Это подтверждает восстановление экономической активности после шокового падения, вызванного пандемией COVID-19. Расходы на конечное потребление доминируют в структуре ВВП, демонстрируя наибольший вклад в его рост, что свидетельствует о значимости внутреннего спроса как ключевого драйвера экономического роста в Республике Казахстан.

На основе представленных данных на рисунке 4 была проведена корреляционная оценка взаимосвязей между показателями, результаты которой представлены на рисунке 5.

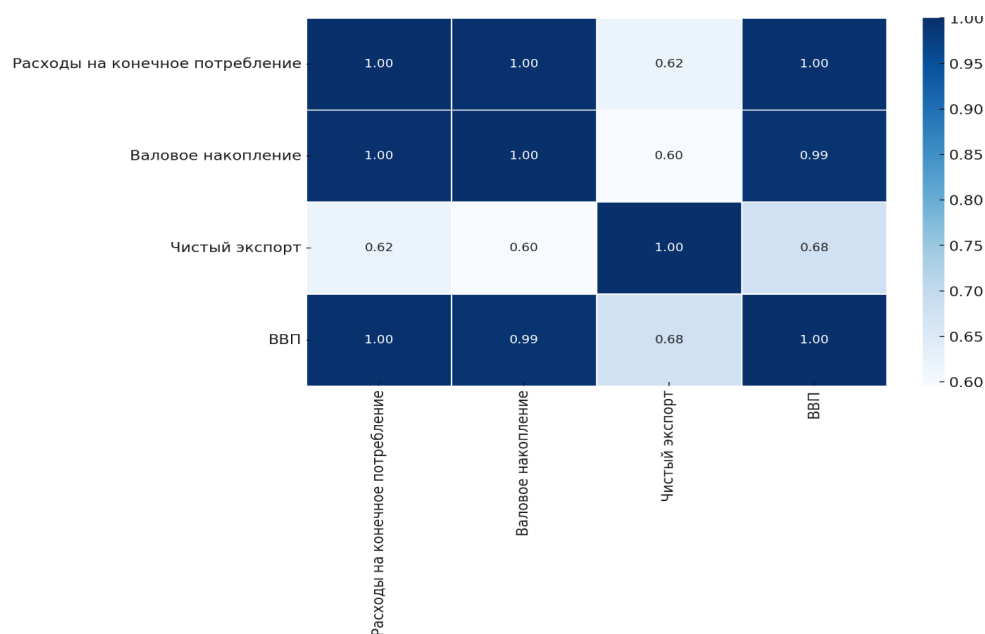


Рисунок 5 – Корреляционный анализ ВВП и его компонентов



В соответствии с корреляционным анализом можно сделать следующий вывод:

- расходы на конечное потребление и ВВП показывают сильную положительную связь (0,997), так как потребление является показателем экономического роста;
- валовое накопление и ВВП свидетельствует о тесной взаимосвязи (0,993), что дают утверждать на то, что инвестиции в основной капитал и другие виды накоплений влияют на ВВП;
- чистый экспорт и ВВП – свидетельствуют об умеренной положительной связи (0,679), характеризуя то, что экспорт вносит вклад в ВВП, но его влияние может быть нестабильным за счет внешнеэкономических факторов;
- расходы на конечное потребление и валовое накопление – это идеальная корреляция (0,998), свидетельствующая о синхронном росте потребления и инвестиций, так как связано с экономической политикой, стимулирующей как спрос, так и инвестиции одновременно.

Таким образом, результаты корреляционного анализа позволяют сделать вывод о высокой степени взаимосвязи между ключевыми макроэкономическими показателями, определяющими структуру и динамику валового внутреннего продукта. Дальнейшее осмысление полученных значений коэффициентов корреляции может служить основой для проведения углублённого регрессионного анализа с целью количественной оценки влияния каждого из факторов на ВВП.

Заключение. Современные теоретические подходы подчеркивают, что экономические циклы стали более сложными и менее предсказуемыми, в связи с чем, влияние глобальных шоков и институциональных изменений требует пересмотра традиционных моделей и поиска новых инструментов для анализа и прогнозирования. Полученные результаты исследования позволили предложить меры по адаптации экономической политики к новым реалиям, подчеркивая важность комплексного подхода к управлению экономическими циклами и поддержанию макроэкономической стабильности. С учетом текущих тенденция и внешнеэкономической конъюнктуры можно ожидать:

- рост расходов на конечное потребление, так как расходы продолжают расти, поддерживая внутренний спрос и стимулируя экономический рост;
- увеличение валового накопления за счет инвестиций в инфраструктуру и промышленность, способствующие росту валового накопления, положительно сказываясь на потенциале экономики;
- восстановление чистого экспорта возможно при благоприятной внешнеэкономической обстановке и стабилизации цен на основные экспортные товары.

С учётом вышеизложенного, представленные результаты подводят к следующему выводу: в условиях усложняющейся глобальной макроэкономической среды становится необходимым постоянное переосмысление экономической политики на основе эмпирических наблюдений и современных аналитических инструментов. Актуальность дальнейших исследований обусловлена возрастающей ролью нестабильных факторов, таких как геополитические конфликты, изменения в глобальных цепочках поставок, трансформация энергетических рынков, а также институциональные преобразования в национальных экономиках.

Вектор будущих научных исследований может быть направлен на более глубокий анализ взаимосвязей между компонентами ВВП с учётом временных лагов и эффектов обратной связи. Перспективным направлением также является построение динамических стохастических моделей общего равновесия, адаптированных под специфику



национальной экономики, что позволит повысить точность макроэкономического прогнозирования и эффективности сценарного моделирования.

Список литературы

1. Щербакова А.М. Многообразие подходов к исследованию экономического цикла // Вестник МГЭУ. – 2020. – №3. – с.309-321.
2. Al-Thaqeb S. A., Algharabali B. G. Economic policy uncertainty: A literature review // *Journal of Economic Asymmetries*. – 2019. – T.20. – e00133. <https://doi.org/10.1016/j.jeca.2019.e00133>.
3. Junttila J., Vataja J. Economic policy uncertainty effects for forecasting future real economic activity // *Economic Systems*. – 2018. – 42(4). – pp. 569–583.
4. Nowzohour L., Stracca L. More than a feeling: Confidence, uncertainty, and macroeconomic fluctuations // *Journal of Economic Surveys*. – 2020. – 34(4). – pp. 691–726.
5. Jinyu Yang, Dayong Dong, Chao Liang. Climate policy uncertainty and the U.S. economic cycle. // *Technological Forecasting and Social Change*. – 2024. – Volume 202. <https://doi.org/10.1016/j.techfore.2024.123344>.
6. Inwook Hwang, Jaebom Kim. Oil price shocks and the US stock market: A nonlinear approach // *Journal of Empirical Finance*. – 2021. – Volume 64. – pp. 23-36. <https://doi.org/10.1016/j.jempfin.2021.08.004>.
7. Claudio Borio. The financial cycle and macroeconomics: What have we learnt? // *Journal of Banking & Finance*. – 2014. – Volume 45. – pp. 182-198. <https://doi.org/10.1016/j.jbankfin.2013.07.031>.
8. Kydland F.E., Prescott E.C. Time to Build and Aggregate Fluctuations // *Econometrica*. – 1982. – 50(6). – P.1345–1370. <https://doi.org/10.2307/1913386>.
9. Borio C., Drehmann M. Assessing the risk of banking crises – revisited // *BIS Quarterly Review*. – 2009. – March. – pp 29–46.
10. Akerlof G. A., Shiller R. J. *Animal Spirits: How Human Psychology Drives the Economy, and Why It Matters for Global Capitalism*. – Princeton: Princeton University Press, 2009. <https://doi.org/10.2307/j.ctv36mk90z>.
11. North D.C. *Institutions, Institutional Change and Economic Performance*. Cambridge University Press. – 1990. <https://doi.org/10.1017/CBO9780511808678>.
12. Россия и мир: экономика и внешняя политика. Евростат, прогноз. М.: ИМЭМО РАН, 2022 – 130 с. <https://doi.org/10.20542/978-5-9535-0568-0>.
13. Данные Бюро Национальной статистики Агентства по стратегическому планированию и реформам Республики Казахстан за 2010-2023 гг. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <https://stat.gov.kz/> (дата обращения: 12.11.2024).

References

1. Shcherbakova, A. M. Mnogoobrazie podhodoov k issledovaniyu ekonomicheskogo cikla. [A variety of approaches to the study of the economic cycle]. *Vestnik MGEU*, 2020, 3, pp.309-321 (in Russian).
2. Al-Thaqeb, S. A., & Algharabali, B. G. Economic policy uncertainty: A literature review. *Journal of Economic Asymmetries*, 2019, 20, e00133. <https://doi.org/10.1016/j.jeca.2019.e00133>.
3. Junttila, J., & Vataja, J. Economic policy uncertainty effects for forecasting future real economic activity. *Economic Systems*, 2018, 42(4), 569–583. <https://doi.org/10.1016/j.ecosys.2018.05.001>.
4. Nowzohour, L., & Stracca, L. More than a feeling: Confidence, uncertainty, and macroeconomic fluctuations. *Journal of Economic Surveys*, 2020, 34(4), 691–726. <https://doi.org/10.1111/joes.12358>.
5. Yang, J., Dong, D., & Liang, C. Climate policy uncertainty and the U.S. economic cycle. *Technological Forecasting and Social Change*, 2024, 202, e123344. <https://doi.org/10.1016/j.techfore.2024.123344>.
6. Hwang, I., & Kim, J. Oil price shocks and the US stock market: A nonlinear approach. *Journal of Empirical Finance*, 2021, 64, 23–36. <https://doi.org/10.1016/j.jempfin.2021.08.004>.
7. Borio, C. The financial cycle and macroeconomics: What have we learnt? *Journal of Banking & Finance*, 2014, 45, 182–198. <https://doi.org/10.1016/j.jbankfin.2013.07.031>.
8. Kydland, F.E., & Prescott, E.C. Time to build and aggregate fluctuations. *Econometrica*, 1982, 50(6), 1345–1370. <https://doi.org/10.2307/1913386>.
9. Borio, C., & Drehmann, M. Assessing the risk of banking crises – revisited. *BIS Quarterly Review*, 2009, March, 29–46.
10. Akerlof, G. A., & Shiller, R. J. *Animal spirits: How human psychology drives the economy, and why it matters for global capitalism*. Princeton University Press, 2009. <https://doi.org/10.2307/j.ctv36mk90z>.
11. North D.C. *Institutions, Institutional Change and Economic Performance*. Cambridge University Press, 1990. <https://doi.org/10.1017/CBO9780511808678>.



12. *Russia and the world: Economy and foreign policy* [Russia and the World: Economy and Foreign Policy]. Eurostat forecast. Moscow: IMEMO RAS, 2022, 130 p. <https://doi.org/10.20542/978-5-9535-0568-0> (in Russian).

13. Bureau of National Statistics of the Agency for Strategic Planning and Reforms of the Republic of Kazakhstan. *Statistical data for 2010–2023*. Available at: <https://stat.gov.kz/> (Accessed: 12.11.2024).

ЖАҒАНДЫҚ БЕЛГІСІЗДІК ЖАҒДАЙЫНДАҒЫ ЭКОНОМИКАЛЫҚ ЦИКЛДАР: ТЕОРИЯЛЫҚ ТӘСІЛДЕР МЕН ТАЛДАУДЫҢ ПРАКТИКАЛЫҚ ҚҰРАЛДАРЫН ӨЗГЕРТУ

Р.К. Турысбекова, Э.О. Кыдырбаева, А.М. Кенджасарова*

І.Жансүгіров атындағы Жетісу университеті КЕАҚ, Талдықорған, Қазақстан

Түйін. Зерттеу экономикалық циклдарды зерттеудің заманауи теориялық тәсілдерін және олардың жағандық белгісіздік жағдайында ЖІӨ өсуімен байланысын түсінуге бағытталған, мұнда фокус экономикалық белсенділіктің фазалық ауытқуларына әсер ететін факторларды талдауға, сондай-ақ сыртқы және ішкі күйзелістер экономикалық өсу динамикасына әсер ететін механизмдерді анықтауға бағытталған. Зерттеудің мақсаты-экономикалық циклдарды зерттеудің заманауи теориялық тәсілдерін талдау және жағандық белгісіздік жағдайында олардың динамикасына әсер ететін жаңа факторларды анықтау. Алынған мәліметтер негізінде экономикалық циклдарды басқаруға және макроэкономикалық тұрақтылықты сақтауға кешенді көзқарастың маңыздылығын көрсете отырып, экономикалық саясатты жаңа шындыққа бейімдеу бойынша ұсыныстар жасалды. Қазақстан Республикасының ЖІӨ және оның компоненттерінің 2010-2023 жылдардағы көрсеткіштерін корреляциялық-регрессиялық талдау ішкі сұраныс пен инвестициялық белсенділік елдің экономикалық өсуінің негізгі драйверлері болып табылатынын көрсете отырып, түпкілікті тұтыну мен жалпы жинақтаудың елеулі оң әсерін растады. Сондықтан орнықты дамуды қамтамасыз ету және инвестициялық тартымдылықты арттыру үшін Қазақстанға экономиканы әртараптандыруды жалғастыру, инфрақұрылымды дамыту және ұзақ мерзімді экономикалық өсуді қамтамасыз ету үшін ҚР ұстанымдарын қолдау және нығайту жөніндегі шараларды күшейту ұсынылады.

Түйінді сөздер: қор биржасы, инвестициялық ахуал, Инвестициялар, орнықты даму, экономикалық өсу, қаржыландыру.

ECONOMIC CYCLES IN CONDITIONS OF GLOBAL UNCERTAINTY: TRANSFORMATION OF THEORETICAL APPROACHES AND PRACTICAL ANALYSIS TOOLS

R. Turysbekova, E. Kydyrbayeva, A. Kenjassarova*

Zhetysu University named after I. Zhansugurov, Talдықorgan, Kazakhstan

Summary. The research is aimed at understanding modern theoretical approaches to the study of economic cycles and their relationship to GDP growth in conditions of global uncertainty, where the focus is on analyzing the factors influencing the phase fluctuations of economic activity, as well as identifying the mechanisms by which external and internal shocks affect the dynamics of economic growth. The purpose of the study is to analyze modern theoretical approaches to the study of economic cycles and identify new factors affecting their dynamics in the context of global uncertainty. Based on the data obtained, recommendations were developed for adapting economic policy to new realities, emphasizing the importance of an integrated approach to managing economic cycles and maintaining macroeconomic stability. Correlation and regression analysis of the GDP of the Republic of Kazakhstan and its components for 2010-2023 confirmed the significant positive impact of final consumption and gross accumulation, indicating that domestic demand and investment activity are key drivers of the country's economic growth. Therefore, in order to ensure sustainable development and increase investment attractiveness, Kazakhstan is recommended to continue economic diversification, develop infrastructure and strengthen measures to support and strengthen Kazakhstan's position to ensure long-term economic growth.

Key words: stock exchange, investment climate, investments, sustainable development, economic growth, financing.



Информация об авторах:

Турысбекова Райхан Кундашовна – Жетысуский университет имени И. Жансугурова, Талдықорған, Қазақстан, e-mail: Turysbekova777@mail.ru

Кыдырбаева Эльмира Омирсериковна* – Жетысуский университет имени И. Жансугурова, Талдықорған, Қазақстан, e-mail: elmira.kydyrbayeva1@gmail.com.

Кенджасарова Айгерим Муратовна – Жетысуский университет имени И. Жансугурова, Талдықорған, Қазақстан, e-mail: 9-aika@mail.ru

Авторлар туралы ақпарат:

Турысбекова Райхан Кундашовна – І.Жансүгіров атындағы Жетісу университеті, Талдықорған, Қазақстан, e-mail: Turysbekova777@mail.ru.

Кыдырбаева Эльмира Омирсериковна* – І.Жансүгіров атындағы Жетісу университеті, Талдықорған, Қазақстан, e-mail: elmira.kydyrbayeva1@gmail.com.

Кенджасарова Айгерим Муратовна – І.Жансүгіров атындағы Жетісу университеті, Талдықорған, Қазақстан, e-mail: 9-aika@mail.ru

Information about authors:

Turysbekova Raikhan – Zhetysu University named after I. Zhansugurov, Taldykorgan, Kazakhstan, e-mail: Turysbekova777@mail.ru.

Kydyrbayeva Elmira* – Zhetysu University named after I. Zhansugurov, Taldykorgan, Kazakhstan, e-mail: elmira.kydyrbayeva1@gmail.com.

Kenjassarova Aigerim – Zhetysu University named after I. Zhansugurov, Taldykorgan, Kazakhstan, e-mail: 9-aika@mail.ru.

Получено: 29.12.2024

Принято к рассмотрению: 27.01.2024

Доступно онлайн: 31.03.2025



Статистика, учет и аудит, 1(96)2025. стр. 176-192
DOI: <https://www.doi.org/10.51579/1563-2415.2025.-1.13>

Экономика и менеджмент
МРНТИ 06.71.57
УДК 338.001.36

КОНКУРЕНТОСПОСОБНОСТЬ ОЗДОРОВИТЕЛЬНОГО ТУРИЗМА В РЕСПУБЛИКЕ КАЗАХСТАН: ФАКТОРЫ И ПЕРСПЕКТИВЫ РАЗВИТИЯ

М.Мусаев^{1}, М.Абайдуллаева¹, Д.М.Хамитова², П.Ж.Орынбет¹*

¹Туран Университет, Алматы, Казахстан,

²Казахская национальная академия хореографии, Астана, Казахстан

*Corresponding author email: m.musaev@turana.edu.kz

Аннотация. В статье проведен анализ трудового оздоровительного туризма в Республике Казахстан с акцентом на всестороннем развитии оздоровительных баз, таких как санатории, спа-комплексы и медицинские центры. Исследование направлено на выявление ключевых факторов, влияющих на занятость оздоровительных учреждений, и разработке стратегий, направленных на повышение их управляемости, особенно в межсезонные периоды. Исследуется их конкурентоспособность, состоятельность, доходность и роль в развитии внутреннего туризма и региональной экономики. Особое внимание уделяется факторам, влияющим на экономическую эффективность данных предприятий, включая сезонность, стоимость услуг, конкурентоспособность и уровень инвестиций в инфраструктуру. Методология исследования включает анкетирование респондентов, для анализа факторов, влияющих на выбор оздоровительных баз в Казахстане. Результаты показывают, что богатые природные ресурсы Казахстана, открывают значительный потенциал для развития оздоровительного туризма. Однако сезонность, устаревшая инфраструктура и ограниченный международный маркетинг препятствуют росту. Результаты исследования определили необходимость круглогодичного расширения услуг, модернизацию инфраструктуры и целевой маркетинг как ключевые факторы повышения конкурентоспособности сектора. Повышение транспортной доступности и интеграция цифровых технологий в предоставление услуг также являются критически важными факторами. Полученные данные анкетирования были проанализированы в SWOT-анализе для выявления возможностей и угроз для развития, а также для определения сильных и слабых сторон влияющих на развитие туристических баз. Для оценки состояния инфраструктуры оздоровительного туризма были использованы данные Министерства культуры и спорта Республики Казахстан, а также региональных управлений статистики. Выработаны практические рекомендации по повышению экономической устойчивости оздоровительных баз, продолжению их загрузки и увеличению их вклада в развитие туризма.

Ключевые слова: конкурентоспособность, инфраструктура, региональная экономика, оздоровительный туризм, внутренний туризм, управление туристскими базами, факторы экономического развития.

Cite this article as: Musaev M., Abaydullaeva M., Khamitova D.M., Orynbet P.Zh. The competitiveness of health tourism in the Republic of Kazakhstan: factors and development prospects. *Statistics, accounting and audit*. 2025, 1(96), 176-192. (In Russ.). DOI: <https://www.doi.org/10.51579/1563-2415.2025.-1.13>



Основные положения. В рамках исследования проведен экономический анализ состояния оздоровительных баз Республики Казахстан, включая санатории, спа-комплексы и медицинские центры, с целью оценки их текущего состояния, эффективности использования и факторов, влияющих на их заполняемость. Установлены ключевые факторы, влияющие на загрузку оздоровительных учреждений: сезонность, ценовая политика, качество услуг, транспортная доступность и маркетинговая стратегия. Выявлено, что лето и осень являются пиковыми сезонами, в то время как зимой и весной спрос значительно снижается. Предложены меры по улучшению экономической устойчивости и заполняемости баз, включая диверсификацию услуг (введение круглогодичных программ), модернизацию инфраструктуры, разработку гибкой ценовой политики и улучшение транспортной доступности. Результаты опроса респондентов подтвердили важность усиления маркетинга, повышения узнаваемости брендов и внедрения цифровых решений для привлечения туристов, особенно в несезонное время. Реализация предложенных рекомендаций способствует росту вклада оздоровительных баз в развитие внутреннего туризма, повышение их конкурентоспособности и укрепление экономики регионов Казахстана.

Введение. Оздоровительный туризм является неотъемлемой частью развития внутреннего туристского сектора в Республике Казахстан, предлагая значительные экономические и социальные выгоды. Разнообразные природные ресурсы страны, включая минеральные источники, лечебные грязи и термальные воды, формируют прочную основу для медицинского и оздоровительного туризма. Стратегическое размещение санаториев и курортов в экологически чистых регионах дает возможность привлекать как отечественных, так и иностранных посетителей, особенно из соседних России, Китая и стран Центральной Азии. Однако, несмотря на этот потенциал, низкая заполняемость курортов остается ключевой проблемой, ограничивающей экономический вклад сектора и долгосрочную устойчивость. Эта проблема усугубляется недостатками в управлении, ценовых стратегиях и маркетинговых подходах, а также финансовой недоступностью услуг оздоровительного туризма для граждан с низкими доходами. Устранение этих ограничений требует комплексного экономического анализа для оптимизации распределения ресурсов, повышения доступности и повышения общей эффективности.

С учетом усиливающейся конкуренции на мировом рынке оздоровительного туризма, особенно в постпандемический период, когда наблюдается рост спроса на услуги реабилитации и восстановления, Казахстану необходимо принять стратегические меры для повышения своей конкурентоспособности в данной сфере. Целью исследования является проведение подробной экономической оценки оздоровительного туризма в Казахстане с изучением ключевых факторов, таких как модели ценообразования, заполняемость, финансовая устойчивость и развитие инфраструктуры. В отличие от предыдущих исследований, которые были сосредоточены в первую очередь на природных преимуществах страны и потенциале туризма, данное исследование обеспечивает более комплексный подход, включая показатели экономической эффективности и анализ поведения потребителей. Оценивая передовой международный опыт и адаптируя его к казахстанскому контексту, исследование предлагает ценную информацию о повышении эффективности и устойчивости сектора.



Новизна данного исследования заключается в его междисциплинарном подходе, объединяющем экономический анализ со стратегическим управлением и маркетинговыми перспективами для формулирования рекомендаций на основе данных по улучшению оздоровительного туризма в Казахстане. В исследовании определяются критические пробелы в инфраструктуре, транспортной доступности и рекламных усилиях, которые необходимо устранить для повышения долгосрочной жизнеспособности сектора. Кроме того, оценивая сезонные колебания спроса и эффективность круглогодичных оздоровительных программ, это исследование вносит вклад в более широкий дискурс по устойчивому развитию туризма. Результаты послужат как теоретической основой для дальнейших академических исследований, так и практическим руководством для политиков и заинтересованных сторон отрасли по повышению эффективности и устойчивости индустрии оздоровительного туризма в Казахстане.

Обзор литературы. Развитие оздоровительного туризма за последнее столетие претерпело значительные изменения, превратившись из контролируемой государством системы социального обеспечения в коммерческую отрасль во многих регионах. Ветитнева А.М. проанализировала переход санаторно-курортных услуг от социалистической модели, где они были интегрированы в систему здравоохранения, к рыночной структуре, преобладающей в западных экономиках [2]. Набедрик В.А. разделил европейский рынок оздоровительного туризма на восточную и западную модели, где первый сохранил механизмы государственного регулирования, а второй - приватизацию и диверсификацию [3]. Напротив, исследования Асланова Д.И. и др. подчеркнули необходимость модернизации курортной инфраструктуры, признавая растущий спрос на оздоровительные туристические предложения [4]. Недавние исследования также изучили роль специализированного медицинского туризма в постсоциалистических экономиках: Абенова Е.А. подчеркнула необходимость стратегических инвестиций и международной интеграции для повышения конкурентоспособности Казахстана в этом секторе [5].

Несмотря на обширные исследования мировых рынков медицинского туризма, остается несколько пробелов в отношении конкретных проблем и перспектив роста Казахстана. Хотя исследования Писсот Е. и др.а также в соавторстве Мандаги М.Г. и Таппи У.П. систематически анализировали роль природных ресурсов и привлекательности дестинаций, но они недостаточно учитывают потенциал Казахстана в этих рамках [6,7]. Кроме того, хотя Ханжет А. и Буковец и др. исследовали конкурентоспособность и устойчивость сектора медицинского туризма Хорватии, аналогичные оценки для Казахстана недостаточны [8,9]. Более того, Гуру и др. проанализировали факторы принятия решений в медицинском туризме, но не сосредоточили внимание на позиционировании Казахстана на мировом рынке [10]. Каррера и Бриджес подчеркнули влияние глобализации на оздоровительный туризм, однако дискуссия о том, как Казахстан может использовать эту тенденцию для привлечения иностранных туристов, мало обсуждается [11]. Таким образом, в существующих исследованиях отсутствует комплексная экономическая оценка эффективности сектора, включая управление сезонностью, инфраструктурные ограничения и эффективность инвестиционной политики.

Существующие исследования оздоровительного туризма в основном сосредоточены на экономическом воздействии, поведении потребителей и качестве обслуживания на курортах в различных регионах [12, 13]. В исследованиях также



изучалась роль санаториев в лечебно-реабилитационном туризме [14, 15], а также стратегии совершенствования систем лечения и профилактики [16]. Однако исследования конкретных факторов, влияющих на развитие оздоровительного туризма в Казахстане, остаются ограниченными, особенно с точки зрения экономической эффективности, стратегий смягчения сезонности и роли модернизации инфраструктуры в повышении конкурентоспособности. Кроме того, влияние цифровой трансформации и международного брендинга на сектор недостаточно изучено. Данная статья устраняет эти пробелы, предоставляя углубленный анализ факторов, формирующих оздоровительный туризм в Казахстане, определяя ключевые препятствия для роста и предлагая научно обоснованные стратегии устойчивого развития. Результаты исследования вносят вклад в эту область, предлагая всестороннюю оценку экономических тенденций, потребительских предпочтений и структурных проблем, что приводит к практическим рекомендациям по повышению устойчивости отрасли. Путем проведения целевого опроса и анализа данных это исследование представляет новый взгляд на будущее сектора медицинского туризма Казахстана.

Материалы и методы исследования. Выбор методов был основан на необходимости комплексного сбора данных и надежных аналитических инструментов для оценки текущего состояния, проблем и потенциала сектора оздоровительного туризма. Методологическая структура основана на многоэтапном подходе, интегрирующем первичные и вторичные источники данных для повышения глубины и достоверности исследования. Основные источники включали опросы и интервью с заинтересованными сторонами, в то время как вторичные данные были получены из официальных статистических агентств, академической литературы и отраслевых отчетов.

В исследовании использовались следующие методы исследования:

1) Сбор данных на основе опросов. Анкета состояла из 10 основных вопросов, охватывающих такие аспекты, как частота посещения, сезонные предпочтения, чувствительность к ценам, качество обслуживания, оценка инфраструктуры и роль маркетинговых и рекламных предложений. Опрос проводился как в Интернете, так и через личные интервью. Размер выборки 169 респондентов в возрасте 40 лет и старше был выбран, чтобы сосредоточиться на основном потребительском сегменте оздоровления.

2) SWOT - анализ использовался для оценки внутренних сильных и слабых сторон казахстана медицинских курортов при выявлении внешних возможностей и угроз.

3) Сравнительный и графический анализ: региональный сравнительный анализ развития оздоровительного туризма был проведен для оценки вариаций спроса, доступности инфраструктуры и уровня занятости.

4) Оценка инфраструктуры: исследование оценило ключевые компоненты инфраструктуры, включая транспортную доступность, современность медицинских и рекреационных учреждений и интеграцию инновационных технологий. Этот анализ помог определить инвестиционные потребности и потенциальные области для улучшения в секторе оздоровления.

Принципы выборки и критерии анализа данных соответствуют этическим нормам. В анкетировании участвовали граждане старше 40 лет по собственному желанию и без вмешательства на и ответы в анонимной форме. Эта выборка населения была выбрана для того, чтобы отразить ключевую демографическую группу,



использующую в большинстве и напрямую медицинские курорты, обеспечивая нам достоверность необходимой нам данными о предпочтениях потребителей и экономических факторах, влияющих на этот сектор (оздоровительный туризм Казахстана).

Результаты и обсуждение. Согласно данным Министерства культуры и спорта в 2023 году на территории Республики Казахстан функционировало 195 санаторно-курортных учреждений. Наибольшее количество оздоровительных учреждений сосредоточено в Алматинской области - 42 базы, что составляет около 21% от общего числа санаториев. В Туркестанской области - 35 баз, в Восточно-Казахстанской области - 28 баз. В меньшей степени развита инфраструктура оздоровительного туризма в западных регионах страны. Например, в Мангистауской области функционирует всего 10 оздоровительных учреждений, что связано с географическими и климатическими особенностями региона. Крупнейшими оздоровительными комплексами являются: «Сарыагаш» (Туркестанская область), «Капал-Арасан» (Алматинская область), «Мойылды» (Павлодарская область) и «Щучинск-Бурабай» (Акмолинская область) [14].

В среднем, коэффициент заполняемости санаториев по Казахстану составляет 65% в течение года. Однако заполняемость варьируется в зависимости от сезона и региона. В пиковые месяцы (июнь-август) в Алматинской области и на юге страны, где расположены наиболее популярные санатории, уровень заполняемости может достигать 90%, как в санатории «Сарыагаш», который считается одним из самых популярных в Казахстане. В зимний период (декабрь-февраль) коэффициент заполняемости падает до 30-40%, что характерно для санаториев, специализирующихся на климатическом лечении. Например, санатории в Восточно-Казахстанской области, такие как «Рахмановские ключи», в зимние месяцы недополучают клиентов из-за холодного климата и сложностей с транспортом. Санатории, которые предлагают комплексные программы оздоровления (включая велнесс и спа-процедуры), имеют более стабильную заполняемость. Например, в санатории «Капал-Арасан» (Алматинская область) заполняемость остается на уровне 70% круглый год благодаря активному маркетингу и широкому спектру услуг, которые привлекают туристов вне зависимости от сезона.

Наибольшее количество санаторно-курортных учреждений расположено в Алматинской области, где находятся такие известные оздоровительные центры, как «Алатау» и «Капал-Арасан». Кроме того, Туркестанская область известна своими лечебными водами и санаториями, такими как «Сарыагаш». Эти курорты специализируются на лечении заболеваний пищеварительной, нервной и опорно-двигательной систем. На рисунке 1 представлено распределение оздоровительных баз по регионам Казахстана.



Рисунок 1 – Количество оздоровительных баз по регионам Казахстана

Примечание: составлено на основе источника [17]

Как видно из рисунка, наибольшее количество баз расположено в Алматинской, Туркестанской и Восточно-Казахстанской областях, что связано с богатством природных ресурсов в этих регионах. Меньшее количество оздоровительных баз представлено в Мангистауской области и северных регионах страны. Наибольшая заполняемость наблюдается в крупных и популярных санаториях, таких как «Сарыагаш», где высокий спрос на оздоровительные услуги обеспечивается благодаря известности бренда и уникальным природным факторам. В то время как менее известные или удаленные от крупных городов санатории могут иметь более низкие показатели заполняемости, особенно в несезонное время.

В таблице 1 представлены основные организации, оказывающие курортно-санаторные услуги в Казахстане.

Таблица 1 - Основные организации, оказывающие курортно-санаторные услуги в Казахстане

Регион	Санатории
Центральный Казахстан	ЛОК «Балхаш», Санаторий «Березняки»
Южный Казахстан	Санаторий «Манкент», Санаторий «Аксу-Жабаглы», ЛОК «Алатау-Вест», ЛРК «Сарыагаш», Санаторий «Арман», Санаторий «Туркестан», Санаторий «Абай-Казыбек», Санаторий «Сана-Караганды»
Северный Казахстан	Санаторий «Щучинский», Санаторий «Мойылды», Санаторий «Окжетпес», Санаторий «Бурабай», Санаторий «Алмаз», Санаторий «Колос», Санаторий областного лечебного физического профилактория, Караганда, Астана
Восточный Казахстан	База отдыха «Верх-Катунь»
Западный Казахстан	Областной детский противотуберкулезный санаторий, Уральская область, Санаторий «Акжайык»
Примечание: составлено на основе источника [17]	



Согласно данным, ведущие санатории Казахстана расположены в таких регионах, как Южный Казахстан, Северный Казахстан (включая популярные санатории, такие как «Окжетпес» и «Бурабай»), Центральный, Западный и Восточный Казахстан. Если рассматривать вклад санаторно-курортного сектора в экономику страны, то в первом квартале 2010 года его доля в валовом внутреннем продукте составляла 0,6% (22 882,2 млн тенге), а к августу 2022 года она увеличилась до 0,7% (449 989,8 млн тенге) (Бюро национальной статистики Агентства стратегического планирования и реформ Республики Казахстан, 2023).

При анализе текущего состояния рынка санаторно-курортных услуг в Казахстане стоит отметить, что в 2021 году количество внутренних посетителей, использующих лечебно-оздоровительные услуги, составило 657 193 человек. Больше всего таких посетителей было в Алматинской области - 103 403 человека, а меньше всего в Атырауской области - 10 587 человек.

Основные цели поездок среди внутренних туристов включали посещение друзей и родственников (4 405 554 человек) и отпуск/отдых (2 331 851 человек). В 2021 году количество внутренних и въездных посетителей санаторно-курортных учреждений увеличилось на 44% по сравнению с 2020 годом. Наибольший спрос наблюдался на курортную зону Сарыагаш, которая привлекла 62 247 человек (38,51% от общего числа посетителей курортных зон), затем следуют Алматинский горный кластер (42 385 человек) и Щучинско-Боровская курортная зона (39 116 человек).

На основе проведенного опроса, в котором приняли участие 169 респондентов старше 40 лет, был проведен анализ предпочтений и факторов, влияющих на заполняемость оздоровительных баз Республики Казахстан. Результаты опроса позволяют сделать важные выводы о потребностях этой возрастной категории в сфере оздоровительного туризма.

Рисунок 1 демонстрирует результаты анкетирования по частоте посещения респондентов оздоровительных учреждений. Большинство респондентов посещают оздоровительные базы время от времени, что свидетельствует о сезонности посещений.



Рисунок 2 – Частота посещений оздоровительных баз в соответствии с ответами респондентов

Большинство респондентов (около 60%) посещают оздоровительные базы «иногда» (1-2 раза в год), а примерно 25% заявили, что посещают такие базы «редко» (раз в несколько лет). Лишь около 15% опрошенных посещают оздоровительные базы «часто» (раз в несколько месяцев). Эти данные свидетельствуют о том, что для людей старше 40 лет посещение оздоровительных учреждений имеет нерегулярный характер, что может быть связано с сезонными колебаниями и недостаточным предложением услуг в межсезонье. Предпочтительное время года: Большинство респондентов предпочитают посещать оздоровительные базы летом и осенью, что подтверждает сезонный характер спроса.

Как показано на рисунке 3 самыми популярными сезонами для посещения оздоровительных баз остаются лето и осень, что подтвердило около 70% респондентов.



Это объясняется тем, что летний и осенний периоды традиционно считаются лучшим временем для отдыха и оздоровления благодаря благоприятным климатическим условиям. В то же время зимний и весенний периоды остаются менее востребованными, что создает проблему сезонности для большинства оздоровительных баз.

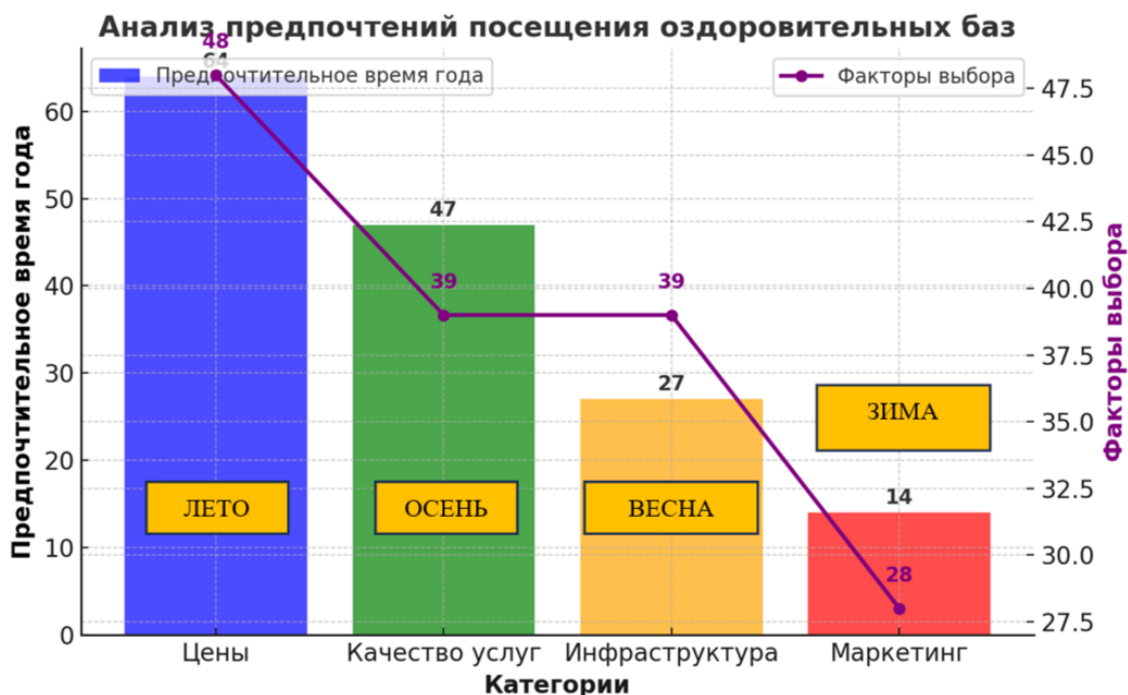


Рисунок 3 – Результаты опроса по выбору оздоровительной базы и времени года посещения

Примечание: составлено авторами на основе программы построения диаграмм

Как показано на рисунке 4 современность инфраструктуры оздоровительных баз оценивается как средняя большинством респондентов (около 55%). Около 20% опрошенных считают инфраструктуру устаревшей, что говорит о необходимости модернизации объектов и улучшения комфортных условий для отдыха. Большинство респондентов (около 65%) оценивают качество услуг в оздоровительных базах как высокое или среднее. Большинство респондентов считают инфраструктуру современной или средней, но некоторые отметили ее как устаревшую. Однако около 20% считают уровень услуг недостаточно высоким, что указывает на необходимость улучшения качества обслуживания и расширения спектра предлагаемых услуг для удовлетворения потребностей данной возрастной категории.

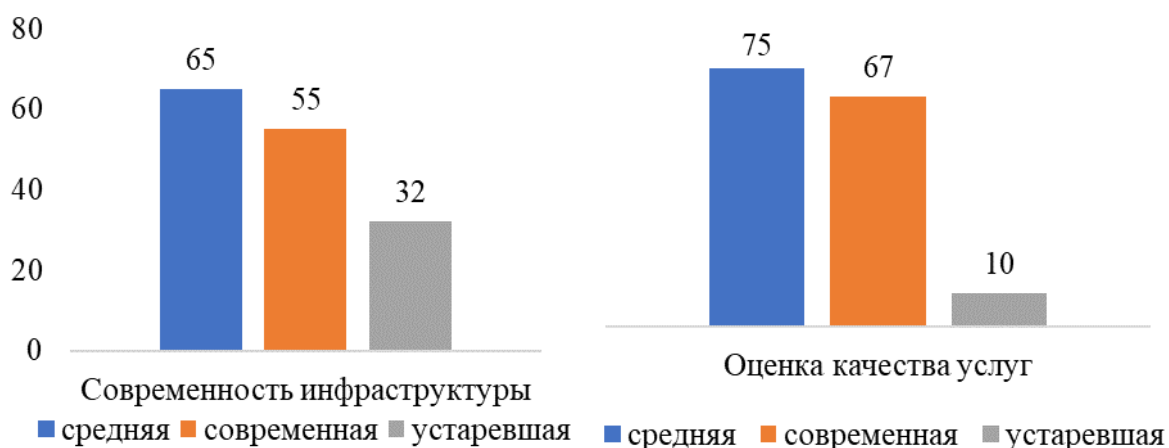


Рисунок 4 – Результаты опроса по состоянию инфраструктуры и качества предоставляемых услуг

Далее на рисунке 5 приведены ответы респондентов о наиболее важных факторах выбора оздоровительной базы. На основании анализа результатов опроса, можно выделить несколько ключевых выводов, касающихся факторов, влияющих на выбор и заполняемость оздоровительных баз в Казахстане. Диаграммы предоставляют ценную информацию о предпочтениях этой возрастной группы, а также о проблемах, с которыми сталкиваются оздоровительные базы.

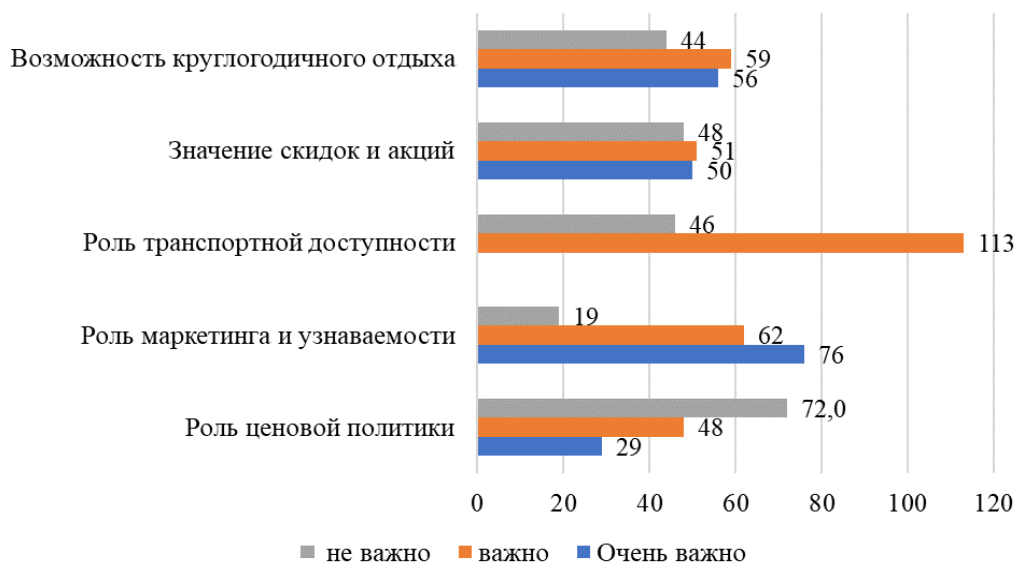


Рисунок 5 – Результаты ответов респондентов по факторам, влияющим на выбор оздоровительного туризма в РК

Согласно данным, представленным на рисунке 5, большинство респондентов посещают оздоровительные базы нечасто: лишь 15 % указали, что делают это «часто», тогда как 25 % - «редко». Это свидетельствует о том, что для многих людей старше 40 лет посещение оздоровительных баз носит нерегулярный характер. Важно отметить, что увеличение частоты посещений может быть достигнуто за счет более широкого спектра услуг и предложений, доступных круглый год, а также через улучшение маркетинговых стратегий, нацеленных на эту возрастную группу.



Исходя из ответов респондентов мы видим, что лето и осень являются самыми популярными сезонами для посещений оздоровительных баз, что подтверждает традиционную сезонность спроса на такие услуги. Это создает вызов для санаториев и баз в зимние и весенние периоды, когда спрос резко падает. Увеличение заполняемости в несезонное время может быть достигнуто путем предложения специальных программ оздоровления, таких как зимние спа-программы, велнесс и реабилитационные курсы, ориентированные на людей старшего возраста.

Ценовая политика оказалась самым важным фактором для респондентов (около 40%), за ней следует качество услуг (35%). Это указывает на высокую ценовую чувствительность данной возрастной группы и подчеркивает необходимость разработки более гибкой ценовой политики, включающей скидки и акции, особенно в несезонное время. Повышение качества услуг, в том числе уровня обслуживания, также может существенно повлиять на привлечение туристов старше 40 лет.

Примерно половина опрошенных указала, что маркетинг и узнаваемость играют значительную роль в выборе оздоровительных баз. Это говорит о том, что эффективные рекламные кампании и узнаваемость бренда могут привлечь больше клиентов. Важно учитывать, что старшее поколение может реагировать на традиционные методы продвижения (телевидение, газеты), наряду с цифровыми каналами. Поэтому усилия по продвижению баз должны включать как онлайн, так и офлайн стратегии.

Также не нужно забывать об инфраструктуре, а именно логистике, около 70% респондентов считают транспортную доступность важным фактором. Для данной возрастной группы удобные транспортные маршруты и простота поездок играют критическую роль при выборе места для оздоровления. Улучшение транспортной инфраструктуры, создание удобных трансферов и доступных рейсов к базам может значительно повысить привлекательность курортов, особенно в отдаленных регионах.

Исходя из ценовой политики, респонденты оценивают качество услуг как высокое или среднее, что свидетельствует о хорошем уровне обслуживания в большинстве оздоровительных баз. Тем не менее, около 20% респондентов оценили качество услуг как низкое, что указывает на наличие проблем в ряде баз. Эти данные подчеркивают важность регулярного повышения уровня обслуживания, улучшения навыков персонала и расширения перечня предлагаемых услуг, чтобы соответствовать ожиданиям клиентов. Более половины респондентов считают, что скидки и акции важны при выборе базы. Это указывает на высокую ценовую чувствительность клиентов старшего возраста и необходимость разработки гибкой системы скидок и специальных предложений, направленных на стимулирование посещений в межсезонье. Санатории могут предложить программы лояльности, скидки для постоянных клиентов и специальные акции на различные программы оздоровления. Примерно 60% респондентов отметили, что возможность круглогодичного отдыха важна для них. Это подчеркивает необходимость расширения спектра услуг, которые могут привлекать туристов в зимнее и весеннее время. Например, санатории могут предложить программы детокса, антистресс-курсы, спа-процедуры, которые будут востребованы в течение всего года. Около 55% респондентов оценивают инфраструктуру как «современную» или «среднюю», однако около 20% считают ее устаревшей. Это указывает на необходимость модернизации некоторых оздоровительных баз, чтобы они соответствовали современным стандартам комфорта. Инвестиции в улучшение инфраструктуры - от модернизации номеров до улучшения спа-комплексов - могут увеличить привлекательность баз для туристов.



Таблица 2 - SWOT-анализ оздоровительных баз Казахстана на основе опроса

Сильные стороны (Strengths):	Слабые стороны (Weaknesses):
Чувствительность к цене и возможности рекламы: Ключевым фактором, влияющим на поведение потребителей в медицинском туризме, является чувствительность к стратегиям ценообразования, включая скидки и акции. Значительная часть посетителей выражает предпочтения для курортов, предлагающих специальные ценовые стимулы. Это дает возможность разработать целевые стратегии ценообразования для привлечения клиентов, особенно в межсезонье. Растущая узнаваемость бренда и признание рынка: Эффективные маркетинговые стратегии и повышение узнаваемости бренда являются решающими сильными сторонами в индустрии туризма конкурентного здравоохранения. Растущая узнаваемость курортов повышает их способность привлекать как внутренних, так и международных туристов, тем самым способствуя общей экономической эффективности сектора. Хорошее качество услуг: Результаты опроса показывают, что большинство посетителей оценивают качество процедур и общего обслуживания как высокое или среднее. Это отражает хорошо разработанную инфраструктуру и квалифицированный персонал, способный предоставлять эффективные терапевтические и оздоровительные услуги. Позитивное восприятие качества обслуживания повышает репутацию медицинских курортов и способствует лояльности клиентов, повышая вероятность повторных посещений и позитивного пропаганды из уст в уста.	Нерегулярная частота посещений: Значительная часть потенциальных посетителей, редко использует услуги здравоохранения. Это указывает на отсутствие последовательной мотивации среди потребителей и подчеркивает недостатки в маркетинговых стратегиях, особенно в межсезонье. Неспособность поддерживать устойчивое вовлечение клиентов снижает прибыльность медицинских курортов и подчеркивает необходимость в целевых рекламных кампаниях и диверсифицированных предложениях услуг для поощрения круглогодичного посещения. Зависимость от сезонности: Сезонность остается одной из самых насущных проблем, влияющих на эффективность медицинского туризма в Казахстане. В то время как лето и осень привлекают высокое количество посетителей, спрос резко снижается зимой и весной. Это колебание ставок занятости приводит к финансовой нестабильности и неэффективному использованию ресурсов. Устаревшая инфраструктура: Современность и качество инфраструктуры играют жизненно важную роль в привлекательности медицинских курортов. Отсутствие современных удобств и технологических достижений негативно влияет на конкурентоспособность внутренних курортов по сравнению с международными альтернативами. Инвестиции в модернизацию инфраструктуры, в том числе ремонт учреждений и интеграцию цифровых медицинских услуг, необходимы для соответствия современным ожиданиям потребителей и улучшения общего качества обслуживания. Ограниченная транспортная доступность: Как показали результаты опроса, большинство считают доступность решающим фактором при выборе оздоровительной базы. Курорты, расположенные в отдаленных или труднодоступных регионах, сталкиваются с значительными недостатками, поскольку ограниченные варианты транспорта снижают их привлекательность для потенциальных посетителей. Улучшение дорожных сетей, расширение авиаперелетов и разработка прямых транспортных связей с медицинскими курортами может значительно повысить удобство посетителей и повысить уровень занятости.



Продолжение таблицы 2

Возможности (Opportunities):	Угрозы (Threats):
Разработка круглогодичных программ: Растущий спрос на непрерывные медицинские и оздоровительные услуги предоставляет возможность для расширения круглогодичных программ. Представление специализированных оздоровительных программ, спа-процедур и курсов реабилитации может значительно повысить занятость медицинских курортов в течение традиционно низких зимних и весенних сезонов. Гибкая ценовая политика: Реализация адаптивных ценовых стратегий, включая сезонные скидки, пакетные сделки и программы лояльности, может улучшить привлечение и удержание клиентов. Предлагая экономически эффективные варианты в течение пиковых сезонов, может смягчить влияние сезонности и обеспечить более постоянные показатели занятости. Модернизация инфраструктуры: Обновление инфраструктуры медицинских курортов, включая жилье, медицинские учреждения и рекреационные пространства, имеет решающее значение для привлечения разнообразных посетителей. Модернизированные курорты с высококачественными условиями жизни и современными медицинскими технологиями будут обращаться как к местным, так и международным туристам, особенно тем, кто ищет премиального оздоровительного опыта. Инвестиции в улучшение инфраструктуры повысят качество обслуживания, повысят удовлетворенность посетителей и способствуют долгосрочной устойчивости здравоохранения в Казахстане. Привлечение иностранных туристов: Расширение международных маркетинговых усилий и создание партнерских отношений с иностранными туристическими агентствами может значительно повысить сектор туризма в области здравоохранения Казахстана. Нацеливание на туристов из соседних стран и за его пределами, особенно тех, кто интересуется уникальными природными ресурсами страны, такими как минеральные источники, терапевтическая грязь и тепловые воды, может повысить положение Казахстана в качестве ведущего места здравоохранения.	Высокая конкуренция: Международные курорты Санатории Казахстана сталкиваются с сильной конкуренцией со стороны международных оздоровительных пунктов, которые предлагают более низкие цены, превосходную инфраструктуру и глобально признанные стандарты обслуживания. Туристы, знакомые с международными стандартами, могут предпочесть иностранные курорты, которые обеспечивают более широкий спектр специализированных медицинских методов лечения, передовых технологий и более высокого уровня комфорта. Экономические колебания: Финансовая устойчивость здравоохранения в Казахстане очень чувствительна к экономическим колебаниям. Повышение цен, инфляция и снижение покупательской способности среди потребителей могут негативно повлиять на доступность медицинских курортов, что приведет к снижению ставок занятости. Поскольку многие посетители определяют приоритетность доступности, неблагоприятные экономические условия могут заставить потенциальных туристов искать более экономически эффективные альтернативы, как внутри страны, так и на международном уровне. Снижение интереса к исчезающим традиционным видам туризма нежелательнее, чем в предпочтениях потребителей и растущей популярности альтернативных форм туризма, таких как приключенческий туризм, экотуризм и цифровые детоксикационные ретриты, может снизить спрос на услуги по традиционным оздоровительным услугам. Современные путешественники все чаще ищут опыт, который сочетает в себе благополучие с мероприятиями на свежем воздухе, культурным погружением и ориентированными на устойчивость. Экологические проблемы с деградацией окружающей среды и проблемы, связанные с изменением климата, представляют значительную угрозу для медицинского туризма в Казахстане. Загрязнение, вырубка лесов и истощение естественных заживающих ресурсов (таких как минеральные источники и терапевтическая грязь) могут поставить под угрозу эффективность и привлекательность медицинских курортов. Кроме того, экстремальные погодные условия, нехватка воды и загрязнение воздуха в определенных регионах могут сдерживать туристов, которые определяют приоритеты экологической устойчивости и чистой среды. Реализация мер по охране окружающей среды, устойчивое управление ресурсами и инициативы по экотуризму будут иметь решающее значение для сохранения долгосрочной жизнеспособности сектора здравоохранения Казахстана в области здравоохранения.
Примечание: составлено авторами	



На основании проведенного анализа предпочтений респондентов, становится очевидным, что для повышения заполняемости оздоровительных баз и удовлетворения потребностей этой возрастной категории необходимо учитывать несколько ключевых факторов. Эти данные предоставляют не только возможность глубже понять потребности туристов, но и сформировать стратегические действия по улучшению работы санаториев и оздоровительных комплексов. Для более четкого понимания возможных направлений улучшения и развития целесообразно провести SWOT-анализ, который поможет выявить сильные и слабые стороны, а также определить возможности и угрозы для сектора оздоровительного туризма (таблица 2).

Данный SWOT-анализ демонстрирует, что несмотря на наличие сильных сторон, таких как высокое качество услуг и сезонный спрос, существуют значительные риски, связанные с сезонностью и инфраструктурными проблемами. Для решения этих проблем оздоровительным базам необходимо активнее внедрять круглогодичные программы, обновлять инфраструктуру и работать над привлечением новых клиентов, используя гибкую ценовую политику и маркетинг.

Заключение. На основе проведенного анализа, анкетирования и SWOT-анализа оздоровительных баз Республики Казахстан можно сделать несколько ключевые рекомендации, которые помогут не только понять текущие проблемы и возможности сектора оздоровительного туризма, но и наметить пути для его дальнейшего развития. Для повышения экономической эффективности и конкурентоспособности сектора необходим стратегический подход, включающий политические вмешательства, инвестиции и расширение рынка. Для решения этих проблем и раскрытия полного потенциала индустрии оздоровительного туризма Казахстана предлагаются следующие ключевые рекомендации:

1) Внедрение круглогодичных программ оздоровления и реабилитации, адаптированных к различным демографическим группам, может помочь поддерживать стабильный поток посетителей в межсезонье.

2) Модернизация объектов, внедрение цифровых медицинских решений и улучшение качества обслуживания повысят удовлетворенность клиентов и международную конкурентоспособность.

3) Реализация гибкой ценовой политики – расширение дисконтных программ, сезонных акций и поощрений лояльности будет стимулировать внутренних и иностранных туристов посещать страну в течение всего года.

4) Улучшение транспортной доступности – инвестирование в улучшение транспортных сетей, включая прямое сообщение с курортами, улучшит доступ как для внутренних, так и для иностранных туристов.

5) Укрепление маркетинга и брендинга – разработка сильного национального бренда оздоровительного туризма, использование стратегий цифрового маркетинга и формирование партнерских отношений с международными туристическими агентствами повысят глобальную узнаваемость.

Хотя это исследование дает всесторонний экономический анализ оздоровительного туризма в Казахстане, следует признать определенные ограничения. Исследование в первую очередь опирается на имеющиеся статистические данные и результаты опросов, которые могут не в полной мере отражать долгосрочные тенденции в поведении потребителей и эффективности инвестиций. Кроме того, исследование не рассматривает подробно нормативные и институциональные аспекты, влияющие на развитие сектора. Будущие исследования должны быть сосредоточены на оценке эффективности конкретных мер политики, роли государственно-частного



партнерства в модернизации оздоровительных курортов и потенциала интеграции Казахстана в глобальные сети оздоровительного туризма. Сравнительный анализ с успешными международными моделями может предоставить дополнительную ценную информацию для развития более конкурентоспособной и устойчивой отрасли оздоровительного туризма в Казахстане.

Список литературы

1. Кудрявцева Л.В. Место санаторно-курортных услуг в системе государственных услуг // Евразийский союз ученых. - 2015.- № 3. – С. 131-133.
2. Ветитнев, А. М. Курортное дело: учебное пособие / А. М. Ветитнев, Л. Б. Журавлёва. - Москва: Кнорус, 2016. - 528 с.
3. Набедрик В. А. География медицинского туризма в Европе: модели развития и трансформационные процессы : дис. ... канд. геогр. наук. Москва, 2005. - 160 с.
4. Асланов Д. И. Разработка теоретико-методологических основ преобразования санаторно-курортного комплекса региона: автореф. дис. ... д-ра экон. наук. – Екатеринбург, 2013. – 47 с.
5. Абенова Е.А. Перспективы развития оздоровительного туризма в Казахстане // Азимут научных исследований: Экономика и менеджмент. – 2015. - № 1. – С. 7-18.
6. Pessot E. et al. Natural resources in health tourism: a systematic literature review //Sustainability. – 2021. – Т. 13. – №. 5. – e 2661, <https://doi.org/10.3390/su13052661>.
7. Mandagi D. W., Tappy Y. P. Determinants of Health Tourism Destination Attractiveness: A Comprehensive Systematic Review //Jurnal Studi Perhotelan dan Pariwisata. – 2023. – Т. 2. – №. 2. – P. 57-69.
8. Hunjet A., Kozina G., Vučaj A. Advantages and Challenges of Health Tourism Development in Croatia //Athens Journal of Tourism. – 2024. – Т. 11. – №. 3. – С. 201-224.
9. Bukovec A., Vori O., Pavličić R. Health Tourism in Croatia: Tradition, Competitiveness, Sustainability and Effects of New Investments //Liječnički vjesnik. – 2023. – Т. 145. – № 9. – P. 9. <https://doi.org/10.26800/LV-145-supl9-7>.
10. Guru S., Sinha A., Kautish P. Determinants of medical tourism: application of Fuzzy Analytical Hierarchical Process //International Journal of Emerging Markets. – 2023. – Т. 18. – №. 11. – P. 4819-4842.
11. Carrera P. M., Bridges J. F. P. Globalization and healthcare: understanding health and medical tourism //Expert review of pharmacoeconomics & outcomes research. – 2006. – Т. 6. – №. 4. – P. 447-454.
12. Majeed S. et al. Health resorts and multi-textured perceptions of international health tourists // Sustainability. – 2018. – Т. 10. – №. 4. – e. 1063, <https://doi.org/10.3390/su10041063>.
13. Meng C. K. et al. International medical Tourists' expectations and behavioral intention towards health resorts in Malaysia //Heliyon. – 2023. – Т. 9. – №. 9. - e19088.
14. Ershova I. V. Health resorts: A unique phenomenon in the tourist market // Lex russica. – 2019. – №. 10. – P. 16-29.
15. Bower W. F. et al. Characteristics of geriatric rehabilitation inpatients with nocturia: RESORT // Gerontology. – 2024. – Т. 70. – №. 12. – P. 1284-1293.
16. Prilipko N. S. et al. Ways to improve the system of prevention and treatment of environmental diseases //Russian Journal of Physiotherapy, Balneology and Rehabilitation. – 2024. – Т. 23. – №. 2. – P. 81-91.
17. Национальное бюро статистики Агентства Республики Казахстан по стратегическому планированию и реформам [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <https://www.stat.gov.kz/> (дата обращения: 21.09.2024).
18. ВВП по методу производства в текущих ценах (2023–2024 год) / Бюро национальной статистики Агентства по стратегическому планированию и реформам Республики Казахстан [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <https://new.stat.gov.kz/ru/industries/economy/national-accounts/dynamic-tables/> (дата обращения: 03.09.2024).

References

1. Kudryavceva L.V. Mesto sanatorno-kurortnyh uslug v sisteme gosudarstvennyh uslug [The place of spa and resort services in the system of public services]. *Evrazijskij soyuz uchenykh*, 2015, 3, pp. 131-133 (In Russian).
2. Vetitnev, A. M., & Zhuravleva, L.B. *Kurortnoe delo: uchebnoe posobie* [Resort business:Textbook]. Moscow, Knorus, 2016, 528 p. (In Russian).



3. Nabadrik, V. A. *Geography of medical tourism in Europe: Development models and transformational processes* [Geography of medical tourism in Europe: development models and transformation processes: dissertation of a candidate of geographical sciences]. Candidate of Geographical Sciences dissertation. Moscow, 2005, 160 p. (In Russian).
4. Aslanov D.I. *Razrabotka teoretiko-metodologicheskikh osnov preobrazovaniya sanatorno-kurortnogo kompleksa regiona* [Development of theoretical and methodological foundations for the transformation of the spa and resort complex of the region.]. Doctoral dissertation abstract. Yekaterinburg, 2013, 47 p. (In Russian).
5. Abenova E. A. *Perspektivy razvitiya ozdorovitel'nogo turizma v Kazahstane* [Prospects for the development of health tourism in Kazakhstan]. *Azimet nauchnyh issledovaniy: Ekonomika i menedzhment*, 2015, 1, pp. 7-18 (In Russian).
6. Pessot, E., et al. Natural resources in health tourism: A systematic literature review. *Sustainability*, 2021, 13(5), e2661. <https://doi.org/10.3390/su13052661>.
7. Mandagi, D. W., & Tappy, Y.P. Determinants of health tourism destination attractiveness: A comprehensive systematic review. *Jurnal Studi Perhotelan dan Pariwisata*, 2023, 2(2), 57–69.
8. Hunjet, A., Kozina, G., & Vučaj, A. (2024). Advantages and challenges of health tourism development in Croatia. *Athens Journal of Tourism*, 11(3), 201–224.
9. Bukovec, A., Vori, O., & Pavličić, R. Health tourism in Croatia: Tradition, competitiveness, sustainability and effects of new investments. *Liječnički vjesnik*, 2023, 145(9), 9. <https://doi.org/10.26800/LV-145-supl9-7>.
10. Guru, S., Sinha, A., & Kautish, P. Determinants of medical tourism: Application of Fuzzy Analytical Hierarchical Process. *International Journal of Emerging Markets*, 2023, 18(11), 4819–4842. <https://doi.org/10.1108/IJOEM-07-2021-1086>.
11. Carrera, P. M., & Bridges, J. F. P. Globalization and healthcare: Understanding health and medical tourism. *Expert Review of Pharmacoeconomics & Outcomes Research*, 2006, 6(4), 447–454. <https://doi.org/10.1586/14737167.6.4.447>.
12. Majeed, S., et al. Health resorts and multi-textured perceptions of international health tourists. *Sustainability*, 2018, 10(4), e1063. Available at: <https://doi.org/10.3390/su10041063>.
13. Meng, C. K., et al. International medical tourists' expectations and behavioral intention towards health resorts in Malaysia. *Heliyon*, 2023, 9(9), e19088. <https://doi.org/10.1016/j.heliyon.2023.e19088>.
14. Ershova, I.V. Health resorts: A unique phenomenon in the tourist market. *Lex Russica*, 2019, (10), pp.16–29.
15. Bower, W.F., et al. Characteristics of geriatric rehabilitation inpatients with nocturia: RESORT. *Gerontology*, 2024, 70(12), pp.1284–1293.
16. Prilipko, N.S., et al. Ways to improve the system of prevention and treatment of environmental diseases. *Russian Journal of Physiotherapy, Balneology and Rehabilitation*, 2024, 23(2), pp.81–91.
17. Bureau of National Statistics of the Agency for Strategic Planning and Reforms of the Republic of Kazakhstan, n.d. *Official website*. Available at: <https://www.stat.gov.kz/> (Accessed: 21.09.2024).
18. Bureau of National Statistics of the Agency for Strategic Planning and Reforms of the Republic of Kazakhstan, 2024. *GDP by production method in current prices (2023–2024)*. Available at: <https://new.stat.gov.kz/ru/industries/economy/national-accounts/dynamic-tables/> (Accessed: 03.09.2024).

ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫНДАҒЫ ДЕНСАУЛЫҚ ТУРИЗМІНІҢ БӘСЕКЕГЕ ҚАБІЛЕТТІЛІГІ: ФАКТОРЛАР МЕН ДАМУ ПЕРСПЕКТИВАЛАРЫ

М. А. Мусаев^{1*}, М. М. Абайдуллаева¹, Д.М Хамитова², П. Ж. Орынбет¹

¹Тұран Университеті, Алматы, Қазақстан

²Қазақ ұлттық хореография академиясы, Астана, Қазақстан

Түйін. Мақала санаторийлер, СПА кешендері және медициналық орталықтар сияқты сауықтыру базаларының жан-жақты дамуына баса назар аудара отырып, Қазақстан Республикасындағы еңбек демалыс туризміне талдау жүргізді. Бұл зерттеудің мақсаты - денсаулық туризмінің өсуіне әсер ететін негізгі факторларды анықтау және оны одан әрі дамыту перспективаларын бағалау. Зерттеу сауықтыру мекемелерінің жұмыспен қамтылуына әсер ететін



негізгі факторларды анықтауға және оларды, әсіресе, демалыс кезеңдерінде, оларды өңдеуге бағытталған стратегияларды әзірлеуге бағытталған. Олардың бәсекеге қабілеттілігі, өміршеңдігі, кірістілігі және ішкі туризм мен аймақтық экономика саласындағы рөлі зерттелді. Бұл кәсіпорындардың экономикалық тиімділігіне, оның ішінде маусымдық, қызметтердің құнын, бәсекеге қабілеттілік пен инфрақұрылымға инвестициялардың деңгейіне әсер ететін факторларға ерекше көңіл бөлінеді. Зерттеу әдістемесі Қазақстандағы рекреациялық базаларды таңдауға әсер ететін факторларды талдау үшін респонденттердің сауалнамасы кіреді. Нәтижелер көрсеткендей, Қазақстанның бай табиғи ресурстары емдік туризмді дамыту үшін айтарлықтай әлеуетті ашады. Алайда, маусымдық, ескірген инфрақұрылым және шектеулі халықаралық маркетингтің шектеулі импактасы. Зерттеу нәтижелері жыл бойына жыл сайынғы кеңею, инфрақұрылым мен мақсатты маркетингті модернизациялау, сектордың бәсекеге қабілеттілігін арттырудың негізгі факторлары ретінде қарастырылған, модернизациялаудың қажеттілігін анықтады. Көлікке қол жетімділікті арттыру және қызметтерді көрсетуге цифрлық технологиялардың бірігуі де маңызды факторлар болып табылады. Іздеуге қатысты мәліметтер SWOT талдауында дамудың мүмкіндіктері мен қауіптерін анықтау, сондай-ақ туристік базалардың әсер етудің күші және әлсіз жақтарын анықтау үшін талданды. Денсаулық туризмінің инфрақұрылымын, Қазақстан Республикасы Мәдениет және спорт министрлігінің мәліметтерін, сондай-ақ аймақтық статистика департаменттерінің мәліметтерін бағалау үшін пайдаланылды. Денсаулық сақтау базасының экономикалық тұрақтылығын арттыру, олардың жүктелуін жалғастырып, туризмнің дамуына қосқан үлесін арттыру үшін практикалық ұсыныстар жасалды.

Түйін сөздер: бәсекеге қабілеттілік, инфрақұрылым, аймақтық экономика, денсаулық туризмі, ішкі туризм, туристік базаларды басқару, экономикалық даму факторлары.

THE COMPETITIVENESS OF HEALTH TOURISM IN THE REPUBLIC OF KAZAKHSTAN: FACTORS AND DEVELOPMENT PROSPECTS

M.A. Mussayev^{1*}, M.M. Abaidullayeva¹, D.M. Khamitova², P.Zh. Orynbet¹

¹Turan University, Almaty, Kazakhstan

²Kazakh National Academy of Choreography, Astana, Kazakhstan

Summary. The article conducted an analysis of labor recreational tourism in the Republic of Kazakhstan with an emphasis on a comprehensive development of wellness bases, such as sanatoriums, spa complexes and medical centers. The study is aimed at identifying key factors affecting the employment of wellness institutions, and the development of strategies aimed at increasing their handling, especially in the off-season periods. Their competitiveness, viability, profitability and role in the development of domestic tourism and the regional economy is investigated. Particular attention is paid to factors affecting the economic efficiency of these enterprises, including seasonality, cost of services, competitiveness and level of investment in infrastructure. The research methodology includes the survey of respondents for the analysis of factors affecting the choice of recreational bases in Kazakhstan. The results show that the rich natural resources of Kazakhstan open significant potential for the development of healing tourism. However, seasonality, outdated infrastructure and limited international marketing impede growth. The results of the study determined the need for year-round expansion of services, modernization of infrastructure and target marketing as key factors in increasing the competitiveness of the sector. Increasing transport accessibility and integration of digital technologies into the provision of services are also critical factors. The received survey data was analyzed in SWOT analysis to identify opportunities and threats for development, as well as to determine the strengths and weaknesses of the affecting development of tourist bases. To assess the state of infrastructure of health tourism, data from the Ministry of Culture and Sports of the Republic of Kazakhstan, as well as regional statistics departments, were used. Practical recommendations have been developed to increase the economic stability of the health bases, to continue their loading and increase their contribution to the development of tourism.

Key words: competitiveness, infrastructure, regional economics, health tourism, domestic tourism, management of tourist bases, factors of economic development.



Информация об авторах:

Мусаев Мухамедали Ахметжанович* - Докторант PhD, Туран Университет, Алматы, Казахстан, e-mail: m.musaev@turan-edu.kz.

Абайдуллаева Мадина Маратжановна – к.э.н., ассоциированный профессор, Туран Университет, Алматы, Казахстан, e-mail: m.abaidullayeva@turan-edu.kz.

Хамитова Дарига Мейрамовна – к.э.н., ассоциированный профессор, Казахская национальная академия хореографии, Астана, Казахстан, e-mail: dariga1979@mail.ru.

Орынбет Перизат Жангирқызы - PhD, ассоциированный профессор-исследователь, Туран Университет, Алматы, Казахстан, e-mail: perizat.orynbet@mail.ru.

Авторлар туралы ақпарат:

Мусаев Мухамедали Ахметжанович* - PhD докторанты, Тұран Университеті, Алматы, Қазақстан, e-mail: m.musaev@turan-edu.kz.

Абайдуллаева Мадина Маратжановна - э.э.к., қауымдастырылған профессоры, Тұран Университеті, Алматы, Қазақстан, e-mail: m.abaidullayeva@turan-edu.kz.

Хамитова Дарига Мейрамқызы - э.э.к., қауымдастырылған профессоры, Қазақ ұлттық хореография академиясы, Астана, Қазақстан, e-mail: dariga1979@mail.ru.

Орынбет Перизат Жангирқызы - PhD, қауымдастырылған профессор-зерттеуші, Тұран Университеті, Алматы, Қазақстан, e-mail: perizat.orynbet@mail.ru.

Information about authors:

Mussayev Mukhamedali Akhmetzhanovich* - PhD student, Turan University, Almaty, Kazakhstan, e-mail: m.musaev@turan-edu.kz.

Abaidullayeva Madina Maratzhanovna - Candidate of Economic Sciences, Assoc. Professor, Turan University, Almaty, Republic Of Kazakhstan, e-mail: m.abaidullayeva@turan-edu.kz.

Khamitova Dariga Meiramovna - Candidate of Economic Sciences, Associate Professor, Kazakh National Academy of Choreography, Astana, Kazakhstan, e-mail: dariga1979@mail.ru.

Orynbet Perizat Zhangirqyzy - PhD., Associate Research Professor Turan University, Almaty, Kazakhstan, e-mail: perizat.orynbet@mail.ru.

Получено: 30.10.2024

Принято к рассмотрению: 27.12.2024

Доступно онлайн: 31.03.2025



Статистика, учет и аудит, 1(96)2025. стр. 193-204
DOI: <https://www.doi.org/10.51579/1563-2415.2025.-1.14>

Economics and Management
SRSTI 06.39.02
UDK 338.2

REGIONAL DISPARITIES IN GROSS ENROLLMENT RATIO (GER) IN HIGHER EDUCATION AND ITS SOCIOECONOMIC DETERMINANTS IN KAZAKHSTAN: TRENDS AND POLICY IMPLICATIONS

O.V. Kirichok^{1*}, N.A. Amankeldi¹, R.S. Parmanova¹, N.V. Doohan²

¹Caspian University, Almaty, Kazakhstan,

²Sage University, Bhopal, India

*Corresponding author e-mail: o.kirichok@cu.edu.kz

Abstract. This study examines regional disparities in the Gross Enrollment Ratio (GER) in higher education in Kazakhstan and its socioeconomic determinants. The GER varies significantly across regions, reflecting differences in access to higher education and economic development. Urban centers like Astana and Almaty exhibit exceptionally high GERs due to a concentration of universities and educational opportunities, while rural regions such as Mangystau, North Kazakhstan, and Kyzylorda have consistently lower GERs. The study also explores the correlation between GER and per capita income, revealing strong positive correlations in regions like West Kazakhstan and Zhambyl, whereas regions such as Atyrau and Mangystau show weaker correlations, indicating additional barriers to educational access. Gender disparities in GER are also analyzed, with women consistently having higher GER than men, particularly in urban areas. Policy implications include the need for targeted investments in rural and industrial regions to enhance educational access and infrastructure, as well as gender-balanced educational policies to support equitable development.

Keywords: Gross Enrollment Ratio, Higher education disparities, Regional differences, socioeconomic factors, Urban-rural divide, Gender disparities, Educational policy.

Main provisions. This study reveals significant regional disparities in the Gross Enrollment Ratio (GER) in higher education across Kazakhstan, with urban centers like Astana and Almaty showing the highest rates and rural areas like Mangystau and Kyzylorda consistently lagging. A strong positive correlation between GER and per capita income is observed in several regions, though in industrialized areas like Atyrau, the relationship is weaker, indicating non-economic barriers. Gender disparities are also evident, with female GER exceeding male GER in most regions, especially in urban areas. The findings suggest the need for targeted investments in rural and underperforming regions, alongside gender-balanced educational policies to ensure equitable access to higher education.

Introduction. Higher education plays a crucial role in shaping economic development, social mobility, and human capital formation. One of the key indicators used to measure access to higher education is the Gross Enrollment Ratio (GER), which represents the ratio of students enrolled in higher education institutions to the total population of the

Cite this article as: Kirichok O.V., Amankeldi N.A., Parmanova R.S., Doohan N.V. Regional disparities in gross enrollment ratio (GER) in higher education and its socioeconomic determinants in Kazakhstan: trends and policy implications. *Statistics, accounting and audit*. 2025, 1(96), 193-204. DOI: <https://www.doi.org/10.51579/1563-2415.2025.-1.14>



typical age group (18-22 years). A higher GER suggests broader access to higher education, while lower GER values may indicate barriers to enrollment such as financial constraints, geographic accessibility, or socio-cultural factors.

In Kazakhstan, the GER in higher education has exhibited significant fluctuations over the years, influenced by factors such as economic growth, policy interventions, and demographic shifts. Nationally, the GER increased from 48.44% in 2015 to 66.98% in 2019, reflecting efforts to expand educational access. However, a slight decline followed, with GER reaching 62.64% in 2021. While urban centers like Astana and Almaty have consistently reported exceptionally high GERs, many rural and less industrialized regions continue to lag behind, highlighting regional disparities in higher education access.

This research investigates the regional variations in GER in Kazakhstan from 2015 to 2023, analyzing the factors that contribute to these differences. Specifically, the study examines how economic factors, particularly per capita income, correlate with GER across different regions. By assessing trends in GER and income distribution, the research aims to identify the challenges and opportunities in achieving equitable access to higher education nationwide.

The study also explores gender disparities in GER, with findings indicating that female enrollment generally surpasses male enrollment across most regions. This gender gap raises important questions regarding societal and economic drivers influencing higher education participation rates among men and women. Additionally, the research highlights anomalies such as West Kazakhstan, where male GER exceeds female GER, suggesting the presence of region-specific factors affecting enrollment trends.

By evaluating the interplay between GER, economic conditions, and gender disparities, this study seeks to provide insights for policymakers, educators, and stakeholders in formulating targeted strategies to enhance higher education accessibility in Kazakhstan. Addressing these disparities is essential for fostering inclusive economic development and ensuring that all individuals, regardless of region or socio-economic background, have equal opportunities to pursue higher education.

Literature review. This study analyzes the regional disparities in the gross registration relationship (GER) of Kazakhstan, its socioeconomic determinants and suggests specific policies investments. The GER serves as a crucial accuser of educational access and inclusion, which reflects the ability of different regions to provide higher education opportunities. Recent studies highlight significant variations in GER in the various regions of Kazakhstan, attributed mainly to socio-economic factors such as income levels, infrastructure and demographic characteristics [1, 2].

Kireyeva et al. (2023) claim that income inequality plays a fundamental role in educational disparities, with richer regions that exhibit higher registration rates compared to economically disadvantaged areas [3]. This finding is supported by Pons (2015), who described the regional inequalities that have persisted in the Kazakhstan education system, further underlining the need for focused interventions [4]. Olzhebayeva (2024) adds a gender dimension to this discussion, emphasizing that both economic resources and the socioeconomic state significantly influence access to higher education for women, which aggravates disparities in GER [5].

In addition, regional infrastructure significantly affects educational registration in Kazakhstan. Satybaldin et al. (2024) propose a national adaptive social welfare index that correlates with regional disparities, indicating that regions with solid educational infrastructure tend to show higher registration rates [2]. This corroborates the findings of



Toimbek (2022), who links the transition to an economy based on knowledge with educational investments, which suggests that regions that cannot modernize their educational landscapes are further back in GER [6].

Demography also plays a vital role in the configuration of registration patterns. Avalueva et al. (2022) argue that regions with younger populations tend to achieve greater GER, which reflects social needs for education and demands of the labor market [7]. Political implications arise from these analyzes, which suggests that investments should be strategically assigned to address identified disparities. Ambasz et al. (2023) recommend that specific policies focus on unattended regions, ensuring an equitable distribution of resources and improving regional educational infrastructure [8]. This resonates with the findings of Zamirbekkyzy et al. (2024), who emphasize the importance of interbudgetary relations in education financing, proposing systemic reforms to improve educational financing mechanisms at the regional level [9].

In addition, promoting inclusion in education will not only address registration disparities, but will also contribute to the broader socioeconomic objectives of Kazakhstan. Number of studies highlight that inclusion, particularly in education, is essential to guarantee demographic security, which is closely linked to economic stability. Consequently, it is necessary to cultivate an educational environment that encourages participation throughout demography without discrimination, thus facilitating equitable access to higher education [10-13].

In summary, regional disparities in the GER of Kazakhstan are deeply intertwined with socio-economic factors such as income inequality, infrastructure, demography and gender problems. Participating with these factors through systematic policies and directed investment strategies will encourage an equitable higher education ecosystem. By prioritizing regions that suffer from low registration and implementation of support measures, the government can work towards a more inclusive and only educational scenario, which finally leads to broader socio-economic advances for Kazakhstan [14]. Therefore, it is crucial that policy formulators adopt interdisciplinary approaches that guarantee that the higher education of each citizen is maintained to the quality of quality, paving the way for sustainable development.

Methodology. This study aims to examine regional disparities in the Gross Enrollment Ratio (GER) in higher education in Kazakhstan and its socioeconomic determinants. The research is guided by the following questions: What are the trends in GER across different regions of Kazakhstan from 2015 to 2023? How does per capita income correlate with GER in different regions? What gender disparities exist in GER across regions, and what factors contribute to these differences? What policy interventions can be proposed to address regional inequalities in GER?

The primary objectives of this research are to analyze trends in GER across various regions of Kazakhstan from 2015 to 2023, to investigate the correlation between GER and per capita income across different regions, to examine gender disparities in GER and identify potential socioeconomic determinants, and to provide policy recommendations aimed at reducing regional disparities in higher education enrollment.

This study employs a quantitative research design, utilizing secondary data from government statistical agencies, higher education institutions, and socioeconomic reports. The study employs statistical analysis to identify correlations and trends.

The data for this study were sourced from the Bureau of National Statistics of Kazakhstan, the Ministry of Education and Science of Kazakhstan, and World Bank and OECD reports on Kazakhstan's higher education sector. The key variables include Gross Enrollment Ratio (GER), defined as the ratio of students enrolled in higher education



institutions to the total population aged 18-22; per capita income, which represents regional income levels measured in Kazakhstani tenge; and gender-specific GER, which includes enrollment ratios for men and women in different regions. Statistical analysis is used to examine trends in GER from 2015 to 2023 across all regions.

The following limitations should be considered; the study relies on secondary data, which may have inconsistencies or reporting biases and non-economic factors affecting GER, such as cultural influences and migration, are not directly examined. The study does not account for qualitative factors such as student satisfaction or academic quality. This research relies solely on publicly available data, ensuring no ethical breaches. Proper attribution is given to all data sources. The analysis is conducted with objectivity and transparency, ensuring that findings contribute constructively to higher education policy discussions in Kazakhstan.

Results. The Gross Enrollment Ratio (GER) in higher education is determined as the ratio of the number of students, regardless of age, enrolled in technical and vocational education organizations and universities, to the total population aged 18-22 years. The Gross Enrollment Ratio (GER) in higher education in Kazakhstan demonstrates varied trends across regions from 2015 to 2024, reflecting disparities in access to education and regional development. At the national level, the GER increased significantly from 48.44% in 2015 to 66.98% in 2019, indicating improved access to higher education. However, a slight decline followed, with the GER decreasing to 62.64% in 2021, possibly due to external factors like the COVID-19 pandemic. Astana and Almaty cities stand out with exceptionally high GERs. Astana's GER fluctuated but remained the highest in the country, increasing from 123.31% in 2015 to 118.84% in 2021. Almaty followed a similar trend, growing from 121.27% in 2015 to an impressive 204.64% in 2021. These figures highlight the concentration of higher education institutions and opportunities in major urban centers. Regions such as Aktobe, Karaganda, and West Kazakhstan also performed well. West Kazakhstan region's GER peaked at 96.51% in 2019 before slightly declining to 83.2% in 2021. Karaganda's GER rose steadily from 55.35% in 2015 to 64.88% in 2021, while Aktobe experienced strong growth, reaching 70.96% in 2019 before dropping to 64.09% in 2021. Conversely, rural and less industrialized regions showed lower GERs. Mangystau, North Kazakhstan, and Kyzylorda regions consistently recorded GERs below the national average. Mangystau's GER rose from 23.07% in 2015 to 33.64% in 2019 but fell back to 23.2% in 2021. Kyzylorda saw a modest increase, reaching 31.4% in 2021. Regions such as Almaty and Turkestan exhibited some of the lowest GERs, with Almaty region remaining around 13%, and Turkestan showing a significant decline after 2018, possibly due to regional restructuring or other factors. Shymkent city, with data available only from 2018, showed high GERs, peaking at 152.57% in 2019 before falling to 124.41% in 2021. This trend reflects its growing urbanization and development of educational infrastructure. Overall, while Kazakhstan has made significant progress in expanding access to higher education, disparities remain between urban centers and rural regions, as well as among different areas of the country.

Across Kazakhstan, there has been a steady and significant increase in per capita income over the years, reflecting general economic growth. However, there are clear regional disparities, with industrialized regions such as Atyrau consistently outperforming others. The national average income rose from 72,931 KZT in 2015 to 210,840 KZT in 2024, marking a nearly threefold increase. The growth rate accelerated notably after 2020, possibly due to economic recovery or inflation adjustments. Atyrau region, benefiting from its strong oil sector, consistently records the highest incomes, rising from 136,789 KZT in 2015 to 336,743



KZT in 2024. Urban centers like Astana and Almaty exhibit high income levels due to urbanization and better job opportunities. Astana saw an increase from 148,005 KZT in 2015 to 296,337 KZT in 2024, while Almaty's income grew from 122,646 KZT in 2015 to 338,663 KZT in 2024, surpassing Astana in later years. Mangystau region experienced significant growth to 282,740 KZT in 2023 but showed a slight decline to 243,627 KZT in 2024, indicating economic fluctuations. Regions like Zhambyl, Turkestan, and Shymkent consistently show lower per capita incomes, reflecting disparities in economic opportunities. Meanwhile, the newly formed regions of Abay, Zhetysay, and Ulytau display steady increases in income, though data for these regions is only available from 2021 onward. Ulytau region, in particular, demonstrated remarkable growth, reaching 284,793 KZT by 2024. East Kazakhstan shows consistent and moderate growth from 59,389 KZT in 2015 to 224,625 KZT in 2024. In contrast, regions like Mangystau and others exhibit some volatility, with incomes fluctuating more noticeably. Overall, while the national trend reflects strong growth, significant disparities persist between industrialized/urban regions and rural or less developed areas.

Across Kazakhstan, there is a noticeable variation in the correlation between per capita income and the Gross Enrollment Ratio (GER) as it is introduced on Figure 1. West Kazakhstan, Zhambyl, and East Kazakhstan regions show very strong positive correlations, with coefficients exceeding 0.80. These regions demonstrate that economic growth directly translates into improved educational access. Investments in these areas appear to significantly benefit educational outcomes. Regions like Akmola, Karaganda, and Kostanay exhibit strong correlations, indicating a robust linkage between income growth and GER. The national average correlation for Kazakhstan stands at 0.66, a moderate positive relationship that reflects the broader trend of economic development supporting education.

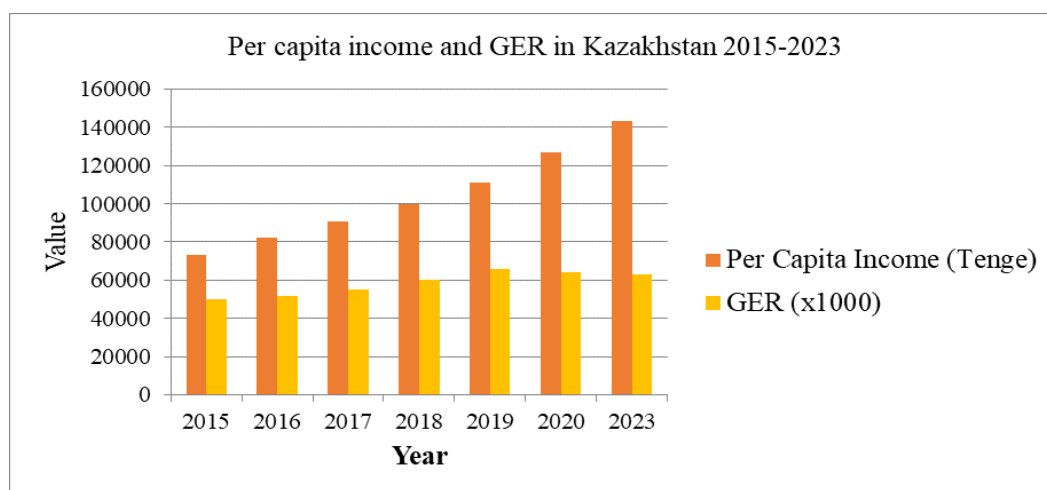


Figure 1 - Per capita income and GER in Kakhstan in 2015-2023

Note: compiled by the authors on the basis of data from the Bureau of National Statistics

Some regions, such as Mangystau (0.42), Almaty (region) (0.48), and Atyrau (0.34), display weaker correlations. In these areas, other barriers to education—such as geographic isolation, lack of infrastructure, or uneven resource distribution—may inhibit the impact of income growth on GER. Atyrau's low correlation, despite being an economically advanced region, suggests that its high baseline GER and localized factors reduce the effect of income on educational access. In urban centers like Astana City (0.56) and Almaty City (0.53), the



correlations are moderate. These cities already have high GER due to developed educational infrastructure. As a result, further income growth does not strongly drive GER improvements, as educational access in these regions is less dependent on economic conditions. There are clear disparities between industrialized or urbanized regions (e.g., Atyrau, Almaty City) and rural areas (e.g., Zhambyl, East Kazakhstan). Rural regions tend to see stronger links between income growth and GER, likely because additional resources are needed to improve education access in underdeveloped areas. Policy implications include the need for targeted investments in regions with weaker correlations, such as Mangystau and Atyrau, to address specific barriers beyond income growth. These could include improving institutional capacity or infrastructure. Regions with strong correlations, such as West Kazakhstan and Zhambyl, should continue leveraging economic growth for educational investments to maintain their momentum. In cities like Astana and Almaty, policies may need to focus on qualitative improvements in education, such as curriculum development and research infrastructure, rather than just access.

Overall, this analysis underscores the importance of region-specific approaches to improve GER and address economic and non-economic barriers to equitable educational access as presented at Table 1.

Table 1 – Correlation coefficient between educational access and GER by regions

Region	Correlation Coefficient	Interpretation
Kazakhstan	0.66	Moderate positive correlation
Akmola	0.79	Strong positive correlation
Aktobe	0.64	Moderate positive correlation
Almaty (region)	0.48	Weak positive correlation
Atyrau	0.34	Weak positive correlation
West Kazakhstan	0.87	Very strong positive correlation
Zhambyl	0.85	Very strong positive correlation
Karaganda	0.8	Strong positive correlation
Kostanay	0.78	Strong positive correlation
Kyzylorda	0.61	Moderate positive correlation
Mangystau	0.42	Weak positive correlation
Pavlodar	0.76	Strong positive correlation
North Kazakhstan	0.71	Strong positive correlation
East Kazakhstan	0.83	Very strong positive correlation
Astana City	0.56	Moderate positive correlation
Almaty City	0.53	Moderate positive correlation
Note: calculated by the authors on the basis of data from the Bureau of National Statistics		

The analysis of the Gross Enrollment Ratio (GER) in higher education for men and women in Kazakhstan in 2021 reveals several key trends. Nationally, GER for women is 69.24%, which is significantly higher than 56.34% for men, demonstrating a consistent pattern of higher female participation in higher education across the country. In urban centers like Astana and Almaty, both genders show high GER, but women consistently outperform men. In Astana, GER for women is 131.17%, compared to 106.69% for men. Similarly, in Almaty, women's GER is 222.28%, while men's GER is 187.05%. This suggests that urban areas provide better access and opportunities for women to pursue higher education, possibly due to superior infrastructure and societal support. In rural regions, women also tend to have higher GER than men. For example, in Akmola, women's GER is 41.36%, compared to



35.59% for men. In Zhambyl, GER for women is 41.77%, while for men it is 34.84%. However, in regions like Mangystau, the gap is smaller, with GER for women at 25.34% and men at 21.16%. Overall GER in these areas remains low, reflecting systemic barriers to higher education. West Kazakhstan is an exception, where GER for men (86.76%) surpasses that for women (79.51%), suggesting unique factors favoring male enrollment. In Turkestan, both genders show the lowest GER nationally, with 15.13% for women and 10.78% for men, highlighting significant barriers to educational access in this region.

The findings suggest that while women generally outperform men in GER, rural regions like Turkestan and Mangystau face challenges that affect both genders. Policy efforts should prioritize increasing GER for men in rural areas and balancing access across genders. Investments in infrastructure, outreach programs, and targeted interventions are necessary to address regional disparities and improve educational equity across Kazakhstan.

The comparison of Gross Enrollment Ratio (GER) for men and women in higher education in 2021 with per capita income by region reveals several patterns. At the national level, per capita income in 2021 is 142,909 tenge. GER for women is 69.24%, while for men it is 56.34%. This higher GER for women aligns with efforts to increase female participation in higher education, likely supported by social and governmental initiatives.

In urban areas such as Astana and Almaty, the relationship between high income and high GER is evident. In Astana, with a per capita income of 223,100 tenge, GER for women reaches 131.17% compared to 106.69% for men. Similarly, in Almaty, where income is 198,036 tenge, GER for women is 222.28%, and for men, it is 187.05%. These extremely high GER values reflect the regions' strong infrastructure and focus on education.

In rural regions, the relationship between income and GER is less consistent. Mangystau region, despite having a relatively high income of 166,945 tenge, shows low GER for both women (25.34%) and men (21.16%), suggesting that income alone does not guarantee higher GER. Cultural or logistical barriers may play a significant role here. In Zhambyl region, with an income of 94,983 tenge, GER for women is 41.77% and for men is 34.84%. Lower income in this region correlates with moderate GER, indicating financial constraints likely limit access to higher education. In West Kazakhstan region, with an income of 135,769 tenge, GER for men is 86.76%, surpassing women's GER of 79.51%. This region stands out as one where men perform better in GER, possibly due to specific local economic or cultural factors. Regions with higher per capita income generally show higher GER for both genders, as seen in Astana and Almaty. However, exceptions like Mangystau highlight that income alone cannot explain all variations in GER. Urban centers consistently outperform rural areas in both income and GER, reflecting disparities in resources and opportunities. Women consistently exhibit higher GER than men in most regions, indicating progress in female education access. However, regions like West Kazakhstan suggest localized factors influencing gender dynamics in education.

Efforts should focus on addressing barriers in underperforming regions, particularly rural areas, through improved access and infrastructure. Programs to balance GER across genders and promote equitable educational opportunities are essential for fostering inclusive development.

Discussion. The findings of this study highlight significant regional disparities in the Gross Enrollment Ratio (GER) in higher education across Kazakhstan. Urban centers such as Astana and Almaty demonstrate exceptionally high GER, while rural regions, particularly Mangystau, Kyzylorda, and North Kazakhstan, lag behind. These disparities suggest that economic development, geographic location, and the distribution of higher education institutions play crucial roles in determining educational access.



The correlation between GER and per capita income reveals a complex relationship. Regions such as West Kazakhstan and Zhambyl exhibit strong positive correlations, indicating that economic growth in these areas translates into increased access to higher education. In contrast, regions like Atyrau and Mangystau show weaker correlations, suggesting the presence of non-economic barriers such as geographic isolation, limited educational infrastructure, or socio-cultural factors that prevent students from accessing higher education despite higher income levels.

Urban centers such as Astana and Almaty, despite their high incomes, display only moderate correlations between per capita income and GER. This suggests that access to higher education in these cities is already well-established, with a concentration of universities and educational institutions mitigating the impact of income fluctuations. Conversely, rural regions rely more on economic growth to improve GER, reinforcing the need for targeted investments in these areas. Policy measures should focus on addressing barriers beyond income levels in low-GER regions. These could include investments in educational infrastructure, financial aid programs for students in rural areas, and incentives to establish higher education institutions in underserved regions.

The study confirms a consistent gender disparity in GER across Kazakhstan, with female enrollment exceeding male enrollment in most regions. This trend is particularly evident in urban areas like Astana and Almaty, where GER for women is significantly higher than for men. This suggests that women in urban centers have greater access to educational opportunities, potentially due to supportive societal norms and government policies promoting female education.

However, in rural and industrial regions, the gender gap persists, albeit with lower overall GER. In Mangystau and Turkestan, both men and women exhibit low GER, indicating systemic barriers to education that affect both genders. An exception to this trend is West Kazakhstan, where male GER surpasses female GER. This anomaly suggests the presence of region-specific socio-economic factors influencing gender participation in higher education. Addressing gender disparities requires targeted policies that encourage male participation in higher education, particularly in rural areas. Initiatives such as scholarship programs, awareness campaigns, and flexible learning options could help bridge the gender gap and improve overall GER.

Conclusions. This study reveals substantial regional and gender disparities in the Gross Enrollment Ratio (GER) in higher education across Kazakhstan. While urban centers such as Astana and Almaty benefit from concentrated educational infrastructure and opportunities, many rural and industrial regions—including Mangystau, Kyzylorda, and Turkestan—consistently underperform. These disparities highlight the complex interplay of economic, geographic, and socio-cultural barriers that influence access to higher education. Although a positive correlation exists between per capita income and GER in several regions, economic growth alone is not a universal determinant. In some economically advanced regions, such as Atyrau and Mangystau, other structural obstacles prevent income gains from translating into higher enrollment rates. Based on the findings, several concrete policy recommendations emerge. First, targeted investments should be directed toward low-GER regions. This includes establishing new higher education institutions, expanding financial aid for students from low-income and rural backgrounds, and improving transportation and student accommodation to enhance accessibility. Second, it is essential to improve digital learning infrastructure, particularly in remote areas, by ensuring access to high-speed internet and promoting digital literacy. Strengthening the quality of secondary education is also



crucial to preparing students for successful transitions into higher education. Gender disparities in GER require urgent attention. While female enrollment generally exceeds male enrollment—especially in urban areas—male participation remains significantly lower in many rural regions. Addressing this imbalance necessitates gender-sensitive strategies, such as awareness campaigns, tailored support services, and flexible learning options for male students, alongside continued encouragement of female enrollment in underserved areas. Educational policy should be region-specific, recognizing local socio-economic contexts and the varying strength of the correlation between income and enrollment.

This study has several limitations. It relies solely on secondary data, which may be affected by reporting inconsistencies or limitations in scope. Moreover, qualitative factors such as student satisfaction, institutional quality, and the impact of cultural norms on education access are not directly addressed. Internal migration and population mobility, which may influence regional GER levels, were also outside the scope of this analysis.

Future research should include in-depth qualitative studies to understand the lived experiences and perceptions of students in regions with low GER. It would also be valuable to assess the effectiveness of specific policy interventions—such as scholarship programs or distance learning platforms—on enrollment trends. Additionally, examining how labor market demands and higher education participation interact across regions and demographics could provide a more comprehensive understanding. Exploring the intersection of gender, region, and socio-economic status may yield deeper insights into the structural barriers to educational equity.

Ultimately, ensuring equitable access to higher education in Kazakhstan requires a multifaceted and inclusive policy approach. By addressing both economic and non-economic barriers and tailoring strategies to regional needs, the country can foster a more balanced and inclusive higher education system that supports long-term socioeconomic development.

Literature cited

1. Омир А., Бәзіл Г. Анализ бедности в Казахстане: выявление и оценка дефицита денежных доходов населения // Статистика, учет и аудит. – 2024. – № 4(95). – С. 120–131, <https://doi.org/10.51579/1563-2415.2024.-4.10>.
2. Satybaldin, A.A., Moldabekova, A., Alibekova, G.Z. and Azatbek, T.A. National adaptive social well-being index for measuring regional disparities in Kazakhstan // R-Economy. – 2024. – Vol. 10. – № 4. – P. 391–409.
3. Kireyeva, A.A., Nurbatsin, A.S. and Khalitova, M.M. Assessing inequality of income distribution and education in the regions of Kazakhstan // Ekonomika Regiona. – 2023. – Vol. 19. – № 3. – P. 741–752, <https://doi.org/10.17059/ekon.reg.2023-3-10>.
4. Tleppaev, A., Zeynolla, S., Azhibayeva, A. and Tyulyubayeva, D. Strategii povysheniya kachestva vysshego obrazovaniya i ikh vliyaniye na ekonomiku Kazakhstana // Statistika, Uchet i Audit. – 2024. – № 3(94). – pp. 17–27, <https://doi.org/10.51579/1563-2415.2024.-3.02>.
5. Olzhebayeva, G. Gender inequality and economic efficiency: the case of Kazakhstan // Eurasian Journal of Gender Studies. – 2024. – Vol. 1. – № 2. – pp. 17–27.
6. Toimbek, D. Problems and perspectives of transition to the knowledge-based economy in Kazakhstan // Journal of the Knowledge Economy. – 2022. – Vol. 13. – № 2. – pp. 1088–1125. <https://doi.org/10.1007/s13132-021-00742-9>.
7. Avalueva, N.B., Alekseeva, A.S., Alieva, E.F. and Fiofanova, O.A. Education, socio-economic development and human capital: cross-country analysis // Academy of Strategic Management Journal. – 2022. – Vol. 21. – pp. 1–7.
8. Ambasz D., Malinowski S., Olszak-Olszewski A., Zavalina P., Botero Álvarez J. Towards Higher Education Excellence in Central Asia: A Roadmap for Improving the Quality of Education and Research through Regional Integration [Электронный ресурс]. – World Bank, 2023. – Режим доступа: <http://hdl.handle.net/10986/40502> (дата обращения: 12.11.2024).



9. Zamirbekkyzy, M., Saparova, B. and Bulakbay, Z. Financing education spending in the context of interbudgetary relations in the Republic of Kazakhstan // *Journal of Public and Nonprofit Affairs*. – 2024. – Vol. 10. – № 1. <https://doi.org/10.20899/jpna.g1spd012>.

10. Amankulova, Z. “I wanted a better life”: higher education aspirations and agency of Kazakhstani youth from lower socioeconomic backgrounds // *European Education*. – 2025. – Vol. 12. – № 41. <https://doi.org/10.1080/10564934.2024.2446217>.

11. Sharplin, E., Karabassova, L. and Bekova, M. Educational practitioners’ conceptualizations of the nature, impact and challenges of educational research in Kazakhstan // *Asia Pacific Education Review*. – 2024. – Vol. 25. – № 1. – pp. 213–227. <https://doi.org/10.1007/s12564-023-09900-x>.

12. Yessentay, A., Kenzhegulova, G.K. and Rajkhan, O.M. Women vision of higher education opportunities in Kazakhstan // *Economy: Strategy and Practice*. – 2021. – Vol. 16. – № 3. – pp. 204–216. <https://doi.org/10.51176/1997-9967-2021-3-204-216>.

13. Hwami, M. and Bedeker, M. Social stratifying Kazakhstan: a Bourdieusian social reproduction analysis of higher education internationalization // *British Journal of Sociology of Education*. – 2024. – Vol. 45. – № 2. – pp. 210–229. <https://doi.org/10.1080/01425692.2023.2299966>.

14. Киан Т.П. Влияние обучающихся инноваций на эффективность обучения студентов промышленный дизайн в высшем образовании // *Статистика, учет и аудит*. – 2022. – № 1(84). – С. 39–47. <https://doi.org/10.51579/1563-2415.2022-1.01>.

References

1. Omir A., Bәsil G. Analis bednocti v Kazakhstane: vyyavlenie i otsenka defitsita denezhnykh dokhodov naseleniya [Analysis of poverty in Kazakhstan: identification and assessment of the monetary income deficit of the population]. *Statistika, uchet i audit*, 2024, 95 (4), pp. 120–131, <https://doi.org/10.51579/1563-2415.2024.-4.10> (In Russian).

2. Satybalidin A.A., Moldabekova A., Alibekova G.Z., Azatbek T.A. National adaptive social well-being index for measuring regional disparities in Kazakhstan. *R-Economy*, 2024, 10(4), pp. 391–409.

3. Kireyeva A.A., Nurbatsin A.S., Khalitova M.M. Assessing inequality of income distribution and education in the regions of Kazakhstan. *Ekonomika Regiona*, 2023, 19(3), pp. 741–752, <https://doi.org/10.17059/ekon.reg.2023-3-10>.

4. Tleppeev A., Zeynolla S., Azhibayeva A., Tyulyubayeva D. Strategies to improve the quality of higher education and their impact on Kazakhstan’s economy. *Statistika, Uchet i Audit*, 2024, 3(94), pp. 17–27, <https://doi.org/10.51579/1563-2415.2024.-3.02>.

5. Olzhebayeva G. Gender inequality and economic efficiency: The case of Kazakhstan. *Eurasian Journal of Gender Studies*, 2024, 1(2), pp. 17–27.

6. Toimbek D. Problems and perspectives of transition to the knowledge-based economy in Kazakhstan. *Journal of the Knowledge Economy*, 2022, 13(2), pp. 1088–1125. <https://doi.org/10.1007/s13132-021-00742-9>.

7. Avalueva N.B., Alekseeva A.S., Alieva E.F., Fiofanova O.A. Education, socio-economic development and human capital: cross-country analysis. *Academy of Strategic Management Journal*, 2022, 21, pp. 1–7.

8. Ambasz, D., Malinovskiy, S., Olszak-Olszewski, A., Zavalina, P., & Botero Álvarez, J. Towards higher education excellence in Central Asia: A roadmap for improving the quality of education and research through regional integration. World Bank, 2023. Available at: <https://hdl.handle.net/10986/40502> (Accessed: 12.11.2024).

9. Zamirbekkyzy M., Saparova B., Bulakbay Z. Financing education spending in the context of interbudgetary relations in the Republic of Kazakhstan. *Journal of Public and Nonprofit Affairs*, 2024, 10(1). <https://doi.org/10.20899/jpna.g1spd012>.

10. Amankulova Z. “I wanted a better life”: Higher education aspirations and agency of Kazakhstani youth from lower socioeconomic backgrounds. *European Education*, 2025, 12(41). <https://doi.org/10.1080/10564934.2024.2446217>.

11. Sharplin E., Karabassova L., Bekova M. Educational practitioners’ conceptualizations of the nature, impact and challenges of educational research in Kazakhstan. *Asia Pacific Education Review*, 2024, 25(1), pp. 213–227. <https://doi.org/10.1007/s12564-023-09900-x>.

12. Yessentay A., Kenzhegulova G.K., Rajkhan O.M. Women vision of higher education opportunities in Kazakhstan. *Economy: Strategy and Practice*, 2021, 16(3), pp. 204–216. <https://doi.org/10.51176/1997-9967-2021-3-204-216>.



13. Hwami M., Bedeker M. Social stratifying Kazakhstan: A Bourdieusian social reproduction analysis of higher education internationalization. *British Journal of Sociology of Education*, 2024, 45(2), pp. 210–229. <https://doi.org/10.1080/01425692.2023.2299966>.

14. Kian T.P. Vliyanie obuchayushchikh innovatsiy na effektivnost' obucheniya studentov po napravleniyu «Promyshlennyy dizayn» v vysshem obrazovanii [Impact of educational innovations on the effectiveness of teaching industrial design students in higher education]. *Statistika, uchet i audit*, 2022, 84 (1), pp. 39–47. <https://doi.org/10.51579/1563-2415.2022-1.01> (In Russian).

ҚАЗАҚСТАНДАҒЫ ЖОҒАРЫ БІЛІМ БЕРУДЕГІ ЖАЛПЫ ҚАМТУ КӨРСЕТКІШІНІҢ (GER) АЙМАҚТЫҚ АЙЫРМАШЫЛЫҚТАРЫ ЖӘНЕ ОНЫҢ ӘЛЕУМЕТТІК-ЭКОНОМИКАЛЫҚ АЛҒЫШАРТТАРЫ: ҮРДІСТЕР ЖӘНЕ САЯСИ ҰСЫНЫСТАР

О.В. Киричок^{1*}, Н.А. Аманкелді¹, Р.С. Парманова¹, Н.В. Дуган²

¹Каспий университеті, Алматы, Қазақстан

²Сейдж университеті, Бхопал, Үндістан

Түйін. Бұл зерттеу Қазақстандағы жоғары білімге қабылдау коэффициентінің (GER) аймақтық теңсіздіктерін және оның әлеуметтік-экономикалық факторларын қарастырады. GER аймақтар бойынша айтарлықтай ерекшеленеді, бұл жоғары білімге қолжетімділік пен экономикалық даму деңгейіндегі айырмашылықтарды көрсетеді. Астана мен Алматы сияқты қалаларда университеттер мен білім беру мүмкіндіктерінің шоғырлануына байланысты GER өте жоғары, ал Маңғыстау, Солтүстік Қазақстан және Қызылорда сияқты ауылдық аймақтарда бұл көрсеткіш тұрақты түрде төмен. Зерттеу GER мен жан басына шаққандағы табыс арасындағы өзара байланысты да талдайды, Батыс Қазақстан мен Жамбыл облыстарында күшті оң корреляция байқалса, Атырау мен Маңғыстау облыстарында әлсіз байланыс бар, бұл қосымша кедергілердің бар екенін көрсетеді. GER-дегі гендерлік теңсіздіктер де талданады, мұнда әйелдердің GER деңгейі ерлерге қарағанда айтарлықтай жоғары, әсіресе қалалық жерлерде. Саясатқа қатысты ұсыныстарға ауылдық және өнеркәсіптік аймақтарда білімге қолжетімділікті жақсарту үшін мақсатты инвестициялар мен гендерлік теңгерімді білім беру саясатын енгізу қажеттілігі кіреді.

Түйін сөздер: жалпы қамту коэффициенті, жоғары білімдегі теңсіздік, өңірлік айырмашылықтар, әлеуметтік-экономикалық факторлар, қала мен ауыл арасындағы алшақтық, гендерлік теңсіздік, білім беру саясаты.

РЕГИОНАЛЬНЫЕ ДИСПРОПОРЦИИ В ОБЩЕМ КОЭФФИЦИЕНТЕ ОХВАТА ВЫСШИМ ОБРАЗОВАНИЕМ (GER) И ЕГО СОЦИАЛЬНО-ЭКОНОМИЧЕСКИЕ ДЕТЕРМИНАНТЫ В КАЗАХСТАНЕ: ТЕНДЕНЦИИ И ПОДХОДЫ К РЕГУЛИРОВАНИЮ

О.В. Киричок^{1*}, Н.А. Аманкелді¹, Р.С. Парманова¹, Н.В. Духан²

¹Каспийский университет, Алматы, Казахстан

²Университет Сейдж, Бхопал, Индия

Резюме. В данном исследовании рассматриваются региональные различия в показателе валового коэффициента обучения (GER) в сфере высшего образования Казахстана и его социально-экономические факторы. GER значительно варьируется в разных регионах, отражая различия в доступе к высшему образованию и уровне экономического развития. В городах, таких как Астана и Алматы, GER исключительно высок, в то время как в сельских регионах, таких как Мангистауская, Северо-Казахстанская и Кызылординская области, он остается низким. Анализ показывает, что GER и доход на душу населения сильно коррелируют в некоторых регионах, таких как Западный Казахстан. Особое внимание уделяется гендерным различиям, где GER среди женщин существенно выше. Рекомендуются целевое финансирование образования в сельских регионах и внедрение гендерно-сбалансированной политики.



Ключевые слова: коэффициент охвата высшим образованием, неравенство в высшем образовании, региональные различия, социально-экономические факторы, региональный разрыв, гендерное неравенство, образовательная политика.

Information about the authors:

Oxana Kirichok* – PhD, Vice rector on academic development at Caspian University, Almaty, Kazakhstan, e-mail: o.kirichok@cu.edu.kz.

Nazigul Amankeldi – PhD, Dean and Associate professor of the School of Economics at Caspian University, Almaty, Kazakhstan, e-mail: namakeldy@mail.ru.

Rimma Parmanova – Candidate of Economic Sciences, Associate professor of the School of Economics at Caspian University, Almaty, Kazakhstan, e-mail: Rimma200675@mail.ru.

Nitika Doohan – PhD, Associate professor of Medi-Caps Institute of Science and Technology of the Sage University, Bhopal, India, e-mail: nitika.doohan@gmail.com.

Авторлар туралы ақпарат:

Киричок Оксана Валентиновна* – PhD, Каспий қоғамдық университетінің академиялық даму жөніндегі проректоры, Алматы, Қазақстан, e-mail: o.kirichok@cu.edu.kz.

Нәзигүл Аманкелді – PhD, Каспий қоғамдық университетінің Жоғары экономика және басқару мектебінің деканы, ассоциирленген профессоры, Алматы, Қазақстан, e-mail: namakeldy@mail.ru.

Парманова Римма Султанкуловна – экономика ғылымдарының кандидаты, Каспий университетінің Жоғары экономика және басқару мектебінің қауымдастырылған профессоры, Алматы, Қазақстан, e-mail: Rimma200675@mail.ru.

Нитика Ватс Духан – PhD, Medi-Caps ғылым және технология институтының доценті, Sage университеті, Бхопал, Үндістан, e-mail: nitika.doohan@gmail.com.

Информация об авторах:

Киричок Оксана Валентиновна* – PhD, проректор по академическому развитию Каспийского общественного университета, Алматы, Казахстан, e-mail: o.kirichok@cu.edu.kz.

Назигуль Аманкелді – PhD, декан и ассоциированный профессор Высшей Школы Экономики и Управления Каспийского общественного университета, Алматы, Казахстан, e-mail: namakeldy@mail.ru.

Парманова Римма Султанкуловна – кандидат экономических наук, ассоциированный профессор Высшей Школы Экономики и Управления Каспийского университета, Алматы, Казахстан, e-mail: Rimma200675@mail.ru.

Нитика Ватс Духан – PhD, доцент Института науки и технологий Medi-Caps Университета Sage, Бхопал, Индия, e-mail: nitika.doohan@gmail.com.

Received: 23.12.2024

Accepted: 23.01.2025

Available online: 31.03.2025



Статистика, учет и аудит, 1(96)2025. стр. 205-218

DOI: <https://www.doi.org/10.51579/1563-2415.2025.-1.15>

Экономикадағы пәнаралық зерттеулер

FTAMP 06.77.97

ӨОЖ 331.52

ДЕМОГРАФИЯЛЫҚ ДИНАМИКАНЫҢ ҚАЗАҚСТАННЫҢ ЕҢБЕК НАРЫҒЫНДАҒЫ ГЕНДЕРЛІК ТЕҢДІККЕ ӘСЕРІ

С. Мұратқызы¹, Е.Е. Мубаракوف^{1*}, И.В. Бордияну¹, А.С. Серіктаева²

¹Қазақстан-Американдық еркін университеті, Өскемен, Қазақстан

²Д. Серікбаев атындағы Шығыс Қазақстан техникалық университеті, Өскемен, Қазақстан

*Corresponding author e-mail: yeldar.mubarakov@mail.ru

Аңдатпа. Қазіргі әлемде демографиялық өзгерістер әлеуметтік-экономикалық процестерге, соның ішінде еңбек нарығы мен гендерлік теңдікке айтарлықтай әсер етеді. Қазақстан тез өзгертін демографиялық құрылымы бар ел ретінде жұмыс орындарын бөлу және ерлер мен әйелдер үшін тең мүмкіндіктерді қамтамасыз ету мәселелерінде жаңа сын-қатерлерге тап болады. Зерттеу жұмысының мақсаты Қазақстанның еңбек нарығындағы гендерлік теңдікке демографиялық өзгерістердің әсерін талдау, сондай-ақ трансформацияланатын демографиялық құрылым жағдайында жыныстардың теңдігіне ықпал ететін немесе кедергі келтіретін негізгі факторларды анықтау болып табылады. Халық санының өзгеруі, қоғамның қартаюуы, сондай – ақ еңбек нарығында ерлер мен әйелдер үшін экономикалық және әлеуметтік жағдайларды қалыптастыруда маңызды рөл атқаратын көші-қон процестері басты назарда. Мақала жазу барысында статистикалық және аналитикалық, салыстыру әдістері қолданылды. Оларды қолдану демографиялық факторлардың еңбек нарығының негізгі көрсеткіштері арасындағы өзара байланысты анықтауға мүмкіндік берді. Гендерлік алыстықты азайту саласындағы белгілі бір жетістіктерге қарамастан, әйелдердің кәсіпорындардағы басқарушылық позициялардағы өкілдігінің жеткіліксіздігі және көші-қон факторларының әсерінен жұмыссыз ерлер санының өсуі сияқты маңызды проблемалар сақталуда. Авторлар еңбек нарығында гендерлік теңдікке қол жеткізу үшін икемді еңбек жағдайларын дамытуды және кәсіптік оқытуға қол жеткізуді қоса алғанда, әйелдерді қолдау жөніндегі ұлттық бағдарламаларды күшейту қажет деген қорытындыға келеді. Демографиялық өзгерістер мен еңбек нарығындағы жаңа сын-қатерлерді ескере отырып, гендерлік кедергілерді жоюға бағытталған мемлекеттік және корпоративтік саясат шараларының спектрін кеңейту ұсынылады.

Түйін сөздер: Қазақстан, демографиялық факторлар, гендерлік теңдік, еңбек нарығы.

Кіріспе. Жаһанданған әлем жағдайында демографиялық динамика елдердің экономикалық және әлеуметтік құрылымдарына, оның ішінде еңбек нарығына айтарлықтай әсер етеді. Қазақстан тез өзгертін демографиялық ахуалы бар ел ретінде осы өзгерістердің гендерлік теңдікке әсерін зерттеу үшін қызықты нысан болып табылады. Халық санындағы елеулі өзгерістерді, қоғамның қартаюын және көші-қон ағындарын ескере отырып, кәсіби салада жыныстардың теңдігін қамтамасыз ету үшін жаңа сын-қатерлер мен мүмкіндіктер пайда болады. Сонымен қатар, көптеген халықаралық ұйымдарда осы мәселеге баса назар аударады. Мысалы, Біріккен Ұлттар

Cite this article as: Muratkyzy S., Mubarakov Y.Y., Bordiyanu I.V., Seriktayeva A.S. Influence of demographic dynamics on gender equality in the labor market of Kazakhstan. *Statistics, accounting and audit*. 2025, 1(96), 205-218. (In Kaz.). DOI: <https://www.doi.org/10.51579/1563-2415.2025.-1.15>



Ұйымы алға тартқан тұрақты даму стратегияларында гендерлік теңдік мәселелері барған сайын басым бола түсуде. Тұрақты даму мақсаттарын (ТДМ) қабылдау бұл процестің кілті болып табылады, оның бірі гендерлік теңдікке қол жеткізу [1]. Осы мәселенің мән мәтінінде Қазақстан сияқты елдің тәжірибесі ерекше қызығушылық тудырады, өйткені ол тұрақты даму стратегиясы шеңберінде гендерлік теңдікке қол жеткізу үшін қабылданып жатқан нақты қадамдар мен шараларды көрсетеді.

Зерттеу тақырыбының өзектілігі бірнеше факторларға байланысты. Біріншіден, соңғы онжылдықтардағы гендерлік теңдік саласындағы прогреске қарамастан, Қазақстанда ерлер мен әйелдер үшін жұмыс орындарына және мансаптық мүмкіндіктерге қол жеткізуде айтарлықтай айырмашылықтар жалғасуда. Екіншіден, халық санының өсуі және көші-қон сияқты демографиялық өзгерістер еңбек нарығының құрылымына әсер етеді және тең мүмкіндіктерді қамтамасыз ету үшін қолданыстағы саясаттар мен тәжірибелерді бейімдеуді талап етеді.

Тақырыпты таңдаудың негіздемесі сонымен қатар анықталған кедергілерді жеңудің тиімді стратегияларын әзірлеу қажеттілігімен байланысты. Ағымдағы экономикалық және әлеуметтік өзгерістер жағдайында демографиялық динамиканың гендерлік теңдікке қалай әсер ететінін және ресурстар мен мүмкіндіктерді әділ бөлуге қол жеткізу үшін жағдайды қалай жақсартуға болатынын талдау маңызды. Осы тұрғыда бұл зерттеу қазіргі заманғы демографиялық трендтерді ескере отырып, Қазақстанның еңбек нарығындағы гендерлік теңдікті жақсарту бойынша негізгі факторлар мен ұсыныстарды анықтауға бағытталған.

Негізгі ережелер. Бұл зерттеу көші-қон, халықтың қартаюы және еңбекке қабілетті халық санының өзгеруі сияқты негізгі демографиялық факторларды талдауға баса назар аудара отырып, Қазақстандағы еңбек нарығындағы гендерлік теңдікке демографиялық динамиканың әсерін зерттеуге бағытталған. Зерттеу осы демографиялық өзгерістер әйелдердің басшылық лауазымдарға қол жеткізуін және жұмыссыздар санындағы гендерлік алшақтықты қоса алғанда, жұмыспен қамтудағы гендерлік теңгерімсіздікке қалай әсер етуі мүмкін екенін қарастырады.

Жұмыспен қамту және көші-қон ағындары туралы статистикалық деректерді талдау арқылы мақала ерлер мен әйелдер арасындағы жұмыс орындарын бөлудің негізгі тенденцияларын көрсетеді. Көші-қон ағындары ерлер арасындағы еңбек нарығындағы бәсекелестікті қалай арттыратынына және халықтың қартаюы еңбек ресурстарының құрылымына және экономикадағы гендерлік рөлдерге қалай әсер ететініне ерекше назар аударылады.

Бұл зерттеу сонымен қатар демографиялық өзгерістер аясында гендерлік теңдікке қол жеткізудің негізгі мәселелері мен перспективаларын көрсететін әдебиеттер мен практикалық деректерге жан-жақты шолуды қамтиды. Қорытындылай келе, мемлекеттік және жеке институттар үшін еңбек нарығындағы жағдайды жақсарту және Қазақстандағы гендерлік теңдікті арттыру бойынша ұсынымдар айқындалды.

Материалдар мен әдістер. Зерттеуде Қазақстанның еңбек нарығындағы гендерлік теңдікке демографиялық динамиканың әсерін жан-жақты зерттеуге мүмкіндік беретін сандық және сапалық талдау әдістерін қамтитын кешенді тәсіл қолданылады. Зерттеудің эмпирикалық базасы 2014-2023 жылдар аралығында Қазақстан Республикасының Ұлттық статистика бюросы жариялаған ресми статистикалық деректерге негізделген. Жұмыста ішкі және халықаралық еңбек көші-қоны, халық санының өзгеруі, жас-жыныстық құрылымы, туу мен өлім-жітім коэффициенттері, көші-қон ағындары, ерлер мен әйелдердің жұмыспен қамтылу



деңгейі, еңбекақыдағы гендерлік алшақтық, сондай-ақ жұмыспен қамтудың салалық құрылымы талданды.

Деректерді өңдеу үшін демографиялық өзгерістердің негізгі тенденцияларын және олардың еңбек нарығына әсерін анықтауға мүмкіндік беретін сипаттамалық статистика әдістері қолданылды. Корреляциялық талдау демографиялық факторлар мен гендерлік теңсіздік көрсеткіштері арасындағы байланысты сандық бағалау үшін пайдаланылды, ал регрессиялық талдау көші-қон процестерінің гендерлік теңдік деңгейіне, атап айтқанда, басшылық лауазымдардағы әйелдердің үлесіне әсер ету дәрежесін анықтауға мүмкіндік берді. Салыстырмалы талдау Қазақстанның демографиялық және экономикалық көрсеткіштерін әлемдік үрдістермен салыстыруды қамтыды, бұл халықаралық процестер контекстіндегі гендерлік теңсіздіктің ерекшеліктерін анықтауға мүмкіндік берді.

Сонымен қатар, БҰҰ, Дүниежүзілік банк және халықаралық еңбек ұйымы сияқты халықаралық ұйымдардың ғылыми жарияланымдарына, саяси құжаттары мен есептеріне контент-талдау жүргізілді. Әртүрлі әдістер мен деректер көздерін пайдалану Қазақстанның еңбек нарығындағы демографиялық процестер мен гендерлік теңдік арасындағы өзара байланысты тұтас түсінуді қамтамасыз етті, сондай-ақ зерттеу нәтижелерін неғұрлым кең жаһандық контекстке біріктіруге мүмкіндік берді.

Әдебиеттерді шолу. Еңбек нарығындағы гендерлік аспектілер гендерлік теңсіздіктердің негізгі себептерін түсінуге және оларды жеңу стратегияларын жасауға тырысатын әлемдік ғылымдағы көптеген зерттеушілердің назарын аударады. Бұл әдебиеттерге шолу демографиялық факторлардың еңбек нарығындағы гендерлік теңдікті орнатуға әсері және олардың әлеуметтік-экономикалық дамуға әсерін зерттейтін негізгі авторлардың жұмыстарына назар аударады.

Э. Перивье еуропалық еңбек нарықтарының эволюциясын гендерлік тұрғыдан сипаттап, әр елге тән гендерлік режим түрін ескере отырып, екі негізгі көрсеткіш, қатысу және жұмыспен қамту деңгейі бойынша тенденцияларды талдаған [2]. Ал Д. Родригес әріптесімен жұмыс істемейтін және жұмыс істейтін әйелдер арасындағы гендерлік теңдікті қолдау деңгейлеріндегі айырмашылықтың айтарлықтай үлесін кең ауқымды әлеуметтік-экономикалық өзгерістерге жатқызуға болатынын көрсетті [3].

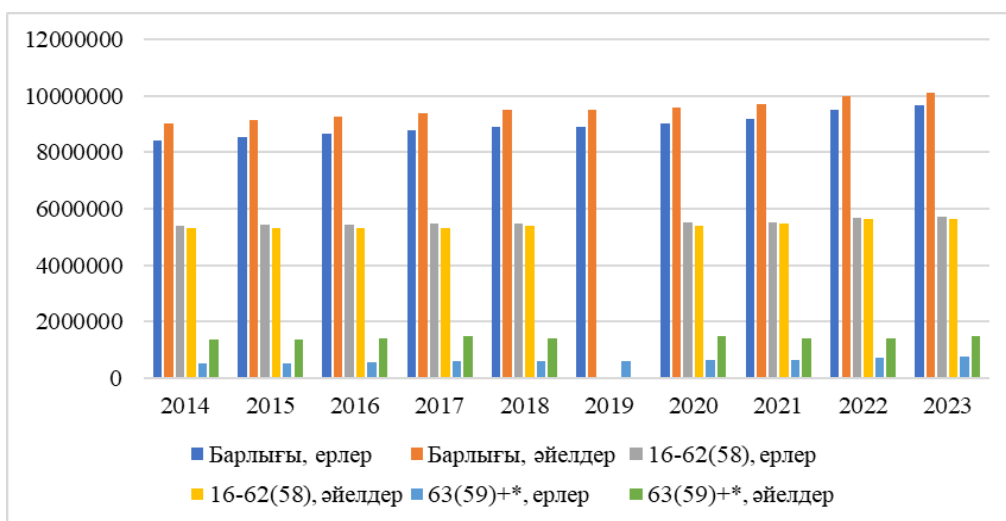
Г. Азимова демографиялық факторды ескере отырып, экономикалық өсудің төмен қарқынының салдарынан тиімді жұмыс орындарының тапшылығы орын алуы, нәтижесінде бос жұмыс күшінің едәуір бөлігі жұмысқа орналаса алмауы айқындалды [4]. Ю. Шокаманов және оның әріптестерінің жұмысында Қазақстан халқының жыныстық-жас құрылымындағы демографиялық толқындардың туудың, өлімнің және халықтың табиғи өсуінің жалпы көрсеткіштеріне айтарлықтай әсерін көрсетті. Демографиялық ауысудың қазақстандық моделінің бұл ерекшелігі тұтастай алғанда демографиялық дамуға да, елдегі адами әлеуетке де, тиісінше жалпы халықтың өмір сүру деңгейі мен сапасына да айтарлықтай әсер етуі айтылды [5].

Е. Мосакованың жұмысы а еңбек нарығындағы әйелдердің жұмыспен қамтылуы мен туу коэффициентінің жаһандық мәселесін зерттеуге арналған. Автор гендерлік факторды ескере отырып, отбасында және еңбек нарығында әйелдердің қосарланған жұмыспен қамтылуын, сонымен бірге туындайтын кемсітушілікті, жыныс мүмкіндіктерінің теңсіздігін, атап айтқанда жалдау кезінде ескеру қажет екендігін атап өтті [6]. Осы бағыт бойынша Е.Бурибаевтың мақаласында зерттеу жұмыстары жүргізілген. Автор Қазақстанда ерлер мен әйелдердің тең жұмыспен қамтылуын қамтамасыз ету мүмкіндіктерін және еңбекті қорғау және еңбек жағдайлары туралы заңнаманы жетілдіру, еңбек жағдайларын жақсарту жөнінде ұсыныстар ұсынған [7].



Нәтижелер мен талқылаулар. Демография - бұл деректерді жинау, халықтың санының, құрамы мен көбеюінің өзгеруін сипаттау және талдау бойынша практикалық қызмет түрі [8]. Демографияның негізгі индикаторларына халық саны, қоғамның қартаюуы, сондай – ақ халықтың көші-қон жатады [9]. Бұл көрсеткіштер еңбек нарығының жай-күйінің толық бейнесін және қоғамның экономикалық тұрақтылығын талдауға мүмкіндік беретін іргелі элементтер болып табылады. Осы индикаторлардың динамикасын түсіну қазіргі жағдайды бағалауға мүмкіндік беріп қана қоймайды, сонымен қатар болашақта еңбек нарығының даму тенденцияларын болжаудың маңызды құралы болып табылады.

Көптеген әлемдік оқиғалар мен коронавирустық пандемия және онымен байланысты мемлекеттік шектеулер ерлер мен әйелдердің жұмыспен қамтылуына және бос жұмыс жүктемесіне әр түрлі әсер етті. Гендерлік алшақтық индексіне сәйкес, көптеген дамыған елдерде гендерлік алшақтық бар. Бұл индекс гендерлік негізде жалақының, білімнің, перспективалық жұмысқа орналасудың және т.б. айырмашылығын көрсетеді. Дүниежүзілік экономикалық форумның 2023 жылғы соңғы есебіне сәйкес, Исландия, Финляндия, Норвегия және Еуропаның басқа елдерінде гендерлік теңсіздік деңгейі төмен, ал Ливан, Пәкістан және басқа елдерде гендерлік теңсіздік деңгейі жоғары. Осы тұста, халық санының өзгеруі еңбек нарығындағы гендерлік теңдік мәселесіне әсер етеді (1-сурет).



1-сурет – Қазақстан Республикасындағы ерлер мен әйелдердің жастары бойынша саны

Ескерту: авторлармен [10] негізінде әзірленді

2014 жылдан 2023 жылға дейін Қазақстан халқының жалпы саны 17 417 673-ден 19 766 807 адамға дейін өсті. Маңыздысы, ерлер мен әйелдердің саны бірдей дерлік өсті, бұл популяциядағы әйелдердің үстемдігі аз болды. Бұл халықтың әйелдер бөлігінің шамалы, бірақ тұрақты өсуін көрсетеді, бұл теориялық тұрғыдан еңбек нарығына қатысатын әйелдердің көбеюіне әкелуі мүмкін.

Талданған кезеңде еңбекке қабілетті жастағы халық саны да өсті, 2014 жылы 10 730 495-ден 2023 жылы 11 359 923-ке дейін. Мұнда ерлер әйелдерге қарағанда шамалы артықшылығын байқауға болады. Алайда, еңбекке қабілетті жастағы әйелдер саны 5 327 159-ден 5 650 103-ке дейін айтарлықтай өсті.

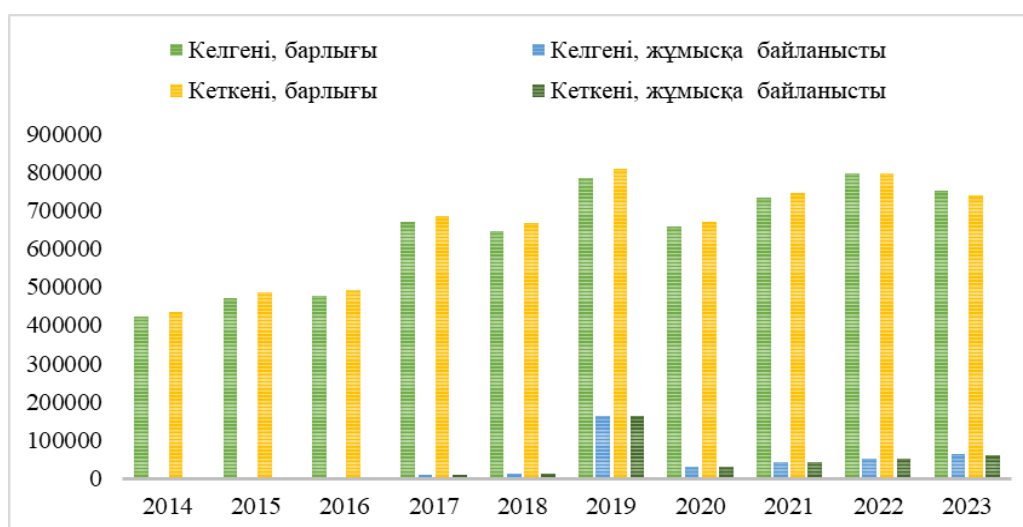


Еңбекке қабілетті жастағы әйелдер санының бұл өсуі олардың еңбек нарығына қатысуының артуына ықпал етуі мүмкін. Алайда, Қазақстан сияқты дәстүрлі гендерлік рөлдері бар елдерде мұндай демографиялық өзгерістер әрқашан автоматты түрде гендерлік теңдікті жақсартуға әкелмейді.

2014 жылы 1 370 865-тен 2023 жылы 1 476 352-ге дейін өскен егде жастағы әйелдердің (зейнеткерлік жаста) көбеюі маңызды тенденция болып табылады, бұл әйелдердің ұзақ өмір сүруіне байланысты. Зейнеткерлік жастағы ер адамдар да көбейді, бірақ олардың үлесі айтарлықтай аз (2023 жылы 768 297). Бұл еңбек нарығына әсер етуі мүмкін, өйткені еңбекке қабілетті халықтың көп бөлігі (әсіресе әйелдер) экономиканың белсенді секторынан кететіндіктен, жас ұрпақ есебінен жұмыс күшіндегі шығындарды өтеу қажеттілігі туындайды.

Қазақстандағы демографиялық динамика еңбекке қабілетті жастағы әйелдер санының біртіндеп ұлғаюын көрсетеді, бұл олардың экономикаға қатысуын арттыру үшін әлеует туғызады. Алайда, гендерлік стереотиптерді жеңу, ресурстарға тең қол жетімділікті қамтамасыз ету және еңбек нарығындағы гендерлік сегрегацияны жою бойынша мақсатты шаралар болмаса, бұл өзгерістер гендерлік теңдіктің жақсаруына әкелмеуі мүмкін.

Халықтың көші-қон факторлары, оның ішінде жұмысқа байланысты келушілер еңбек нарығына кері әсерін тигізуі мүмкін (2-сурет).



2-сурет – Қазақстан Республикасындағы халықтың көші-қоны

Ескерту: авторлармен [10] негізінде әзірленді

Қазақстандағы халықтың 2014-2023 жылдардағы көші-қон кестесін талдай отырып, гендерлік теңдік пен еңбек нарығына әсер ететін мынадай түйінді тұстарды бөліп көрсетуге болады:

Кестеден елге жұмысқа байланысты келгендер мен кеткендердің саны 2014-2018 жылдар арасында аса көп болмағаны байқалады. 2019 жылдан бастап айтарлықтай саны өскенін көруге болады. 2019 жылы жұмысқа 161 735 адам келді, ал 2020 жылы бұл көрсеткіш 30 568-ге дейін төмендеді. Бұл көші-қон ағындарын шектейтін және еңбек нарығына әсер еткен COVID-19 пандемиясына байланысты болуы мүмкін. 2023 жылы ішінара қалпына келтіру байқалды, бірақ көрсеткіштер әлі де 2019 жылғы деңгейге жеткен жоқ.



Жұмысқа байланысты мигранттар санының азаюы ерлер мен әйелдерге әртүрлі әсер етуі мүмкін. Көші-қон әдетте ерлер популяциясында, әсіресе құрылыс, көлік және өнеркәсіп сияқты секторларда жиі кездеседі. Әйелдер, керісінше, еңбек көші-қоны мүмкіндіктерімен шектелуі мүмкін, әсіресе егер олар жоғары білікті жұмысқа қол жеткізуде қиындықтарға тап болса немесе дәстүрлі гендерлік рөлдерге тап болса.

Жұмыс көші-қонының төмендеуі еңбек нарығында гендерлік сегрегацияның күшеюіне әкелуі мүмкін, өйткені ерлер мигранттар жұмыс істейтін секторлар әйелдер басым секторларға қарағанда көбірек зардап шегуі мүмкін. Бұл гендерлік теңдікке қол жеткізудегі прогресті бәсеңдетуі мүмкін, әсіресе жоғары жалақы төленетін секторларда.

2019 жылдан 2023 жылға дейін елден жұмыстан шыққандар саны да айтарлықтай төмендеді (2019 жылы 162 926 адамнан 2023 жылы 59 649 адамға дейін). Бұл жоғары білікті жұмыс күшінің көші-қонының төмендеуін көрсетуі мүмкін, бұл ішкі еңбек нарығына әсер етеді. Алайда, теңсіздік жағдайында әйелдердің жоғары білікті және жоғары ақы төленетін позицияларға қол жетімділігі шектеулі болуы мүмкін.

Көші-қон ағындарындағы өзгерістер Қазақстандағы еңбек нарығының құрылымына әсер етеді және гендерлік теңдікті жақсартуға ықпал етуі де, кедергі келтіруі де мүмкін. Бұл өзгерістерді теңдіктің пайдасына пайдалану үшін әйелдердің жоғары жалақы алатын позицияларға қол жетімділігін жақсартуға және экономика секторларындағы гендерлік сегрегацияны азайтуға бағытталған бағдарламаларды әзірлеу маңызды.

Ал, көші-қон факторларының еңбек нарығына, оның ішінде жұмыссыздар санына қалай әсер ететінін зерттеп көрейік. Жынысы бойынша жұмыссыздар саны 1-кестеде көрсетілген.

1-кесте – Жынысы бойынша жұмыссыздар саны, мың

Жылдар	Ерлер	Әйелдер
2014	195,9	256,0
2015	199,6	254,7
2016	203,9	241,6
2017	205,3	237,0
2018	202,1	241,6
2019	204,3	236,3
2020	209,6	239,2
2021	201,7	247,9
2022	208,1	250,2
2023	209,1	243,1

Ескерту: авторлармен [10] негізінде әзірленді

2014-2023 жылдар аралығындағы Қазақстандағы ерлер мен әйелдер арасындағы жұмыссыздар саны туралы кестенің деректерін талдай отырып, шамалы ауытқулары бар ерлер арасындағы жұмыссыздар саны салыстырмалы түрде тұрақты болып қалатынын байқауға болады. 2014 жылы ерлерде бұл көрсеткіш 195,9 болды, ал 2023 жылға қарай ол 209,1-ге дейін өсті. Әйелдер ерлерге қарағанда жұмыссыздар санының жоғары деңгейін көрсетеді және олардың саны 2014 жылы 256-ден 2019 жылы 236,3-ге дейін біртіндеп төмендеді, содан кейін 2022 жылы 250,1-ге дейін өсті.

Ерлер арасындағы жұмыссыздар саны 201,7-ге дейін төмендеген 2021 жылға ерекше назар аударған жөн. Бұл төмендеу COVID-19 пандемиясына байланысты енгізілген карантиндік шаралардың салдарымен байланысты. Осы кезеңде Қазақстанға жұмысқа орналасу мақсатында келетін көшіп-қонушылар саны қозғалысқа шектеулер



мен жабық шекараларға байланысты айтарлықтай азайды. Ерлер арасындағы еңбек нарығындағы бәсекелестіктің төмендеуі жұмыссыздар санының уақытша төмендеуінің себептерінің бірі болды. Алайда, карантиндік шаралардың әлсіреуімен және экономикалық белсенділіктің қалпына келуімен мигранттар ағыны қайта жанданды, бұл еңбек нарығына тағы да қысым жасады.

Мигранттар саны мен жұмыссыздықтар айырмашылығы арасындағы корреляциялық байланысты талдайық. Корреляциялық талдау нәтижесі 2-кестеде көрсетілген.

2-кесте – Қазақстандағы көші-қон және жұмыссыздары саны көрсеткіштері бойынша корреляциялық талдау

2-айнымалы 1-айнымалы	Жұмысқа байланысты келушілер	Жұмысқа байланысты кетушілер	Әйелдер мен ерлер арасындағы жұмыссыздықтың айырмашылығы
Жұмысқа байланысты келушілер	1		
Жұмысқа байланысты кетушілер	0,999667029	1	
Әйелдер мен ерлер арасындағы жұмыссыздықтың айырмашылығы	-0,429143338	-0,424839611	1
Ескерту: авторлармен әзірленді			

Жұмысқа байланысты кетушілер мен жұмысқа байланысты келушілер мен ерлер мен әйелдер арасындағы жұмыссыздық арасындағы айырмашылық арасында орташа теріс корреляция бар (сәйкесінше -0.42 және -0.43).

Жұмыс істеуге адамдар неғұрлым көп келсе, ерлер мен әйелдер арасындағы жұмыссыздықтың айырмашылығы соғұрлым аз болады. Бұл көші-қон жаңа жұмыс орындарын құратынын немесе еңбек нарығын теңестіретінін көрсетуі мүмкін.

Жұмысшылардың кетуі де жұмыссыздықтағы гендерлік алшақтықты азайтады. Мүмкін, бұл көбінесе ер адамдар кететіндіктен немесе әйелдер жұмысқа орналасу үшін көбірек мүмкіндіктерге ие болады. Жалпы, көші-қон еңбек нарығындағы теңгерімсіздікті тегістеуге ықпал етеді, бірақ нақты механизмдер қосымша талдауды қажет етеді.

Бұл әсердің ықтимал себептері: мигранттардың келуі жаңа жұмыс орындарын құру арқылы экономикалық өсуді ынталандыруы мүмкін.

Егер ер адамдар жиі қоныс аударса, бұл әйелдер арасындағы жұмыс бәсекелестігін азайтады, бұл жұмыссыздық айырмашылығын азайтады.

Жұмысшылардың кетуі жалпы жұмыссыздық деңгейін төмендетуі мүмкін, өйткені аз жұмысшылар бірдей жұмыс орындары үшін бәсекелеседі.

Халық санындағы еңбекке қабілетті жастағы әйелдердің үлесі артқанымен, кәсіпорындардағы басшылық лауазымдардағы үлес төмен деңгейін 3 – кестеде байқауға болады.



3-кесте – Әйелдер мен ерлер басқаратын кәсіпорындардың пайызы мөлшері бойынша

Жылдар	Ерлер	Әйелдер
2014	72,8	27,2
2015	72,4	27,6
2016	72,6	27,4
2017	72,4	27,6
2018	72,1	27,9
2019	71,7	28,3
2020	71,6	28,4
2021	72,0	28,0
2022	72,1	27,9
2023	72,2	27,8

Ескерту: авторлармен [11] негізінде әзірленді

2014-2023 жылдар аралығындағы кезеңде Қазақстанда ерлер мен әйелдер басқаратын кәсіпорындардың пайызы туралы кестенің деректері басшылық құрылымдардағы тұрақты гендерлік теңсіздікті көрсетеді. Осы кезеңде бизнесті басқаратын ерлер үлесі шамамен 71-72% -ды құрады, ал әйелдердің үлесі 27-28% деңгейінде қалды.

Осы кестеден Қазақстанда 2014-2023 жылдар аралығында ерлер басшылық лауазымдардың басым көпшілігін атқаратын кәсіпорындар басшылығында тұрақты гендерлік теңгерімсіздік байқалады деген қорытынды жасауға болады. Әйелдердің көшбасшылық позициялардағы үлесі төмендеу тенденциясымен тұрақты болып қалды, бұл компанияларды басқарудағы гендерлік теңдікке кедергілердің бар екендігін көрсетеді.

Осы орайда көші-қонның басшылық лауазымдағы әйелдер үлесіне әсерін толығырақ зерттей кетсек. Миграцияның жұмысқа байланысты кетушілер және келушілер мен басшылық лауазымдағы әйелдер үлесі арасындағы байланысты корреляциялық талдаумен тексеріп көрейік. Корреляциялық талдау нәтижесі төмендегі кестеде орналасқан (Кесте 4).

4-кесте – Қазақстандағы көші-қон және еңбек нарығындағы көрсеткіштері бойынша корреляциялық талдау

2- айнымалы 1-айнымалы	Жұмысқа байланысты келушілер	Жұмысқа байланысты кетушілер	Басшылық лауазымдағы әйелдер пайызы
Жұмысқа байланысты келушілер	1		
Жұмысқа байланысты кетушілер	0,999667029	1	
Басшылық лауазымдағы әйелдер пайызы	0,596658595	0,581134325	1

Ескерту: авторлармен әзірленді

Басшылық лауазымдағы әйелдер үлесінің жұмысқа байланысты келушілер мен кетушілер санымен орташа оң корреляциялық байланыста екенін көруге болады. Көші-қонның (келушілер және кетушілер) басқарушылық лауазымдағы әйелдердің үлесіне



әсерін толықтай сипаттау үшін сызықты регрессиялық модельді қолдануға болады. Регрессиялық талдау нәтижесі 5-кестеде көрсетілген.

5-кесте – Қазақстандағы көші-қон және еңбек нарығындағы көрсеткіштері бойынша регрессиялық талдау

Айнымалы	Коэффициент	Стандартты қате	t-статистика	P-мән
Ү-қиылысу	27,61978471	0,143159821	192,9297239	2,65E-14
Жұмысқа байланысты келушілер	0,000264932	8,87169E-05	2,986260777	0,020334
Жұмысқа байланысты кетушілер	-0,000257643	8,84839E-05	-2,911751095	0,022604
Ескерту: авторлармен әзірленді				

Регрессиялық талдау кезінде көптік $R=0.8419$ болды. Бұл тәуелді айнымалы мен болжаушылар арасындағы жоғары корреляцияны білдіреді. Ал R -квадрат = 0.7088 – модель тәуелді айнымалының 70.88% түсіндіреді. F -статистика = 8.52, $p = 0.0133$ – құрылған модель статистикалық маңызды модель болып табылатынын білдіреді ($p < 0.05$).

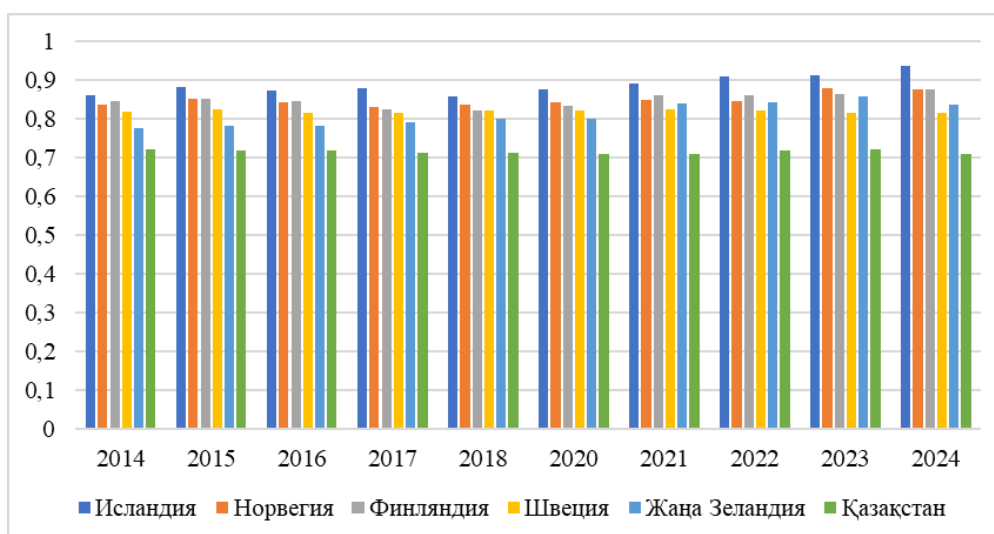
Регрессиялық теңдеуді төмендегідей жазуға болады (1):

$$y=27.62+0.00026 \cdot x_1-0.00026 \cdot x_2 \quad (1)$$

мұндағы, y - басшылық лауазымдағы әйелдер пайызы, x_1 - жұмысқа байланысты келушілер, x_2 - жұмысқа байланысты кетушілер.

Регрессиялық талдау нәтижесі бойынша келген мигранттар санының 1000 адамға артуы әйелдердің басқарудағы үлесін 0.26% - ға арттырады. Кеткендер санының 1000 адамға артуы басқарудағы әйелдердің үлесін 0.26% - ға төмендетеді. Екі көрсеткіш те статистикалық маңызды, бұл көші-қонның басқарушы лауазымдағы әйелдердің үлесіне, яғни гендерлік теңдікке нақты әсерін көрсетеді.

Жоғарыда талданған демографиялық факторлардың Қазақстан Республикасының әлемдік гендерлік теңдіктің индексіндегі орнына әсерін 3 суреттен көруге болады.



3-сурет – Әлемдік гендерлік теңдік индексідегі Қазақстанның және ТОП-5 мемлекеттердің көрсеткіштері

Ескерту: авторлармен [12] негізінде әзірленді

Суретте осы көрсеткіш бойынша көш бастап тұрған әлемнің топ-5 елімен (Исландия, Норвегия, Финляндия, Швеция және Жаңа Зеландия) салыстырғанда 2014 жылдан 2024 жылға дейінгі кезеңдегі гендерлік теңдіктің әлемдік индексідегі Қазақстан Республикасының орны көрсетілген. Гендерлік теңдік индексі әйелдердің экономикаға қатысуын, олардың білім деңгейін, денсаулық сақтаудың қолжетімділігін және саяси қатысуын ескере отырып, елдердің ілгерілеуін бағалайды.

Жүргізілген зерттеу халықтың қартаюуы, көші-қон процестері және еңбекке қабілетті халық санының өзгеруі сияқты демографиялық факторлар Қазақстанның гендерлік теңдіктің әлемдік рейтингіндегі орнына айтарлықтай әсер ететінін көрсетті. Бұл процестер әйелдердің экономикалық белсенділігіне, олардың әртүрлі салалардағы өкілдіктеріне және мансаптық мүмкіндіктерге қол жетімділігіне әсер етеді.

Индекс динамикасын талдау Қазақстанның өз позициясын біртіндеп жақсартып келе жатқанын көрсетеді, бұл теңдік саласындағы бірқатар табысты мемлекеттік бастамалардың іске асырылғанын көрсетеді. Алайда, көрсеткіштің өсуіне қарамастан, оның мәні 0,8-ден төмен болып қалады, бұл жетекші елдермен бар алшақтықты көрсетеді. Мысалы, 2020-2024 жылдар аралығында Қазақстан әйелдердің экономикаға қатысуы және білімге қолжетімділігі сияқты салаларда тұрақты жақсарғанын көрсетті, алайда саяси өкілдік және жалақыдағы гендерлік алшақтықты жою саласында қиындықтар сақталуда.

Салыстырмалы талдау нәтижелері демографиялық динамика Қазақстанның индекстегі орнын айқындайтын негізгі фактор болып табылатынын көрсетеді. Сонымен, көші-қон ағындары, әсіресе еңбек көші-қонымен байланысты, жұмыспен қамту құрылымына әсер етеді, ал халықтың қартаюуы тәуелді отбасы мүшелеріне күтім жасау контекстінде әйелдерге жүктемені арттырады. Бұл олардың экономикалық өмірге толық қатысу мүмкіндіктерін шектейді.

Осыған байланысты, Қазақстан Республикасының Мемлекеттік қызмет істері жөніндегі агенттіктің тарапынан мемлекеттік қызметте басшылық лауазымдарда гендерлік теңдікті орнату мақсатында бірқатар жұмыстар атқарылып жатыр. Гендерлік теңдікті іске асыру мақсатында конкурстық рәсімдердің ашықтығын қамтамасыз ету



жөнінде шаралар қабылдануда, бұл мемлекеттік қызметке кіру үшін тең мүмкіндіктер құрудың маңызды шарты болып табылады. Арнайы интеграцияланған ақпараттық жүйесінің сыртқы порталы арқылы мемлекеттік қызметке іріктеу процесін цифрландыру бойынша жұмыс кезең-кезеңімен іске асырылуда.

Мемлекеттік қызметте енгізіліп жатқан реформалар кәсіпорын саласында да гендерлік теңдік орнату үшін үлкен мүмкіншілік болып табылады.

Қорытынды. Қазақстандағы демографиялық өзгерістер еңбек нарығындағы гендерлік теңдікке айтарлықтай әсер ететіні анықталды. Зерттеу нәтижелері еңбек нарығындағы гендерлік теңдікке әсер ететін негізгі факторлар халықтың өсуі, көші-қон процестері және қоғамның қартаюы екенін көрсетеді. Корреляциялық және регрессиялық талдаулар жұмыссыздық деңгейі мен гендерлік теңсіздік арасындағы байланысты анықтады және олардың гендерлік теңсіздікке әсерін сандық түрде анықтады.

Қазақстан әлемдік гендерлік теңдік индексында орташа 60-шы орында тұрғанына қарамастан, ел әлі де жетекші әлемдік державалардан артта қалып отыр. Әйелдердің басшылық лауазымдарға қатысу деңгейінің төмендігі және болашақта гендерлік теңсіздік өзекті мәселелер болып қала береді. Регрессиялық талдау нәтижелері көші-қон басшылық лауазымдардағы әйелдер санына оң әсер ететінін көрсетті, алайда еңбек нарығындағы құрылымдық сәйкессіздіктерді жою үшін қосымша шаралар қажет.

Еңбек нарығында гендерлік теңдікті арттыру мақсатында мемлекеттік және корпоративтік саясат деңгейінде мынадай қадамдар жасау ұсынылады:

1. Гендерлік теңсіздікті жоюдың кешенді бағдарламалары - әйелдердің білім деңгейі мен жалақысы жоғары мамандықтарға қолжетімділігін кеңейту.

2. Кәсіптік оқытуды және қолайлы еңбек жағдайларын дамыту - әйелдердің еңбек нарығындағы белсенділігін арттыру.

3. Әйелдерді мемлекеттік және жеке секторлардағы басшылық лауазымдарға тарту - конкурстық рәсімдердің ашықтығын қамтамасыз ету және әйелдердің мансаптық өсу мүмкіндіктерін кеңейту.

4. Көші – қон саясатын оңтайландыру - сыртқы және ішкі көші-қонның еңбек нарығына әсерін азайту.

Жалпы, Қазақстандағы демографиялық өзгерістер еңбек нарығында жаңа сын-қатерлер мен мүмкіндіктер туғызады. Ғылыми негізделген мемлекеттік саясат пен корпоративтік шаралардың үйлесуі гендерлік теңдікті қамтамасыз етуге және елдің халықаралық рейтингтердегі позициясын жақсартуға ықпал етеді.

Әдебиеттер тізімі

1. Официальный сайт ООН [Электронный ресурс]. - Режим доступа: <https://www.un.org/sustainabledevelopment/ru/sustainable-development-goals/> (дата обращения: 02.10.2024).

2. Périvier H., Verdugo G. A Dynamic Towards Gender Equality? Participation and Employment in European Labour Markets // Report on the State of the European Union. Palgrave Macmillan, Cham. – 2018. - p.151-169. https://doi.org/10.1007/978-3-319-98364-6_10.

3. Rodríguez J., Pillai V. Advancing support for gender equality among women in Mexico: Significance of labor force participation// International Social Work. – 2019. - Vol. 62. - №1. - P. 172-184. <https://doi.org/10.1177/0020872817717323>.

4. Азимова Г.Р. Создание рабочих мест с учетом демографических факторов на рынке труда Кыргызстана // Наука, новые технологии и инновации Кыргызстана. – 2019. - № 6. - С. 64-69.

5. Шокаманов Ю., Мананов Б., Мусулманкулова А. Влияние казахстанской модели демографического перехода на развитие человеческого потенциала в Казахстане// Экономическая серия Вестника ЕНУ им. Л.Н. Гумилева - 2024. - №3. - С. 130–148. <https://doi.org/10.32523/2789-4320-2024-3-130-148>.



6. Мосакова Е.А. Социально-демографическая политика в России: необходимость учета гендерного фактора// Вестник Московского Университета. Серия XXVII. Глобалистика и Геополитика. - 2014. - № 3 (1). - С.88-94.
7. Buribayev Y., Khamzina Z. Gender equality in employment: The experience of Kazakhstan// International Journal of Discrimination and the Law. – 2019. - №19 (2). - p. 110-124. <https://doi.org/10.1177/1358229119846784>.
8. Achildieva N. Основные понятия о демографии и демографической лексике// Science and innovation. – 2002. - № В8(1). – С. 2380-2382.
9. Официальный сайт Zakon.kz [Электронный ресурс]. - Режим доступа: <https://www.zakon.kz/stati/6432250-spasenie-ili-ugroza-chem-obernetsya-kazakhstanu-vysokaya-rozhdaemost.html> (дата обращения: 01.10.2024).
10. Официальный сайт Бюро Национальной статистики [Электронный ресурс]. - Режим доступа: <https://stat.gov.kz/ru/> (дата обращения: 30.09.2024).
11. Официальный сайт Бюро Национальной статистики. Гендерная статистика [Электронный ресурс]. - Режим доступа: <https://gender.stat.gov.kz/ru> (дата обращения: 28.09.2024).
12. World Economic Forum [Электронный ресурс]. - Режим доступа: <https://www.weforum.org/publications/global-gender-gap-report-2024/global-gender-gap-2024-dashboard/> (дата обращения: 01.02.2025).

References

1. United Nations. Sustainable development goals. Available at: <https://www.un.org/sustainabledevelopment/ru/sustainable-development-goals/> (accessed: 02.10.2024).
2. Périer H., Verdugo G. A Dynamic Towards Gender Equality? Participation and Employment in European Labour Markets. *Report on the State of the European Union*. Palgrave Macmillan, Cham, 2018, pp.151-169. https://doi.org/10.1007/978-3-319-98364-6_10.
3. Rodriguez J., Pillai V. Advancing support for gender equality among women in Mexico: Significance of labor force participation. *International Social Work*, 2019, 62(1), pp. 172-184. <https://doi.org/10.1177/0020872817717323>.
4. Azimova G.R. Sozdanie rabochih mest s uchetom demograficheskikh faktorov na rynke truda Kyrgyzstana [Job creation based on demographic factors in the Kyrgyz labor market]. *Nauka, novye tehnologii i innovacii Kyrgyzstana*, 2019, 6, ss. 64-69 (in Russian).
5. Shokamanov Ju., Mananov B., Musulmankulova A. Vliyanie kazahstanskoj modeli demograficheskogo perehoda na razvitie chelovecheskogo potentsiala v Kazahstane [The impact of the Kazakh demographic transition model on human development in Kazakhstan]. *Jekonomicheskaja serija Vestnika ENU im. L.N. Gumileva*, 2024, 3, ss. 130–148 <https://doi.org/10.32523/2789-4320-2024-3-130-148> (in Russian).
6. Mosakova E.A. Social'no-demograficheskaja politika v Rossii: neobhodimost' ucheta genderного фактора [Socio-demographic policy in Russia: the need to take into account the gender factor]. *Vestnik Moskovskogo Universiteta. Series XXVII: Global Studies and Geopolitics*, 2014, 3 (1), ss.88-94 (in Russian).
7. Buribayev Y., Khamzina Z. Gender equality in employment: The experience of Kazakhstan. *International Journal of Discrimination and the Law*, 2019, 19 (2), pp. 110-124 <https://doi.org/10.1177/1358229119846784>.
8. Achildieva N. Osnovnye ponjatija o demografii i demograficheskoi leksike [Basic concepts of demography and demographic vocabulary]. *Science and innovation*, 2002, V8(1), ss. 2380-2382 (in Russian).
9. *Oficial'nyj sajt Zakon.kz*. Available at: <https://www.zakon.kz/stati/6432250-spasenie-ili-ugroza-chem-obernetsya-kazakhstanu-vysokaya-rozhdaemost.html> (accessed: 01.10.2024).
10. *Oficial'nyj sajt Bjuro Nacional'noj statistiki*. Available at: <https://stat.gov.kz/ru/> (accessed: 30.09.2024).
11. *Oficial'nyj sajt Bjuro Nacional'noj statistiki*. Available at: <https://gender.stat.gov.kz/ru> (accessed: 28.09.2024).
12. *World Economic Forum*. Available at: <https://www.weforum.org/publications/global-gender-gap-report-2024/global-gender-gap-2024-dashboard/> (accessed: 01.02.2025).



ВЛИЯНИЕ ДЕМОГРАФИЧЕСКОЙ ДИНАМИКИ НА ГЕНДЕРНОЕ РАВЕНСТВО НА РЫНКЕ ТРУДА КАЗАХСТАНА

С. Мұратқызы¹, Е.Е. Мубарак^{1*}, И.В. Бордияну¹, А.С. Серіктаева²

¹Казахстанско-Американский свободный университет, Усть-Каменогорск, Казахстан

²Восточно-Казахстанский технический университет, Усть-Каменогорск, Казахстан

*Corresponding author e-mail: yeldar.mubarakov@mail.ru

Резюме. В данной статье исследуется влияние демографических изменений на гендерное равенство на рынке труда Казахстана. Особое внимание уделяется таким факторам, как изменение численности населения, старение общества и миграционные процессы, которые влияют на социальные и экономические условия как для мужчин, так и для женщин. Несмотря на прогресс в сокращении гендерного разрыва, такие проблемы, как недостаточное представительство женщин на руководящих должностях и рост безработицы среди мужчин, продолжают существовать. Для улучшения ситуации предлагается усилить национальные программы поддержки женщин, развить гибкие условия труда и обеспечить равный доступ к профессиональному обучению.

Ключевые слова: Казахстан, демографические факторы, гендерное равенство, рынок труда.

INFLUENCE OF DEMOGRAPHIC DYNAMICS ON GENDER EQUALITY IN THE LABOR MARKET OF KAZAKHSTAN

S. Muratkyzy¹, Y.Y. Mubarakov^{1*}, I.V. Bordianu¹, A.S. Seriktayeva²

¹Kazakh-American Free University, Oskemen, Kazakhstan

²D. Serikbayev East Kazakhstan Technical University, Oskemen, Kazakhstan

*Corresponding author e-mail: yeldar.mubarakov@mail.ru

Summary. This article examines the impact of demographic changes on gender equality in the labor market of Kazakhstan. Special attention is given to factors such as population change, ageing of society and migration processes that affect the social and economic conditions for both men and women. Despite progress in closing the gender gap, problems such as the under-representation of women in leadership positions and rising unemployment among men continue to persist. To improve the situation, it is proposed that national programmes of support for women be strengthened, flexible working conditions developed, and equal access to vocational training provided.

Key words: Kazakhstan, demographic factors, gender equality, labor market.

Авторлар туралы ақпарат:

Мұратқызы Салтанат – Қазақстан-Американдық еркін университетінің оқытушысы, Өскемен, Қазақстан, e-mail: muratkyzy_0509@mail.ru, ORCID ID: <https://orcid.org/0009-0002-9350-3995>

Мубарак Елдар Еркынулы* - Қазақстан-Американдық еркін университетінің PhD докторанты, Өскемен, Қазақстан, e-mail: yeldar.mubarakov@mail.ru, ORCID ID: <https://orcid.org/0009-0001-3619-9088>

Бордияну Илона Владимировна – PhD, Қазақстан-Американдық еркін университетінің профессоры, Өскемен, Қазақстан, e-mail: bordianuilon@mail.ru, ORCID ID: <http://orcid.org/0000-0002-7175-9829>

Серіктаева Аяжан Серіктайқызы - Д. Серікбаев атындағы Шығыс Қазақстан техникалық университетінің оқытушысы, Өскемен, Қазақстан, e-mail: seriktaeva.ayazhan@mail.ru, ORCID ID: <https://orcid.org/0009-0004-4445-612X>



Информация об авторах:

Мұратқызы Салтанат – преподаватель Казахстанско-Американского свободного университета, Усть-Каменогорск, Казахстан, e-mail: muratkyzy_0509@mail.ru, ORCID ID: <https://orcid.org/0009-0002-9350-3995>

Мубаракوف Елдар Еркынулы* - докторант PhD Казахстанско-Американского свободного университета, Усть-Каменогорск, Казахстан, e-mail: yeldar.mubarakov@mail.ru, ORCID ID: <https://orcid.org/0009-0001-3619-9088>

Бордияну Илона Владимировна – PhD, профессор Казахстанско-Американского свободного университета, Усть-Каменогорск, Казахстан, e-mail: bordiyanuilona@mail.ru, ORCID ID: <http://orcid.org/0000-0002-7175-9829>

Серіктаева Аяжан Серіктайқызы – преподаватель Восточно-Казахстанского технического университета им. Д. Серикбаева, Усть-Каменогорск, Казахстан, e-mail: seriktaeva.ayazhan@mail.ru, ORCID ID: <https://orcid.org/0009-0004-4445-612X>

Information about authors:

Muratkyzy Saltanat - lecturer at the Kazakh-American Free University, Oskemen, Kazakhstan, e-mail: muratkyzy_0509@mail.ru, ORCID ID: <https://orcid.org/0009-0002-9350-3995>

Mubarakov Yeldar Yerkynuly* - PhD student of the Kazakh-American Free University, Oskemen, Kazakhstan, e-mail: yeldar.mubarakov@mail.ru, ORCID ID: <https://orcid.org/0009-0001-3619-9088>

Bordiyanu Ilona Vladimirovna – PhD, Professor of the Kazakh-American Free University, Oskemen, Kazakhstan, e-mail: bordiyanuilona@mail.ru, ORCID ID: <http://orcid.org/0000-0002-7175-9829>

Seriktayeva Ayazhan Seriktaykyzy - lecturer at the D. Serikbayev East Kazakhstan Technical University, Oskemen, Kazakhstan, e-mail: seriktaeva.ayazhan@mail.ru, ORCID ID: <https://orcid.org/0009-0004-4445-612X>

Алынды: 05.09.2024

Қарауға қабылданды: 03.10.2024

Онлайн қолжетімді: 31.03.2025



Статистика, учет и аудит, 1(96)2025. стр. 219-231

DOI: <https://www.doi.org/10.51579/1563-2415.2025.-1.16>

Экономикадағы пәнаралық зерттеулер

FTAMP 06.71.57

ӘӨЖ 338.48

ТҮРКІСТАНДЫ ТҰРАҚТЫ ДАМУЫ РЕТІНДЕ ОҚИҒАЛЫҚ ТУРИЗМ БАҒЫТТАРЫ

Н.Т.Батырова^{1*}, Д.С.Асан¹, С.А.Нахипбекова¹, Ж.М.Акимов², Р.А.Мукатова³

¹Халықаралық Туризм және Меймандостық университеті, Түркістан, Қазақстан

²Қ.А.Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университеті, Түркістан, Қазақстан

³Maqsut Narikbayev University, Астана, Қазақстан

*Corresponding author e-mail: batyrova.nazgul@iuth.edu.kz

Аңдатпа. Зерттеу мақсаты туризм саласы дамыған шет елдердегі тұрақты туризм бағыттарын зерттеп талдай отырып, Түркістан қаласының дамуына тиімді әсер ететін туризмнің даму бағыттарының оқиғалы туризм түрлерін анықтау болып табылады. Сонымен қатар шет елдік тәжірибелерді салыстыра отырып, Түркістан қаласында оқиғалық туризмнің даму тенденциялары мен оның тиімді бағыттарын ұсыну қазіргі таңда өзекті болып табылады. Зерттеу барысында авторлар танымның жалпы ғылыми әдістерін: диалектикалық талдау және синтез, Түркістан қаласының жергілікті тұрғындары мен келуші туристтердің пікірлерін білу үшін алынған сауалнамалар, арнайы зерттеу әдістері; аналитикалық және графикалық тәсілдері қолданады. Зерттеудің негізгі нәтижелері оқиғалы туризмнің басым бағыттарымен қатар, оның Түркістандағы негізгі даму тенденциясын зерделеу болып табылады. Қорытындылай келе, авторлар аймақтағы оқиғалы туризмді дамыту арқылы Түркістан қаласына көптеп туристтерді тарту мүмкіндігі бар екенін, сондай-ақ рухани, тарихи, мәдени туристік кешендердегі тақырыптық іс-шаралардың өткізілуімен туристерді қызықтыру мәселесі де оқиғалы туризмнің даму жағдайын көтереді деген тұжырымға келіп, жоғарыдағы мәселелерді зерделеу, Түркістан қаласында белгіленген мезгілдер бойынша жыл сайын қайталанып тұратын және ұлттық нақыштағы көріністерді дәріптеп тұратын дәстүрге айналатын апталық іс шараларды өткізу ұсынылған.

Түйін сөздер: тұрақты туризм, оқиғалы туризм, тақырыптық туризм, турист, экономика, Түркістан, тенденция, даму, халық, потенциал.

Кіріспе. Еліміздің әлемдік туристік қоғамдастыққа кіруі жаһандық нарықтағы орнын айшықтап келеді. Бұл өз кезегінде белгілі бір салаларда бәсекеге қабілетті болуы мүмкін ұлттық экономиканың жаңа секторларын дамытып жатқаны да анық. Дәл осындай сипаттағы басым бағыттардың бірі салааралық сипаттағы тұрақты туризм индустриясы болып саналады.

Қазақстанның бәсекеге қабілетті және жоғары рентабельді туризм индустриясын қалыптастыру үшін үлкен потенциалы бар екені сөзсіз. Бұл ретте елдің тиімді геосаяси жағдайы, саяси тұрақтылығы, ескерткіштердің бірегейлігі, тарихи сәулет-қала құрылысы кешендерінің болуы, музейлік, мәдени-ойын-сауық мекемелерінің, сондай-ақ Қазақстанның көпұлттылығын, туристік - рекреациялық аймақтардың алуан

Cite this article as: Batyrova N.T., Asan D.S., Nakhipbekova S.A., Akimov J.M., Mukatov R.A. Event tourism destinations in the sustainable development of Turkestan. *Statistics, accounting and audit*. 2025, 1(96), 219-231. (In Kaz.). DOI: <https://www.doi.org/10.51579/1563-2415.2025.-1.16>



түрлілігін, табиғи аумақтарды көрсететін фольклорлық-этнографиялық, халықтық ансамбльдер желісінің болуы, ландшафттар, флора және фаунаның кеңінен таралуы ерекше әсер етеді. Қазақстанның туристік мүмкіндіктері кез келген жанның сұранысын қанағаттандыра алады. Соның ішінде біз Түркістан өңірін ерекше деп тани аламыз [1].

Түркістан – еліміздің рухани астанасы болып саналады. Қаланың ежелден бергі сан ғасырлы тарихы оның бүгінгі кемел көрінісіне, ерекше сәулетіне сән беріп тұр. Егер тарихтың қойнауына тереңдейтін болсақ, Түркістан аймағы арқылы кезінде Ұлы Жібек жолының керуені жүріп өткен деседі. Талай саудагерлер мен көпестер еларалық қарым-қатынасты жалғап, Түркістан өлкесін де басып өткен болатын. Міне, осындай тарихи, қоғамдық маңызы бар жағдайлардың барлығы да қала тарихына үлкен әсер еткен. Бүгінде еліміздің басты рухани астанасына айналған қала туризмнің ошағына айналды [2]. Түркістан қаласында 2019 жылдан бері тұрақты түрде жыл сайын Наурыз мейрамының құрметіне «Gastro FEST» фестивалі өтеді. Бұл аспаздық шара ұлттық тағамдарымызды насихаттауға, ішкі және резидент емес туристердің дәстүрлі тағамдардан дәм татып, тұтас ұлттық мәдениетіміз туралы жағымды пікір қалыптастыруына мүмкіндік береді [3]. Шетелден арнайы келген туристердің көп бөлігі Түркістан қаласындағы мәдени, тарихи, рухани ошақтарды көруге асығады. Сонымен қатар, осы тұрғыда Түркістан қаласындағы оқиғалы туризмді дамыту мәселесі өте маңызды болып саналады. Жалпылай алғанда, Түркістан қаласындағы белгілі бір жағдайға, іс-шараға қарай бағытталған туризмнің бағытын жандандыру – бүгінгі күннің басты мәселесі.

Негізгі ережелер. Зерттеу барысында авторлар танымның жалпы ғылыми әдістерін: диалектикалық талдау және синтез, сауалнамалар, арнайы зерттеу әдістері; аналитикалық және графикалық тәсілдерді қолданады. Зерттеудің негізгі нәтижелері оқиғалы туризмнің басым бағыттарымен қатар, оның Түркістандағы негізгі даму тенденциясын зерделеу болып табылады. Көрсетілген ақпарат пен тұжырымға сүйенсек мақаланың зерттеу сұрағы айқындалып отыр. Осы негізде Түркістандағы оқиғалық туризмнің дамыту мәселелерінің нақты бағыттарын анықтайтын боламыз. Жоғарыда айтылған оқиғалық туризмді дамыту үшін қандай мәселелер бар болуы мүмкін? Түркістандағы оқиғалық туризм түрлерін ұйымдастыру үшін негізгі қандай шаралар ұйымдастырылуы қажет?

Әдебиеттерді шолу. Мақаланы жазу барысында, таңдап алынған тақырыптарға сай басқа мақалаларды зерттеу қарастырылды. Іс-шаралар туризмді ынталандырудың маңызды факторы болып табылады және көптеген туристік бағыттарды дамыту және маркетинг жоспарларында маңызды орын алады. Туризм саласындағы жоспарланған іс-шаралардың рөлі мен әсері жақсы құжатталған және туристік бағыттардың бәсекеге қабілеттілігі үшін маңызы артып келеді. Осыған қарамастан, бірнеше онжылдықтар бұрын "оқиғалар туризмі" туризм индустриясында да, зерттеу қауымдастығында да өзін орнықтырды, осылайша сектордың кейінгі өсуін тек әсерлі деп сипаттауға болады [4]. Бүгінде әлемдік экономиканың тұрақты дамуының жаһандық тұжырымдамасын ескере отырып, Қазақстанның аймақтық саясатын қалыптастырумен айналысуы қажет. Осыған байланысты авторлар тұрақты режимге көшу мен аймақтық саясаттың сапасы стратегиялық мақсаттарда тиімділікті анықтайды [5]. Қазақстанда тұрақтылықты қамтамасыз етудің маңызды факторы болып дәстүр мен инновацияның үйлесімі табылады, сонымен қатар экономика, қоршаған орта, әлеуметтік-мәдени даму және дұрыс тамақтану [6]. Туристік экономиканың тұрақты дамуы қол жеткізуге мүмкіндік беретін инновациялық саланы жүзеге асыру арқылы қол жеткізуге болады, жаңа



технологиялар, табиғи ресурстарды пайдаланудан туристік ағынды жоғарылатуға болады [7]. Тұрақты туризмге жету үшін инновация мен табиғи ресурстар оңтайлы ұштастыру қажет [8].

Қазіргі таңда іс-шаралық туризмнің Қазақстанның туризм бағытын дамытудың негізгі саласы болып табылады. Зерттеу бойынша авторлар он жылдықтың ішінде туризмі дамыған елдердің басты мықты тұсы осы оқиғалық туризм саласын жетілдіре білуінде. Айта кететін болсақ, туризм бойынша жетекші елдердің бірі Франция мемлекетінің оқиғалық туризм саласын жетілдіре білуі. Франция мемлекетінде көптеген оқиғалық туризм іс-шаралары өтеді. Соның бірі Бастилия мерекесі. Бастилия күні 14 шілдеге келеді. Бұл Францияның Ұлттық күні және оны бүкіл Францияда атап өтуге болады. Парижде үлкен шеруді көруге болады: әйгілі Елисей даңғылындағы полиция, әуе күштері, Әскери-теңіз күштері және Франция армиясының шеруі. Кешке Эйфель мұнарасында үлкен отпашумен аяқталады [9]. Бұл іс-шара Парижге барған әрбір турист үшін үлкен көңіл күй сыйлайды. Зерттеулер бойынша Париж қаласы осындай отпашулық шаралар ұйымдастыруымен оқиғалық туризм бағытын жетілдірген қала болып табылады. Оқиға туризмі туристердің назарын аударады, өйткені бұл оларға күнделікті өмірде кездеспейтін мүмкіндіктерді немесе өмір сүру қиын тәжірибелерді пайдалануға мүмкіндік береді. Туристер іс-шараларға қатысқан кезде, олар баратын жерін және оның мәдениетін жақсырақ білгісі келеді және жергілікті іс-шаралардың философиясын түсінгісі келеді. Іс-шаралар экономикалық дамудағы оқиғалар туризмінің рөлі олардағы тұжырымдамалар тұрғысынан әр түрлі болуы мүмкін. Бұл жағдайда ұйымдастырылған іс-шараларға ерекше қызығушылық танытатын адамдар үшін мүмкіндік туады [10]. Іс-шараларға назар аудара отырып, бірқатар мемлекетіндегі оқиға туризмнің даму бағытының әдебиеттеріне шолу жасап өтетін боламыз.

Қазіргі уақытта туристік салада клиенттерге көбірек көңіл бөлінеді, өйткені туристік қызметтерді сатып алу кезінде туристік қызметтерді алатындардың қызығушылықтары, қалаулары, талғамдары сияқты көптеген жіктеулер бар. Бірақ барлық салынған туристік нысандар тарихи оқиғалар болған жоқ, сонымен бірге аймақ аңыздарын жасау үшін арнайы құрылымдар жоқ. Сондықтан туристік сала көбірек клиенттер тартылуы қажет. Өйткені басты міндеттердің бірі – кез келген жарнамалайтын туристік қалада Имидж құру басты міндеттілік болып табылады. Туристік демалыс - бұл тұрақты жағдай, жеке демалыс үшін жағдайлар және ұмытылмас тәжірибе. Өйткені, оқиғалық туризмнің негізгі ерекшеліктері - көптеген жарқын және ерекше сәттерден құралады. Оқиға туризмінің пайда болуы мен дамуы туралы алғашқы тіркелген деректер ежелгі дәуірде пайда болды және Ежелгі Грецияда ең танымал Олимпиада ойындарын өткізумен байланысты. Келесі шетелдік зерттеушілер өз жұмыстарын оқиғалар туризмін дамытуға арнады: Щедрин. Б. Хальцбург, Д. Гетц, М., Лесной, Б. Ричи, Л. Осы зерттеулерінің арқасында оқиғалық туризм ғылымның дербес саласына және оның терминологиялық аппаратына айналды. 2018 жылы тоғызыншы жыл қатарынан, туризмі дамыған Германия қонақүйлерінде, пансионаттарында және лагерьлерінде тіркелген туристердің рекордтық саны 2017 жылмен салыстырғанда 4% - ға өсті және 477,6 миллион адамды құрады, бұл федералды статистикалық қызметтің (destatis) алдын ала деректерінен көрінеді. Туризм мамандары 121,5 миллион туристің өсуін болжады. 2030 жылға арналған жыл сайынғы және әйгілі іс-шараларға мыналар кіреді: Бремен карнавалы (әр жылдың қаңтары), түрлі шерулер, концерттер, бұл карнавал кезінде болатын іс-шаралар жатады. Берлин



халықаралық кинофестивалі (жыл сайын ақпан айында) - Германияның ең үлкен іс-шарасы және Еуропадағы ең маңыздыларының бірі. Берлин халықаралық кинофестивалі 1951 жылдан бастап тарихқа енді және қазіргі уақытта Канн мен Венециямен бірге Жерорта теңізі әлемінің кинофестивальдерінің бірі болып табылады [11].

Бүкіл Азияда фестивальдар, жәрмеңкелер және спорттық ойындар сияқты байырғы мәдени іс-шараларды өткізу ғасырлар бойы жалғасып келеді, Оның мәні саяхат, әлеуметтік-мәдени құндылықтар, ойын-сауық және этникалық қызығушылықтар болып табылады [12]. Азия мемлекеттері туризм бойынша көптеген мүмкіншіліктерді алады. Санғасырлық тарихы мен мәдениеті оқиғалық туризм саласын дамыта алады. Тарихтан келе жатқан этникалық құндылықтарымен өзіне туристерді арту мүмкіндіктері жоғары болып саналады. Соның негізінде Азияның байырғы халықтарының іс-шаралары әртүрлі оқиғалар мен қоғамдық өмірдің қажеттіліктерін еске алу үшін ұйымдастырылады. Мысалы, кейбір фестивальдар авторлық құқықпен қорғалған жергілікті мәдени іс-шаралардағы оқиғалық шаралар ұйымдастырылады.

Елімізде материалдық емес мәдени мұраны сақтауда және оны тұрақты туризмді қалыптастыру мақсатында дамытуда ұлттық тағамдар брендин танытудың жаңа жолдарын қарастыру қажеттілігі айғақталды. Ол үшін дәстүрлі гастрономиялық фестивальдерді тек мерекелерде және атаулы күндерде ғана емес, тұрақты түрде Қазақстанның барлық аймақтарында ұйымдастырып отыру маңызды [13]. Сондай - ақ, қандайда бір іс шара өткізу арқылы туристердің көптеп келуін көздейтін болсақ, ол іс шара үнемі өткізіліп тұруы арқылы дәстүрге айналуы қажет.

Материалдар мен әдістер. Қазіргі таңда Түркістан қаласындағы оқиғалы туризм бағытын дамыту негізгі нысанның бірі болып есептеледі. Қаладағы туристік аймақтар мен оны дамыту стратегияларының молдығы Түркістандағы оқиғалы туризмге көрсетілетін жағдайдың ерекше екенін байқатады [14]. Мәселен, аймақтағы мәдени, рухани, тарихи, әдеби кешендердің молдығы осы бағытта ұйымдастырылатын іс-шаралардың негізгі көрсеткішін көрсететіні анық. Біз Түркістандағы осы бағыттағы мәселелерді ескере отырып, оқиғалы туризмнің даму тенденцияларын айқындауды жөн санадық. Мәселенің негізгі түйіткілді бағытын қозғамас бұрын аймақтың негізгі туристік потенциалын SWOT әдісі арқылы талдағанды жөн санадық.

Кесте 1 - Түркістандағы оқиғалы туризмді дамытудың негізгі бағыттарын SWOT әдісі арқылы талдау

Басым жақтары	Әлсіз жақтары
Түркістанның туризмге бағытталған өлкесінде 96 археологиялық, мәдени, тарихи ескерткіштер бар. Осы аймақтағы аталмыш ескерткіштердің туризмдік мәні Италияның, Қытайдың, Грекияның, Үндістанның, Мысырдың мәдени ескерткіштерінен кем түспейді. Еліміздің жаһандық экономикаға кіруінің артуына қарай аймақтың мәдени және тарихи индустриясына қызығушылық артып келеді.	Түркістандағы мәдени, тарихи ескерткіштердің негізгі бөлігі регенерация, реставрация, реконструкция секілді шұқғыл жөндеуді қажет етеді. Аймақтың инженерлік-коммуникациялық нысаны дүниежүзілік стандарттарға лайықты емес. Ауыл шаруашылығы мен индустрия аймақ тұрғындарының азық-түлік пен тұтынушылық тауарларына деген сұранысын қанағаттандырмайды. Орташа дамыған туристік индустрия негізгі қызметті көрсетуге жарамсыз. Адам ресурстарының негізгі сипаты жаһандық туризмдік орталықтардағы адам ресурстарының басты дәрежесіне жетпеген.



1 кесте жалғасы

Мүмкіншіліктер	Қауіптіліктер
Тарихи-археологиялық ескерткіштерді туристік өнеркәсіптік құрылымына енгізу, сондай-ақ керекті туризмдік инфрақұрылыммен қызметті жүйелеу бүгінгі мөлшері 600 мың адамға жететін туристерді алдағы он жылдың аралығында 3 млн. адамға дейін жақындайды. Түркістан аймағындағы табиғи әрі жер ресурстарының кездесуі туристік даму бағыттың болашағына ерекше жағдай туындатады. Туристік бағытты дамытуға мүмкіндік жасайтын негізгі мәселелер: – Түркістан өңіріндегі жер ресурстары осы аймақта өсуіне тиімді; – Демалыс өңірлерін жасауға тиімді жер телімдері бар; – Халықаралық туризм және меймандостық университетінің «Туризм» мамандығын тәмамдаған түлектерді жұмыспен қамту.	Түркістан қаласының өркендеуіне аймақтың сыртқы көрінісін, сондай-ақ, архитектуралық негізінің қолайсыздығы, ауыз судың тапшылығы, канализациялық жүйенің бір қалыпқа қойылмауы, жолдардың қолайсыздығы, туризмді жүйелеудегі қызмет көрсету нысандарының аз болуы кедергі келтіреді. Қазіргі таңда қауіп тудыратын бастапқы жағдайлар: – мәдени, тарихи, археологиялық ескерткіштердің жойылуы; – керекті инженерлік-коммуникациялық және қызметтік нысандардың болмауы; – туризмді қанағаттандыра алмайтын нарықтық инфрақұрылымның сақталуы; – осы аймақтағы халықтың жаһандық туризмдік орталықтардағы адам ресурстарының даму деңгейіне сәйкес емес өмір сүру салты.
Ескерту: зерттеу барысында авторлармен құрастырылған	

Гипотеза: Нөлдік гипотеза. Түркістанда оқиғалық туризмді дамыту бағыттары жүзеге асырылмаған.

Балама гипотеза. Түркістанда оқиғалық туризмді дамыту бағыттарының мүмкіншіліктері артуда.

Жоғарыда келтірілген мәліметтерге сүйене отырып, Түркістанда оқиға туризмінің дамыту мүмкіншілігі жоғары деген тұжырымға келдік. Алайда. Осы оқиғалық туризмді дамыту үшін іс – шаралар ұйымдастыру арқылы туристерді тарту мүмкіндіктері неге төмен? және Түркістандағы оқиғалық туризмінің әлеуеті қандай деңгейде екендігін, басым бағыттарын анықтау үшін сауалнама жүргізілген болатын. Сауалнама гугл формада жасалынып, онлайн форматта таратылды. Сауалнама жалпы туризм саласында білімгерлер мен қызметкерлерге таратылды, жауаптар алынды.

1. Түркістандағы оқиға туризмінің даму деңгейін қаншаға бағалайсыз? (1-10).

36,8 % - 8 балл берген

26,3 % - 6 балл берген

21,1 % - 10 балл берген

10 % - 4 балл берген

5,8 % - 2 балл берген

2. Түркістан туристік орындарында оқиға туризмі танымалдылыққа ие деп ойлайсызба?

47,4 % - ия, орташа деңгейде деп жауап берген

42,1 % - орташа деңгейде деп жауап берген

10,5 % - жоқ деп жауап берген

3. Оқиғалық туризмнің Түркістанда қай бағытын дамытуға болады?

47,4 % - мәдени жауабын таңдаған

36,8 % - этнографиялық жауабын таңдаған

10,5 % - спорттық жауабын таңдаған

Қалғаны көркем өнер жауабын таңдаған

4. Біздің қазақи қонақжайлық имиджіміз оқиғалық туризмді дамыту үшін қаншалықты маңызы бар деп ойлайсыз?

Жақсы жағынан әсер етеді – 35%



Оң әсері – 50%

Кері әсері – 10%

Керек емес - 5%

5. Оқиғалық туризм саласында Түркістанда қандай қызмет көрсету және ұйымдастыру саласын ұсынар едіңіз?

Мәдени орталықтар – 30,8%

Қонақжайлылық орталықтары – 15,5%

Бизнес аймақтары – 10,5%

Шоу ұйымдастыру саласы – 31,6%

6. Түркістандағы оқиғалық туризмді халықаралық туризм нарығында дамыту үшін ұсыныстарыңыз?

Бағаны бірқалыпты ұстау – 30%

Жоқ – гид қызметін дамыту – 20%

Іс-шаралар ұйымдастыру – 30%

Интернет желісін дамыту – 20%

Қолөнерді дамыту - 10%

7. Түркістандағы оқиғалық туризмді дамытудағы қажеттілігі неде деп ойлайсыз?

Гид қызметкерлері -57,9%

Транспорттық желі -21,1%

Қонақ үй желілері -15,8%

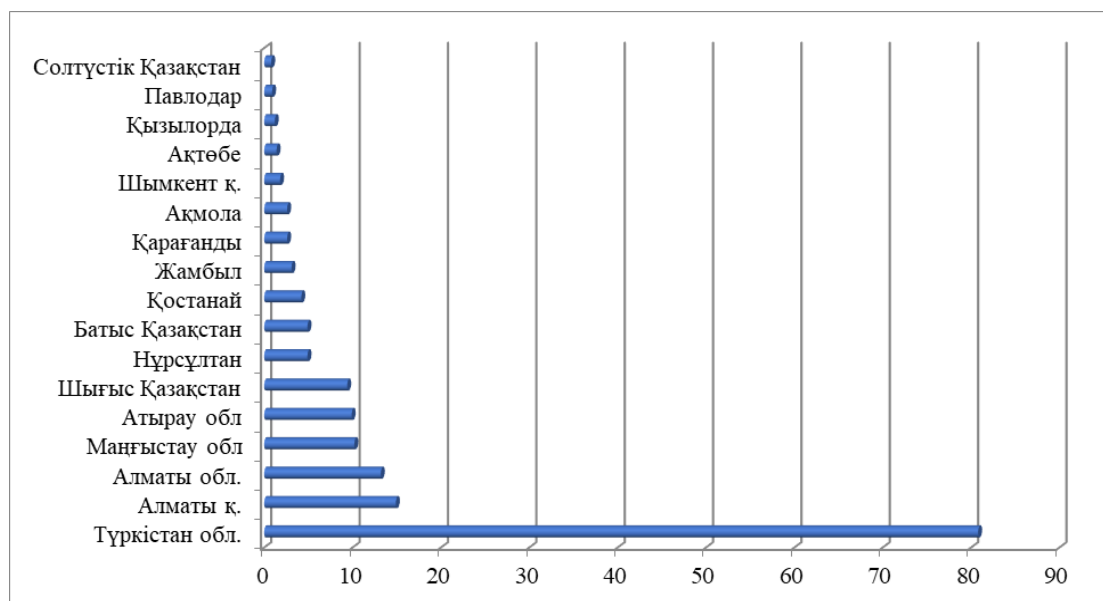
Тамақтандыру орындары - қалғандары

Жүргізілген сауалнама нәтижесінде, Түркістанда оқиға туризмінің негізгі даму мәселесі туристер арасында танымалдылыққа ие болмауы, іс – шаралардың аз ұйымдастырылуы, жарнамалық тұрғыдан төмен болуы, нарықта шығару үшін нақты сегменттің болмауы, туристердің қажеттіліктерінің қала нысанында төмендігі болып табылады.

Нәтижелер мен талқылаулар. Түркістандағы оқиғалық туризмді дамытуды үлкен стратегиялық жоба арқылы жүйелеу үлкен мәселе. Негізінен, Түркістанға келген кез келген турист Қожа Ахмет Ясауи кесенесіне келетіні анық. Міне, аймақтағы оқиғалық туризмді осы кешеннен бастаған дұрыс. Осы тарихи кешеннің төңірегінде Орта Азия халықтарының мәдени сауда жұмыстарын, тарихи іс-шараларын ұйымдастыру арқылы Қожа Ахмет Ясауи кесенесіне келушілердің санын арттыруға болады. Осы жылдың маусым айында Түркістанда Орта Азия халықтарының бірқатар мәдени шаралары өткені белгілі. Міне, осы секілді іс-шаралардың санын көбейте беру бүгінгі таңдағы еліміздің туризмін жақсартатыны сөзсіз. Шетелден келген туристерді ұйымдастырылған арнайы іс-шаралардың куәсі болуына асығуымен қатар, қаланың көркі болып есептелетін Қожа Ахмет Ясауи кесенесіне келетін адамдар санын көбейтеді. Негізінен, оқиғалық туризм – бұл мерекенің дағдылы қалыптасқан атмосферасы, жеке демалу шарты мен естен кетпес әсерлер. Оқиғалық туризмнің ең басты ерекшелігі – жарқын қайталанбайтын кездердің көп болуы. Бұл перспективті және өзгермелі дамушы туризм түрі болып табылады [15]. Оқиғалық туризм көп жағдайда мерекелік көңіл күймен толтырылған демалыстың жеке бір түрі. Дәл осы туризм түрімен айналысуға шыққан адамдар олардың өмірлерінде мәңгілік қалатын көптеген жарқын естен кетпес сәттерді бастап өткереді. Міне, осы бір дүниелерді ескере отырып, Түркістандағы оқиғалық туризмді дамытудың маңызы зор. Сонымен қатар, біз осы тақырыпты зерделеу кезінде еліміздің өзге де өңірлерімен қатар,



Түркістан аймағының туристік көрсеткішін арттыруға бөлінген қаражат мөлшерін төмендегі суретте келтіруді жөн санадық (1-сурет).



1-сурет - 2022 жылғы көрсеткіш бойынша еліміздің туристік саласына бөлінген қаражат мөлшері, млрд.

Ескерту: авторлармен [16] негізінде әзірленді

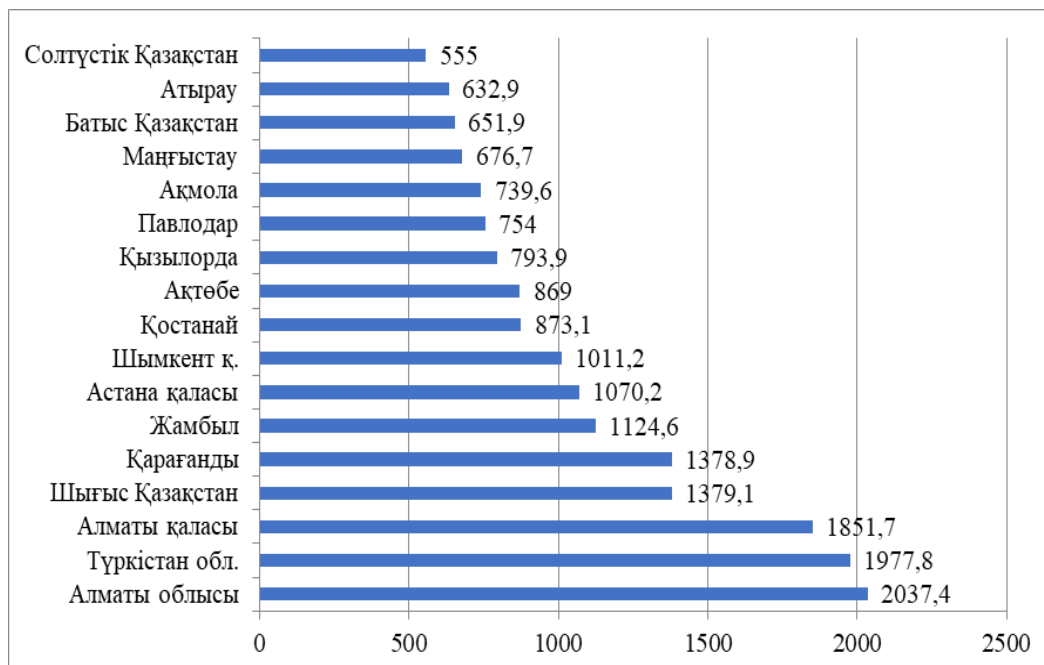
Туризм тұрғысында сөз болатын болса, туристер орналасатын қонақ үйлер де маңызды фактор болып есептеледі. Түркістан қаласындағы оқиғалы туризмді дамытуда да қонақ үйдің алар орны ерекше. Біз осы мәселені жүйелей отырып, Түркістан қаласында орналасқан «Rixos Turkistan» қонақ үйінің ішкі қызметтік, құрылымдық жағдайын жүйелеп көрмекке бекіндік. «Rixos Turkistan» қонақ үй кәсіпорнында персоналды басқару мен жұмыстарды орындау процесі ерекше форматта жүргізіледі. Компанияның ұйымдық құрылымын әзірлеу кезінде «Rixos Turkistan» қонақ үйі бес бағыт бойынша жұмыс жүргізеді:

- жұмыстарды мамандандыру;
- департаменттеу;
- өкілеттіктерді анықтау;
- бақылау функцияларының мөлшері;
- үйлестіру әдістері.

«Rixos Turkistan» – бұл Орталық Азияда Түркістан қаласының қақ ортасындағы көшелердің қиылысында орналасқан талғампаз дизайны бар сәнді бес жұлдызды қонақ үй. Қонақ үй қонақтарына уақытша тұру, тамақтану және демалыс ұсынады. Бұның бәрі оқиғалы туризмді дамытуға арналған бағыттар болып саналады [17]. Ұйымның миссиясы осы қонақүйді таңдаған компаниялар мен жеке тұлғалардың осы қызметтерге деген қажеттіліктерін сапалы және толық қанағаттандыруды қамтамасыз ету болып табылады. 52000 шаршы метрлік «Rixos Turkistan» премиум қонақ үйі бүгінде туризмдік саланы дамытуда ерекше рөлді атқарып тұр. Қонақ үйдің қасбеті қонақ үйдің беделі мен брендині көрсетеді, ал ғимараттың өзі эстетикалық, экологиялық, техникалық және санитарлық стандарттарға сәйкес келеді.



Сондай-ақ, оқиғалы туризм арқылы туристердің елдегі баратын аймақтары бойынша зерттеу жүргізгенбіз. Бұл туралы мәліметті төмендегі суреттен көре аласыздар (2-сурет).



2-сурет - Оқиғалы туризм бойынша еліміздің өңірлеріне барған адамдар саны, мың адам

Ескерту: авторлармен [18] негізінде әзірленді

Сонымен қатар, Түркістан қаласындағы оқиғалы туризмді дамыту кезінде «Тұран» стадионын да толыққанды пайдалануға болады. Мәселен, стадионды түрлі спорттық жарыстарды ұйымдастыруға алып, сол арқылы спорт жанкүйерлерін тарту оқиғалы туризмді дамытуға күш салмақ. Мәселен, бүгінгі таңда футболдан халықаралық жарысты ұйымдастырып, оған жақын маңдағы елдердің жанкүйерлерін шақырсақ, Түркістан қаласына бірқатар туристердің жиналатыны сөзсіз. Бұл өз кезегінде оқиғалы туризмді дамытпа серпін бермек.

Түркістан қаласында оқиға туризмін дамыту үшін үлкен мүмкіншіліктер бар. Әдебиеттер тізімінде көрсетілгендей Туризмді дамыған елдерден біздің киелі туристік мекеніміз Түркістанмыз кем түспейді. Келер жылы Түркі әлемінің туристік астанасы болып жарияланатынының өзі біздің Түркістанда туристік әлеуетті дамыту үшін үлкен мүмкіндік болып табылады. Соған орай, біз туристерімізді қызықтыратын оқиғалық туризм шараларын ұйымдастыруымыз басты назарда. Жоғарыда көрсетілгендей әр мемлекеттің ұлттық мерекелеріндегі туристік шаралары секілді, бізде өз киелі Түркістанымызда ұлттық мерекелерді ерекше шаралармен ұйымдастыруымыз қажет. Туристер көп келетін маусымды анықтай отырып, сол маусымда туристік шараларды ұйымдастырсақ, көптеген туристердің қызығушылығын оятып, туристік келушілер санын арттыра аламыз. Шоулар ұйымдастыру Азия мемлекетінде жаңадан дамып келе жатқан шаралардың бірі болып табылады. Көршілес Өзбекстан мемлекетінің туристік нысаны болып табылатын Ташкент қаласында жыл сайын күз мезгілінде болатын оқиғалық шаралар өздеріне туристерді үлкен көлемде тартады. Сол секілді біздің Түркістандағы Караван сарай ойын сауықтық орталығында шоу праграммаларды кең



көлемде ұйымдастыруымыз қажет болып саналады. Жыл сайын қыркүйек пен қазан айында болатын Түркістан марафонының өзі біздегі туристерді қызықтырады. Елдің түкпір түкпірінен туристер келіп ойынға қатысады. Сол марафонды үлкен көлемде өткізу үшін шаралар қамтылуы қажет. Оның өзі Түркістанда оқиғалық туризмді дамытудың бір бағыты саналады.

Түркістан қаласында тақырыптық апталық ұйымдастыру жобасы. Оқиғалық туризмді дамыту мақсатында Түркістан қаласында тақырыптық шоулар аптасын ұйымдастыру маңызды болып саналады. Түркістандағы Караван Сарай ойын сауықтық орталығы негізіннен тақырыптық шоуларды ұйымдастыруға таптырмас нысан болып табылады. Қазіргі таңда статистикалық мәліметтерге сүйенетін болсақ, Караван сарайдағы шоуы көрудің өзіне 13 мың адам жиналған [19]. Бұл жақсы көрсеткіш болып табылады. Осы Караван сарайдың туристік әлеуетінің жоғары сапасын жүйеге ала отырып, назарларыңызға Түркістан қаласында тақырыптық апталықтың үлгісін ұсынамыз: Апталық жоспары:

Апта басында *Түркістан аймағындағы тарихи, мәдени, рухани жерлердің маңызын туристерге көрсету мақсатында Түркістан тарихының көрінісі деген спектакльдер құру.* Спектакль Түркістан венеция аймағында ұйымдастырылады. Спектакль тізімдері:

1. Спектакль Қожа Ахмет Яссауи ғұламаның ұстазы болған Арыстан баба тарихы спектаклі
2. Қожа Ахмед Яссауи бабамыздың рухани ұстаздық жолы спектаклі
3. Ұқаша ата сахабаның тарихи өмір сыры спектаклі
4. Ақ мешіт үңгірінің жұмбақ сыры спектаклі(спектакль бізге жеткен аңыздар бойынша құралады).

Спектакльдердің ерекшелігі заманауи үлгідегі LED экрандардың көмегімен жандандырылған қойылымдар құру болып табылады. Спектакль соңында қазақи музыкалармен сүйемелденіп фонтандық шоулар ұйымдастырылады.

Қорытынды. Жүргізген зерттеуімізді қорытындылай келе, тұрақты туризм индустриясын арттыру стратегиясына баса назар аудара отырып, Түркістандағы тұрақты туризм саласын қалыптастыруда оқиғалық туризм бойынша іс шаралар өткізумен қаланы дамытудың тікелей әсері анықталды. Зерттеу туристерге әсер ететін негізгі факторларды анықтауға және олардың оқиғалық туризм бойынша өткізілетін іс шараларға деген ой пікірлері туралы сауалнама жауаптары зерттелді. Алынған жауаптар Түркістан қаласының тұрақты дамуына және жергілікті тұрғындар мен келуші туристерге айтарлықтай әсер ететінін растайды. Нәтижелер осы факторлардың қонақтарға тікелей немесе жанама әсерін көрсетеді. Осы қорытындыларды негізге ала отырып, Түркістанда тұрақты туризмді қалыптастыру бойынша оқиғалық туризмнің басты бағыттарын жүзеге асыруға басым назар аударылуы қажет. Болашақ зерттеулер барысында Түркістан қаласындағы оқиғалық туризмнің тиімді бағыттарын дамыту барысында туристтер мен жергілікті тұрғындардың қызығушылығын арттыратын және жыл сайын өткізіліп дәстүрге айналатын іс шалаларға бейімделу қажет. Осы көп қырлы тәсілдерді қолдана отырып, Түркістан қаласының өзгеруіне жақсы бағдарлануы мүмкін.

Бұл зерттеу Түркістан қаласында тұрақты туризмді қалыптастыру барысында оқиғалық туризмнің маңыздылығын көрсетті. Бұл жағдай жергілікті туристік инфрақұрылымның әлеуетін барынша тиімді пайдалануға және тұрақты әлеуметтік өсуге ықпал етуге зор мүмкіндік береді.



Біз ұсынған қағидаттар тек Түркістан қаласында ғана емес, сонымен бірге табиғи, әлеуметтік, экономикалық және географиялық жағдайлары ұқсас дамушы елдерде де қалалық туризмді дамытуға ықпал ете алады.

Мақаланың шектеулері сауалнама жүргізіліп, келушілер мен жергілікті тұрғындардың жауаптарына байланысты болуы мүмкін, бұл пікірлердің әртүрлілігінен кейбір кедергілер туындауы мүмкін. Сонымен қатар, келешектегі зерттеулер ұсынылған оқиғалы туризмді жетілдіру мақсатында ұқсас сипаттағы басқа қалалардың егжей-тегжейлі жағдайлық талдауларын қамтуы мүмкін. Ұзақ мерзімді зерттеулер бұл бейімделген туризмді дамыту стратегияларының экономикалық өсуге және қалалардың тұрақтылығына ұзақ мерзімді әсерін бағалауға мүмкіндік береді.

Қорытындылай келгенде, Түркістанды дамытудағы тұрақты туризм бағыттары бойынша оқиғалы туризмді жетілдіру мәселелері және бүгінде енді дамып келе жатқан салалардың бірі оқиғалы туризмді Түркістанда дамытуды ұсынамыз. Осы бір индустрияны қолға алып, оны дамыта түсу жалпы елдің негізгі болашақ стратегиясы болып саналады. Өз кезегінде бұл мәселе еліміздің туристік индустриясын дамытумен қатар, оқиғалы туризм саласының жандануына жол ашпақ. Сондықтан, бұл мәселенің бүгінгі таңдағы мәні мен маңызы ерекше болып саналады. Осыған байланысты Түркістанда оқиғалық туризмді дамыту үшін ұсыныстарымызды білдіреміз: оқиғалық туризмде шараларды ұйымдастыру үшін персонал мамандарды тарту; қонақжай туризм саласында оқиғалық туризм бағыттарын қарастыру; нарықты сегменттей отырып, оқиғалық туризм бойынша қала маңында ерекше іс шаралар ұйымдастыру; туризм бойынша шоу программалар желісін құру; көне тарихпен ұштастыра отырып, тарихи және мәдени мүмкіндіктерді тиімді пайдала білу, этно туризм аясында шоулар ұйымдастыру; қалада шоу программалық туристік кешендерді құру; түрлі этнографиялық карнавалдарды ұйымдастыру; маркетингтік салада туристерді қызықтыратындай жарнамалар ұйымдастыру.

Әдебиет тізімі

1. Морозов М.А. Реклама в социально-культурном сервисе и туризме: учебник для студентов высших учебных заведений / Н. С. Морозова, М. А. Морозов. - 4-е изд., перераб. и доп. - М.: Издательский центр «Академия», 2008. - 288 с.
2. Асан Д.С., Абишева А.О. Менеджмент туризма // Учебное пособие. – Туркестан: Издательство «Туран». - 2009. –197 с.
3. Мероприятие Наурыз в Туркестане «GASTRO FEST TURKISTAN - 2023» [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <https://turkistan.today/turkistanda-nauriz-meyraminda-gastro-festturkistan-2023-festivali-otti> (дата обращения: 27.08.2024).
4. D.Getz. Event tourism: Definition, evolution, and research. // Tourism Management. – 2008. - №29. - Issue 3. – P. 403-428. <https://doi.org/10.1016/j.tourman.2007.07.017>.
5. Бибатырова И.А., Каликов М.А. Региональная экономика Казахстана, политика в рамках концепции устойчивого развития // Вестник университета «Туран». -2019. – №1. –С.138-142.
6. Муханова Г.К., Чернявская Н.П., Назикова Ж.А., Джоланов Е.Е. Устойчивость продовольственных систем и влияние на развитие туризма в Казахстане // Central Asian Economic Review. - 2020. - №1 (130). - С. 189-201.
7. Романова Н.А. Перспективы развития экономики туризма, как науки // Экономические науки. – 2017. - № 68-1. – С. 32-36.
8. Каирова Ш.Г., Есимова Д.Д., Маликова Ф.М. Устойчивый экологический туризм в Казахстане // Наука и туризм: стратегии взаимодействия. - 2018. - №8. – С.17-23.
9. Б.Ж. Шарапасава, Н. Нұрмағанбетқызы, А.Б. Баймбетова. Қазақстан туризмін тұрақты дамыту кеңістігіндегі ЮНЕСКО материалдық емес мәдени мұрасы // Вестник Евразийского национального университета им. Л. Н. Гумилева. - 2024. - №1. – С. 349-351.



10. Event tourism France. Things to Do in Paris Bastille Day [Электронный ресурс]. – Режим доступа: https://www.tripadvisor.com/Attraction_Review-g187147-d10020410-Reviews-Bastille_Day-Paris_Ile_de_France.html (дата обращения: 24.11.2024).
11. Meydan Ugur S., Celik A. A. Research on determining perceived socioeconomic impacts of event tourism at destination of Istanbul // *Journal of Faculty of Business*. -2010. - № 1. – P. 35-50.
12. Событийный туризм, как способ развития Германии [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <https://elibrary.ru/item.asp?id=42402493> (дата обращения: 12.12.2024).
13. Khan M. A. Event tourism in Asian countries // *The book*. под ред. J. Smith, L. Tan. – Oxford: Oxford University Press, 2022. – С. 271–277.
14. Концепция развития туристской отрасли Республики Казахстан до 2023 года [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://turakmo.kz.akmol.kz/?c=160> (дата обращения: 05.01.2025).
15. Барзыкин Ю.А., Писаревский Ю.Л., Абрамова Т.В. Международный опыт обеспечения социальных гарантий государства в области лечебно-оздоровительного и других видов туризма // *Туризм: право и экономика*. - 2022. – №4. - С.14-17.
16. Портал Туристская статистика [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <https://tourstat.kz/> (дата обращения 05.01.2025).
17. Сеть гостиниц Туркестана. Риксос Туркестан [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <https://south-oil.com/home/kompanii/rixos-turkistan/> (дата обращения 05.12.2024).
18. Агентство по стратегическому развитию и реформам Республики Казахстан [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <https://stat.gov.kz/> // (дата обращения 12.01.2025).
19. Егоренко О.А., Веденеева Е.Г. Квест как элемент культурного досуга [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <https://www.google.com/url?q=https://cyberleninka.ru/article/n/kvest-kak-element-kulturnogo-> (дата обращения 23.12.2024).

References

1. N.S. Morozova, M. A. Morozov. *Reklama v sotsial'no-kul'turnom servise i turizme: uchebnik dlya studentov vysshikh uchebnykh zavedenii* [Advertising in socio-cultural service and tourism: Textbook for university students] (4th ed., rev. and enl.). Moscow: Akademiya Publishing Center, 2008, 288 s. (in Russian).
2. Asan D.S., Abisheva A.O. *Menedzhment turizma: Uchebnoe posobie* [Menedzhment turizma: Uchebnoe posobie]. Turkestan, Izd. «Turan», 2009, 197 s. (in Russian).
3. Meropriyatie Nauryz v Turkestane «GASTRO FEST TURKISTAN - 2023». Available at: <https://turkistan.today/turkistanda-nauriz-meyraminda-gastro-festturkistan-2023-festivali-otti> (accessed: 27.08.2024).
4. D.Getz. Event tourism: Definition, evolution, and research. *Tourism Management*, 2008, 3(29), pp. 403-428. <https://doi.org/10.1016/j.tourman.2007.07.017>.
5. Bibatyrova I.A., Kalikov M.A. Regionalnaya ekonomika Kazakhstana, politika v ramkakh kontseptsii ustoichivogo razvitiya [Regional economic policy of Kazakhstan in the light of the concept of sustainable development]. *Vestnik universiteta «Turan»*, 2019, 1, ss. 138-142 (in Russian).
6. Mukhanova G.K., Chernyavskaya N.P., Nazikova Zh.A., Dzholanov E.E. Ustoichivost prodovolstvennykh sistem i vliyanie na razvitie turizma v Kazakhstane [Sustainability of food systems and influence on the development of tourism in Kazakhstan]. *Central Asian Economic Review*, 2020, 1 (130), ss. 189-201 (in Russian).
7. Romanova N.A. Perspektivy razvitiya ekonomiki turizma, kak nauki [Prospects for the development of the tourism economy as a science]. *Ekonomicheskie nauki*, 2017., 68-1, ss. 32-36 (in Russian).
8. Kairova Sh.G., Esimova D.D., Malikova F.M. Ustoichivyi ekologicheskii turizm v Kazakhstane [Sustainable ecological tourism in Kazakhstan]. *Nauka i turizm: strategii vzaimodeistviya*, 2018, 8, ss.17-23 (in Russian).
9. B.Zh. Sharapaeva, N. Nyrmaranbetkyzy, A.B. Baimbetova. Qazaqstan turizmin turakty damytu keńistigindegi YUNESCO materialdyq emes mádieni mұrasy [UNESCO intangible cultural heritage in the space of sustainable development of tourism in Kazakhstan]. *Vestnik Evraziyskogo natsionalnogo universiteta im. L.N. Gumileva*, 2024, 1, pp. 349-351 (in Kazakh).
10. Event tourism France. Things to Do in Paris Bastille Day. Available at: https://www.tripadvisor.com/Attraction_Review-g187147-d10020410-Reviews-Bastille_Day-Paris_Ile_de_France.html (accessed: 24.11.2024).
11. Meydan Ugur S., Celik A. A. Research on determining perceived socioeconomic impacts of event tourism at destination of Istanbul. *Journal of Faculty of Business*, 2010, 1, pp. 35-50.
12. Sobytiinyi turizm, kak sposob razvitiya Germanii. Available at: <https://elibrary.ru/item.asp?id=42402493> (accessed: 12.12.2024).



13. Khan, M. A. Event tourism in Asian countries. In J. Smith & L. Tan (Eds.), *The book*, Oxford University Press, 2022, pp. 271–277.
14. Kontseptsiya razvitiya turistskoi otrasli Respubliki Kazakhstan do 2023 goda. Available at: <http://turakmo.kz.akmol.kz/?c=160> (accessed: 05.01.2025).
15. Barzykin Yu.A., Pisarevskii Yu.L., Abramova T.V. Mezhdunarodnyi opyt obespecheniya sotsialnykh garantii gosudarstva v oblasti lechebno-ozdorovitel'nogo i drugikh vidov turizma [International experience in providing social guarantees of the state in the field of health and wellness and other types of tourism]. *Turizm: pravo i ekonomika*, 2022, 4, ss. 14-17 (in Russian).
16. Portal Turistskaya statistika. Available at: <https://tourstat.kz/> (accessed: 05.01.2025).
17. Set gostinits Turkestana. Rixsos Turkestan. Available at: <https://south-oil.com/home/kompanii/rixos-turkistan> (accessed: 05.12.2024).
18. Agentstvo po strategicheskemu razvitiyu i reformam Respubliki Kazakhstan. Available at: <https://stat.gov.kz> (accessed: 12.01.2025).
19. Egorenko O.A., Vedeneeva E.G. Kvest kak element kulturnogo dosuga. Available at: <https://www.google.com/url?q=https://cyberleninka.ru/article/n/kvest-kak-element-kulturnogo-> (accessed: 23.12.2024).

НАПРАВЛЕНИЯ СОБЫТИЙНОГО ТУРИЗМА В УСТОЙЧИВОМ РАЗВИТИИ ТУРКЕСТАНА

Н.Т.Батырова^{1*}, Д.С.Асан¹, С.А.Нахипбекова¹, Ж.М.Акимов², Р.А.Мукатова³

¹Международный университет туризма и гостеприимства, Туркестан, Казахстан

²Международный казахско-турецкий университет им. Х.А. Ясави, Туркестан, Казахстан

³Maqsut Narikbayev University, Астана, Казахстан

Резюме. Цель исследования заключается в изучении направлений устойчивого туризма в зарубежных странах с развитой туристской отраслью, определении видов приключенческого туризма и выявлении форм туризма, способствующих развитию города Туркестан. Особое внимание уделяется анализу зарубежного опыта в сфере событийного туризма и возможностям его применения в Туркестане. Результаты исследования заключаются в выявлении приоритетных направлений развития событийного туризма и основных тенденций его распространения в Туркестане. В ходе исследования сделан вывод, что развитие событийного туризма способствует привлечению туристов в регион. Регулярное проведение тематических мероприятий в духовных, исторических и культурных комплексах города может сформировать устойчивую туристскую традицию, отражающую национальный колорит и укрепляющую имидж Туркестана.

Ключевые слова: Устойчивый туризм, приключенческий туризм, тематический туризм, турист, экономика, Туркестан, тенденции, развитие, население, потенциал.

EVENT TOURISM DESTINATIONS IN THE SUSTAINABLE DEVELOPMENT OF TURKESTAN

N.T.Batyrova^{1*}, D.S.Asan¹, S.A.Nakhipbekova¹, J.M.Akimov², R.A. Mukatova³

¹International University of Tourism and Hospitality, Turkestan, Kazakhstan

²H.A. Yasavi International Kazakh-Turkish University, Turkestan, Kazakhstan

³Maqsut Narikbayev University, Astana, Kazakhstan

Summary. The purpose of the study is to examine the directions of sustainable tourism in foreign countries with a developed tourism industry, to determine the types of adventure tourism and to identify forms of tourism that contribute to the development of the city of Turkestan. Particular attention is paid to the analysis of foreign experience in the field of event tourism and the possibilities of its application in Turkestan. The results of the study consist in identifying priority areas for the development of event tourism and the main trends in its distribution in Turkestan. The study concluded that the development of event tourism helps to attract tourists to



the region. Regular thematic events in the spiritual, historical and cultural complexes of the city can form a sustainable tourist tradition that reflects the national flavor and strengthens the image of Turkestan.

Key words: Sustainable tourism, adventure tourism, thematic tourism, tourist, economy, Turkestan, trends, development, population, potential.

Авторлар туралы ақпарат:

Батырова Назыгуль Турсынхановна* - Халықаралық Туризм және Меймандостық университетінің профессоры, Түркістан, Қазақстан, e-mail: batyrova.nazgul@iuth.edu.kz.

Асан Досмахамбет Сейдинбекович - Халықаралық Туризм және Меймандостық университетінің доценті, Түркістан, Қазақстан, e-mail: d.asan@iuth.edu.kz.

Нахипбекова Сымбат Абдраимовна - Халықаралық Туризм және Меймандостық университетінің доценті, Түркістан, Қазақстан, e-mail: s.nakhipbekova@iuth.edu.kz

Акимов Жақсылық Макмутұлы - Қожа Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университеті, Түркістан, Қазақстан, e-mail: akimov404@mail.ru.

Мукатова Рабиға Аскаровна - профессор-оқытушы, Maqsut Narikbayev University, Жоғары Гуманитарлық мектебі, Астана, Қазақстан, e-mail: askar_rabiga@mail.ru.

Информация об авторах:

Батырова Назыгуль Турсынхановна* - профессор Международного университета туризма и гостеприимства, Туркестан, Казахстан, e-mail: batyrova.nazgul@iuth.edu.kz.

Асан Досмахамбет Сейдинбекович - доцент Международного университета туризма и гостеприимства, Туркестан, Казахстан, e-mail: d.asan@iuth.edu.kz.

Нахипбекова Сымбат Абдраимовна - доцент Международного университета туризма и гостеприимства, Туркестан, Казахстан, e-mail: s.nakhipbekova@iuth.edu.kz.

Акимов Жаксылык Макмутович - Международный казахско-турецкий университет имени Ходжи Ахмеда Ясави, Туркестан, Казахстан, e-mail: akimov404@mail.ru.

Мукатова Рабиға Аскаровна – профессор-преподаватель, Maqsut Narikbayev University, Высшая гуманитарная школа, Астана, Казахстан, e-mail: askar_rabiga@mail.ru.

Information about the authors:

Batyrova Nazygul Tursynkhanovna* - professor of the International University of Tourism and hospitality, Turkestan, Kazakhstan, e-mail: batyrova.nazgul@iuth.edu.kz.

Asan Dosmakhambet Seidinbekovich - associate professor of the International University of Tourism and hospitality, Turkestan, Kazakhstan, e-mail: d.asan@iuth.edu.kz.

Nakhipbekova Simbat Abdraimovna - associate professor of the International University of Tourism and hospitality, Turkestan, Kazakhstan, e-mail: s.nakhipbekova@iuth.edu.kz.

Akimov Zhaksylyk Mcmutovich - Management and Law of the International Kazakh-Turkish University named after Khoja Ahmed Yasawi, Turkestan, Kazakhstan, e-mail: akimov404@mail.ru.

Mukatova Rabiga Askarovna - Teaching Professor, Maqsut Narikbayev University, Higher School of humanities, Astana, Kazakhstan, e-mail: askar_rabiga@mail.ru.

Алынды: 09.09.2024

Қарауға қабылданды: 07.10.2024

Онлайн қолжетімді: 31.03.2025



Статистика, учет и аудит, 1(96)2025. стр. 232-243
DOI: <https://www.doi.org/10.51579/1563-2415.2025.-1.17>

Экономикадағы пәнаралық зерттеулер
FTAMP 06.01.39
ӨОЖ 330.8

ҚАЗАҚСТАН ТҰРҒЫНДАРЫНДА ЭКОНОМИКАЛЫҚ САНА ҚАЛЫПТАСУЫНЫҢ ФАКТОРЛАР МЕН ШАРТТАРЫ

И.Р. Халитова,¹ М.М. Халитова^{2*}, Е.Т. Садыков

¹Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті, Алматы, Қазақстан

²ҚРҒЖБМ ҒК Экономика институты, Алматы, Қазақстан

*Corresponding author e-mail: madinakhalidi@mail.ru

Аңдатпа. Қазақстанның қазіргі халқының мінез-құлқы мен ойлауы көбінесе динамизм мен жылдам өзгерістерге ұшырайтын бірқатар факторларға байланысты. Мақаланың мақсаты-халықтың экономикалық ойлауы мен мінез-құлқына әсер ететін жағдайлар мен факторларды анықтау. Зерттеу әдістемесі жалпы критерийлер негізінде факторларды жіктеуден тұрады. Сонымен қатар, мақалада экономикалық ойлау, содан кейін экономикалық мінез-құлық тәуелді болатын экономикалық сананың өзгеру шарттары көрсетілген. Бұл экономикалық ойлау мен мінез-құлықтың даму ерекшеліктерін анықтау, сондай-ақ қазіргі экономикалық ойлаудың өзгеру мүмкіндіктерін және халықтың экономикалық мінез-құлқына әсерін түсіну үшін қажет. Бұл тәсілдің маңыздылығы әлеуметтік-экономикалық және саяси процестер адамдардың ойлауы мен мінез-құлқына көбірек тәуелді болуымен байланысты. Зерттеу нәтижесінде тұрғылықты жеріне, білім деңгейіне, өмірлік тәжірибесіне, менталитетіне және т. б. байланысты халықтың экономикалық мінез-құлқының ерекшеліктері анықталды. Экономикалық мінез-құлыққа әсер етуі мүмкін факторлар мен жағдайларды анықтау үшін халықтың пікірін, экономикалық мінез-құлқын, экономикалық сауаттылық деңгейін зерттеу қажеттілігі туралы қорытынды жасалды. Зерттеу әдістері сауалнаманы, эмпирикалық деректерді зерттеуді және т. б. қамтуы мүмкін. Зерттеудің практикалық маңыздылығы оның нәтижелерін халықтың экономикалық білім деңгейін арттыруға бағытталған әлеуметтік-экономикалық саясатты, білім беру бағдарламалары мен іс-шараларын әзірлеу кезінде қолдану мүмкіндігі болып табылады.

Түйін сөздер: экономикалық сана, факторлар, экономикалық ойлау, экономикалық мінез-құлқы

Негізгі ережелер. Мақалада қазіргі заманғы экономиканың даму тенденцияларына сүйене отырып, Қазақстан халқының экономикалық санасын қалыптастырудың факторлары мен шарттары қарастырылған. Жағдайларды анықтау үшін әртүрлі факторлардың әсерінен қалыптасатын халықтың экономикалық санасының қалыптасуы мен даму ерекшеліктерін анықтау маңызды. Факторлар мен жағдайларды анықтау негізінде болашақта экономикалық ойлауды дамыту құралдары мен әдістерін және уақыт талаптарына сәйкес халықтың экономикалық мінез-құлқын өзгертуге болады.

Cite this article as: Khalitova I.R., Khalitova M.M., Sadykov Ye.T. Factors and conditions of the formation of economic consciousness among the population of Kazakhstan. *Statistics, accounting and audit*. 2025, 1(96), 232-243. (In Kaz.). DOI: <https://www.doi.org/10.51579/1563-2415.2025.-1.17>



Кіріспе. Қазіргі уақытта Қазақстан айтарлықтай экономикалық өзгерістер сатысында тұр, бұл халықтан экономикалық процестер мен қағидаттарды терең түсінуді талап етеді. Жаһандық экономикалық интеграция және ішкі нарықты жаңғырту жағдайында экономикалық тетіктер туралы хабардар болу азаматтардың елдің экономикалық өміріне белсенді қатысуының негізгі факторына айналады.

Экономикалық сананың қалыптасуы тұтынушылардың, кәсіпкерлердің және инвесторлардың мінез-құлқына тікелей әсер етеді. Экономикалық шешімдерді сауатты және негізделген қабылдау экономикалық процестердің тұрақтылығы мен тұрақтылығына ықпал етеді. Экономикалық негіздерді түсіну адамдарға қаржылық ресурстарын тиімдірек басқаруға көмектеседі, бұл өз кезегінде экономикалық тұрақтылықты сақтайды және экономиканың өсуіне ықпал етеді. Сонымен қатар, Қазақстан экономикалық сананың қалыптасуына әсер ететін бірегей әлеуметтік және мәдени ерекшеліктерге ие. Қазақстандықтардың кредиттік, депозиттік-жинақ, сақтандыру, қор, ипотекалық, алтын мен бағалы металдарға инвестициялау, жылжымайтын мүлік, ломбардтар мен МҚҰ қызметтері, криптовалюталар мен олар бойынша мәмілелер майнинг, Қазақстанның қазіргі заманғы жағдайларындағы онлайн және мобильдік банкинг салаларындағы экономикалық мінез-құлқының ерекшеліктері халықтың экономикалық санасының қаржы -экономикалық өміріне шартты

Макроэкономикалық үрдістерді талдау Қазақстандағы қоғам мүшелерінің экономикалық ойлауы мен мінез-құлқын қалыптастыру және дамыту процестеріне әсер еткен геосаяси, сыртқы экономикалық және ішкі факторлардың жиынтығына негізделген ұлттық экономиканың даму жағдайларының екіұштылығын көрсетті.

Тәуекелдерді бағалау қабілеті экономикалық сана мен ойлаудың қырларының бірі болып табылады, бұл бізді мемлекеттің қаржы-экономикалық саясатының қарыз алу, инвестициялау, халықтың түрлі қаржы құралдары мен өнімдеріне ақша қаражатын салу процестеріне әсерін зерттеу қажеттілігіне бағыттайды.

Материалдар мен әдістер. Экономикалық санаға әсер ететін факторлар – адамды жігерлі қимылдарға жетелейтін ахуал, жағдай, шарттар деп ұғуға болады [1].

Әлемдегі, қоғамдағы, факторлар көп болуы себепті оларды ғалымдар мегафактор, макрофактор, мезафактор, микрофактор деп топтастырған. Аталмыш факторлар қоғамдық өмірдің барлық жақтарына ықпал етеді. Бұдан басқа жеке адамның бойындағы өзіндік факторлар деген тағы бар. Олар адамның ой-санасы, қасиет, қабілет, іс секілді жекелітерге байланысты.

Мегафакторға – гректің өте зор, өте кең (космос, планета, әлем, дүние) деген ұғымдар жатады. Олар бүкіл жер жүзінде өмір сүрген халықтың барлығына басқа факторлармен қатар немесе солармен астараласа ықпал етеді. Әлем немесе космос және оның жер шарына тигізетін әсері. Табиғи – климаттық жағдайларға қарай Жер шарының көлемді (глобал-жаһандық) мәселелері де космос, планета, дүниелік құбылыстармен қоса экономикалық байланыстар, мысалы, континенттер мен өлкелердің даму жағдайлары, сауда-саттық қарым-қатынастар т.б. ондағы тұрғындардың тұрмыс жағдайларына өзара ықпал ететіні белгілі. Әлемдегі мегаэкономикалық байланыстарды зерттеген ғалым Е.В.Чибисова «Макроэкономикалық көрсеткіштерді талдау, жүйенің жалпы әлуетін дамуы мен оның бәсекеге қабілетін бағалауға мүмкіндік береді» деген, шындығында әлемдік экономиканың даму көшінен кейін қалып қалмау үшін мегаэкономикалық ахуалдардан хабардар болып отыру маңызды. Сонда ғана біз нені қалай дамыту, не нәрсеге мән беру реке деген секілді сұрақтарға жауап таба аламыз [2].



Макрофактор – грекше зор деген сөзден алынған. Оған өлке, қоғам, мемлекет кіреді. Өлке – географиялық ұғым. Әр өлкенің табиғи-климаттық жағдайы, сол өңірде өмір сүрген адамдар қауымы мен жекелеген тұлғаларға әсер етпей қоймайды. Этнос немесе ұлт-тарихи қалыптасқан, жалпы ұлттық менталитеті, мінезі, мәдениеті мен басқа ұлттардан айырмашылығы көрініп тұратын, белгілі бір жер аумағын мекендеген адамдар тобы. Ұлттық экономикамен қатар Қазақстан мен қатар жүйедегі елдердің экономикасының даму жолдарын пайымдай келе қазақстанның даму моделін жасауға ұмтылған.

Этностың экономикалық, идеологиялық, мәдени құрылымдары бар. Қоғамның жыныстық-рөлдік сипаттамасы әйел мен ер адамдардың қоғамда және отбасында алатын орнынан көрінеді. Бұлардан басқа, әйелдер мен ер адамдардың «үлкен», «кіші», «бала», «жеткіншек» жасөспірім-бозбала, бойжеткен, «орта жастағы» «қартайған», «жасамыз» деген секілді жас ерекшеліктеріне қатысты ұғымдар олардың қоғамдағы орнын және атқаратын міндеттерін де айқындайды.

Мезофактор – ортаңғы факторға халық өмір сүретін аймақ, ауыл, қала, шағын қала, аудан, және бұқаралық ақпарат құралдыр-радио, телекөрсету т.б. және соған байланысты субмәдениет немесе мәдениетке жақын жерде орналасқан және даму тенденциялары бар елді мекен кіреді. Аймақ – өлкенің құрамдас бөлігі. Онда жергілікті халық өмір сүріп, еңбектенеді, өсіп-өнеді. Әрбір аймақтың өзіне ғана тән сонда өмір сүрген адамдарға ықпал ететін ерекшеліктері бар, мысалы, әлеуметтік – экономикалық ерекшелігі – өнеркәсіп орталығы, халықтың тұрмыс деңгейі, мәдениеті, экономикалық байланыстар т.б. Мемлекеттегі кезкелген экономикалық ахауалдар алдымен қоғамның осы мезотоптарына ұрымтал әсер етеді. Экономикалық даму моделін жасау кезінде алдымен халықтың осы топқа жататын бөлңгнн зерттеу арқылы оларды немен, қалай, қайтып, қашан қамтамасыз ете аламыз деген пікір төңірегінде ой жүргізумен қосы экономикалыққамтамасыз ету мүмкіндіктерін қарастыру керек.

Микрофактор – кішкене деген сөзден мағынасына қарай аударсақ, ол адамға ең жақын орта дегенді білдіреді. Бұған отбасы, көрші-қолаң, тұрғындар өзара қарым-қатынасқа енетін жақын орта, сауда-саттық әрекетінде уақытша қарым- қатынсқа енетін адамдар, жұмыс істейтін ұйымдағы адамдар, қоғамдық, мемлекеттік, меншік мекемелер, микроәлеуметке (микросоциум) кіреді.

Әрбір ұсынылған деңгей саяси, экономикалық, әлеуметтік-мәдени, технологиялық, экологиялық, табиғи-климаттық және т.б. бірқатар факторларды біріктіреді. Кез келген мемлекеттің немесе ұлттың өзінің тарихи, шаруашылық және мәдени дәстүрлері бар. Қазақ халқының сан ғасырлық дәстүрлері тарихтың барысын көрсетеді және мемлекеттің экономикалық дамуына елеулі әсер ететін көптеген факторларды білдіреді. Экономикалық санаға әсер ететін факторларды анықтау және бөлу экономикалық сананың ерекшеліктерін анықтау үшін маңызды. Экономикалық сананың факторлары айтарлықтай ауқымды болғандықтан және оларды толық сипаттау мен сипаттау осы бап шеңберінде мүмкін болмайтындықтан, біз ірілендірілген жіктемені ұстанатын боламыз.

Сананы қалыптастырудағы ерекше маңыздылық факторлардың барлық деңгейлеріне әсер ете отырып, ақпарат және БАҚ сияқты факторға тиесілі.

Әдебиеттерді шолу. Қоғам экономикасының тұрақты дамуы миарофакторлармен тығыз байланысты болатынын С.С. Копасова, А.С.Чешин, ұлттық экономиканы тұрақты дамыту мүмкін емес, елді мекендердің аумақтық-басқару сатыларын дамытпай тұрып дей келе «елді мекендер, әсіресе ауылды жерлер...дәл осы микрожүйе, мезожүйенің тұрақты дамуына іргетас бола алады және бұл микрожүйенің соңғы



нәтижесі бола алады. Осы негізде қуатты бәсекелестік туындайды» - деп микро, мезофакторлардың дамудағы байланысын дәріптейді [3].

Кравчук Ю.Б. «Әртүрлі құндылық бағдарлары бар студент жастардың экономикалық санасының ерекшеліктері» деген мақалада экономикалық сана қалыптасуы экономикалық әлеуметтендіру кезінде жүзеге асады деп белгілейді [4]. Экономикалық әлеуметтендіру дегеніміз – тұлғаның әлеуметтік топ және қоғаммен экономикалық мәміле(отношение) ену үрдісі және нәтижесі»-дей келе осы экономикалық әлеуметтену кезінде тұлға экономикалық нормалар, құндылықтар, тәжірибелер меңгеретінін айтты. Көріп отырғанымыздай қоғамдық ортада экономикалық қарым-қатынас экономикалық сана қалыптасуына ықпал ететін факторлардың бірі.

Зерттеуші Е.В. Тарханова «адамдардың қылықтары мен шешім қабылдауына сөз жоқ басылымдар, телекөрсетулер, интернет ресурстары ықпал етеді. Сонымен бірге»-дей келе басылымдармен басқа да БАҚ материалдары адамдарға нақты экономикалық жағдай туралы түсінік ұсынады. Басылымдардағы болжаулар болып жатқан ахуалдың себептерін қарастырса, болашақ жайлы жағымсыз пікірлер келтірсе тұрғындардың көңіл күйіне кері әсер етуі мүмкін, сонымен қатар БАҚ материалдары адамдардың экономикалық іс-қимылына да әсер етіп санасында белгілі бір пікір орнықтыра алады. Бақ материалдары экономикалық білімі бар адамдарды ойға жетелесе, қарапайым халықты іс-әрекетке жетелеуі мүмкін. Кейбір материалдар адамдарды абыржытса, кейбіреулер олардың ақыл-кеңесіне назараударды-деп көрсетеді [5].

Анисимов Р. реформаланатын елдер қоғамындағы теріс құбылыстардың факторларын жүйелі түрде қайта қарастыруға тырысады [6].

Сананы қалыптастырудың әлеуметтік-экономикалық факторлары Кошетар, Ороховска мақаласында қаралды [7]. Әлеуметтік-экономикалық аспектілер макрофакторлар ретінде де, мезо-, тіпті мегафакторлар ретінде де ұсынылуы мүмкін екенін атап өткен жөн.

Жасөспірімдердің санасын қалыптастыру үшін экономикалық, саяси және әлеуметтік процестерге қатысты өз ұстанымын талдау қабілетінің маңыздылығы мен рөлін Гилберт Д, Олкон К және т.б. түсінеді. [8]. Бұл жерде жеке сипаттамалар факторлар ретінде әрекет етеді.

Алини А., Харахап Д., Ирфан А. және басқалардың экономикалық сана деңгейіне негізделген сауалнама арқылы жүргізген зерттеулері көрсеткендей, табысы белгісіз адамдар экономикалық санаға көбірек алаңдайды [9]. Бұл зерттеу табыс деңгейі экономикалық сананың қалыптасуына да әсер ететінін көрсетті. Мұнда кірістілік деңгейінің факторы микрофактор ретінде айқындалады.

Жақында болған экономикалық дағдарыс жағдайындағы адам мінез-құлқының психологиялық факторлары Рос пен Гомбравелланың жұмысында қаралды [10]. Экономикалық ойлауға ықпал ететін факторларды Е.В.Путенхина зерттеп оларды 1) қоғамның әлеуметтік құрылымы; 2) саяси сфера; 3) құқытық сфера; 4) мәдени-білімдік орта; 5) әлеуметтік орта (отбасы, замандастар); 6) экономика ғылымының дамуы- деп көрсетеді [11]. Осы мақаланы зерттеу әдіснамасының ерекшелігі факторлардың жоғарыда көрсетілген деңгейлердің негізінде жіктелуінен тұрады.

Нәтижелер және талқылау. Экономикалық санаға, ойлауға және халықтың мінез-құлқына әсер ететін кейбір факторларды талдау.

Күнделікті өмірсалтындағы іс-әрекеті. Тұлғаның экономикалық санасына ықпал ететін басты факторлардың бірі – оның субъект ретіндегі әрекеті, атап айтсақ кәсіпқойлығы. Өйткені бұл еңбек нарығында тұлғаның сұранысқа ие болуының кепілі,



басқаша айтқанды өз білім, білігін пайдаланып табыс табу немесе өз мүмкіндіктерін ақшаға алмастыру немесе сату. Бұл ретте өз іскерлігі мен білім-білігіне сенім артып мансап жағынан өсуді жоспарлау, сол негізде табысын арттыру, қоғам алдында беделге ие болу, өз қабілет-қарымын жүзеге асыруға ұмтылыс тұлғаның субъект ретіндегі сұрау-талаптарын қанағаттандыру, сол арқылы экономикалық жақтан өзін қамтамасыз ету. Демек, тұлғаның экономикалық санасына ықпал ететін факторлардың бірі оның субъект ретіндегі іс-әрекеті болып табылады.

Осы заманда халықтың экономикалық санасына әсер ететін қымқуыт ақпараттар электронды құралдар арқылы жылдам жетіп отырады. Замануи бұқаралық ақпарат құралдары бүкіл әлемді қамтиды, сол арқылы адамдар әлемнің әр түкпіріндегі экономикалық ахуалдардан хабардар болады отырады. Сөйтіп ол тұрғындардың экономикалық ой жүргізуі мен өзара пікір алмасуына экономикалық қарым-қатынасына ұрымтал әсере етеді. БАҚ-тың көмегімен әр түрлі мәліметтер тұрғындарға жылдам жетеді және әлемдегі өзгерістерден хабардар болып отыру қазіргі заман талабы, озық болудың бір белгісі. БАҚ оның ішінде интернет пен ұялы телефон адамдар арасындағы қарым-қатынасты жылдамдату мен бірге әлемдегі жағдайдан хабардар болып отыруға ықпал етуде. Сонымен қатар оларда валютаның жағдайы, бензин, газ, нан, қант т.б. күнделікті тұрмыста қажетті нәрмелердің бағасының құбылыстары сағат, минут сайын жеткізіліп тұрады. БАҚ арқылы әлемнің түкпір-түкпіріндегі саяси, экономика, әлеуметтік ахуалдардан хабардар болуы адамдардың көзқарасына, сана сезіміне ұрымтал ықпал етуде. БАҚ тық адамдардың ой- санасына ықпалы дәлелденген. БАҚ құралдары билік институты болуы (төртінші билік аталуы) себепті мәліметтер арқылы адамдарда билікке қажетті ой-сана қалыптастыруды көздейді. Десек те өмір шындығы кейде бақ материалдарымен сәйкес келмейтін тұстары да болады. Сондықтан экономикалық сана қалыптастыруда оның ықпалы сыңрақты болуы мүмкін.

Қазақстан қоғамындағы әлеуметтік трансформация әсерімен тұрғындардың экономикалық санасы да айтақаларлықтай өзгерістерге ұшырады. Әрі бұл үрдісті тоқтату, тежеу де мүмкін темес. Себебі бұл мегафактор ретінде бүкіл әлемде көрініс беріп отырған жағдай.

Экономикалық сана қалыптасуына ықпал ететін факторлардың тағы бірі - тұлға орын тепкен өндіріс орыны немесе жұмыс орны. Өйткені өндіріс барысында ол өндіру, пікір алмасу, заттар алмастыру, бөлістіру немесе бөлісу, пайдалану немесе тұтыну т.б. әрекеттер іске асу барлығы саналы іске асады. Бұлар біз атап өткен микрофакторлар болып саналады.

Экономикалық сананың ерекшеліктерінің бірі экономикалық мәдениетке байланысты. Ол көшіру қасиетіне ие, осыған орай Т.В.Логинов «селекция қызметі құндылықтар, нормалар, қажеттену, іс-қимыл мотивтері, ұнатуы секілді экономикалық ойлау мен экономикалық сана мазмұнын өткеннен бүгінге, бүгінгіні болашаққа жеткізу арқылы субъектілердің келесі кезеңдердің мәселелерін шешуіне пайдалы; экономикалық мәдениеттің инновациялық қызметі әлеуметтік құндылықтар мен нормалардың жаңаруы, бұнда басқа мәдениеттердің жетістіктерін пайдалану және мәдениеттің оны реттеуі, сапасын жақсартуы» -деп көрсетеді. Айтылған пікірлерге негіздей келе Қазақстан тұрғындарының экономикалық мәдени ерекшеліктерінің кейбірлерін айтуға болады.

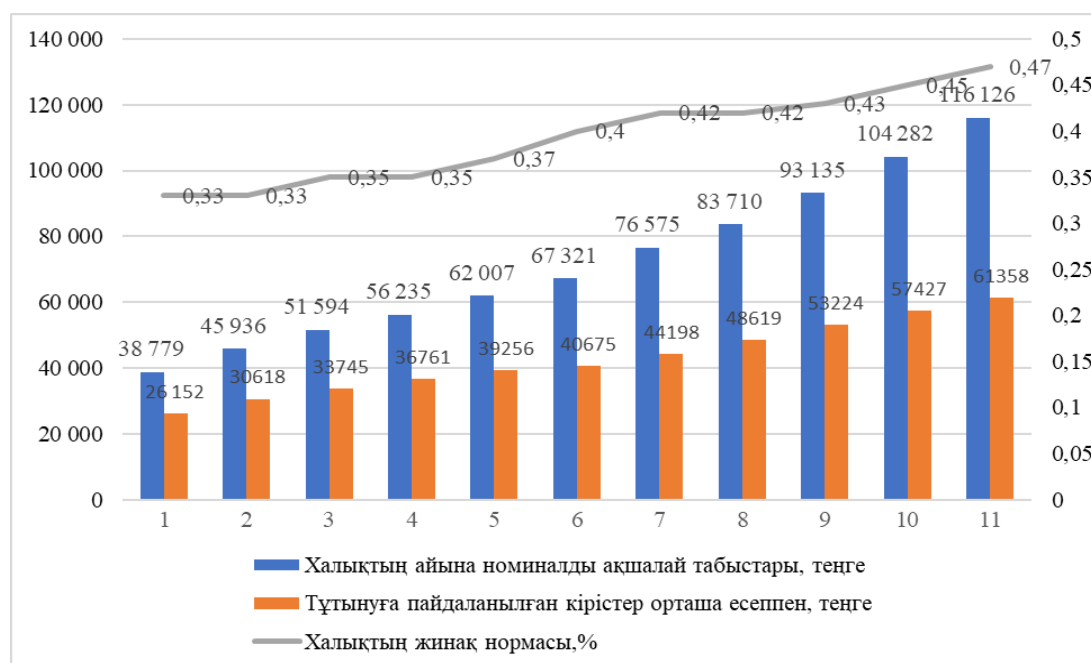
Адамның қоғамдық ортадағы экономикалық қарым-қатынастар үрдісіне ықпал ететін әр түрлі экономикалық өзгерістер, экономикалық ахуалдар, экономикаға қатысы бар оқиғалар мен құбаластар, қоғамдағы, табиғат құбылыстары, заттар, дүние-мүлік



т.б. факторлар деп аталады. Олардың әсері түрліше және адамдардың қабылдап әсерленуісезінуі де әр түрлі. Экономикалық саясаттың халықтың экономикалық мінез құлқына әсерін кейбір макроэкономикалық көрсеткіштерді талдау арқылы байқауға болады

Эмпирикалық деректерді, дәлірек айтқанда статикалық көрсеткіштерді қолдана отырып, біз макроэкономикалық факторлардың халықтың экономикалық санасына, ойлауына және мінез-құлқына әсерін көрсете аламыз. Халықтың өмір сүру деңгейінің онжылдықтағы жинақтау саласындағы экономикалық мінез-құлыққа әсерін қарастырыңыз.

2010-2020 жылдар кезеңінде қазақстандықтардың жан басына шаққандағы номиналды ақшалай табысы тұтыну тауарлары мен қызметтеріне бағаның 2 есеге, оның ішінде азық – түлік өнімдеріне 2,2 есеге, коммуналдық шығыстарға-74% - ға, ал көлік тарифтеріне 89% - ға өскен кезде 2,99 есеге жуық өсті (1-сурет) [12].



1-сурет – 2010-2020 жылдар кезеңіндегі Қазақстан Республикасы халқының табыс динамикасы

Ескерту: Ұлттық статистика бюросының деректері негізінде авторлар жасаған stat.gov [13]

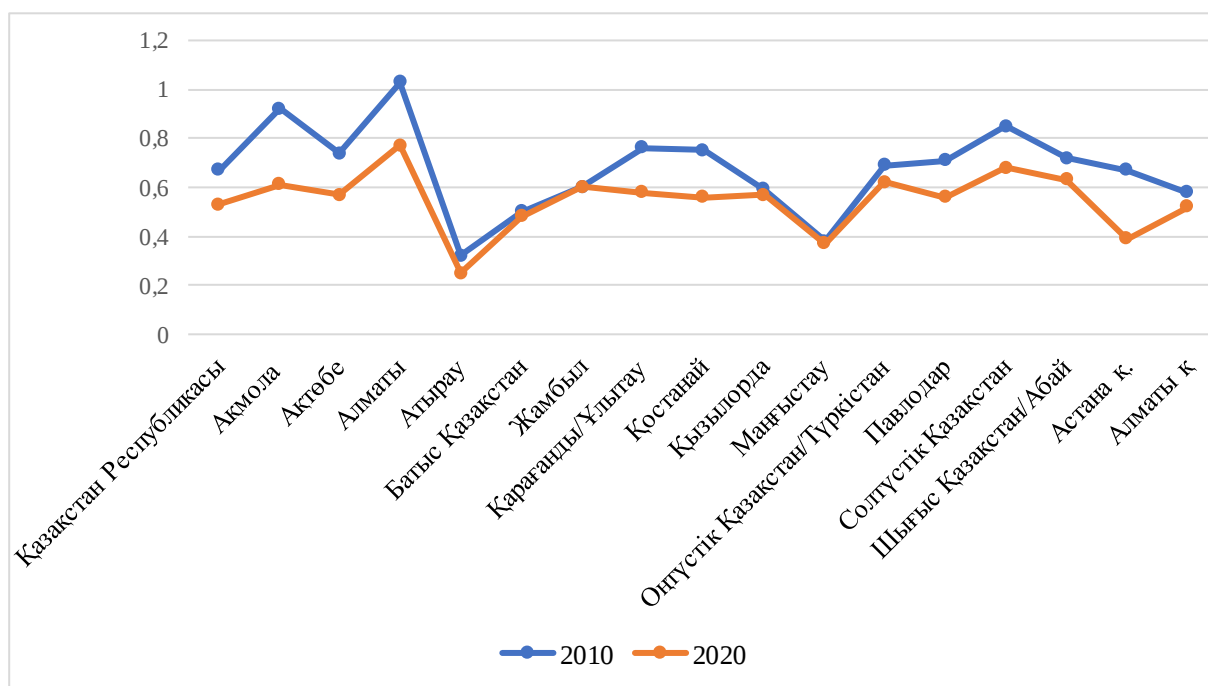
Жан басына шаққандағы тұтынуға шаққандағы табыстың өсу қарқыны 2,35 құрады. Егер 2010 жылы кірістерді тұтыну үлесі 67% –. құраса, 2020 жылы-53% - құрады, бұл жинақтардың есептік көрсеткішінің номиналды табысқа қатынасы ретінде есептелген халықтың жинақтау нормасының 45% - ға ұлғаюына ықпал етті.

Ресейлік ғалымдар жан басына шаққандағы орташа табысты күнкөріс деңгейімен салыстыру негізінде жинақ мөлшерлемесін талдауды ұсынады [14]. Осылайша алынған есептік деректер тұтастай алғанда қазақстандықтардың бос ақшасының оң серпінін көрсетеді: егер 2010 жылы табыстың артуы шамамен 3 есе болса, 2020 жылы – 3,5 есе. Еліміздің өңірлері арасында 2011, 2015, 2017, 2018 жылдары жан басына шаққандағы табыс өңірдің ең төменгі күнкөріс деңгейінің екі еселенген мөлшерінен төмен болған кезде Түркістан облысының тұрғындарында жинақтау проблемалары байқалды. 2020 жылы жинақтарды қалыптастыру үшін ең



жоғары мүмкіндіктерге Атырау (6,68 еседен астам) және Қарағанды (4,18) облыстарының, сондай-ақ Астана (4,62) және Алматы (4,56) екі мегаполисінің тұрғындары ие болды.

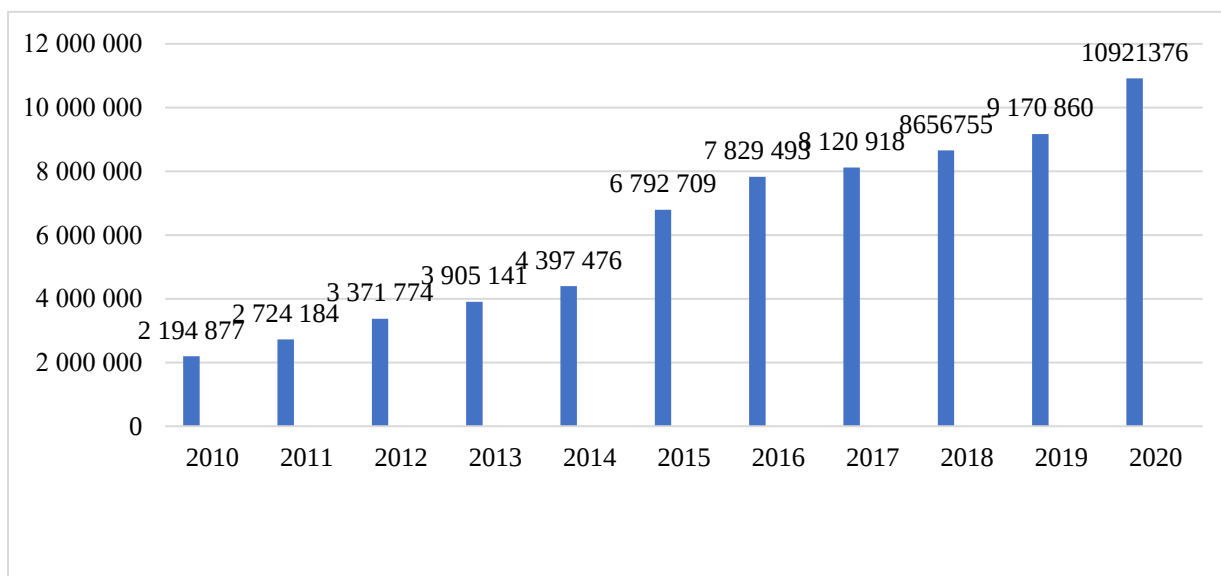
Еліміздің Астана қаласындағы (42%), Ақмола облысындағы (33%) өңірлері арасында едәуір байқалатын жан басына шаққандағы табыстардағы тұтыну үлесінің басым төмендеуі де оң көрсеткіш болып табылады (2-сурет). Алматы, Ақтөбе, Атырау, Қарағанды, Қостанай, Павлодар және Солтүстік Қазақстан облыстарында тұтыну үлесінің төмендеу диапазоны 21%-дан (СҚО) 25% - ға дейін (Алматы және Қостанай) құрады.



2-ші сурет – 2010, 2020 жылдары Қазақстан өңірлері бойынша жан басына шаққандағы номиналды табыстардағы тұтыну үлесі

Ескерту: Ұлттық статистика бюросының «Тұтыну қызметтеріне бағалар мен тарифтердің индекстері» деректері негізінде авторлар жасаған stat.gov [13]

Қазақстандықтарда бос ақша жинаудың оң үрдісі талданып отырған кезеңде халықтың банктік депозиттерінің өсуіне ықпал еткенін де айтуға болады (3-ші сурет). Сонымен қатар, халықтың едәуір бөлігі әрдайым Екінші деңгейдегі банктерге сене бермейтінін, жинақтарды өз бетінше сақтауды жөн көретінін мойындау керек, бұл мұндай қаражаттың нақты мөлшерін бағалау мүмкіндігін шектейді. Сенімсіздіктің белгілі бір деңгейі-халықтың экономикалық санасы мен экономикалық агенттердің әрекеттері, экономикалық саясат, экономикалық қабылдаулар арасындағы қайшылықтың салдары.



3-ші сурет – ҚР банк жүйесіндегі халық депозиттерінің динамикасы

Ескерту: Ұлттық статистика бюросының «Тұтыну қызметтеріне бағалар мен тарифтердің индекстері» деректері негізінде авторлар жасаған stat.gov [13]

Жалпы алғанда, көптеген шетелдік зерттеулер индустриалды және дамушы елдерде қарапайым қаржылық ұғымдар мен құбылыстарды түсіну проблемаларының кең таралғандығын көрсеткеніне қарамастан, ел халқының қаржылық сауаттылығы мен отбасылық әл-ауқаттың болашағы үшін жеке жауапкершіліктің жоғарылауын бағалауға болады. Қазақстандық шындық әлеуметтік инфантильділіктің басталуына, Қазақстандықтардың ысырапшылдықтан үнемшілдікке, тұтынушылықтан белсенді қызметке көшуіне үміт ұялатады.

Экономикалық сана қалыптастыру үшін белгілі бір шарттардың болуы сөзсіз. Бірінші шарт, өркениетті нарықтық экономикаға бағытталған шынайы экономикалық жаңғыру. Мемлекеттіктен ажыратудың шынайы көрінісі, бәсекелестік орта жасақтау, орта және шағын бизнестің нығаюы, аграрлық сектордың жаңғыруы, нарықтық инфрақұрылымның кеңейіп дамуының әлеуметтік аумақты қоса нығайту, осылардың барлығы тұрғындардың қалың қатпарыныңадекватты экономикалық ойлауының қалыптасуына мүмкіндік береді.

Екінші шарт, жүзеге асырылып жатқан экономикалық саясат арқылы экономикалық теорияның дамуы, экономикалық іс-әрекет субъектілеріне әртүрлі білім формалары да ықпал етеді.

Үшінші шарт, көптеген білім ұйымдарында, БАҚ т.б. алған тұрғындардың экономикалық білімі (мұнда жалпы білім беретін мектептің мүмкіндігі өте кең). Дамыған елдерде (Ұлыбритания, АҚШ, Франция) мектеп оқушыларының экономикалық біліміне ерекше назар аударады. Себебі олар әрқашан, қаласа да, қаламаса да экономикалық қарым-қатынасқа енеді.

Төртінші шарт, отбасындағы балалық шақтан басталатын экономикалық тәрбие. Заттарға, ойыншықтарға, отбасы бюджетін жоспарлауға қатысу, олардың экономикалық құндылықтарының қалыптасуына әсер етеді және үнемдеу, ақшаны үнемдеп пайдалануға үйретеді.



Көпшілік экономикалық сананы мына үш нәрсе айқындайды:

1. Экономикалық жүйені бағалау, оған ықпал ету мүмкіндіктері мен үміттенулері;

2. Ірі топтардың экономикалық таңдауларының негізінде жататын әлеуметтік-экономикалық құндылықтары, мысалы, тұрақтылық, теңдік, әділдік т.с.с. көпшілікке пайдалы.

3. Елдегі, өлкедегі немесе шағын өндірістегі жылдам өзгеріп тұратын экономикалық жай-күйге байланысты ойлармен қалау-тілектері.

Қорытынды. Қазақстан тұрғындарының экономикалық өміріне ықпал ететін факторлардың кейбірлері білгілі бір дәрежеде толығырақ зерттелсе, кей бірлері экономимка психологиясы, әлеуметтік-экономикалық тұрғыда енді ғана зерттеле бастаса, мысалы, этнос, ірі топтар, ұлттараралық қатынас т.б. экономикалық өмірдегі орыны мен ықпалы зерттелуі маңызды. Атап айтсақ, әр түрлі факторлардың экономикалық санаға оң-теріс әсерін зерттеу қажеттігі бар. Кейбір жекелеген мақалалар болмаса, космос, әлем, планеталар, ақпарат құралдарының т.б. экономикалық сана мен іс-әрекетіне ықпалы, адамдардың психикасы, болмысының олармен байланысы зерттеу қажеттігі бар.

Экономикалық сана-бұл санадағы экономикалық білімді, теорияларды, әлеуметтік-экономикалық іс-әрекетпен қоғамдық қажеттенулерді тоғыстырып бағалау. Экономикалық сана, нақты тарихи шарттардың ықпалымен қалыптасады және әлеуметтік-экономикалық өзгерістерді ой елегінен өткізу арқылы айқындалады.

Әлеуметтік-экономикалық ауыспалы кезеңде тұрғындардың қай-қайсысы болса да экономикалық тұрғыда өзіне пайдалы жағынан ойлауды үйренуі маңызды. Бұл ретте экономикалық ой жүргізу осы өзгерістерден артта қалып қоятын жағдайлар бар, әсіресе ауылды жерлерде, орталықтардан, қаладан аулақ елді мекен тұрғындарында. Бұл ерекшеліктердің басты себебі, элементарлы экономикалық білімінің жеткіліксіздігі, тәжірибесінің жоқтығы, экономикалық сауат ашу мүмкіндігінің болмауы.

Қаржыландыру туралы ақпарат. Бұл зерттеуді Қазақстан Республикасы Білім және ғылым министрлігінің Ғылым комитеті қаржыландырды (AP23485949 гранты «Қазақстанның жаңа экономикалық саясатының доктринасын іске асыру жағдайындағы халықтың экономикалық ойлауы мен мінез-құлқы: факторлар, алғышарттар мен тетіктер»).

Әдебиеттер тізімі

1. Большая советская энциклопедия: в 30 т. / Под ред. А. М. Прохорова. – 3-е изд. – М.: Советская энциклопедия, 1977. – Т. 23. – 194 с.
2. Чибисова Е.В. Макроэкономические факторы развития национальных инновационных систем России // Вестник финансового университета. – 2017. - №4. – С. 112-126.
3. Копасова С.С., Чешин А.С. Концепция устойчивого развития: макро-мезо-микроуровней // Экономика региона. - 2009. - № 2. - С.248-253.
4. Кравчук Ю.Б. Основы экономической теории: Учебное пособие для студентов всех специальностей всех форм обучения. Харьков: ХНУВД. – 2014. – 341 с.
5. Тарханова Е.В. Роль СМИ в формировании экономического мышления и экономического поведения населения // Известия Уральского федерального университета. Серия 1, Проблемы образования, науки и культуры. - 2019. - Т. 25. - № 3 (189). - С. 24-32.
6. Anisimov, R. Results of the economic transformation in the social consciousness of Russians // Economics and Sociology. – 2014. - № 7(3). – P. 155-169.
7. Koshetar, U., Orochovska, L., Lytvynska, S., Stetsyk, C. Social and economic aspects of the formation of environmental consciousness // E3S Web of Conferences. – 2021. – 244. - e11033. <https://doi.org/10.1051/e3sconf/202124411033>.



8. Olcoñ, K., Gilbert, D.J., Pulliam, R.M. Critical Consciousness Raising About Global Economic Inequality Through Experiential and Emotional Learning // *Journal of Experiential Education*. – 2021. - №44(3). – P. 308-322.
9. Alini, A., Harahap, D.A., Irfan, A., Febria, D. Assessing the level of economic consciousness and the level of health consciousness of the COVID-19 pandemic: Evidence from Indonesia // *Open Access Macedonian Journal of Medical Sciences*. – 2021. - № 9(E). – P. 634-640.
10. Ros i Hombravella J. Economic determinism of behaviours: An approach to its complexity // *Cuadernos de Economia*. - 2016. – № 39. - P.87-92. <http://dx.doi.org/10.1016/j.cesjef.2016.05.001>.
11. Путенихина Е. В. Экономическое мышление как объект социологического исследования: содержание, типы, условия и факторы формирования: автореф. дис. ... канд. социол. наук: 22.00.03 – экономическая социология и демография. – Уфа, 2005. – 32 с.
12. Индексы цен и тарифов на потребительские услуги [Электронный ресурс] // Бюро национальной статистики Агентства по стратегическому планированию и реформам Республики Казахстан. – Режим доступа: <https://www.stat.gov.kz/official/industry/26/statistic/8> (дата обращения: 25.07.2024).
13. Бюро национальной статистики Агентства по стратегическому планированию и реформам [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <https://bala.stat.gov.kz/dinamika-dohodov-naseleniya/> (дата обращения: 25.07.2024).

References

1. Prokhorov, A. M. (Ed.). *Great Soviet Encyclopedia* [The Great Soviet Encyclopedia: in 30 volumes]. Moscow: Soviet Encyclopedia Publishing House, 1977, Vol. 23, 3rd ed., 194 s. (In Russian).
2. Chibisova, E. V. Macroeconomic factors of the development of national innovation systems in Russia [Macroeconomic factors of development of the national innovation system in Russia]. *Vestnik Finansovogo Universiteta*, 2017, 4, ss. 112–126 (In Russian).
3. Kopasova S.S., Cheshin A.S. Kontseptsia ýstoichivogo razvitiya: makro-mezo-mikroýrovnei [The concept of sustainable development: macro-meso-microlevels]. *Ekonomika regiona*, 2009, 2, 248-253 ss. (In Russian).
4. Kravchuk, Y. B. Fundamentals of economic theory: A textbook for students of all specialties and forms of education [Fundamentals of Economic theory: A textbook for students of all specialties of all forms of education]. Kharkiv: KhNUVD, 2014, 341 s. (In Russian).
5. Tarkhanova, E. V. The role of mass media in shaping economic thinking and behavior of the population [The role of mass media in shaping economic thinking and economic behavior of the population]. *Izvestiya of the Ural Federal University. Series 1: Problems of Education, Science and Culture*, 2019, 25, 3(189), ss.24–32.
6. Anisimov, R. Results of the economic transformation in the social consciousness of Russians. *Economics and Sociology*, 2014. 7(3), pp. 155-169.
7. Koshetar, U., Orochovska, L., Lytvynska, S., & Stetsyk, C. Social and economic aspects of the formation of environmental consciousness. *E3S Web of Conferences*, 2021, 244, e11033. <https://doi.org/10.1051/e3sconf/202124411033>.
8. Olcoñ, K., Gilbert, D.J., Pulliam, R.M. Critical Consciousness Raising About Global Economic Inequality Through Experiential and Emotional Learning // *Journal of Experiential Education*, 2021, 44(3), pp. 308-322.
9. Alini, A., Harahap, D.A., Irfan, A., Febria, D. Assessing the level of economic consciousness and the level of health consciousness of the COVID-19 pandemic: Evidence from Indonesia. *Open Access Macedonian Journal of Medical Sciences*, 2021, 9(E), pp. 634-640.
10. Ros i Hombravella, J. Economic determinism of behaviours: An approach to its complexity. *Cuadernos de Economia*, 2016, 9, pp. 87-92. <http://dx.doi.org/10.1016/j.cesjef.2016.05.001>.
11. Putenikhina, E.V. *Economic thinking as an object of sociological research: content, types, conditions, and formation factors* (Candidate of Sociological Sciences dissertation abstract, specialty 22.00.03 – Economic Sociology and Demography). Ufa, 2005, 32 p.
12. Bureau of National Statistics of the Agency for Strategic Planning and Reforms of the Republic of Kazakhstan. *Indices of prices and tariffs for consumer services*. Available at: <https://www.stat.gov.kz/official/industry/26/statistic/8> (accessed: 25.07.2024).
13. Bureau of National Statistics of the Agency for Strategic Planning and Reforms of the Republic of Kazakhstan. *Dynamics of household income*. Available at: <https://bala.stat.gov.kz/dinamika-dohodov-naseleniya/> (accessed: 25.07.2024).



ФАКТОРЫ И УСЛОВИЯ ФОРМИРОВАНИЯ ЭКОНОМИЧЕСКОГО СОЗНАНИЯ У НАСЕЛЕНИЯ КАЗАХСТАНА

И.Р. Халитова¹, М.М. Халитова², Е.Т. Садыков²

¹Казахский национальный педагогический университет имени Абая, Алматы, Казахстан

²Институт экономики КН МНВО РК, Алматы, Казахстан

Резюме. Поведение и мышление современного населения Казахстана во многом зависит от ряда факторов, которые подвержены динамизму и быстрым изменениям. Цель статьи – выявить условия и факторы, влияющие на экономическое мышление и поведение населения. Методика исследования заключается в классификации факторов на основе общих критериев. Кроме того, в статье показаны условия изменения экономического сознания, от которых зависит экономическое мышление, а затем и экономическое поведение. Это необходимо для выявления особенностей развития экономического мышления и поведения, а также для понимания возможностей изменения современного экономического мышления и влияния на экономическое поведение населения. Важность этого подхода связана с тем, что социально-экономические и политические процессы все больше зависят от мышления и поведения людей. В результате исследования выявлены особенности экономического поведения населения, связанные с местом жительства, уровнем образования, жизненным опытом, менталитетом и т.д. Сделан вывод о необходимости изучения мнения населения, экономического поведения, уровня экономической грамотности для выявления факторов и условий, которые могут повлиять на экономическое поведение. Методы исследования могут включать опрос, исследование эмпирических данных и т. д. Практическое значение исследования заключается в возможности применения его результатов при разработке социально-экономической политики, образовательных программ и мероприятий, направленных на повышение уровня экономической образованности населения.

Ключевые слова: экономическое сознание, факторы, экономическое мышление, экономическое поведение.

FACTORS AND CONDITIONS OF THE FORMATION OF ECONOMIC CONSCIOUSNESS AMONG THE POPULATION OF KAZAKHSTAN

I.R. Khalitova¹, M.M. Khalitova², Ye.T. Sadykov²

¹Abai Kazakh National Pedagogical University, Almaty, Kazakhstan

²Institute of Economics CS MSHE RK, Almaty, Kazakhstan, Almaty, Kazakhstan

Summary. The behavior and thinking of the modern population of Kazakhstan largely depends on a number of factors that are subject to dynamism and rapid changes. The purpose of the article is to identify conditions and factors affecting the economic thinking and behavior of the population. The research methodology consists in classifying factors based on general criteria. In addition, the article outlines the conditions for changing economic consciousness, on which economic thinking, and then economic behavior, depend. This is necessary in order to identify the features of the development of economic thinking and behavior, as well as to understand the possibilities of changing modern economic thinking and the impact on the economic behavior of the population. The importance of this approach is due to the fact that socio-economic and political processes are increasingly dependent on the thinking and behavior of people. As a result of the study, the features of the economic behavior of the population were identified, depending on the place of residence, level of education, life experience, mentality, etc. The conclusion was made about the need to study the opinion of the population, economic behavior, and the level of economic literacy in order to identify factors and conditions that may affect economic behavior. Research methods may include a survey, study of empirical data, etc. The practical significance of the study is the possibility of using its results in the development of socio-economic policies, educational programs and activities aimed at increasing the level of Economic Education of the population.

Key words: economic consciousness, factors, economic thinking, economic behavior.



Авторлар туралы ақпарат:

Халитова Исламия Рамазанқызы - педагогика ғылымдарының докторы, Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университетінің Әлеуметтік педагогика кафедрасының профессоры, Алматы, Қазақстан, e-mail: khalitova4646@gmail.com

Халитова Мадина Мұратқызы* – экономика ғылымдарының докторы, қауымдастырылған профессоры, ҚРҒЖБМ ҒК Экономика институты, Алматы, Қазақстан, e-mail: madinakhalidi@mail.ru.

Садыков Еркін Токмұхамедұлы – экономика ғылымдарының докторы, профессоры, ҚРҒЖБМ ҒК Экономика институты, Алматы, Қазақстан, e-mail: ieconomkz@gmail.com.

Информация об авторах:

Халитова Исламия Рамазановна – доктор педагогических наук, профессор кафедры социальной педагогики Казахского национального педагогического университета им. Абая, Алматы, Казахстан, e-mail: khalitova4646@gmail.com

Халитова Мадина Муратовна* – доктор экономических наук, ассоциированный профессор, Институт экономики КН МНВО РК, Алматы, Казахстан, e-mail: madinakhalidi@mail.ru.

Садыков Еркін Токмұхамедович – доктор экономических наук, ассоциированный профессор, Институт экономики КН МНВО РК, Алматы, Казахстан, e-mail: ieconomkz@gmail.com.

Information about authors:

Khalitova Islamiya Ramazanovna – Doctor of Pedagogical Sciences, Professor, and Kazakh National Pedagogical University named Abai, Almaty, Kazakhstan, e-mail: khalitova4646@gmail.com.

Khalitova Madina Muratovna* – Doctor of Economics, Associate Professor, Institute of Economics CS MSHE RK, Almaty, Kazakhstan, e-mail: madinakhalidi@mail.ru.

Sadykov Yerkin Tokmukhamedovich – Doctor of Economics, Associate Professor, Institute of Economics CS MSHE RK, Almaty, Kazakhstan, e-mail: ieconomkz@gmail.com.

Алынды: 05.09.2024

Қарауға қабылданды: 03.10.2024

Онлайн қолжетімді: 31.03.2025



Статистика, учет и аудит, 1(96)2025. стр. 244-254
DOI: <https://www.doi.org/10.51579/1563-2415.2025.-1.18>

Экономикадағы пәнаралық зерттеулер
FTAMP 06.77.07
ӨОЖ 334.021.1

ТҰРАҚТЫ ДАМУ ШЕҢБЕРІНДЕГІ БИЗНЕСТІҢ ӘЛЕУМЕТТІК ЖАУАПКЕРШІЛІГІН ЗЕРТТЕУ

Г.Е. Мауленкулова^{1*}, З.А. Бигельдиева¹, А.Н. Исахметова²,
С.С. Есенбекова³, Н.К. Саркулова¹

¹М.О.Әуезов атындағы Оңтүстік қазақстан университеті, Шымкент, Қазақстан

²Орталық Азия инновациялық университеті, Шымкент, Қазақстан

³Академик А. Қуатбеков атындағы Халықтар достығы университеті, Шымкент, Қазақстан

*Corresponding author e-mail: maylenkylova@mail.ru

Түйін. Тақырыптың өзектілігі бизнестің әлеуметтік жауапкершілігін бағалау қажеттілігіне байланысты. Мұндай компаниялардың қызметіне қоғамның назары артып келеді, өйткені олардың рөлі бүгінде өте үлкен, сонымен қатар қатенің бағасы. Қазіргі өмір сүру жағдайлары тез өзгеруде. Нәтижесінде ірі бизнес осы өзгерістерге бейімделіп, өз қызметіне көзқарастарын өзгертуі керек. Кәсіпорынның экономикалық және әлеуметтік мақсаттарының тепе-теңдігіне қол жеткізу тұтастай алғанда әлеуметтік бағдарланған экономиканы және атап айтқанда бизнестің әлеуметтік жауапкершілігін дамыту процесін негіздейтін негіз болып табылады. Бұл проблема кәсіпорындар қызметінің тиімділігін арттыру үшін әлеуметтік жауапкершілік бағыттарын да, оларды ақпараттық қамтамасыз етуді де жетілдіру тұрғысынан қарастырылуы керек. Алдыңғы ғалымдар алған нәтижелердің құндылығын атап өтіп, кәсіпкерлік ортадағы бизнестің әлеуметтік жауапкершілігін дамыту мәселесін кешенді шешуге арналған жұмыстар әлі жеткіліксіз екенін атап өткен жөн. Бизнестің әлеуметтік жауапкершілігін дамыту және оны ақпараттық қамтамасыз ету процесіне қатысты теориялық, ұйымдастырушылық және әдістемелік сипаттағы проблемалар шешілмеген күйінде қалып отыр. Ғылыми мақаланың мақсаты кәсіпкерлік ортада бизнестің әлеуметтік жауапкершілігін дамыту мәселесін кешенді шешу болып табылады. Ғылыми нәтиже кәсіпкерлік ортада бизнестің әлеуметтік жауапкершілігін дамыту бойынша теориялық ережелерді әзірлеу болып табылады.

Түйін сөздер: бизнесті дамыту, әлеуметтік жауапкершілік, ақпараттық қамтамасыз ету, бизнестің әлеуметтік жауапкершілігі, кешенді шешімдер.

Негізгі ережелер. Әлеуметтік бағдарланған экономиканың қазіргі заманғы даму тенденциялары, кәсіпкерлік қызметті жүргізудің жаңа тәсілдерін іздеу және әлеуметтік бағдарланған басқару шешімдерін қабылдау әдістері шаруашылық жүргізуші субъектілер қызметінің әлеуметтік-экономикалық салаларындағы елеулі өзгерістермен сипатталады. Әлеуметтік шиеленісті төмендетуге, халықтың өмір сүру сапасын жақсартуға, қоршаған ортаны қорғауға, әлеуметтік проблемаларды жеңуге қатысуға бағытталған басқарушылық шешімдер ерекше өзектілікке ие болады. Мұның бәрі бизнестің стратегиялық мүдделерін қалыптастыру кезінде әлеуметтік жауапкершіліктің маңыздылығын көрсетеді

Cite this article as: Maulenkulova G.E., Bigeldieva Z.A., Issakhmetova A.N., Yesenbekova S.S., Sarkulova N.K. Study of business social responsibility within the framework of sustainable development. *Statistics, accounting and audit*. 2025, 1(96), 244-254. (In Kaz.). DOI: <https://www.doi.org/10.51579/1563-2415.2025.-1.18>



Кіріспе. Әлеуметтік-экономикалық қатынастардың серпінді дамуы «кәсіпкерлік орта», «этикалық мінез-құлық», «кәсіпкерлік мәдениет» санаттарының пайда болуына әкелді, олар жалпы түрде компанияның әлеуметтік міндеттемелерді орындау қажеттілігіне «реакция» ретінде ғана емес, сонымен қатар компаниялардың мінез-құлқын әлеуметтік бағдарланған экономиканы құру жағдайында қоғамның қажеттіліктерімен үйлестіру қабілеті ретінде қарастырылды.

Корпоративтік әлеуметтік қызмет тұжырымдамасын қолдаушыларды зерттеу векторы әлеуметтік жауапкершілік теориясының элементтері ретінде де, әлеуметтік жауапты мінез-құлық пен кәсіпкерлік ортаны қалыптастырудың қолданбалы аспектілері ретінде де алдыңғы тұжырымдамалардың ережелерін біріктіретін кешенді модель құруға бағытталған.

Бизнестің әлеуметтік жауапкершілігі тұжырымдамаларының барлық ережелері ірі корпорациялар мен компаниялардың іс жүзінде жүзеге асыруына бағытталған, демек «кәсіпкерлік орта» және «корпоративтік кәсіпкерлік орта», «бизнестің әлеуметтік жауапкершілігі» және «бизнестің корпоративтік әлеуметтік жауапкершілігі» ұғымдарын түсіндірудегі айырмашылықтар.

Бизнестің әлеуметтік жауапкершілігі тұжырымдамаларының тарихи дамуын талдау 1970 жылдардың басында негізгі Тұжырымдаманың тек теориялық құндылығы бар екендігі белгілі болды, өйткені оның ережелері іс жүзінде толық қолданыла алмайды. Тиісінше, әлеуметтік жауапкершілік қағидаттарын жеке субъектілер деңгейінде практикалық іске асыру мәселелері әлеуметтік жауапкершіліктің философиялық сипатындағы мәселелермен алмастырылды, ал қоғамды әлеуметтік іс-шаралар мен бағдарламаларды өткізу нәтижелері туралы ақпараттандыру мәселелері корпоративтік әлеуметтік сезімталдық тұжырымдамасы аясында ерекше өзектілікке ие болды.

Экономикалық субъектілердің мүдделі тараптармен тұрақты қарым-қатынас орнатуға деген ұмтылысы қоғамның шаруашылық жүргізуші субъектілердің әлеуметтік маңыздылығын қайта қарастыруға әкелді және қоғамды компаниялардың әлеуметтік белсенділігінің нәтижелері туралы хабардар ету қажеттілігіне әкелді.

Материалдар мен әдістер. Тұрақты даму тұжырымдамасының қалыптасуы алпысыншы жылдардың аяғы мен жетпісінші жылдардың басына тән ғылым мен экономиканы белсенді экологияландыру процесінің қисынды салдары болды. Бірқатар батыс елдеріне тән тұтынудың қалыптасқан моделін сақтай отырып, қоршаған ортаның ластануы, табиғи ресурстардың шамадан тыс көп қоныстануы және шектелуі проблемаларының шиеленісуі жаһандық дағдарыстың даму перспективалары және болмай қоймайтындығы туралы мәселелерді өзектілендіре алмады. Нәтижесінде, бақылаусыз тұтынуға табиғи реакция ретінде, жақында болатын жаһандық дағдарыс идеясы пайда болды: шамадан тыс популяция, артық өндіріс, экологиялық апат.

Әдебиеттерді шолу. Й. Шумпетер атап өткендей., «әлеуметтік орта әрқашан жаңаға қарсы тұрады» [1], ол әрқашан қазіргі заманның сын-қатерлеріне сенімді және әрдайым қарсы әрекет етеді. Сондықтан да тұрақты дамуға оның әлеуметтік аспектісі шеңберінде қол жеткізу үшін қоғам өзінің тіршілік ету ортасын қалыптастыратын барлық процестерге тартылуы тиіс, ал орнықты әлеуметтік дамудың негізгі мақсаты адамзат өмірінің деңгейі мен сапасын арттыру болуы тиіс. Тұрақты әлеуметтік дамудың ерекше рөлі тең құқықты қоғам құру, кедейлікті жою, жұмыссыздықты азайту, нәтижелі жұмыспен қамтуды кеңейту, әлеуметтік интеграцияға жәрдемдесу, адамның қоғамдық, саяси және экономикалық өмірге еркін қатысуы болып табылады. Рио-де-Жанейро қоршаған орта және даму декларациясының оныншы қағидасында



айтылғандай, әр адам ақпаратқа тиісті қол жеткізе алады және шешім қабылдау процестеріне қатыса алады.

Әлеуметтік жауапкершілік проблемаларымен байланысты осы тұжырымдамалар мен тәсілдер салыстырмалы түрде дербес дамығанына және көбінесе экономикалық ғылыми ойдың жаңа бағыты ретінде көрінетініне қарамастан-олардың барлығы өте жақын және әртүрлі тәсілдермен қоғамда жаңа типтегі институционалдық ойлау қалыптасуы керек деген ортақ идеяны түсіндіреді – «әлеуметтік жауапты мінез-құлық» стратегиялық жоспарлауға интеграцияланған барлық қызмет бағыттарының барлық деңгейлерінде.

Іс жүзінде барлық қолданыстағы бағыттар бизнес-қоғамдастық өкілдерін шын мәнінде осы саладағы жалғыз әлеуетті жаңашыл ретінде қабылдайды. Біз анықтаған тәсілдердің көпшілігі капитализмнің неоклассикалық (либералды) моделінің дағдарысы және жаһандық жауапкершіліктің институционалды моделінің пайдасына оны біржақты қабылдау туралы айтады. Э. Фриманның өзі өзінің сұхбаттарының бірінде қазіргі логика тұрғысынан, егер «корпоративтік әлеуметтік жауапкершілік» деген сөзден «әлеуметтік» деген сөзді алып тастаса, бәрі өз орнына түсетінін атап өтті, өйткені бизнестің жауапкершілігі бүгінде жан – жақты және дәл осылай қабылдануы керек.

Қазіргі ғылыми қоғамдастықта және бизнес-ортада соңғы бірнеше онжылдықта осы бағыттағы тұжырымдамалар мен тәсілдердің едәуір саны қалыптасты. Соңғы онжылдықта пайда болған адамдар әлемді жақсы жаққа өзгерте алатын және оның барлық өзекті мәселелерін шеше алатын серпінді, инновациялық идеологиялар ретінде белсенді түрде орналастырылған. Неғұрлым егжей-тегжейлі талдау кезінде біз төменде қарастырған бағыттар мен тұжырымдамалар жалпы идеяны басшылыққа алатыны анық-экономиканың неоклассикалық (либералды) моделі неғұрлым қолайсыз, ал бизнестің рөлі өзекті институционалдық нормаларға сәйкес қайта қаралуы керек. Басқаша айтқанда, бизнес-ұйымдар қоғам алдында жауапты болуы керек, өйткені басқа мінез-құлық бәсекеге қабілетсіз, өйткені ол экономиканың жаңа парадигмасына сәйкес келмейді және мүдделі тұлғалардың қажеттіліктеріне жауап бермейді.

Стейкхолдерлік тәсіл әлеуметтік жауапкершілік саласында басым болып қала береді [2] және оны жүзеге асыру компанияға деген сенім мен адалдықтың өсуіне ықпал ете отырып, беделді капиталдың жиналуына ықпал етеді [3]. Әлеуметтік жауапкершіліктен бас тарту көбінесе бизнес-ұйымның тұрақты дамуынан бас тартуға тең болады [4]. Осы себепті біз әлеуметтік жауапкершілікті корпоративтік басқарудың басым міндеттерінің бірі және қазіргі экономиканың өзекті мәселелерінің бірі ретінде қарастырамыз.

Мысалы, М. Эпштейн оны ең алдымен экономикалық тұрақтылық деп түсіндірді [5]. Бұл тұрғыда корпоративтік тұрақтылықты компанияның өзінің бәсекеге қабілеттілігін, кірістілігін немесе бұзылуын сақтауға, қауіп-қатерлерге тиімді қарсы тұруға және оның сыртқы және ішкі ортасының факторларымен өзара әрекеттесуге қабілеттілігі ретінде анықтауға болады.

Саналы (ар-ождан) экономика (conscience economy) экономикалық ойдың қазіргі заманғы бағытын, жақын әлеуметтік жауапкершілікті білдіреді. Бұл тұжырымдаманың жарқын өкілі және нақты негізін қалаушы - Стивен Оверман (Kodak компаниясының маркетинг жөніндегі директоры), «саналы экономика» авторы [6]. Бұл терминді Ф.Блок [7], С. Оханиан [8] және Дж. Нельсон [9] пайдалана отырған. Алайда, оларды осы бағыттың өкілдері деп санауға болады, тек осы зерттеушілердің жоғарыда аталған фразаны өте шартты түрде бірыңғай түсінуі болған жоқ.



Әлеуметтік экономика тұжырымдамасы кәсіподақтардың әлеуметтік-экономикалық рөлін және коммерциялық емес ұйымдар мен қайырымдылық ұйымдарының дәстүрлі экономикалық теориядағы маңыздылығын зерттейді. Осы бағыттың қазіргі өкілдерін бөліп көрсету өте қиын, өйткені ол қазіргі уақытта әлеуметтік жауапкершілік тұжырымдамасына толығымен біріктірілген. Осы бағыттағы жұмыстардың ішінде С.Армстронг, К. Грин [10] және А. Николстың мақалаларын атап өтуге болады [11]. Осы саладағы алғашқы іргелі жұмыстардың бірі Густав Кассельдің «Әлеуметтік экономика теориясы» кітабы болды [12].

Нәтижелер және талқылау. Тұрақты даму Тұжырымдамасы шеңберіндегі түбегейлі жаңа тәсіл Дж. Элкингтон «тұрақты корпорация жолында: тұрақты дамуға әкелетін жеңіске жететін корпоративті стратегия» [13]. Кейінірек ол өзінің дамуын Р. Штайнер [14], Т.Дилли және К. Хокертс [15] сияқты зерттеушілердің еңбектерінен тапты. Бұл бағыттың түбегейлі айырмашылығы - бұрын макроэкономикалық деңгейде қарастырылған тұрақты даму тұжырымдамасын микроэкономикалық деңгейге тарату. Осы бағыт аясында тұрақты даму корпорация, оның тәуекелдері мен мүмкіндіктері тұрғысынан талданады.

Бұл тәсілдер, біздің ойымызша, бірқатар ұқсастықтарға ие:

- олардың көпшілігінің негізінде үш салаға: экономикалық, экологиялық және әлеуметтік салаларға тән үштік тәсіл (triple bottom line, TBL немесе 3 BL моделі) жатыр;
- бизнес өкілдері қоғамның өзекті проблемаларын (оның ішінде жауапты өндіріс пен тұтыну, қоғамды дамыту және экологиялық проблемаларды шешу сияқты орнықты даму мәселелерін) шешу үшін жауапкершілікті өзіне алатын «өзгерістер агенттері» ретінде қабылданады;
- бизнестің жауапкершілігі өңірлік, ұлттық, ал бірқатар жекелеген жағдайларда-жаһандық деңгейде қоғамдық маңызы бар (стейкхолдерлік) проблемаларды шешу шеңберінде жекелеген компаниялар немесе тұтас бизнес-топтар өздеріне алатын міндеттемелер кешені ретінде қаралады;
- көп жағдайда «win-win strategy» (жалпыға бірдей тиімділік стратегиясы) қағидаты атап өтіледі, оның мәні таңдалған мінез-құлық моделі бизнес үшін де, олардың стейкхолдерлері үшін де өзара тиімді болып табылады;
- стейкхолдерлік тәсіл барлық ұсынылған бағыттарда қолданылады;
- «корпоративтік тұрақтылық» ұғымы аралас тәсілдерде бизнестің қолайлы және ұзақ мерзімді өмір сүруінің негізгі шарты ретінде пайдаланылады: орнықтылыққа (әсіресе – қаржылық), бәсекеге қабілеттілікке, бағалы қағаздардың жоғары капиталдандырылуына және құнына қол жеткізу;
- қоғамның немесе оның бір бөлігінің әл-ауқатына үлес қосу қазіргі заманғы бизнестің міндеттерінің бірі ретінде көрінеді (бұл ретте оның ауқымы ғана өзгереді: жаһандық орнықты дамуға жәрдемдесуден бастап өзінің негізгі мүдделі тараптарының немесе жергілікті қоғамдастықтардың өмір сүру сапасын жақсартуға дейін).

Біздің көзқарасымыз бойынша, conscience economy, conscience economy, ортақ құндылықтар тұжырымдамасы, саналы капитализм. С.Оверман, М. Портер және М. Креймердің жұмыстары қазіргі уақытта әлеуметтік жауапкершіліктен немесе осы бағыттағы елеулі ғылыми жаңалықтан түбегейлі айырмашылығы жоқ деп қатты сынға ұшырайды. Бұл тәсілдер көбінесе бір-бірін қайталайды, әлеуметтік-жауапты мінез-құлық принциптерінен басталады және іс жүзінде қазіргі қоғамдағы бизнестің рөлін қайта қарау туралы экономикалық ойдың логикалық дамуы болып табылады.



Бизнес-ұйымның тұрақты дамуы жаңа экономикалық парадигма форматына сай келетін бағыт болып табылады. Бизнес-ұйымдардың орнықты дамуы бизнес өзінің әлеуметтік-бағдарланған қызметі және бүкіл қоғамның орнықты дамуына қосқан үлесі нәтижесінде қол жеткізе алатын корпоративтік орнықтылық ұғымын қамтиды.

Бизнес ұйымдардың әлеуметтік жауапкершілігі рөлінің қағидаттық маңыздылығы қазіргі уақытта қазақстандық және шетелдік зерттеушілердің үлкен санымен танылады. Бизнес-ұйымдар, олардың ұйымдық-құқықтық нысанына, негізгі қызметінің мөлшері мен сипатына қарамастан, қоғамның орнықты дамуына үлес қосуы тиіс. Қазіргі экономикалық теория аясында бизнес-ұйымдардың әлеуметтік жауапкершілігі этикалық және ақпараттық мөлдір мінез-құлықты, оның шешімдері мен негізгі қызметінің қоғамға және қоршаған ортаға әсері үшін жан-жақты жауапкершілікті білдіреді:

- тұрақты дамуға және қоғамның әл-ауқатына ықпал ету;
- стейкхолдерлік топтардың күтуін ескеретін;
- заңнамаға және халықаралық стандарттарға сәйкес;
- интеграцияланған бизнес-ұйым қызметі;
- сыртқы және ішкі ортамен өзара қарым - қатынаста қолданылатын.

Әлеуметтік жауапкершілік пен тұрақты дамуды «дұрыс әрекет ету» тәсілі ретінде ғана емес, тәуекелдерді басқару элементтері ретінде түсіндіру тәсілін қалыптастыру олардың функционалды бағытын қайта қарастыруда маңызды рөл атқарады. Әлеуметтік жауапкершілік пен тұрақты дамудың классикалық түсіндірмесі олардың этикалық мінез-құлық, қайырымдылық және ерікті әлеуметтік бастамалар, қайырымдылық және демонстрациялық мінез-құлық шеңберіндегі түсінігі болды (мүдделі топтарды ақпараттандыру тұрғысынан). Әлеуметтік жауапкершілікті бизнес-ұйымдар прагматикалық көзқарас тұрғысынан – атап айтқанда, тәуекелдерді басқарудың құрамдас бөлігі ретінде сирек қабылдайды. Әлеуметтік жауапты мінез-құлық қазіргі бизнес-ұйымның міндетті медиа элементі ретінде қарастырылатын сияқты, ол қамтамасыз ете алатын артықшылықтарды түсінбестен.

Бизнес-ұйымның тұрақты дамуының маңызды факторы басшылықта әлеуметтік жауапты ойлауды қалыптастыру және персоналдың бизнес-ұйымның тұрақты даму қағидаттарын іске асыруға мүдделілігі болып табылады. Әлеуметтік жауапкершілікке ресми көзқарас, нақты ынталандыруды түсінудің болмауы және, ең бастысы, менеджменттегі бизнес-ұйымның мінез-құلقىның әлеуметтік жауапты моделін қалыптастыруға деген ұмтылыстың болмауы әлеуметтік жауапкершілік пен бизнес-ұйымның тұрақты дамуы саласында «ақпараттық экран» құруға әкеледі.

Жоғарыда айтылған бизнес-ұйымның тұрақты даму факторлары аясында стратегиялық әлеуметтік жауапкершілік моделін жүзеге асыру міндетті талап болып табылады. Қысқа мерзімді жоспарлаудан ұзақ мерзімді жоспарлауға көшу, негізгі қызметтің кейінге қалдырылған салдарларын ескере отырып, жауапкершілік шеңберін қайта қарау, Әлеуметтік және экологиялық саясатты бизнес-ұйымның стратегиясына интеграциялау және орнықты дамудың жүйелі кешенді тәсілін қалыптастыру - мұның бәрі әлеуметтік жауапкершіліктің стратегиялық моделін қолданбай мүмкін болмай отыр.

Бизнес - ұйымның әлеуметтік жауапкершілігі оның материалдық емес активтерінің (гудвилл) кең тізіміне әсер ете алады, оны келесідей жүйелеуге болады:

- Бизнес-ұйымның адами капиталы: құзыреттілік, білім, дағдылар.
- Бедел капиталы: серіктестік қарым-қатынас тәжірибесі, бизнес-ұйымның тарихы және оның қоғамдық имиджі.



- Бизнес-ұйымның мәдениеті мен құндылықтары: дәстүрлер, мінез-құлық нормалары, іскерлік этика және басқалар.
- Басқару активтері: коммуникациялық модель, ұйымдық құрылым, басқару жүйесі және бизнес-ұйымдастыру процестерін ұйымдастыру.
- Инновациялық активтер: патенттер мен лицензиялар, ҒЗТКЖ және әзірлемелер, авторлық құқықтар және ноу-хау.
- Маркетинг: сатуды ынталандыру арналары мен әдістері, нарықтық үлес және сату.
- Бренд құны: клиенттік база және желілік эффект, бренд-адалдық және тұтыну үрдісі.

Қоғамның адами және әлеуметтік капиталдарының сапасы да бизнес-ұйымның тұрақты дамуының маңызды факторы болып табылады. Адами капиталдың жоғары деңгейі бизнес-ұйымның тұрақты даму қағидаттарын іске асыру мүмкіндігін айтарлықтай жеңілдетеді.

Азаматтық қоғамның кемелдену дәрежесі бизнес-ұйымның тұрақты дамуының маңызды факторларының бірі болып табылады, өйткені азаматтық қоғам азаматтардың мүдделері мен еркі көрінетін үкіметтік емес ұйымдар мен мекемелердің барлық жиынтығын қамтиды. Азаматтық қоғам ұғымы жан-жақты және кең. Ол қандай да бір түрде азаматтық бостандықтардың жоғары деңгейіне, құқықтық қорғалуына, халықтың жоғары азаматтық белсенділігіне, адам құқықтары мен бостандықтарын барынша толық қамтамасыз етуге, «үшінші сектор» ішіндегі жоғары бәсекелестікке, ақпараттық қолжетімділік пен еркіндікке, орта таптың білімділігі мен күштілігіне байланысты болады. Азаматтық қоғамның маңызды көрінісі – азаматтық бақылау - мемлекеттік және муниципалды органдардың, басқа да мемлекеттік органдар мен лауазымды тұлғалардың қызметін бақылау, осы қызметтің заңдылығы мен тиімділігін бағалау, сондай-ақ осы органдар мен лауазымды тұлғалардың адам құқықтары мен бостандықтарының анықталған бұзушылықтарының жолын кесу үшін құқықтық шаралар қабылдау. Атаулы азаматтық бақылау бизнес-ұйымдардың әлеуметтік қызметке деген ұмтылысына үлкен ықпал етеді, ал оның болмауы бизнесті айтарлықтай «бұзады», бұл оған тек әлеуметтік жауапты қызметтің көрінісін жасауға мүмкіндік береді.

Әлеуметтік жауапкершілік бизнес-ұйымның тұрақты даму факторлары жүйесінде маңызды рөл атқарады, оның негізгі қызметінің барлық бағыттарына енеді. Үш тұжырымдаманың функционалды өзара байланысы мәселесі – бизнестің әлеуметтік жауапкершілігі, корпоративтік тұрақтылық және тұрақты даму-бизнес-ұйым аясында көптеген зерттеушілердің санасында болды.

Бизнестің әлеуметтік жауапкершілігі тұжырымдамасының эволюциясын зерттеу оның кезеңдерін бөліп көрсетуге және оның қалыптасу процесі аяқталмаған деген қорытындыға келді.

Институционалдандыру - Қазақстандағы әлеуметтік экономикалық институт ретінде бизнестің әлеуметтік жауапкершілігін одан әрі дамыту және бекіту проблемасы өзекті болып отыр. Біз бизнестің әлеуметтік жауапкершілігі әлеуметтік-экономикалық институттың барлық белгілеріне ие деген қорытындыға келдік. Біздің зерттеу барысында бизнестің әлеуметтік жауапкершілігін институционализациялау түсінігі ашылып, оның Қазақстандағы бағыттары анықталды. Мемлекеттік, өңірлік және салалық деңгейлерде біртіндеп ресмилендірісіз бизнестің әлеуметтік жауапкершілігі институтын одан әрі дамыту перспективалары мүмкін емес.



Біздің көзқарасымыз бойынша, макро деңгейдегі тұрақты даму тұжырымдамасының эволюциясы белгілі бір жетілуге жетті. Оның одан әрі дамуының перспективалық жолы микро-экономикалық деңгейге көшу және жаңа әлеуметтік-экономикалық парадигмаға ұмтылу болуы мүмкін, оның шеңберінде жалпы әлемдік проблемаларды шешудің және адамзаттың жаһандық дағдарысын еңсерудің негізгі құралы бизнес-ұйымдар болады. Осы тәсіл аясында бизнес-ұйымның тұрақты дамуы бизнестің әлеуметтік жауапкершілігін алмастыратын жаңа парадигма ретінде әрекет етеді.

Әлеуметтік бағыт шеңберінде есептіліктің теңгерімсіздігі, тұрақты даму стратегиясының персонал мәселелеріне, бизнес-ұйымның ішкі ортасының проблемаларына неғұрлым күшті бағытталуы байқалады. Әлсіз экономикалық және экологиялық бағыт бизнестің көптеген өзекті сын-қатерлер мен мүмкіндіктерден аулақ болуға бейім екенін білдіреді. Инсайдерлік қажеттіліктерге назар аудару үрдісі сыртқы ортаны, оның қауіптері мен мүмкіндіктерін елемеуге әкеледі. Бұл бизнес-ұйымдардың тұрақты дамуын теңдестіру принципіне мүлдем қайшы келеді.

Бизнестің әлеуметтік жауапкершілігінің мәнін түсіндіруде бірыңғай пікірдің болмауы бизнесті жүргізу мақсатын іске асыруда экономикалық және әлеуметтік компоненттерді үйлесімді түрде біріктіретін, кәсіпкерлік ортаға тән қатынастар мен қатынастарды көрсететін тәсілді қолдануды анықтайды.

Біз азаматтарды біріктіру, институттарды қалыптастыру арқылы қоғамның дамуын қарастыратын әлеуметтік-экономикалық зерттеулердің бағыты ретінде сипатталатын институционалды тәсіл туралы айтып отырмыз. Бұл тұтастай алғанда қоғамның және шаруашылық жүргізуші субъектінің экономикалық және әлеуметтік даму мәселелерін қамтитын институционалдық тәсіл.

Жеке тұлғалардың экономикалық мінез-құлқын зерттеу нәтижесінде дәстүрлі институционализм мен неоинституционализм институттардың жеке адамға әсер етуінің әртүрлі аспектілеріне назар аударатындығын атап өткен жөн. Неоинституционализм аясында институттар жеке тұлғалардың іс-әрекеттеріне шектеулер қойып, оларды тәртіпті етеді деп болжанады.

Жоғарыда айтылғандарға сүйене отырып, бизнестің әлеуметтік жауапкершілік институты экономикалық институттың барлық сипаттамаларына ие деп айтуға болады, ал «нормалар мен ережелерді» белгілеу заңнамалық деңгейде де, жеке кәсіпкерлік субъектісі деңгейінде де болуы мүмкін (біз корпоративтік кәсіпкерлік орта туралы айтып отырмыз). Бизнестің әлеуметтік жауапкершілігі институты негізгі экономикалық институт бола алады, өйткені оның жұмыс істеу мақсаттарының бірі, сайып келгенде, пайданы оңтайландыру болып табылады.

Айта кету керек, ғалымдар арасында әлеуметтік шаралар мен экономикалық пайда арасындағы байланысты негіздеуге қатысты келісім жоқ. Әлеуметтік жауапкершілік пен компаниялардың қаржылық нәтижелері арасындағы байланыстың болуы туралы ғалымдардың пікірлері үш тәсілге дейін азаяды, олардың мәні келесідей.

Осыған байланысты бизнестің әлеуметтік жауапкершілігі институты экономикалық институттың өзіне тән сипаттамасымен қатар, әлеуметтік институттың белгілеріне де ие деп айтуға болады. Мұндай «әлеуметтік институттың» басты белгісі - нормалар мен ережелер жүйесінде, сондай-ақ әртүрлі әлеуметтік рөлдерде жұмыс істейтін әлеуметтік жауапкершілік институты шаруашылық жүргізуші субъектінің іс-әрекетін орынды, пайдалы және көп бағытты етеді.

Бизнестің әлеуметтік жауапкершілігін зерттеу қажеттілігі қазіргі кәсіпкерліктің даму тенденцияларынан туындайды. Өз кезегінде, кәсіпкерлік ортаны қалыптастыру



процесі кәсіпкерлік субъектілерінің бизнестің әлеуметтік жауапкершілігінің бағыттары мен нәтижелері туралы ақпаратқа деген қызығушылығын баса көрсетеді. Бірқатар сыртқы және ішкі факторлардың әсерінен кәсіпкерлік ортада ұзақ мерзімді бизнес перспективалары үшін қажетті «ойын ережелерінің» негізін құрайтын мінез-құлық үлгілері қалыптасады. Мұндай «ойын ережелері» кәсіпорын, сала деңгейінде ғана емес, сонымен бірге ұлттық және әлемдік экономика деңгейінде де қалыптасатыны анық, осылайша бизнестің әлеуметтік жауапкершілігінің халықаралық стандарттары болып табылатын «ойын ережелерінің» негізгі көздерін зерттеуден тұратын зерттеудің одан әрі логикасын анықтайды.

Бизнестің әлеуметтік жауапкершілігі бүкіл әлемдік ғылыми және іскерлік қоғамдастықты толғандыратын өзекті проблемалардың бірі болып қала береді. Қазіргі экономикалық теория аясында бұл тұжырымдама тұтас болып табылады: осыған байланысты теориялық ережелер әзірленді және негізгі тәсілдер тұжырымдалды. Қазіргі уақытта әлеуметтік жауапкершілік саласындағы ең өткір мәселелердің бірі әлеуметтік жауапкершілік тұжырымдамаларының өзара байланысы және бизнес-ұйымның тұрақты дамуы, сондай-ақ тұрақты даму қағидаттарын микроэкономикалық деңгейде (бизнес-ұйым деңгейінде) іске асыру болып табылады. Әлеуметтік жауапкершілік пен тұрақты даму мәселелерімен айналысатын отандық және шетелдік ғалымдардың зерттеулеріне сүйене отырып, сонымен қатар әртүрлі зерттеу әдістерін, соның ішінде мазмұнды талдау әдісін қолдана отырып, бірқатар жетекші отандық және халықаралық бизнес-ұйымдардың нәтижелерін талдай отырып, біз келесі нәтижелерге қол жеткіздік.

Қорытынды. Бизнес-ұйымның тұрақты дамуындағы бизнестің әлеуметтік жауапкершілігінің рөлін зерттеуді басшылыққа ала отырып, келесі қорытынды жасауға болады:

1. Біз әлеуметтік жауапкершілік проблемаларымен байланысты бағыттарды анықтадық. «саналы экономика» (conscience economy), әлеуметтік экономика (social economy), жалпы құндылықтар тұжырымдамасы (shared values concept), саналы капитализм (conscious capitalism) және позитивті экономика (positive economy) сияқты қазіргі экономикалық ойдың тәсілдері мен бағыттары әлеуметтік жауапкершілік тұжырымдамасына жақын (social responsibility). Бұл бағыттар түбегейлі ғылыми жаңалығы жоқ және әлеуметтік жауапкершілік тұжырымдамасынан айтарлықтай айырмашылығы жоқ деп қатты сынға ұшырайды. Біз қарастырған тәсілдер бірқатар ұқсастықтарға ие және әлеуметтік-жауапты мінез-құлықтың негізгі принциптеріне сүйене отырып, бір-бірін қайталайды.

2. Әлеуметтік жауапкершілік проблемаларымен байланысты көптеген тұжырымдамалар үш салаға бөлінеді: экономикалық, экологиялық және әлеуметтік. Бизнес өкілдері қоғамның өзекті проблемаларын (оның ішінде жауапты өндіріс пен тұтыну, қоғамды дамыту және экологиялық проблемаларды шешу сияқты орнықты даму мәселелерін) шешу үшін жауапкершілікті өзіне алатын «өзгерістер агенттері» ретінде қабылданады. Көптеген бағыттар «win-win strategy» (бизнес үшін де, оның мүдделі тұлғалары үшін де өзара тиімді «жалпыға ортақ пайда» стратегиясы) қағидатын көрсетеді. Стейкхолдерлік тәсіл барлық ұсынылған бағыттарда қолданылады.

3. Бизнес-ұйымның тұрақты дамуы зерттеу және ғылыми қызметті жүргізу үшін перспективалы алаң болып табылады. Біздің ойымызша, бүгінгі таңдағы негізгі міндеттердің бірі бизнес-ұйымдардың орнықты даму табиғаты: бизнес-ұйымдар үшін драйверлер (ынталандырулар), пайда мен перспективалар, ұйымның орнықты



дамуының негізгі критерийлері мен факторлары туралы жан-жақты түсінік қалыптастыру болып отыр.

Әдебиет тізімі

1. Shumpeter, J. Theory of economic development. - M., 1982. – 455 p.
2. Baskov, I. G. Rezervy i faktory ustojchivogo razvitija na predprijatijah // Mikroekonomika. - 2010. - № 1. - P. 152–156.
3. Blagov, Ju. E. Konceptija korporativnoj social'noj otvetstvennosti i strategicheskoe upravlenie // Rossijskij zhurnal menedzhmenta. - 2014. - T.2. - № 3. - P. 17–34.
4. Beljakova A. Dennis Medouz: popytka № 3 [Elektronnyj resurs] // Stencheskij meridian. - 2015. - № 2. – Режим доступа: <http://www.stm.ru/archive/194/> (дата обращения: 25.12.2023).
5. Epstein, M. J., Roy, M.-J. Making the business case for sustainability. linking social and environmental actions to financial performance // Journal of Corporate Citizenship. - 2013. - Vol. 9. - P. 79–96.
6. Overman, S. The Conscience Economy: How a Mass Movement for Good Is Great for Business. - Brookline, MA: Bibliomotion, Inc. 2014. - 208 p.
7. Block, F. A Corporation with a Conscience? // New Labor Forum. - 2016. - Vol. 15. - № 2. - P. 74–83.
8. Ohanian, S. Capitalism, Calculus, and Conscience // The Phi Delta Kappan International. - 2013. - Vol. 84(10). - P. 736–747.
9. Nelson, A. J. Economics for Humans: Conscience, Care, and Commerce? // Challenge. - 2017. - Vol. 50(4). - P. 17–25.
10. Armstrong, J. S. Green, K.C. Effects of corporate social responsibility and irresponsibility policies [Electronic resource] // Journal of Business Research. - 2013. - № 66(10). – Режим доступа: https://mpira.ub.uni-muenchen.de/43007/1/MPRA_paper_43007.pdf (дата обращения: 14.07.2024).
11. D.Turgel, A. Zh. Panzabekova, N. V.Symaniuk. Arrangement of the national systems of regulatory impact assessment: experience of Russia, Kazakhstan, and Uzbekistan // Bulletin of National Academy of sciences of the Republic of Kazakhstan. – 2020. – Vol. 5. - № 387. – P. 208–218. <https://doi.org/10.32014/2020.2518-1467.160>.
12. Cassel, G., McCabe J. The Theory of Social Economy. London: T.F. Unwin. - 1923. - Vol. 1. - 364 p.
13. Elkington, J. Towards the Sustainable Corporation: Win-Win-Win Business Strategies for Sustainable Development // California Management Review. - 2018. - Vol. 36(2). - P. 90–100.
14. Steurer, R., Langer, M. E., Konrad, A., Martinuzzi, A. Corporations, Stakeholders and Sustainable Development I: A Theoretical Exploration of Business-Society Relations / R. Steurer, M. E. Langer, A. Konrad, A. Martinuzzi // Journal of Business Ethics. - 2015. - Vol. 61. - №3. - P. 263–281.
15. Dyllick, T. Hockerts, K. Beyond the Business Case for Corporate Sustainability // Business Strategy and the Environment. - 2020. - Vol. 11. - P. 130–141.

References

1. Shumpeter, J. Teorija jekonomicheskogo razvitija. M., 1982, p 455.
2. Baskov, I. G. Rezervy i faktory ustojchivogo razvitija na predprijatijah. *Mikroekonomika*, 2010, 1, pp. 152–156.
3. Blagov, Ju. E. Konceptija korporativnoj social'noj otvetstvennosti i strategicheskoe upravlenie. *Rossijskij zhurnal menedzhmenta*, 2014, 2 (3), pp. 17–34.
4. Beljakova A. Dennis Medouz: popytka № 3. *Stencheskij meridian*, 2015, 2. Available at: <http://www.stm.ru/archive/194/> (accessed: 25.12.2023).
5. Epstein, M. J., Roy, M.-J. Making the business case for sustainability. linking social and environmental actions to financial performance. *Journal of Corporate Citizenship*, 2013, 9, p. 79-96.
6. Overman, S. The Conscience Economy: How a Mass Movement for Good Is Great for Business. *Brookline, MA: Bibliomotion, Inc.*, 2014, 208 p.
7. Block, F. A Corporation with a Conscience? *New Labor Forum*, 2016, 15(2), pp. 74–83.
8. Ohanian, S. Capitalism, Calculus, and Conscience. *The Phi Delta Kappan International*, 2013, 84(10), pp. 736–747.
9. Nelson, A. J. Economics for Humans: Conscience, Care, and Commerce? *Challenge*, 2017, 50(4), pp. 17–25.



10. Armstrong, J. S. Green, K.C. Effects of corporate social responsibility and irresponsibility policies. *Journal of Business Research*, 2013, 66(10). Available at: https://mpra.ub.uni-muenchen.de/43007/1/MPRA_paper_43007.pdf (accessed: 14.07.2024).
11. D.Turgel, A. Zh. Panzabekova, N. V.Symaniuk. Arrangement of the national systems of regulatory impact assessment: experience of Russia, Kazakhstan, and Uzbekistan. *Bulletin of National Academy of sciences of the Republic of Kazakhstan*, 2020, 5(387), pp. 208–218. <https://doi.org/10.32014/2020.2518-1467.160>.
12. Cassel, G., McCabe J. The Theory of Social Economy. 2 vols. London: T.F. Unwin, 1923, 1, 364 p.
13. Elkington, J. Towards the Sustainable Corporation: Win-Win-Win Business Strategies for Sustainable Development. *California Management Review*, 2018, 36(2), pp. 90–100.
14. Steurer, R., Langer, M. E., Konrad, A., Martinuzzi, A. Corporations, Stakeholders and Sustainable Development I: A Theoretical Exploration of Business-Society Relations. *Journal of Business Ethics*, 2015, 61(30), pp. 263–281.
15. Dyllick, T. Hockerts, K. Beyond the Business Case for Corporate Sustainability. *Business Strategy and the Environment*, 2020, Vol. 11, pp. 130–141.

ИССЛЕДОВАНИЕ СОЦИАЛЬНОЙ ОТВЕТСТВЕННОСТИ БИЗНЕСА В РАМКАХ УСТОЙЧИВОГО РАЗВИТИЯ

Г.Е. Мауленкулова^{1*}, З.А. Бигельдиева¹, А.Н. Исахметова², С.С. Есенбекова³, Н.К. Саркулова¹

¹Южно-Казахстанский университет имени М.Ауезова, Шымкент, Казахстан

²Центрально-азиатский инновационный университет, Шымкент, Казахстан

³ Университете дружбы народов имени академика А. Куатбекова, Шымкент, Казахстан

Резюме. В данной статье рассматривается вопрос о социальной ответственности бизнеса, который очень остро стоит в современной экономике, в связи с обострением не только экологической обстановки в стране, но и с другими важными вопросами такими как: трудоустройства граждан, культурного развития общества, спорта и здорового образа жизни, подготовки кадрового потенциала страны и т.д. Эти вопросы на современном этапе жизни общества не могут решаться только за счет государства, поэтому крупный бизнес поставлен не только в жесткие условия конкуренции, но и должен нести ответственность за свою деятельность и решать поставленные перед ним социально-экономические задачи.

Ключевые слова: развитие бизнеса, социальная ответственность, информационное обеспечение, социальная ответственность бизнеса, комплексные решения.

STUDY OF BUSINESS SOCIAL RESPONSIBILITY WITHIN THE FRAMEWORK OF SUSTAINABLE DEVELOPMENT

G.E. Maulenkulova^{1*}, Z.A. Bigeldieva¹, A.N. Issakhmetova², S.S. Yesenbekova³, N.K. Sarkulova¹

¹South Kazakhstan University named after M. O. Auezov, Shymkent, Kazakhstan

²Central Asian Innovation University, Shymkent, Kazakhstan

³ of The Peoples' Friendship University named after Academician A. Kuatbekov, Shymkent, Kazakhstan

Summary. This article examines the issue of social responsibility of business, which is very acute in the modern economy, due to the aggravation not only of the environmental situation in the country, but also with other important issues such as: employment of citizens, cultural development of society, sports and a healthy lifestyle, training of the country's human resources, etc. These issues at the present stage of society's life cannot be solved only at the expense of the state, therefore, large business is put not only in harsh conditions of competition, but also must be responsible for its activities and solve the socio-economic tasks assigned to it.

Key words: business development, social responsibility, information support, business social responsibility, integrated solutions.



Авторлар туралы ақпарат:

Мауленкулова Гульбана Ержигитовна* - экономика ғылымдарының кандидаты, М. Әуезов атындағы Оңтүстік Қазақстан университетінің «Қаржы» кафедрасының доценті, Шымкент, Қазақстан, e-mail: maylenkylova@mail.ru.

Бигельдиева Зарема Абдрамановна - экономика ғылымдарының кандидаты, М. Әуезов атындағы Оңтүстік Қазақстан университетінің «Қаржы» кафедрасының аға оқытушысы, Шымкент, Қазақстан, e-mail: zaretavip@mail.ru.

Исахметова Айнаш Ниязовна - экономика ғылымдарының кандидаты, Орталық Азия Инновациялық Университетінің «Экономика» кафедрасының доценті, Шымкент, Қазақстан, e-mail: i_a_n@inbox.ru.

Есенбекова Сапаргүл Салимбаевна - экономика ғылымдарының магистрі, Академик А. Қуатбеков атындағы Халықтар достығы университеті, Шымкент, Қазақстан, e-mail: Sapargul.66@mail.ru.

Саркулова Нурсулу Кожасхметовна - М. Әуезов атындағы Оңтүстік Қазақстан университетінің «Есеп және аудит» кафедрасының аға оқытушысы, магистрі, Шымкент, Қазақстан, e-mail: nursulu_s0808@mail.ru.

Информация об авторах:

Мауленкулова Гульбана Ержигитовна* - кандидат экономических наук, доцент кафедры «Финансы» Южно-Казахстанского университета им. М. Ауэзова, Шымкент, Казахстан, e-mail: maylenkylova@mail.ru.

Бигельдиева Зарема Абдрамановна - кандидат экономических наук, доцент кафедры «Финансы» Южно-Казахстанского университета им. М. Ауэзова, Шымкент, Казахстан, e-mail: zaretavip@mail.ru.

Исахметова Айнаш Ниязовна - кандидат экономических наук, доцент кафедры «Экономика» Центрально-азиатского инновационного университета, Шымкент, Казахстан, e-mail: i_a_n@inbox.ru.

Есенбекова Сапаргүл Салимбаевна - магистр экономических наук, старший преподаватель кафедры Экономика, Университете дружбы народов имени академика А. Куатбекова. Шымкент, Казахстан, e-mail: Sapargul.66@mail.ru.

Саркулова Нурсулу Кожасхметовна - старший преподаватель, магистр кафедры «Учет и аудит» Южно-Казахстанского университета им. М. Ауэзова, Шымкент, Казахстан, e-mail: nursulu_s0808@mail.ru.

Information about the authors:

Maulenkulova Gulbana Yerzhigitovna* - Candidate of Economic Sciences, senior lecturer of the Department of Finance, M. Auezov South Kazakhstan University, Shymkent, Kazakhstan, e-mail: maylenkylova@mail.ru.

Bigeldiyeva Zarema Abdramanovna - Candidate of Economic Sciences, Associate Professor of the Department of Finance, M. Auezov South Kazakhstan University, Shymkent, Kazakhstan, e-mail: zaretavip@mail.ru

Issakhmetova Ainash Niyazovna - Candidate of Economic Sciences, Associate Professor of the Department of Economics of the Central Asian Innovation University, Shymkent, Kazakhstan, e-mail: i_a_n@inbox.ru

Yessenbekova Sapargul Salimbayevna - Master of Economic Sciences, Senior lecturer of the Department of Economics of The Peoples' Friendship University named after Academician A. Kuatbekov, Shymkent, Kazakhstan, e-mail: Sapargul.66@mail.ru

Sarkulova Nursulu Kozhakhmetovna - senior lecturer, Master of the Department «Accounting and Audit» of the M. Auezov South Kazakhstan University, Shymkent, Kazakhstan, e-mail: nursulu_s0808@mail.ru.

Алынды: 25.06.2024

Қарауға қабылданды: 12.08.2024

Онлайн қолжетімді: 31.03.2025



Статистика, учет и аудит, 1(96)2025. стр. 255-268

DOI: <https://www.doi.org/10.51579/1563-2415.2025.-1.19>

Междисциплинарные исследования в экономике

МРНТИ 06.61.33

УДК 332.02

МОНИТОРИНГ И ОЦЕНКА ОБЩЕСТВЕННОГО ВНИМАНИЯ К ЦУР: РЕГИОНАЛЬНЫЙ АСПЕКТ

Л.Л. Божко^{1*}, Г.Ж. Сейтхамзина², И.Д. Тургель³, Т.Е. Печенкина³, А.Д. Жуковский⁴

¹Рудненский индустриальный университет, Рудный, Казахстан

²Алматинский гуманитарно-экономический университет, Алматы, Казахстан

³Уральский Федеральный университет, Екатеринбург, Россия

⁴Финансовый университет при Правительстве Российской Федерации, Москва, Россия

*Corresponding author e-mail: bogkoll@rii.kz

Аннотация. Актуальность темы исследования связана с важностью обеспечения общественной поддержки деятельности органов государственной власти в процессе реализации целей устойчивого развития (ЦУР) в Республике Казахстан. Цель исследования: определить уровень информированности жителей различных регионов Республики Казахстан о реализации национальных проектов в рамках Повестки устойчивого развития. Для достижения поставленной цели использован метод социологического опроса, проведенного в дистанционной форме по интерактивной стандартизированной анкете. Для обработки результатов опроса применена специализированная компьютерная программа SPSS. В ходе исследования проведена оценка вовлеченности жителей регионов в реализацию Повестки устойчивого развития. Особое внимание уделено тому, как общегосударственные приоритеты социальной и экологической политики воплощаются в управленческих решениях, принимаемых на уровне регионов. В заключении делаются выводы о необходимости разработки комплекса мероприятий для повышения вовлеченности населения регионов и бизнес-структур в реализацию Повестки устойчивого развития; решении вопросов дезагрегирования показателей ЦУР и разработки системы контроля достижения показателей ЦУР в разрезе регионов. Практическая значимость исследования определяют разработанные по итогам опроса рекомендации для органов регионального управления, позволяющие обеспечить более полный учет целей устойчивого развития при проведении региональной политики.

Ключевые слова: цели устойчивого развития (ЦУР), регион, население, устойчивое развитие, уровень восприятия, информированность.

Основные положения. Учитывая актуальность Повестки устойчивого развития в Республике Казахстан на национальном уровне, прослеживается проблематика данного вопроса на уровне регионов. С целью оценки информированности жителей регионов Казахстана об устойчивости социально-экономического развития проведен онлайн-опрос по интерактивной стандартизированной анкете, в котором приняли участие 2000 респондентов. Для обработки результатов исследования применялось основе полученных результатов предложен комплекс рекомендаций для региональных органов власти.

Cite this article as: Bozhko L.L., Seitkhamzina G.Zh., Turgel I.D., Pechenkina T.E., Zhukovsky A.D. Monitoring and assessing public attention to the SDGs: regional aspect. *Statistics, accounting and audit*. 2025, 1(96), 255-268. (In Russ.). DOI: <https://www.doi.org/10.51579/1563-2415.2025.-1.19>



современное программное обеспечение. Анализ идентифицировал проблемные вопросы, связанные с общественной поддержкой региональных органов власти по вопросам реализации ЦУР, включающие фрагментарность вовлечения населения в работу по достижению ЦУР; не восприятие ЦУР как инструмента принятия управленческих решений; отсутствие системного подхода к организации каналов взаимодействия между региональными органами власти и жителями регионов. На

Введение. Вовлечение заинтересованных сторон из разных секторов экономики - это ключевой элемент успешного достижения ЦУР и перехода к устойчивому развитию. Однако выстраивание адекватных структур для вовлечения заинтересованных сторон, включая граждан, бизнес, НПО в сотрудничестве с властями, оказывается серьёзным вызовом. Система ЦУР с ее многозадачной и комплексной структурой повышает общий уровень сложности. Многие заинтересованные лица и организации уже по многим направлениям работают с ЦУР, не зная об этом. В других случаях ЦУР используются только как далёкий ориентир для того, чтобы продолжать работать как обычно, а не для того, чтобы взять ЦУР на вооружение для укрепления общих повесток дня регионов и других организаций для акселерации совместных действий.

В силу данных особенностей политики по реализации ЦУР важное значение при оценке ее эффективности, наряду с традиционными инструментами экономического анализа, должны иметь социологические методы, позволяющие учесть специфику ценностей, мнений, ожиданий различных социальных общностей. Это позволяет учитывать не только данные официальной статистики, но и мнение населения относительно устойчивости социально-экономического развития региона.

С учетом вышесказанного, целью проведённого исследования является определение уровня информированности жителей различных регионов Республики Казахстан о реализации национальных проектов в рамках Повестки устойчивого развития. Для достижения поставленной цели необходимо было решить следующие задачи:

- разработать программу и дизайн социологического опроса, определить релевантную выборку и количественные инструменты для обработки результатов;
- провести опрос и проанализировать полученные результаты для выявления уровня информированности жителей различных регионов о реализации Повестки устойчивого развития в целом, так и в разрезе отдельных направлений (социальное и экологическое благополучие);
- сформулировать рекомендации для органов регионального управления, позволяющие обеспечить более полный учет целей устойчивого развития при проведении региональной политики.

Литературный обзор. К отдельной группе исследований по данной тематике необходимо отнести социально-экономические исследования субъективного благополучия населения, включающие измерение двух групп показателей: качества жизни и материальные условия. Анализ корреляции между объективными экономическими показателями и степенью удовлетворённости жизнью служит относительно распространённым направлением социально-экономических исследований благосостояния и его детерминант.

В современной социологической науке существуют острые дискуссии по поводу структуры, методик измерения параметров социального благополучия, а тем более – оценок их влияния на региональное развитие. В социологических интерпретациях субъективного благополучия удовлетворённость экономическими, психологическими,



правовыми, политическими, экологическими условиями жизни дополняется социально-ролевым компонентом (оценка субъектом своего взаимодействия с другими людьми). Основным бенчмарком являются социэкономические исследования российских ученых Высшей школы экономики (в частности, труды М.А. Шабановой [1]), рассматривающие социальную жизнь и экономическую деятельность в их взаимосвязи и взаимообусловленности. В трудах ученых дальнего зарубежья это направление развивают Amitai Etzioni [2], и его последователи, работающие в различных университетах США (Colorado State University, University of Denver, University of Massachusetts-Boston, University of Vermont и др.) и европейских стран (University of Macerata, Italy, Università Ca'Foscari Venezia, Italy, University of Cambridge, UK и др.).

Следующая группа авторов рассматривают субъективное благополучие как предмет исследования, характеризующийся многомерностью проявлений, что отражается в многообразии его определений и методов исследования (М. McGillivray [3], М.А. Busseri [4], S.W. Sadava [5] и др.).

Отдельные исследователи также отмечают изменение сознания людей в условиях пандемии, экономических санкций и других внешних ограничивающих воздействий, способствующих ориентации на значимость экономических притязаний (Р.Г. Ардашев [6], В.А. Скуденков [7]), особенностях материальных притязаний граждан для ощущения себя благополучными (П.А. Баев, Д.С. Хаустов [8]), условиях идентичности и конструирования счастья и учёта социальных рисков в мировоззренческих трансформациях для осознания своего благополучия (И.А. Журавлева [9], О.А. Полюшкевич [10], Дохолян С. В., Вершинина М. А. [11]) и др.

Необходимо выделить исследования ученых Всероссийского центра изучения общественного мнения (ВЦИОМ), касающиеся осведомленности населения Российской Федерации о целях устойчивого развития, приоритизации ЦУР населением, а также изучения вопросов социальной ответственности бизнеса и социального запроса на ESG повестку [12].

В трудах ученых Института Евразийской интеграции (Садиева С.С., Шаталов Н.С., Сельтеев У.К.) исследуются механизмы и инструменты функционирования концепции «Слышащего государства», обосновывается необходимость осмысления и конкретизации базового подхода [13]).

При этом, несмотря на значительный интерес к данной проблеме, следует отметить существенный дефицит исследований, посвящённых выработке новых подходов к оценке социального благополучия в разрезе регионов Казахстана. Данное исследование призвано восполнить существующие содержательные лакуны в изучении вопросов оценки отношения населения к принимаемым мерам государственного регулирования, степени удовлетворённости жизнью в регионе и сформулировать рекомендации для повышения эффективности регионального управления.

Материалы и методы. Разработанная методология включает проведение социологического исследования, направленного на определение уровня информированности жителей регионов Республики Казахстан о реализации национальных проектов в рамках ЦУР, в целом и по отдельным направлениям: демография; здравоохранение; производительность труда и поддержка занятости; цифровая экономика; экология и охрана окружающей среды.

Выделены основные этапы исследования:

- подготовительный: разработка, согласование и утверждение программы и инструментария (анкеты) исследования; разработка сайта опроса и интерактивной



анкеты и интегрирование в специализированное ПО; проведение инструктажа для интервьюеров;

- полевой: сбор первичной информации; выборочный контроль заполнения анкеты; формирование базы данных опроса;

- заключительный: анализ полученных данных, формирование и подготовка отчёта по исследованию.

Полигоном исследования стали все регионы Республики Казахстан. Включение различных регионов позволило выявить региональную дифференциацию полученных результатов, что дает возможность обеспечить учет региональной специфики при принятии управленческих решений. Выборочная совокупность составлена на основе случайного отбора, в качестве генеральной совокупности выступило население старше 18 лет, постоянно проживающее на территории Республики Казахстан. Объем выборочной совокупности составил 2000 респондентов, что позволило получить данные с величиной статистической погрешности 2,8% (при доверительной вероятности 97%).

В качестве основного метода сбора социологической информации использован онлайн-опрос по интерактивной стандартизированной анкете, размещённой на сайте, и заполняемой с компьютера или мобильного устройства в онлайн режиме, на основе использования интернет-технологии в дистанционной форме. Обработка информации осуществлялась путём формирования базы данных в специализированной компьютерной программе SPSS.

Результаты и обсуждение. *Оценка вовлеченности жителей регионов в реализацию Повестки устойчивого развития.* Концепция устойчивого развития рассматривается в Казахстане не просто как инструмент повышения эффективности управления, но как инструмент «встраивания» в международную повестку достижения ЦУР. Важными целевыми установками продвижения повестки устойчивого развития в разрезе регионов являются повышение качества жизни населения и рост уровня их конкурентоспособности. Анализ мнений респондентов относительно осведомлённости и вовлеченности населения в реализацию Повестки устойчивого развития позволил сделать вывод,

что восприятие ЦУР и ESG-принципов в регионах находится на среднем уровне. При ответе на вопрос «Приходилось ли Вам встречать термин «Цели устойчивого развития ООН» или аббревиатуру ЦУР/ESG или Вы слышите об этом впервые?» (закрытый вопрос, один ответ, в процентах от всех опрошенных), только 51,1% жителей регионов Казахстана знакомы с термином «Цели устойчивого развития ООН» или аббревиатурой ЦУР/ESG и хорошо осведомлено о понятийном аппарате ЦУР, 31,8% респондентов - «что-то слышал, но не знаю подробностей», а 14,4% - «впервые слышат об этом» (рисунок 1).

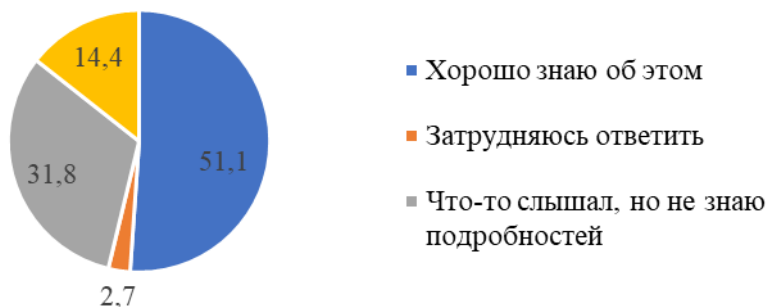


Рисунок 1 – Уровень информированности населения о ЦУР/принципах ESG



Оценка уровня знаний, в разрезе регионов показала, что в большей степени осведомлены о ЦУР жители Карагандинской, Северо-Казахстанской, Атырауской и Восточно-Казахстанской областей (100%).

По результатам исследования субъективности ЦУР (анализ ответов на вопрос «Кто, на Ваш взгляд, должен в большей степени способствовать достижению «целей устойчивого развития» и / или принципов ESG?») можно констатировать, что глубина проникновения ЦУР на региональный уровень значительна в Республике Казахстан (рис. 2). Результаты опроса, показали, что 31,2% опрошенных считают, что региональные органы власти должны в большей степени способствовать достижению «Целей устойчивого развития» и только 27,3% респондентов отметили, что это прерогатива республиканских органов власти.

В разрезе регионов ситуация складывается следующим образом:

- в большей степени приоритет региональных органов власти в достижении ЦУР отметили жители Восточно-Казахстанской области (100% опрошенных);
- 50% респондентов из Карагандинской и Северо-Казахстанской областей считают, что региональные органы власти несут ответственность за достижение ЦУР;
- жители Павлодарской и Атырауской областей отдают приоритет в достижении ЦУР бизнесу и НПО, соответственно.

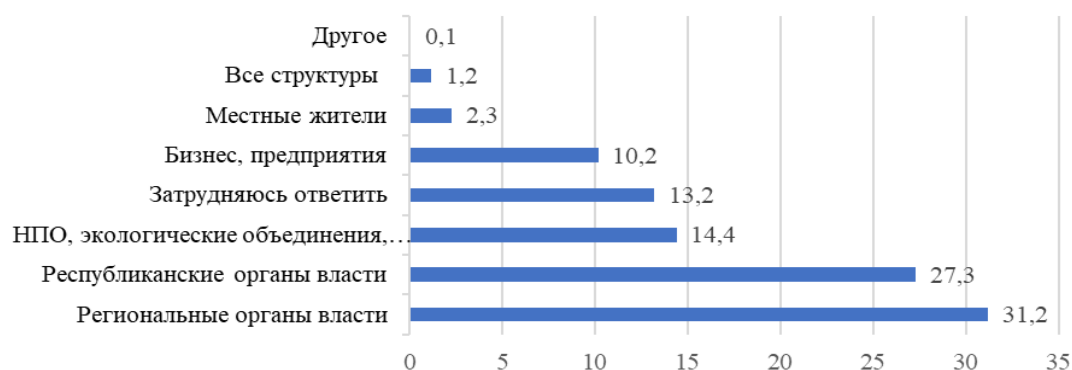


Рисунок 2 – Результаты оценки респондентами глубины проникновения ЦУР

Анализ вовлеченности респондентов в реализацию Повестки устойчивого развития показал, что население регионов в большинстве своём мало знает о ЦУР. На региональном уровне отсутствуют механизмы популяризации Повестки устойчивого развития среди населения, т.к. ЦУР и характеризующие их показатели в основном носят наднациональный и национальный характер.

Социальное самочувствие и оценка деятельности органов государственного управления. 83,5% респондентов положительно оценивают социальную обстановку и качество жизни в стране; 57,8% - удовлетворены социальной политикой, проводимой МКО. По мнению участников социологического опроса наиболее благоприятными по уровню социально-экономического развития являются Костанайская, Актюбинская, Атырауская, Восточно-Казахстанская области и г. Астана.

Среди анализируемых социальных групп участников исследования выявлена зависимость испытываемого ими настроения от возраста и уровня благосостояния семьи, т.е. чем ниже возраст и уровень доходов респондента, тем хуже его уровень социального самочувствия. Наиболее позитивно своё текущее настроение оценивают



респонденты старше 60 лет (70,2%), в основном женского пола (90,2%), имеющие высшее и послевузовское образование (88,2%) и уровень доходов свыше 500 тыс. тенге в месяц (63,4%). В региональном разрезе - жители Павлодарской, Атырауской и Восточно-Казахстанской областей.

Оценка социального запроса на реализацию Повестки устойчивого развития показала, что в целом жители регионов положительно отзываются о деятельности МИО в области повышения качества медицинской помощи (76,6%), качественного и доступного здравоохранения для каждого (63,1%), улучшения качества системы образования (63,3%), борьбы с онкологическими заболеваниями (51,1%). В тоже время необходимо отметить, что в большей степени опрошенные не знакомы с Цифровой картой семьи, т.к. только 17,5% респондентов отметили, что данный сервис представляет для них наибольший интерес. 18,5% респондентов не информированы о деятельности МИО по вопросам повышения производительности труда и поддержки занятости (рисунок 3).



Рисунок 3 – Результаты оценки респондентами направлений деятельности МИО

По мнению респондентов, акиматы в последнее время стали больше внимания уделять вопросам реализации социальной политики. В контексте отдельных составляющих направлений деятельности мнения респондентов разделились следующим образом:

- 43% опрошенных удовлетворены качеством образования (в большей степени респонденты удовлетворены качеством высшего образования);
- 49,9% респондентов удовлетворительно оценивают решения вопросов, связанных с повышением качества и доступности здравоохранения;
- 7,1% респондентов удовлетворены реализацией социальных программ и политикой в области социальной защиты населения.

В разрезе регионов наиболее комфортно себя чувствуют жители Павлодарской, Атырауской, Восточно-Казахстанской областей (100% респондентов).

Относительно эффективности деятельности необходимо отметить, что лучше всего МИО справляются с таким направлениями работы, как организация отопления, освещённость населённого пункта, работа общественного транспорта. В целом, 51,6% респондентов частично согласны с политикой, проводимой МИО, в области повышения



качества жизни, а 48,4% опрошенных считают, что социально-экономическое положение региона не претерпело существенных изменений за последние годы.

Основными причинами миграционных настроений участников исследования являются неудовлетворительное состояние инфраструктуры (29,2%), более высокий уровень жизни в другом населённом пункте/регионе (23,2%) и карьерный рост (16%) (рисунок 4).



Рисунок 4 – Причины миграционных настроений респондентов

77% респондентов отдали предпочтение внутренней миграции (желают переехать в город в другой области, мегаполис и др.), 23% - желают переехать в другую страну. Благодаря миграционным процессам происходит обмен опытом специалистов в одной области, развитие туризма, углубление экономического сотрудничества и т.д. С другой стороны, не регулирование миграционных потоков может усилить социальную напряжённость в регионе в силу ряда факторов.

Население регионов достаточно критично относится к принимаемым мерам в области социальной политики и возлагает ответственность за проводимые мероприятия на региональные органы власти. Оценки регионов существенно варьируют в разрезе отдельных составляющих социального блока. Вместе с тем в контексте социального запроса на реализацию Повестки устойчивого развития регионы обладают необходимым объёмом полномочий для реализации определённых ЦУР и соответствующих задач по данному направлению. С целью получения синергетического эффекта работу с населением целесообразно использовать в совокупности с применением существующего набора инструментов в области реализации ЦУР.

Оценка экологического благополучия. Экологическая проблематика остаётся объектом пристального внимания местных сообществ. Так, результаты проведённого социологического опроса показали, что только 5,6% респондентов удовлетворены принимаемыми мерами по улучшению экологической ситуации в регионах. 34,8% респондентов считают, что акиматы в течение последнего года стали меньше внимания уделять вопросам охраны окружающей среды и обращения с отходами, но отдали приоритет благоустройству и озеленению территорий (36,6% респондентов). 51,2%



жителей регионов отметили, что ничего не изменилось по вопросу доступности к чистой питьевой воде.

По мнению опрошенных самый высокий урон экологии в регионах наносят: деятельность промышленных компаний, выбросы, аварии (44,6%); транспортные выхлопы (грузовой, общественный и личный транспорт) (39,2%); плотная застройка /нарушение норм жилого строительства (33,8%); загрязнение водоемов, прибрежных территорий и плохое очищение водопроводной воды (22,9% и 17,5%, соответственно) (рисунок 5).



Рисунок 5 – Причины ухудшения экологической обстановки в регионах

Более половины опрошенных (52,5%) полагают, что наибольший ущерб окружающей среде наносят крупные промышленные предприятия. В большей степени недовольны деятельностью промышленных компаний жители Карагандинской, Павлодарской, Восточно-Казахстанской областей, которые считаются индустриальными центрами страны.

Довольно большой процент - 58,7% респондентов отметили, что крупные промышленные предприятия должны, в первую очередь, обратить внимание на совершенствование технологий производства и внедрение инноваций, а также уделять больше внимания таким вопросам, как постоянный мониторинг экологической обстановки в регионе присутствия предприятия (96,1% опрошенных); ведение предприятиями прозрачной отчетности о воздействии на окружающую среду для общественного контроля (52,2%); переход на «зеленое производство» - внедрение более экологичных, ресурсосберегающих технологий (29,1%); поддержка экологических организаций, активистов, диалог с экологическими организациями (20,4%). Респонденты считают, что налоговые стимулы и субсидии могут работать эффективнее, если одновременно совмещать их с информированием населения и компаний о более экологичных технологиях производства.

Вопросами совершенствования технологий производства и повышения инновационной составляющей в деятельности предприятий в большей степени озадачены жители Карагандинской, Северо-Казахстанской, Павлодарской, Атырауской, Акмолинской и Костанайской областей. Необходимо отметить, что в этих регионах реализуются крупные прорывные промышленные проекты, направленные на развитие



горно-металлургического комплекса страны, машиностроения и нефтегазовой промышленности.

Проведённое исследование показало, что 44,9% участвующих в опросе считают, что виновниками многих проблем в сфере защиты окружающей среды также являются сами граждане. Оценка комплекса мер, направленных на улучшение экологической ситуации в регионах, наглядно доказала тот факт, что в настоящее время необходимо повышение экологической грамотности и ответственности людей (73,2%), применение инновационных технологий в системе сбора и переработки мусора, в т.ч. промышленных отходов (59,6%), ужесточение надзора за соблюдением экологических стандартов (59,1%); обновить оборудование и технологии на предприятиях (36,9%); построить/модернизировать очистные сооружения (36,8%); ужесточение экологических стандартов для предприятий (36,5%); введение дополнительного налога для компаний, наносящих вред окружающей среде (25,7%) (рисунок 6).



Рисунок 6 – Оценка комплекса мер, направленных на улучшение экологической ситуации в регионах

Экологическая повестка остаётся приоритетным направлением региональных органов власти и находится под пристальным вниманием жителей регионов. В большей степени в совершенствовании технологий производства и повышении инновационной составляющей в деятельности предприятий заинтересованы жители индустриальных регионов, также респонденты отмечают необходимость повышения экологической грамотности и ответственности людей за состояние окружающей среды. Наиболее актуальной проблемой остаётся необходимость разработки комплексных программ по повышению экологической эффективности, модернизации или сокращению вредных производств, использование систем искусственного интеллекта и нейросетей для оптимизации комплекса мероприятий по улучшению экологической ситуации в регионах.

Заключение. Наблюдается определённая взаимосвязь в оценках вовлечённости населения в реализацию Повестки устойчивого развития и оценках социального благополучия населения регионов. Кроме того, социальное благополучие выступает ориентиром не только социального развития региона. Повышение уровня экологической безопасности, укрепление доверия к государственным институтам в целом не может не влиять на благополучное проживание жизни, восприятия себя как



субъекта социального воздействия и объекта, на который общество влияет. Это взаимообусловленное воздействие, которое требует особого внимания со стороны органов регионального управления.

Восприятие ЦУР в регионах Казахстана находится на среднем уровне, а непосредственная деятельность местных исполнительных органов власти по вопросам реализации ЦУР во многом зависит от специфики региона и заинтересованности его руководства. При отсутствии государственных механизмов популяризации Повестки устойчивого развития отмечается фрагментарная вовлеченность населения и бизнеса в работу по достижению ЦУР.

Оценка социального и экологического запросов на реализацию Повестки устойчивого развития показала полярную респонсивность региональных органов власти в оценках населения. Также следует отметить, что в регионах практически отсутствуют самостоятельные проекты в сфере экологической политики.

В качестве рекомендаций для органов регионального управления, позволяющих обеспечить более полный учет целей устойчивого развития при проведении региональной политики, необходимо отметить следующее:

1) Инициировать решение вопросов дезагрегирования показателей ЦУР на региональный уровень, а также организация системы мониторинг и контроля достижения показателей ЦУР в разрезе регионов.

2) Выработать четкий фрейм участия граждан в управлении регионом, в котором будет представлен весь спектр каналов участия - от активных форм общественного контроля до мер по повышению доступа к информации как основы мониторинга со стороны населения регионов. Постоянный мониторинг деятельности органов государственного управления со стороны населения позволит идентифицировать риски не достижения ЦУР и принять комплекс соответствующих мер.

3) Усилить информационную составляющую, а также вести разъяснительную работу по приоритетным направлениям деятельности в рамках устойчивого развития.

4) С целью популяризации Повестки в области устойчивого развития проработать вопрос о разработке и распространении реестра лучших региональных практик реализации ЦУР.

5) Повысить эффективность аудита для решения важных социально-экономических проблем на региональном уровне, включающего аудит соответствия приоритетным направлениям деятельности в области устойчивого развития, аудит результативности и лучших практик.

Информация о финансировании. Статья подготовлена в рамках гранта Комитета науки Министерства науки и высшего образования Республики Казахстан по проекту AP19679796 «Исследование факторов развития регионов с учетом межрегиональных связей и государственного регулирования».

Список литературы

1. Шабанова М.А. О взаимосвязи социальной и экономической политики: социоэкономическая перспектива анализа // Общество и экономика. - 2011. - № 8/9.- С. 76-94.
2. Etzoni A. The New Normal: Finding a Balance Between Individual Rights and the Common Good. - New Brunswick: Transaction Publishers. – 2014. - 418 p. <https://doi.org/10.4324/9781315133447>.
3. McGillivray M. The human development index: Yet another redundant composite development indicator? World development. – 1991. - № 19(10). – P.1461-1468 [https://doi.org/10.1016/0305-750X\(91\)90088-Y](https://doi.org/10.1016/0305-750X(91)90088-Y).



4. Busseri M. A., & Erb E. M. The happy personality revisited: Re-examining associations between Big Five personality traits and subjective well-being using meta-analytic structural equation modeling. *Journal of Personality*. - 2024, 92(4), pp. 968–984. <https://doi.org/10.1111/jopy.12862>
5. Sadava S.W. Teaching social psychology: A Canadian dilemma. *Canadian Psychological Review, Psychologie Canadienne*. – 1978. - № 19(2). - P.145–151. <https://doi.org/10.1037/h0081470>.
6. Ардашев Р.Г. Особенности развития сознания горожан в пандемическом обществе // *Социология*. - 2022. - № 1. - С. 79–86.
7. Скуденков В.А. Угрозы трансформации социально-экономических притязаний // *Методология предотвращения угроз в XXI веке. Сборник научных трудов*. - 2022. - С. 152–155.
8. Баев П.А., Хаустов Д.С. Материальные притязания и финансовые идылы современных студентов // *Наука и высшее образование в XXI веке: пространство возможностей и векторы развития. Сборник научных трудов Международная научно-практическая конференция*. - 2023.- С. 352–355.
9. Журавлева И.А. Идентичность региональной молодежи в условиях многополярного мира // *Этнопсихологические и кросс-культурные проблемы и ресурсы становления многополярного мира (восточный и западный подходы). Материалы Международной научно-практической конференции. Иркутский государственный университет, Бурятский государственный университет им. Д. Банзарова*. - 2023. - С.20–25.
10. Полношкевич О.А. Социальное измерение счастья // *Социология*. - 2022. - № 2. - С.154–161.
11. Дохолян С.В., Вершинина М.А., Индекс человеческого развития и социальное благополучие: современный подход к оценке качества жизни // *Региональные проблемы преобразования экономики*. – 2024. – №. 11. – С. 349–361.
12. Отчет о результатах параллельного экспертно-аналитического мероприятия «Анализ достижения субъектами Российской Федерации показателей целей устойчивого развития при реализации документов стратегического планирования в период с 2020 года по истекший период 2022 года». – Режим доступа: 1fjbwt5pivqmbx6cc2vq2rayu2mbq713.pdf (дата обращения: 12.12.2024).
13. Практики «слышащего государства»: механизмы, инструменты и направления развития: монография / под общ. Ред. У.К. Сельтеева. – Нур-Султан: Институт Евразийской интеграции, 2021. – 220 с.

References

1. Shabanova M.A. O vzaimosvjazi social'noj i jekonomicheskoy politiki: sociojekonomicheskaja perspektiva analiza [On the relationship between social and economic policy: a socioeconomic perspective of analysis]. *Obshhestvo i jekonomika*, 2011, 8/9, pp. 76-94 (In Russian).
2. Etzoni A. The New Normal: Finding a Balance Between Individual Rights and the Common Good. *New Brunswick: Transaction Publishers*, 2014, 418 p. <https://doi.org/10.4324/9781315133447>.
3. McGillivray M. The human development index: Yet another redundant composite development indicator? *World development*, 1991, 19 (10), pp. 1461-1468 [https://doi.org/10.1016/0305-750X\(91\)90088-Y](https://doi.org/10.1016/0305-750X(91)90088-Y).
4. Busseri M.A., & Erb E.M. The happy personality revisited: Re-examining associations between Big Five personality traits and subjective well-being using meta-analytic structural equation modeling. *Journal of Personality*, 2024, 92(4), pp. 968–984. <https://doi.org/10.1111/jopy.12862>.
5. Sadava S.W. Teaching social psychology: A Canadian dilemma. *Canadian Psychological Review, Psychologie Canadienne*, 1978, 19(2), pp.145–151. <https://doi.org/10.1037/h0081470>.
6. Ardashev R.G. Osobennosti razvitiya soznaniya gorozhan v pandemicheskome obshhestve [Features of the development of consciousness of citizens in a pandemic society]. *Sociologija*, 2022, 1, pp. 79–86 (In Russian).
7. Skudencov V.A. Ugrozy transformacii social'no-jekonomicheskikh pritjazanij [Threats of transformation of socio-economic claims]. *Metodologija predotvrashhenija ugroz v XXI veke. Sbornik nauchnyh trudov*, 2022, pp. 152–155 (In Russian).
8. Baev P.A., Haustov D.S. Material'nye pritjazanija i finansovyje idoly sovremennyh studentov [Material aspirations and financial idols of modern students]. *Nauka i vysshee obrazovanie v XXI veke: prostranstvo vozmozhnostej i vektory razvitiya. Sbornik nauchnyh trudov Mezhdunarodnaja nauchno-prakticheskaja konferencija*, 2023, pp. 352–355 (In Russian).
9. Zhuravleva I.A. Identichnost' regional'noj molodjizhi v uslovijah mnogopoljarnogo mira [Identity of regional youth in a multipolar world]. *Jetnopsihologicheskie i kross-kul'turnye problemy i resursy stanovlenija mnogopoljarnogo mira (vostochnyj i zapadnyj podhody). Materialy Mezhdunarodnoj nauchno-*



prakticheskoy konferencii. Irkutskiy gosudarstvennyy universitet, Burjatskiy gosudarstvennyy universitet im. D. Banzarova, 2023, pp. 20–25 (In Russian).

10. Poljushkevich O.A. Social'noe izmerenie schast'ja [Social dimension of happiness]. *Sociologija*, 2022, 2, pp.154–161(In Russian).

11. Doholjan S.V., Vershinina M.A., Indeks chelovecheskogo razvitiya i social'noe blagopoluchie: sovremennyy podhod k ocenke kachestva zhizni [Human Development Index and Social Well-Being: A Modern Approach to Assessing Quality of Life]. *Regional'nye problemy preobrazovaniya jekonomiki*, 2024, 11, pp.349–361(In Russian).

12. Otchet o rezul'tatah parallel'nogo jekspertno-analiticheskogo meroprijatija «Analiz dostizheniya sub#ektami Rossijskoj Federacii pokazatelej celej ustojchivogo razvitiya pri realizacii dokumentov strategicheskogo planirovaniya v period s 2020 goda po istekshij period 2022 goda» Available at: 1fj6wt5pivqmbx6cc2vq2rayu2mbq713.pdf (Accessed: 12.12.2024).

13. Praktiki «slyshashhego gosudarstva»: mehanizmy, instrumenty i napravleniya razvitiya: monografiya [Practices of the «listening state» mechanisms, instruments and directions of development]. Nur-Sultan, Institut Evrazijskoj integracii, 2021, 220 p. (In Russian).

ТДМ-ның ҚОҒАМДЫҚ НАЗАРЫН БАҚЫЛАУ ЖӘНЕ БАҒАЛАУ: АЙМАҚТЫҚ АСПЕКТ

Л.Л. Божко^{1}, Г.Ж. Сейтхамзина², И.Д. Тургель³, Т.Е. Печенкина³, А.Д. Жуковский⁴*

¹Рудный индустриялық университеті, Рудный, Қазақстан

²Алматы гуманитарлық-экономикалық университеті, Алматы, Қазақстан

³Орал федералды университеті, Екатеринбург, Ресей

⁴Ресей Федерациясы Үкіметінің жанындағы қаржы университеті, Мәскеу, Ресей

Түйін. Зерттеу тақырыбының өзектілігі Қазақстан Республикасында тұрақты даму мақсаттарын (бұдан әрі – ТДМ) іске асыру процесінде мемлекеттік органдардың қызметін мемлекеттік қолдауды қамтамасыз ету маңыздылығымен байланысты. Зерттеудің мақсаты: Қазақстан Республикасының әртүрлі аймақтары тұрғындарының Тұрақты даму күн тәртібі аясындағы ұлттық жобаларды іске асыру туралы хабардар болу деңгейін анықтау. Қойылған мақсатқа жету үшін интерактивті стандартталған сауалнаманы қолдану арқылы қашықтан жүргізілген әлеуметтанулық сауалнама әдісі қолданылды. Сауалнама нәтижелерін өңдеу үшін арнайы компьютерлік бағдарлама SPSS пайдаланылды. Зерттеу барысында аймақ тұрғындарының Тұрақты даму күн тәртібін жүзеге асыруға қатысуы бағаланды. Аймақтық деңгейде қабылданатын басқару шешімдерінде әлеуметтік және экологиялық саясаттың ұлттық басымдықтары қалай жүзеге асатынына ерекше назар аударылады. Қорытындылай келе, тұрақты дамудың күн тәртібін іске асыруға өңірлер тұрғындары мен кәсіпкерлік құрылымдарды тартуды арттыру бойынша шаралар кешенін әзірлеу қажеттігі туралы қорытындылар жасалады; ТДМ индикаторларын дезагрегациялау мәселелерін шешу және өңірлер бойынша ТДМ индикаторларына қол жеткізу мониторингі жүйесін әзірлеу. Зерттеудің практикалық маңыздылығы өңірлік мемлекеттік органдар үшін сауалнама нәтижелері бойынша әзірленген ұсыныстармен айқындалады, бұл өңірлік саясатты іске асыру кезінде тұрақты даму мақсаттарын неғұрлым толық қарастыруға мүмкіндік береді. Тұрақты даму мақсаттары (ТДМ), мониторинг, бағалау, өңірлер, әлеуметтік саясат, әлеуметтік әл-ауқат, экологиялық саясат, мемлекеттік қолдау шаралары, респонденттер.

Түйін сөздер: тұрақты даму мақсаттары (ТДМ), аймақ, халық, тұрақты даму, қабылдау деңгейі, хабардарлық.

MONITORING AND ASSESSING PUBLIC ATTENTION TO THE SDGS: REGIONAL ASPECT

L.L. Bozhko^{1}, G.Zh. Seitkhamzina², I.D. Turgel³, T. E. Pechenkina³, A.D. Zhukovsky⁴*

¹Rudny Industrial University, Rudny, Kazakhstan

²Almaty Humanitarian Economic University, Almaty, Kazakhstan

³Ural Federal University, Ekaterinburg, Russia

⁴Financial University under the Government of the Russian Federation, Moscow, Russia



Summary. The relevance of the research topic is related to the importance of providing public support for the activities of public authorities in the process of implementing the Sustainable Development Goals (hereinafter - SDGs) in the Republic of Kazakhstan. The aim of the research: to determine the level of awareness of residents of different regions of the Republic of Kazakhstan about the implementation of national projects within the framework of the Sustainable Development Agenda. To achieve this goal, the method of sociological survey conducted in a remote form using an interactive standardised questionnaire was used. Specialised computer programme SPSS was used to process the results of the survey. The study assessed the involvement of regional residents in the implementation of the Sustainable Development Agenda. Particular attention was paid to how the national priorities of social and environmental policy are embodied in management decisions taken at the regional level. The paper concludes that it is necessary to develop a set of measures to increase the involvement of regional population and business structures in the implementation of the Sustainable Development Agenda; to address the issues of disaggregation of SDG indicators and to develop a system for monitoring the achievement of SDG indicators in the context of regions. The practical significance of the research is determined by the recommendations developed based on the results of the survey for regional authorities, which allow to ensure a more complete consideration of sustainable development goals in the implementation of regional policies.

Key words: sustainable Development Goals (SDGs), region, population, sustainable development, level of perception, awareness.

Информация об авторах:

Божко Лариса Леонидовна* - к.э.н., проректор по академическим вопросам Рудненского индустриального университета, Рудный, Казахстан, e-mail: bogkoll@rii.kz.

Сейтхамзина Гаухар Жумабековна - к.э.н., проректор по науке и воспитательной работе Алматинского гуманитарно-экономического университета, Алматы, Казахстан, e-mail: gau17erj@mail.ru.

Тургель Ирина Дмитриевна - д.э.н., профессор, директор Школы экономики и менеджмента Института экономики и управления Уральского федерального университета, Екатеринбург, Россия, e-mail: i.d.turgel@urfu.ru.

Печенкина Татьяна Евгеньевна - Институт экономики и управления Уральского федерального университета, Екатеринбург, Россия, e-mail: tatpechenkina@yandex.ru.

Жуковский Андрей Дмитриевич - к.э.н., доцент кафедры стратегического и инновационного развития факультета «Высшая школа управления», старший научный сотрудник Института региональной экономики и межбюджетных отношений Финансового университета при Правительстве Российской Федерации, Москва, Россия, e-mail: adzhukovskij@fa.ru.

Авторлар туралы ақпарат:

Божко Лариса Леонидовна* - э.э.к кандидаты, Рудный индустриялық университетінің академиялық сұрақтар жөніндегі проректоры, Рудный, Қазақстан, e-mail: bogkoll@rii.kz.

Сейтхамзина Гаухар Жұмабекқызы - э.э.к., Алматы гуманитарлық университетінің ғылым және тәрбие жұмысы жөніндегі проректоры, Алматы, Қазақстан, e-mail: gau17erj@mail.ru.

Тургель Ирина Дмитриевна - э.э.д., профессор, Орал федералдық университетінің Экономика және менеджмент институтының Экономика және менеджмент мектебінің директоры, Екатеринбург, Ресей, e-mail: i.d.turgel@urfu.ru.

Печенкина Татьяна Евгеньевна, Орал федералдық университетінің Экономика және менеджмент институтының халықаралық және аймақтық экономика зертханасы, Екатеринбург, Ресей, e-mail: tatpechenkina@yandex.ru.

Жуковский Андрей Дмитриевич - э.э.к., «Басқару жоғары мектебі» факультетінің стратегиялық және инновациялық даму кафедрасының доценті, Ресей Федерациясы Үкіметі жанындағы Қаржы университетінің Аймақтық экономика және бюджетаралық байланыстар институтының аға ғылыми қызметкері, Мәскеу, Ресей, e-mail: adzhukovskij@fa.ru.



Information about the authors:

Bozhko Larisa Leonidovna* - candidate of economic sciences, Vice-Rector for Academic Affairs, Rudny Industrial University, Rudny, Kazakhstan, e-mail: bogkoll@rii.kz.

Seitkhamzina Gaukhar Zhumabekovna - candidate of economic sciences, vice-rector for science and educational work, Almaty Humanitarian-Economic University, Алматы, Қазақстан, e-mail: gau17erj@mail.ru.

Turgel Irina Dmitrievna - Doctor of Economics, Professor, Director of the School of Economics and Management, Institute of Economics and Management, Ural Federal University, Ekaterinburg, Russia, e-mail: i.d.turgel@urfu.ru.

Pechenkina Tatyana Evgenievna - Laboratory of International and Regional Economics, Institute of Economics and Management, Ural Federal University, Ekaterinburg, Russia, e-mail: tatpechenkina@yandex.ru.

Zhukovsky Andrey Dmitrievich - candidate of economic sciences, Associate Professor, Department of Strategic and Innovative Development, Higher School of Management Faculty, Senior Researcher, Institute of Regional Economy and Intergovernmental Relations, Financial University under the Government of the Russian Federation, Moscow, Russia, e-mail: adzhukovskij@fa.ru.

Получено: 25.12.2024

Принято к рассмотрению: 12.01.2025

Доступно онлайн: 31.03.2025



Статистика, учет и аудит, 1(96)2025. стр. 269-282
DOI: <https://www.doi.org/10.51579/1563-2415.2025.-1.20>

Междисциплинарные исследования в экономике
МРНТИ 06.71.07
УДК 338.48

ГОСУДАРСТВЕННО-ЧАСТНОЕ ПАРТНЕРСТВО, КАК ИНСТРУМЕНТ УСТОЙЧИВОГО РАЗВИТИЯ ТУРИЗМА В РЕСПУБЛИКЕ КАЗАХСТАН

А.Н. Токсанова^{1*}, Ж.Т. Дильдебаяева¹, Ж. С. Ашикбаяева²

¹Международный инженерно-технологический университет, Алматы, Казахстан

²Maqsut Narikbayev University, Астана, Республика Казахстан

*Corresponding author e-mail: taigul1@mail.ru

Аннотация. Данная статья посвящена рассмотрению особенностей развития туризма в Казахстане на основе применения механизмов государственно-частного партнерства (ГЧП). ГЧП представляет собой эффективный механизм для устойчивого развития туризма, направленный на объединение ресурсов и компетенций государственного и частного секторов. Этот инструмент позволяет реализовывать туристские проекты, требующие значительных инвестиций, а также повышать качество инфраструктуры и услуг. Туризм, как отрасль обладает огромным потенциалом с точки зрения ресурсов и управления ими, однако в настоящее время этот сектор имеет низкую инвестиционную привлекательность. В работе проанализированы ключевые особенности и механизмы ГЧП в сфере туризма, проведен сравнительный анализ практики его применения в Казахстане и за рубежом. Представлены статистические данные, отражающие динамику развития туризма в стране за последние годы, а также выявлены основные препятствия на пути роста отрасли: недостаточная инфраструктура, сезонность, нехватка инвестиций и квалифицированных кадров. На основе изучения международного опыта предложены практические рекомендации по активизации механизмов ГЧП в казахстанском туризме. Обоснована необходимость совершенствования нормативно-правовой базы и повышения прозрачности инвестиционной среды для эффективного взаимодействия государства и бизнеса в туристской сфере.

Ключевые слова: государственно-частное партнерство, туризм, источники финансирования туризма, формы государственно-частного партнерства.

Основные положения. Государственно-частное партнерство (ГЧП) является одной из ключевых стратегий для стимулирования устойчивого экономического роста в различных секторах экономики, включая туризм. Туристская отрасль обладает значительным потенциалом для привлечения иностранных инвестиций, создания рабочих мест и развития инфраструктуры. Однако многие проекты в сфере туризма требуют значительных капитальных вложений, особенно в инфраструктурные объекты, такие как отели, транспортные узлы, культурные и рекреационные центры. ГЧП выступает эффективным инструментом решения этих задач, объединяя усилия государства и бизнеса для реализации крупных проектов, минимизации рисков и повышения эффективности использования ресурсов.

Cite this article as: Toxanova A.N., Dildebayeva Zh.T., Ashikbayeva Zh.S. Public-private partnership as a tool for sustainable development of tourism in Kazakhstan. *Statistics, accounting and audit*. 2025, 1(96), 269-282. (In Russ.). DOI: <https://www.doi.org/10.51579/1563-2415.2025.-1.20>



Введение. Туристская отрасль играет важную роль в экономическом развитии многих стран, и Казахстан не является исключением. В последние годы государство активно развивает внутренний и въездной туризм, стремясь превратить его в один из ключевых секторов экономики. Сложившиеся природные богатства, уникальные культурные и исторические объекты, а также стратегическое расположение Казахстана между Европой и Азией создают значительный потенциал для роста туристского сектора.

Государственно-частное партнерство – это форма взаимодействия государственного и частного секторов, предусматривающую передачу субъектам частного сектора ответственности за оказание услуг, традиционно относящихся к сфере ответственности государственного сектора. Здесь, прежде всего, речь идет о реализации конкретных проектов, в рамках которых государство передает частному сектору определенные права и, одновременно, обязанности и риски.

Последние годы для Казахстана явились периодом борьбы за устойчивость экономического развития и повышение уровня конкурентоспособности. В результате этого произошло усиление интереса со стороны государства к частному сектору с точки зрения использования его потенциала для финансирования, создания и реализации проектов, направленных на развитие инфраструктуры.

За последние годы был озвучен ряд инициатив в области сотрудничества государства и бизнеса. Так, в ежегодных Посланиях Президента народу Казахстана отмечается, что одним из направлений государственной политики является развитие стратегической инфраструктуры на основе государственно-частного партнерства, а также повышение качества управления в этой сфере.

Создание объектов инфраструктурного комплекса, отвечающих современным требованиям, становится одним из основных приоритетов экономического развития Казахстана. С учетом роста потребности общества в качественных объектах инфраструктуры туризма использование механизмов государственно-частного партнерства может стать одной из важнейших составляющих устойчивого развития туристской отрасли.

Литературный обзор. Согласно исследованию профессора А. Рубинштейн, ГЧП возникло как юридическая форма кооперации, которая может элиминировать провалы, как рынка, так и государства, и совместить лучшие качества обеих сторон таким образом, что получится синергетический положительный эффект [1]. В. Варнавский считает, что не все особенности конкретных работ по выполнению контрактов между государством и бизнесом могут быть прописаны в наиболее распространенных типах договоров между участниками рынка, поэтому государство вынуждено прибегать к новой форме взаимодействия с предпринимательским сектором [2].

ГЧП может служить эффективным инструментом перераспределения рисков проекта. Специалисты в области государственного управления определяют ГЧП как продолжительную кооперацию между участниками частного и государственного секторов, позволяющую им совместно разрабатывать продукты и услуги, а также распределять риски, издержки и ресурсы, связанные с предоставлением этих продуктов и услуг [3].

Обзор литературы показал, что государственно-частное партнерство первоначально развивалось в инфраструктурных отраслях, а затем распространилось практически на все сферы — здравоохранение, строительство, энергетику и другие. Сегодня этот механизм взаимодействия государства и бизнеса продолжает оставаться



актуальным, особенно в туристской отрасли, на что указывают и казахстанские исследователи.

В частности, К. Мамутова (2020) отмечает, что ГЧП позволяет объединить ресурсы государства и частного сектора для строительства инфраструктуры и продвижения туристического продукта, чего сложно достичь в одиночку каждой из сторон [4]. Ш. А. Смагулова и соавторы (2023) приходят к выводу, что ГЧП выступает своего рода катализатором привлечения инвестиций в туризм: государство обеспечивает политическую поддержку и часть ресурсов, а частный сектор – финансирование, инновации и эффективность управления. В итоге создаются новые объекты (дороги, аэропорты, гостиницы, туристские центры и т.д.) и сервисы, необходимые для роста устойчивого туризма [5]. Как отмечают Л. Липкова и др. (2020), признание туризма приоритетным сектором требует «полного взаимодействия между государственным и частным секторами» и именно ГЧП обеспечивает такое взаимодействие [6].

Цель данного исследования заключается в анализе потенциала государственно-частного партнерства как инструмента для устойчивого развития туристской отрасли Казахстана.

Исходя из данных определений, можно сделать вывод, что не столь существенно, кто является инициатором – предпринимательский сектор или государственная структура; главное, что в результате такого взаимодействия выигрывают обе стороны.

Отличительные свойства проектов ГЧП привели к получению следующих выгод для государства: ускорение внедрения новых общественно значимых проектов за счет привлечения дополнительных финансовых и прочих ресурсов; возможность применения инновационных технологий, разработанных частными предприятиями; привлечение высококвалифицированных экспертов частного бизнеса; повышение эффективности управления государственным имуществом, и, как следствие – экономия государственных расходов; поощрение предпринимательской инициативы в общественно-значимых секторах экономики и другие.

В свою очередь предпринимательский сектор также заинтересован в проектах ГЧП по следующим причинам: возможность получить прибыль от участия в проектах ГЧП; прямая поддержка предпринимательства со стороны государственных органов; возможность долговременного размещения инвестиций под государственными гарантиями; получение неэкономических выгод в результате осуществления партнерства; новые возможности для реализации инновационного бизнеса; получение в ряде случаев налоговых льгот и другие.

Материалы и методы. В данном исследовании используется метод углубленного анализа, включающий три этапа. Этап первый – «Оценка потребностей». На данном этапе важно провести оценку текущих потребностей туристской отрасли и выявить проблемы, которые можно решить с помощью ГЧП. Необходимо оценить потенциальный спрос на туристические услуги, инфраструктуру, а также сдерживающих факторов и оценить возможности частного сектора для привлечения инвестиций. Информационная база включает аналитические и отчеты бюро национальной статистики, профильных министерств; нормативные документы, включая Концепцию развития туристской отрасли Республики Казахстан на 2023–2029 годы [7].

К методам исследования, используемым для реализации ГЧП, относится кабинетное исследование (desk research), которое играет важную роль на первом этапе



проекта. Этот метод заключается в сборе и оценка существующей информации, доступной в открытых источниках. В рамках кабинетного исследования также проводится оценка успешных примеров ГЧП в туризме в других странах. Это позволяет извлечь уроки из международной практики, понять возможные ошибки и найти лучшие решения для местных условий.

Второй этап – «Выбор модели партнерства и распределение рисков». Существует несколько моделей ГЧП, из которых необходимо выбрать оптимальную модель сотрудничества между государством и частным сектором, исходя из особенностей проекта. Следует оценить риски и распределить их между партнерами (государством и частным сектором). Например, государство может взять на себя риски, связанные с регулированием, а частный партнер – коммерческие риски.

Третий этап – «Мониторинг и оценка выполнения проекта». В ходе реализации проекта важно наладить постоянный мониторинг всех аспектов, таких как соблюдение сроков, бюджета и качества работ. Это помогает своевременно выявить и устранить отклонения. По завершении проекта проводится итоговая оценка его эффективности, достижения поставленных целей, а также влияния на туристскую отрасль и экономику региона в целом. Этот подход помогает обеспечить успешную реализацию ГЧП проектов в сфере туризма, минимизировать риски и максимизировать выгоды для обеих сторон.

Каждый из этих этапов строится на взаимосвязанной логике и рассуждений. Использование обширного числа источников, охватывающих различные аспекты, помогает создать обоснованное исследование. Выбор методов для оценки эффективности проекта основывается на ограничениях и концептуальной рамке, предложенной в исследуемой статье или обзоре.

Результаты и обсуждение. Международный туризм оказывает мощное воздействие на занятость население. В настоящее время по данным Всемирной туристской организации каждое 11 рабочее место в мире приходится на туристский бизнес. Нами был изучен международный опыт международного и внутрирегионального туризма. Анализ и оценка основных показателей развития рынка туристских услуг показал вектор дальнейшего развития туризма в Казахстане.

В последнем глобальном рейтинге туризма Казахстан занимает 66 место из 117 государств мира. В 2019 году Казахстан занимал 80 позицию. Как показано на рисунке 1, количество выездных туристов из Казахстана в 2023 году превысило 10,5 млн человек [8]. Кроме того, более 9,5 млн казахстанцев совершили путешествия внутри страны. Эти показатели значительно выше уровня 2022 года, когда выездной туризм составил около 7,6 млн, а внутренний – 8,6 млн человек. В сравнении с допандемийным 2019 годом, когда число выездных туристов достигало 10,7 млн, видно, что сектор практически восстановился. Особенно заметен рост внутреннего туризма, который увеличился с 6,6 млн в 2019 году до рекордных значений в 2023 году. При этом следует отметить, что с 2013 по 2016 год данные по внутреннему туризму не собирались в связи с решением государства освободить бизнес от сдачи дополнительной отчетности [9].

Объем услуг, оказанных местами размещения, составил более 229 млрд тенге, что в 1,3 раза превышает показатель 2022 года (182,9 млрд тенге) [10]. Налоговые поступления от туристской отрасли в бюджет достигли 450 млрд тенге, что на 64 млрд тенге больше, чем годом ранее [10].

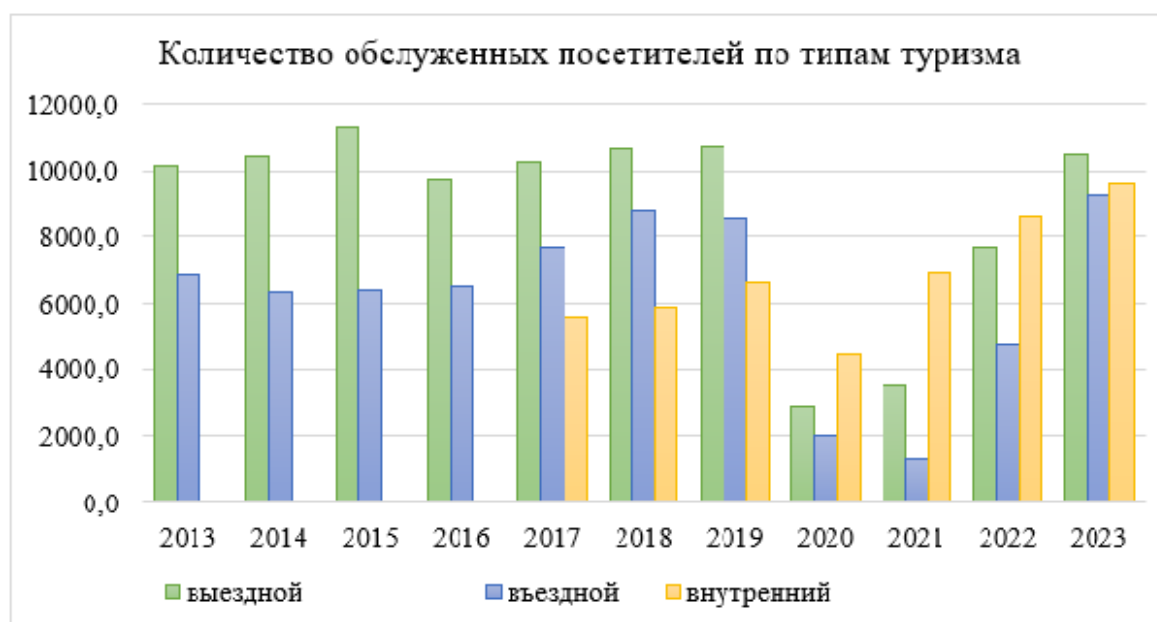


Рисунок 1 – Основные показатели туристской отрасли за 2017-2023 гг., тыс. человек
Примечание: составлен авторами по данным Бюро национальной статистики Агентства по стратегическому планированию и реформам Республики Казахстан [8]

Рассмотрим непосредственный вклад туризма в совокупный ВВП и в темпы роста. Прямой ВВП туризма определяется как сумма части валовой добавленной стоимости (ВДС), созданной всеми отраслями в ответ на внутреннее потребление туризма, плюс сумма чистых налогов на продукты и импорт, включенных в стоимость этих расходов по ценам покупателей. Динамика роста доли НДС непосредственно в туризме в ВВП, в % (рисунок 2). В таблице 1 представлены показатели, характеризующие долю НДС РК в 2013–2023 гг. [11].

Таблица 1 – Доля НДС, туризма в ВВП, в %

год	доля НДС в ВВП (%)	год	доля НДС в ВВП (%)
2013	0,90	2019	1,30
2014	0,90	2020	0,60
2015	1,00	2021	0,70
2016	1,30	2022	1,00
2017	1,30	2023	1,50
2018	1,40		

Примечание: составлена авторами по данным Бюро национальной статистики Агентства по стратегическому планированию и реформам Республики Казахстан [11]

На основе этих двух показателей построим линейную зависимость. Цель использования метода линейной регрессии заключается в выявлении и наглядной демонстрации общей тенденции изменения доли туризма в ВВП Казахстана за анализируемый период. С помощью регрессионной модели оценивается, имеет ли данный показатель устойчивый рост, а также осуществляется предварительное прогнозирование его будущих значений при условии сохранения текущей динамики.



Все расчеты были произведены в Excel. Для получения данной регрессии будем использовать метод наименьших квадратов по формуле:

$$a = \frac{\sum y_i \sum x_i^2 - \sum x_i \sum x_i y_i}{n \sum x_i^2 - \sum x_i \sum x_i}, b = \frac{n \sum x_i y_i - \sum x_i \sum y_i}{n \sum x_i^2 - \sum x_i \sum x_i} \quad (1)$$

где x – год, y – доля ВДС туризма в ВВП, n – (11) количество наблюдений.

$$\sum x = 2013 + 2014 + \dots + 2023 = 22174 \quad (2)$$

$$\sum y = 0,9 + 0,9 + 1,0 + 1,3 + 1,3 + 1,4 + 1,3 + 0,6 + 0,7 + 1,0 + 1,5 = 11,9 \quad (3)$$

$$\sum x^2 = 2013^2 + 2014^2 + \dots + 2023^2 = 44800962 \quad (4)$$

$$\sum xy = 2013 \times 0,9 + 2014 \times 0,9 + \dots + 2023 \times 1,5 = 24022,5 \quad (5)$$

Таким образом,

$$b = \frac{n \sum x_i y_i - \sum x_i \sum y_i}{n \sum x_i^2 - \sum x_i \sum x_i} = \frac{11 \times 24022,5 - 22174 \times 11,9}{11 \times 44800962 - (22174)^2} = 0,01 \quad (6)$$

$$a = \frac{\sum y_i \sum x_i^2 - \sum x_i \sum x_i y_i}{n \sum x_i^2 - \sum x_i \sum x_i} = \frac{11,9 \times 44800962 - 22174 \times 24022,5}{11 \times 44800962 - (22174)^2} = -19,1 \quad (7)$$

Для поиска зависимости используем уравнение линейной регрессии:

$$y = a + bx \quad (8)$$

В итоге,

$$y = -19,1 + 0,01x \quad (9)$$

На рисунке 2 представлена фактическая доля ВДС туризма в ВВП за последние 10 лет, а также линейный тренд, который показывает общий тренд на увеличение. В нашем случае линейная регрессия помогает понять, растет или падает доля туризма в экономике страны с годами. Коэффициент наклона показывает, что ежегодный прирост доли туризма в ВВП составляет приблизительно 0,01%. Эта модель отображает линейную тенденцию, где рост доли туризма в ВВП обусловлен определенными факторами, включая государственные инвестиции в сектор, улучшение инфраструктуры, международную популяризацию и внутреннюю политику поддержки туризма.

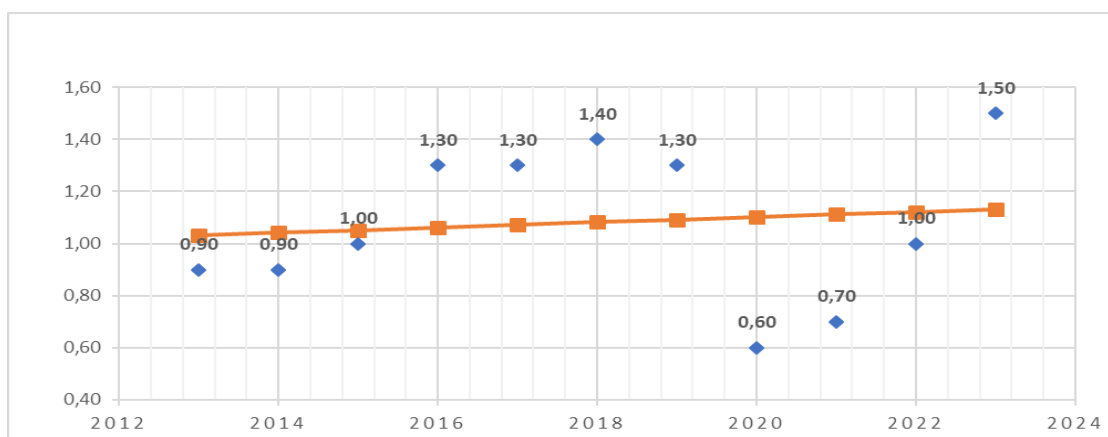


Рисунок 2 – Динамика роста доли ВДС туризма в ВВП за последние 10 лет

Примечание: составлен авторами по источнику [12]

Таким образом, линейная модель не только демонстрирует наличие положительного тренда, но и используется как инструмент предварительного прогноза. Например, подставив $x = 2025$, можно получить прогнозное значение доли туризма в ВВП: $y = -19,1 + 0,01 \times 2025 = 1,15$. Это означает, что при сохранении текущей тенденции, в 2025 году доля туризма в ВВП Казахстана может достичь примерно 1,15%.

Несмотря на положительную динамику развития туристской отрасли в Казахстане имеется ряд ключевых проблем в туристской отрасли, представленных в таблице 2.

Таблица 2 – Ключевые проблемы туристской отрасли

Проблема	Описание	Возможные последствия
Недостаток инфраструктуры	Ограниченное количество качественных гостиниц, ресторанов, дорог и транспортных услуг	Снижение привлекательности региона для туристов
Низкий уровень сервиса	Недостаток подготовки и квалификации персонала в туристской и гостиничной сферах	Недовольство туристов, снижение уровня повторных посещений
Ограниченное продвижение и маркетинг	Слабое представление региона на международных туристских рынках	Низкий поток иностранных туристов
Экологические проблемы	Загрязнение природных объектов, несоблюдение экологических норм	Ухудшение природной среды, снижение экологического туризма
Сезонность туризма	Сосредоточенность потока туристов на летние месяцы, низкий спрос в межсезонье	Низкая загрузка инфраструктуры и персонала вне сезона
Нехватка инвестиций	Недостаточное финансирование для развития новых туристских объектов и инфраструктуры	Замедление развития отрасли, ограниченные возможности для расширения
Ограниченное законодательное регулирование	Неэффективные законы и нормы для поддержки туризма и защиты интересов туристов	Ухудшение условий для бизнеса и снижение доверия туристов
Примечание: составлена авторами по источникам [7,13,14]		



Одним из инструментов решения этих и других проблем является государственно-частное партнерство, как эффективный инструмент объединения усилий государства и бизнеса для реализации туристских проектов, минимизации рисков и повышения эффективности использования ресурсов. Учитывая, что многие проекты в сфере туризма требуют значительных капитальных вложений, особенно в инфраструктурные объекты, такие как отели, транспортные узлы, культурные и рекреационные центры, такое сотрудничество позволит финансировать эти масштабные проекты. В условиях ограниченности государственного бюджета этот механизм позволяет привлечь частные компании, которые будут вносить вклад в развитие отрасли, получая в обмен экономические выгоды и поддержку со стороны государства.

Зарубежный опыт применения государственно-частного партнерства в туристской отрасли показывает его высокую эффективность для создания инфраструктуры, развития объектов туризма и повышения качества туристских услуг. Этот подход способствует привлечению частных инвестиций в проекты, которые могут быть слишком дорогими или рискованными для полного финансирования за счет государственного бюджета. Рассмотрим несколько примеров применения государственно-частного партнерства в туристской отрасли за рубежом (таблица 3).

Таблица 3 – Зарубежный опыт применения государственно-частного партнерства в туристской отрасли

№	Страна	Опыт применения ГЧП в туристской отрасли
1.	Испания (Канарские острова)	Государственные и частные компании сотрудничали для создания новых курортных комплексов, улучшения транспортной инфраструктуры и защиты экосистем.
2.	Великобритания	ГЧП активно применяется для развития исторических объектов, реставрации памятников и создание новых туристских маршрутов. В 2012 году было реализовано партнерство для реконструкции и расширения Лондонского Олимпийского парка с целью привлечения туристов в регион.
3.	Канада	ГЧП используется для разработки проектов, направленных на развитие туристической инфраструктуры в природных и культурных зонах, таких как национальные парки. Частные инвесторы строят гостиницы, рестораны и другие объекты, а государственные органы обеспечивают охрану природных ресурсов и продвижение региона как туристской зоны.
4.	Австралия	Активно используется ГЧП для строительства дорог, мостов, аэропортов и курортных комплексов, создании национальных парков и природных заповедников с возможностью получения прибыли от входных билетов, гостиничных услуг и организации экскурсий.
5.	Сингапур	ГЧП используется для создания и развития туристских объектов, таких как тематические парки, отели и конгрессные центры (примером является проект Marina Bay Sands, который стал одной из крупнейших туристских достопримечательностей города)
Примечание: составлена авторами по источникам [15-19]		

Эти примеры демонстрируют, как ГЧП может быть использовано для улучшения инфраструктуры, расширения туристских возможностей и привлечения инвестиций в отрасль. Если говорить об опыте Казахстана по применению ГЧП, то на сегодня здесь реализовано 1333 ГЧП проекта, всего заключено 1074 договора ГЧП, 14 из которых являются проектами республиканского значения и 1060 местных проектов на сумму 2210,2 млрд. тенге (рисунок 3) [20].



Рисунок 3 – Распределение проектов ГЧП по отраслям экономики на 2025 год

Примечание – Составлено авторами по источнику [20].

Данные проекты находятся на различных стадиях (планирование, тендер, повторные конкурсные процедуры и др.) в соответствии с установленными графиками проектов. Приоритетными отраслями данных проектов стали социальная сфера: образование, здравоохранение и замыкает тройку энергетика. К сожалению, ГЧП в индустрии туризма РК пока не получило своего должного развития.

В настоящее время в нашей стране имеется целый ряд объективных причин для внедрения механизмов ГЧП в туристской отрасли: развитие туристских кластеров, открытие в них особых экономических зон; модернизация существующей и развитие туристской инфраструктуры за счет внедрения международных стандартов; реализация ряда государственных программ по развитию туризма и выделение индустрии туризма в приоритет развития, что способствует активизации субъектов малого и среднего бизнеса; расширение сети гостиниц и других мест размещения в туристских дестинациях, активное освоение ресурсов и строительство в туристских кластерах Казахстана; совершенствование и развития нормативно-правовой основы регулирования деятельности в сфере туризма.

Таким образом, для эффективной реализации проектов ГЧП следует соблюдать принцип взаимной выгоды и сотрудничества. Предприниматель осваивает туристскую территорию, появляется возможность создания рабочих мест, повышается уровень собираемости налогов, что важно для государственного бюджета, развивается инфраструктура, улучшается материально-техническая база в туристских дестинациях и др.

Заключение. Проведённое исследование позволило выявить значимость государственно-частного партнёрства (ГЧП) как эффективного механизма устойчивого развития туристской отрасли в Республике Казахстан. Анализ статистических данных показал положительную динамику в сфере внутреннего и выездного туризма, увеличение объёмов оказанных услуг и доли туризма в ВВП. Несмотря на это, туристская отрасль по-прежнему сталкивается с рядом системных проблем, включая



недостаток инфраструктуры, ограниченное продвижение, низкий уровень сервиса и дефицит инвестиций. Механизмы ГЧП позволяют решать эти проблемы через эффективное распределение рисков, объединение ресурсов, внедрение инноваций и повышение эффективности управления.

Проведенное исследование позволяет сделать следующие рекомендации:

1. Для Казахстана, где институт ГЧП функционирует уже более 30 лет, следует усилить применение механизмов ГЧП в туристской отрасли, с целью стимулирования привлечения внебюджетных инвестиций и повышения качества предоставляемых услуг.

2. Необходимо изучить и использовать опыт и механизм применения инструмента ГЧП в туристской отрасли в развитых странах, где он показывает высокую эффективность, как инструмент тесного взаимодействия государства и бизнеса.

3. Увеличение количества ГЧП проектов в сфере туризма будет важным фактором его дальнейшего устойчивого развития, привлечения дополнительного финансирования, эффективного менеджмента, внедрения инноваций со стороны частных инвесторов.

4. Необходимо дальнейшее развитие механизма реализации туристских проектов через механизм ГЧП, обеспечив открытый доступ к информации для всех граждан РК и установления обратной связи с партнёрами, что значительно улучшило бы институциональный механизм ГЧП в Казахстане.

В целом улучшение партнерских отношений между государством и бизнесом позволит совместно решать общественно значимые проблемы, улучшить социально-экономическое развитие, повысить эффективность от совместного использования туристских ресурсов, снизить нагрузку на республиканский и местный бюджет, обеспечить устойчивое развитие страны.

ГЧП следует рассматривать как инструмент для привлечения инвестиций и повышения эффективности бизнес-процессов в развитии туристской отрасли на основе синергетического эффекта, который дает сотрудничество государства и бизнеса, что в конечном итоге будет способствовать устойчивому развитию отрасли.

Данное исследование носит преимущественно аналитический характер и базируется на изучении нормативных документов, статистических данных и научной литературы. В рамках работы не проводился эмпирический анализ уже реализованных туристских проектов в формате ГЧП. Также в исследовании не учитывались региональные особенности развития туризма, институциональные барьеры и уровень вовлеченности частного сектора в конкретных территориях.

Перспективными направлениями для дальнейших исследований являются:

- проведение эмпирического анализа действующих проектов ГЧП в туризме с точки зрения их экономической, социальной и экологической эффективности;
- изучение барьеров и мотивации участия частного бизнеса в туристских проектах ГЧП;
- оценка влияния цифровизации и ESG-подходов (экология, социальная ответственность, корпоративное управление) на развитие туризма через механизмы ГЧП;
- анализ восприятия и уровня доверия со стороны местного населения и бизнеса к проектам ГЧП в сфере туризма.

Реализация указанных направлений позволит расширить научное и практическое понимание возможностей использования ГЧП в развитии туризма Казахстана, а также усилить обоснованность принимаемых управленческих решений.



Список литературы

1. Рубинштейн А.Я. Экономика общественных предпочтений. Структура и эволюция социального интереса. – СПб.: Алетейя, 2008. – 560 с.
2. Варнаровский В. Г. Партнерство государства и частного сектора: формы, проекты, риски. – М.: Наука, 2005. – 233 с.
3. Тарасевич Л.С. Макроэкономика: учебник. – М.: Высшее образование, Юрайт-Издат, 2009. – С. 654.
4. Mamutova K. Destination Management Approach for Sustainable Tourism Development in Kazakhstan [Электронный ресурс] // ResearchGate. – 2020. – Режим доступа: <https://www.researchgate.net/publication/346189709> (дата обращения: 31.03.2025).
5. Smagulova Sh., Abdulina B., Saiymova M., Babazhanova Zh. Prospects of public-private partnership development in Kazakhstan [Электронный ресурс] // ResearchGate. – 2023. – Режим доступа: <https://www.researchgate.net/publication/374517972> (дата обращения: 31.03.2025).
6. Lipková L., Madiyarova A., Blembayeva A. Importance of state regulation of the tourism industry In the Republic of Kazakhstan [Электронный ресурс] // ResearchGate. – 2020. – Режим доступа: <https://www.researchgate.net/publication/340118739> (дата обращения: 31.03.2025).
7. Об утверждении Концепции развития туристской отрасли Республики Казахстан на 2023-2029 годы. Постановление Правительства Республики Казахстан от 28 марта 2023 года № 262. [Электронный ресурс] // Adilet. – Режим доступа: <http://adilet.zan.kz/rus/docs/P2300000262> (дата обращения: 31.03.2025).
8. Статистические сборники [Электронный ресурс] // Бюро национальной статистики. – Режим доступа: <https://stat.gov.kz/ru/publication/collections/?year=&name=17207&period=> (дата обращения: 31.03.2025).
9. Почему в Казахстане плохо продвигается внутренний туризм. – 2016. [Электронный ресурс] // Forbes Kazakhstan. – Режим доступа: https://forbes.kz/articles/zavernite_pojaluysta_1 (дата обращения: 31.03.2025).
10. Туризм – динамические таблицы [Электронный ресурс] // Бюро национальной статистики. – Режим доступа: <https://stat.gov.kz/ru/industries/business-statistics/stat-tourism/dynamic-tables/> (дата обращения: 31.03.2025).
11. Национальные счета – публикации [Электронный ресурс] // Бюро национальной статистики. – Режим доступа: <https://stat.gov.kz/ru/industries/economy/national-accounts/publications/181504/> (дата обращения: 31.03.2025).
12. Итоги полугодия: рост инвестиций в туризм и развитие спорта в Казахстане [Электронный ресурс] // Официальный информационный ресурс Премьер-министра РК. – Режим доступа: <http://primeminister.kz/ru/news/reviews/itogi-polugodiya-rost-investitsiy-v-turizm-i-razvitie-sporta-v-kazahstane-28869> (дата обращения: 31.03.2025).
13. Andrea Giampiccoli. Tourism Development in Kazakhstan – Issues and Ways Forward [Электронный ресурс] // ResearchGate. – Режим доступа: <https://www.researchgate.net/publication/363860012> (дата обращения: 31.03.2025).
14. Туризм в Казахстане: рекорды 2024 года и перспективы на 2025. – 2025. [Электронный ресурс] // Atameken. – Режим доступа: <https://atameken.kz/ru/news/53646-turizm-v-kazahstane-rekordy-0-goda-i-perspektivy-na-0> (дата обращения: 31.03.2025).
15. González-Morales O., Santana Talavera A. CSR as a Strategy for Public-Private Relationships in Protected Island Territories: Fuerteventura, Canary Islands // Island Studies Journal. – 2019. – Vol. 14. – № 1. – pp. 147-162. <https://doi.org/10.24043/isj.83>.
16. Davey I. Breaking Barriers or Breaking Communities? Exploring the Symbolic Violence Against Low-Income Communities Embedded in the Urban Regeneration of East London for the 2012 London Olympics // LSE Journal of Geography & Environment. – 2024. – Vol. 2(1). – Режим доступа: <https://jge.lse.ac.uk/articles/54/files/66aa16b21af61.pdf> (дата обращения: 31.03.2025).
17. Canadian Tourism Commission corporate plan summary [Электронный ресурс] // Government of Canada Publications. – Режим доступа: <https://publications.gc.ca/site/eng/368442/publication.html> (дата обращения: 31.03.2025).
18. Tanaka T., Takashina N. Governance paradox: implications from Japan's national parks for managing complex protected areas // Sustain Sci. – 2023. – May 9:1-13. – doi: 10.1007/s11625-023-01332-1.
19. Public-Private Partnerships in Real Estate: The Singapore Model [Электронный ресурс] // ULI Singapore. – Режим доступа: <https://singapore.uli.org/public-private-partnerships-in-real-estate-the-singapore-model> (дата обращения: 31.03.2025).



20. Казахстанский центр государственно-частного партнерства [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://kzppp.kz/ru/ppp-development-in-kazakhstan/> (дата обращения: 31.03.2025).

References

1. Rubinshtejn, A.Ya. *Ekonomika obshchestvennykh preferencij. Struktura i ehvolyuciya social'nogo interesa* [Economy of public preferences. Structure and evolution of social interest]. St. Petersburg: Aleteya, 2008, 560 s. (In Russian).
2. Varnavskij V. G. *Partnerstvo gosudarstva i chastnogo sektora: formy, proekty, riski* [Public-private partnership: Forms, projects, risks]. Moscow: Nauka, 2005, 233 s. (In Russian).
3. Tarasevich, L.S. *Makroehkonomika: uchebnik* [Macroeconomics: textbook]. Moscow: Vysshee obrazovanie, Jurajt-Izdat, 2009, 654 s. (In Russian).
4. Mamutova K. Destination Management Approach for Sustainable Tourism Development in Kazakhstan. 2020. ResearchGate. Available at: <https://www.researchgate.net/publication/346189709> (accessed: 31.03.2025).
5. Smagulova Sh., Abdulina B., Saiymova M., Babazhanova Zh. Prospects of public-private partnership development in Kazakhstan. 2023. ResearchGate. Available at: <https://www.researchgate.net/publication/374517972> (accessed: 31.03.2025).
6. Lipková L., Madiyarova A., Blembayeva A. Importance of state regulation of the tourism industry In the Republic of Kazakhstan. 2020. ResearchGate. Available at: <https://www.researchgate.net/publication/340118739> (accessed: 31.03.2025).
7. Ob utverzhdenii Konceptii razvitiya turistskoj otrasli Respubliki Kazahstan na 2023-2029 gody. Postanovlenie Pravitel'stva Respubliki Kazahstan ot 28 marta 2023 goda № 262. Available at: <http://adilet.zan.kz/rus/docs/P2300000262> (accessed: 31.03.2025).
8. Byuro nacional'noj statistiki. Statisticheskie sborniki. Available at: <https://stat.gov.kz/ru/publication/collections/?year=&name=17207&period=> (accessed: 31.03.2025).
9. Forbes Kazakhstan. Pochemu v Kazahstane plokho prodvigaetsya vnutrennij turizm. 2016. Available at: https://forbes.kz/articles/zavernite_pojaluysta_1 (accessed: 31.03.2025).
10. Byuro nacional'noj statistiki. Turizm – dinamicheskie tablicy. Available at: <https://stat.gov.kz/ru/industries/business-statistics/stat-tourism/dynamic-tables/> (accessed: 31.03.2025).
11. Byuro nacional'noj statistiki. Nacional'nye scheta – publikacii. Available at: <https://stat.gov.kz/ru/industries/economy/national-accounts/publications/181504/> (accessed: 31.03.2025).
12. Oficial'nyj informacionnyj resurs Prem'er-ministra RK. Itogi polugodija: rost investicij v turizm i razvitie sporta v Kazahstane. Available at: <http://primeminister.kz/ru/news/reviews/itogi-polugodiya-rost-investitsiy-v-turizm-i-razvitie-sporta-v-kazahstane-28869> (accessed: 31.03.2025).
13. Andrea Giampiccoli. Tourism Development in Kazakhstan – Issues and Ways Forward. ResearchGate. Available at: <https://www.researchgate.net/publication/363860012> (accessed: 31.03.2025).
14. Atameken. Turizm v Kazahstane: rekordy 2024 goda i perspektivy na 2025. Available at: <https://atameken.kz/ru/news/53646-turizm-v-kazahstane-rekordy-0-goda-i-perspektivy-na-0> (accessed: 31.03.2025).
15. González-Morales O., Santana Talavera A. CSR as a Strategy for Public-Private Relationships in Protected Island Territories: Fuerteventura, Canary Islands. *Island Studies Journal*, 2019, 14(1), pp. 147-162. <https://doi.org/10.24043/isj.83>.
16. Davey I. Breaking Barriers or Breaking Communities? Exploring the Symbolic Violence Against Low-Income Communities Embedded in the Urban Regeneration of East London for the 2012 London Olympics. *LSE Journal of Geography & Environment*, 2024, 2(1). Available at: <https://jge.lse.ac.uk/articles/54/files/66aa16b21af61.pdf> (accessed: 31.03.2025).
17. Canadian Tourism Commission corporate plan summary. *Government of Canada Publications*. Available at: <https://publications.gc.ca/site/eng/368442/publication.html> (accessed: 31.03.2025).
18. Tanaka T., Takashina N. Governance paradox: implications from Japan's national parks for managing complex protected areas. *Sustainability Science*, 2023, 9, pp. 1–13. <https://doi.org/10.1007/s11625-023-01332-1>.
19. ULI Singapore. Public-Private Partnerships in Real Estate: The Singapore Model. Available at: <https://singapore.uli.org/public-private-partnerships-in-real-estate-the-singapore-model> (accessed: 31.03.2025).
20. Kazakhstan Center for Public-Private Partnership. Available at: <http://kzppp.kz/ru/ppp-development-in-kazakhstan/> (accessed: 31.03.2025).



МЕМЛЕКЕТТІК-ЖЕКЕ СЕРІКТЕСТІК ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫНДА ТУРИЗМДІ ТҰРАҚТЫ ДАМУ ҚҰРАЛЫ РЕТІНДЕ

А.Н. Тоқсанова^{1}, Ж.Т. Ділдебаева¹, Ж.С. Ашықбаева²*

¹Халықаралық инженерлік-технологиялық университеті, Алматы, Қазақстан

²Мақсұт Нәрікбаев атындағы университет, Астана, Қазақстан

Түйін. Бұл мақала мемлекеттік-жеке иелік әріптестік (МЖӘ) тетіктерін пайдалану негізінде Қазақстандағы туризмді дамытудың ерекшеліктерін қарастыруға арналған. МЖӘ – мемлекеттік және жеке секторлардың ресурстары мен құзыреттерін біріктіруге бағытталған туризмді тұрақты дамытудың тиімді тетігі. Бұл құрал елеулі инвестицияларды қажет ететін туристік жобаларды жүзеге асыруға, сондай-ақ инфрақұрылым мен қызмет көрсету сапасын арттыруға мүмкіндік береді. Туризм сала ретінде ресурстар мен оларды басқару жағынан орасан зор әлеуетке ие, бірақ қазіргі уақытта бұл сектордың инвестициялық тартымдылығы төмен. Зерттеуде туризм саласындағы МЖӘ-нің негізгі ерекшеліктері мен тетіктері талданып, Қазақстандағы және шетелдегі қолдану тәжірибесіне салыстырмалы талдау жасалды. Елдегі туризмнің соңғы жылдардағы даму динамикасын көрсететін статистикалық деректер келтіріліп, саланың өсуіне кедергі келтіретін негізгі мәселелер анықталды: инфрақұрылымның жеткіліксіздігі, маусымдық сипат, инвестициялар мен білікті кадрлардың тапшылығы. Халықаралық тәжірибені зерделеу негізінде Қазақстандағы туризм саласындағы МЖӘ тетіктерін жандандыру бойынша практикалық ұсыныстар берілді. Туризм саласында мемлекет пен бизнес арасындағы тиімді өзара іс-қимылды қамтамасыз ету үшін нормативтік-құқықтық базаны жетілдіру және инвестициялық ортаның ашықтығын арттыру қажеттілігі негізделді.

Түйін сөздер: мемлекеттік-жеке иелік әріптестік, туризм, туризмді қаржыландыру көздері, мемлекеттік-жеке иелік әріптестік нысандары.

PUBLIC-PRIVATE PARTNERSHIP AS A TOOL FOR SUSTAINABLE DEVELOPMENT OF TOURISM IN KAZAKHSTAN

A.N.Toxanova^{1}, Zh.T.Dildebayeva¹, Zh.S.Ashikbayeva²*

¹International University of Engineering and Technology, Almaty, Kazakhstan

²Maqsut Narikbayev University, Astana, Kazakhstan

Summary. This article is devoted to the consideration of the features of tourism development in Kazakhstan based on the use of public-private partnership (PPP) mechanisms. PPP is an effective mechanism for sustainable tourism development, aimed at combining the resources and competencies of the public and private sectors. This tool allows the implementation of tourism projects that require significant investment, as well as the improvement of infrastructure and service quality. Tourism, as an industry, has enormous potential in terms of resources and their management, but at present, this sector has low investment attractiveness. The article analyzes the key features and mechanisms of PPP in the tourism sector, and conducts a comparative analysis of its application in Kazakhstan and abroad. It presents statistical data reflecting the dynamics of tourism development in the country in recent years, and identifies the main obstacles to the growth of the industry: insufficient infrastructure, seasonality, lack of investment and qualified personnel. Based on the study of international experience, practical recommendations are proposed for activating PPP mechanisms in Kazakhstani tourism. The need to improve the regulatory framework and increase the transparency of the investment environment for effective interaction between the state and business in the tourism sector is substantiated.

Key words: public-private partnership, tourism, sources of tourism financing, forms of public-private partnership.



Информация об авторах:

Токсанова Айгуль Нурпеисовна* – д.э.н., профессор кафедры «Экономика и бизнес», Международный инженерно-технологический университет, Алматы, Казахстан, e-mail: taigul1@mail.ru.

Дильдебаева Жулдуз Турсуновна - к.э.н., ассоциированный профессор, Зав. кафедрой «Экономика и бизнес», Международный инженерно-технологический университет, Алматы, Казахстан, e-mail: zh.dildebaeva@mail.ru.

Ашикбаева Жанар Саматовна - доктор PhD, ассистент профессора, Maqsut Narikbayev University, Астана, Казахстан, e-mail: zh_ashikbayeva@kazguu.kz.

Авторлар туралы ақпарат:

Тоқсанова Айгүл Нұрпейісқызы* – э.э.д., Халықаралық инженерлік-технологиялық университетінің, «Экономика және бизнес» кафедрасының профессоры, Алматы, Қазақстан, e-mail: taigul1@mail.ru.

Ділдебаева Жұлдыз Тұрсынқызы – э.э.к., доцент, Халықаралық инженерлік-технологиялық университетінің, «Экономика және бизнес» кафедрасы меңгерушісі, Алматы, Қазақстан, e-mail: zh.dildebaeva@mail.ru.

Ашықбаева Жанар Саматқызы – PhD, доцент, Мақсұт Нәрікбаев атындағы университет, Астана, Қазақстан, e-mail: zh_ashikbayeva@kazguu.kz.

Information about the authors:

Toxanova Aigul Nurpeisovna* – Doctor of Economics, Professor of the Department of Economics and Business, International University of Engineering and Technology, Almaty, Kazakhstan, e-mail: taigul1@mail.ru.

Dildebaeva Zhuldyz Tursynovna - PhD in Economics, Associate Professor, Head of the Department of Economics and Business, International University of Engineering and Technology, Almaty, Kazakhstan, e-mail: zh.dildebaeva@mail.ru.

Ashikbaeva Zhanar Samatovna – PhD, Assistant Professor, Maqsut Narikbayev University, Astana, Kazakhstan, e-mail: zh_ashikbayeva@kazguu.kz.

Получено: 07.12.2024

Принято к рассмотрению: 11.01.2025

Доступно онлайн: 31.03.2025



ПРАВИЛА ДЛЯ АВТОРОВ ЖУРНАЛА

(с учетом изменений в Требованиях к научным изданиям для включения их в Перечень изданий, рекомендуемых для публикации результатов научной деятельности-Приказ Министра образования и науки Республики Казахстан от 30 апреля 2020 года № 170)

Журнал «Статистика, учет и аудит» (в дальнейшем - Журнал) публикует оригинальные работы ученых и специалистов научно-исследовательских организаций, высших учебных заведений, организаций и административных структур Казахстана, а также иностранных авторов. В журнале публикуются оригинальные статьи по научным направлениям статистики, учета и аудита, микро и макроэкономические вопросы международной и отечественной экономики, финансов, информатики и педагогики. Обязательными условиями для публикации являются:

1. Соответствие публикуемых научных статей (в том числе обзоров) заявленной цели и тематическому направлению журнала. Научная статья - изложение собственных выводов и промежуточных или окончательных результатов научного исследования, экспериментальной или аналитической деятельности, содержащее авторские разработки, выводы, рекомендации ранее не опубликованные и обладающие новизной; или посвященное рассмотрению ранее опубликованных научных статей, связанных общей темой (систематический обзор).

2. Структура научной статьи включает название, **аннотацию, ключевые слова, введение, материалы и методы, результаты, обсуждение, заключение, информацию о финансировании (при наличии), список литературы**. В каждой оригинальной статье (за исключением социально-гуманитарного направления) обеспечивается воспроизводимость результатов исследования, описывается методология исследования с указанием происхождения оборудования и материалов, методов статистической обработки данных и других способов обеспечения воспроизводимости. Содержание других типов публикаций не превышает 10% (десять) от общего количества статей в номере. При этом автор или коллектив авторов вносят значительный вклад в концепцию, научный дизайн, исполнение или интерпретацию заявленного научного исследования и создание научной статьи. Наличие библиографической информации – заголовок статьи, аннотации, ключевых слов, информации об авторах на английском языке обязательно.

2.1 В аннотации (андатпа, abstract) публикуемой статьи на языке статьи излагаются суть и использованные методы исследования, суммируются наиболее важные результаты и их значимость. Объем аннотации составляет 150-300 слов.

2.2 Резюме (түйін, summary) на двух не на языке статьи (казахском, русском и английском) языках. Например, резюме и summary- это не переводы андатпа, а краткое изложение о статье на русском и английском языках (если статья написана на казахском) и рекомендуется их приводить после списка литературы.



2.3 Ключевые слова (түйінді сөздер, key words) предназначены для поиска текста статьи и определения ее предметной области. Например, они приводятся после аннотации (если статья написана на русском) и двух резюме (түйін, summary). Ключевые слова должны обеспечить наиболее полное раскрытие содержания статьи.

2.4 Информация об авторах – имена (Фамилия И.О. авторов), аффилиации (полное название учреждения, которое представляет автор (авторы), название страны, и адреса всех авторов публикаций, в том числе с указанием основного автора-выделить звездочкой(*), e-mail (основного автора).

3. Список литературы. Ссылки на источники в тексте статьи даются только в квадратных скобках (без цитирования [12], при цитировании или пересказе авторского текста [12, с. 29]). Используемая литература, указываемая в ссылках, дается в конце статьи пронумерованной и в порядке упоминания по авторам. Архивные материалы в список не включаются, ссылки на них помещаются в тексте в круглых скобках. При использовании в статье: источников законодательных, нормативно-правовых актов-ссылки на них делать в тексте сразу же после них, а источников из электронных ресурсов или удаленного доступа (Интернета) в списке литературы приводится библиографическая запись источника и ссылка на сетевой ресурс с полным сетевым адресом в Интернете. Желательно указывать дату обращения к ресурсу. Список литературы предоставляется на языке оригинала и должен состоять не более чем из 20 наименований.

3.1. Наличие транслитерированных списков литературы (используемых источников) к каждой статье. Существуют различные системы транслитераций. Предложение редакции по транслитерации (вы имеете право найти другой способ):

3.2. На данной странице Вы можете выполнить транслит - онлайн русских букв латиницей:

[Транслитерация с русского на английский онлайн
https://lim-english.com/posts/transliteratsiya-s-russkogo-na-angliiskij/](https://lim-english.com/posts/transliteratsiya-s-russkogo-na-angliiskij/)

4. Ответственность за содержание статей несут авторы.

5. Этические принципы, которыми должен руководствоваться автор научной публикации. Представление статьи на рассмотрение в редакцию подразумевает, что она содержит полученные автором (коллективом авторов) новые научные результаты, которые ранее нигде не публиковались. Автор должен осознавать, что несет персональную ответственность за представляемый текст рукописи. Это предполагает соблюдение следующих принципов:

5.1. Автор статьи гарантирует, что предоставляет редакции журнала достоверные результаты выполненной научной работы или исследования. Заведомо ложные или сфальсифицированные утверждения приравниваются к неэтичному поведению и являются неприемлемыми.

5.2. В случае, если главный редактор журнала запрашивает у автора научной статьи ее исходные данные для рецензирования, автор, если это возможно, должен быть готов предоставить открытый доступ к таким данным; автор также берет на себя



обязательство сохранять исходные материалы статьи в течение разумного периода, прошедшего после ее публикации.

5.3. Автор гарантирует, что результаты исследования, изложенные в рукописи, представляют собой самостоятельную и оригинальную работу. В случае использования фрагментов чужих работ или заимствования утверждений других авторов, в статье должны быть оформлены соответствующие библиографические ссылки с обязательным указанием автора и первоисточника. Все статьи проходят обязательную проверку через систему «Антиплагиат». Чрезмерные заимствования, а также плагиат в любых формах, включая неоформленные цитаты, перефразирование или присвоение прав на результаты чужих исследований, являются неэтичными и неприемлемыми действиями. Статьи, представляющие собой компиляции из материалов, ранее опубликованных другими авторами, без их творческой переработки и собственного авторского осмысления, редакцией журнала к публикации не принимаются.

5.4. Автор безусловно признает вклад всех лиц, так или иначе повлиявших на ход исследования или определивших характер представленной научной работы. В частности, в статье должны быть сделаны библиографические ссылки на отечественные и зарубежные публикации, которые имели значение при проведении исследования. Информация, полученная в частном порядке путем разговора, переписки или обсуждения с третьими лицами, не должна использоваться без получения открытого письменного разрешения от ее источника. Все источники должны быть раскрыты. Даже в том случае, если используемые в статье письменные или иллюстративные материалы получены от большого числа людей, автору статьи необходимо представить в редакцию все соответствующие разрешения на использование этих материалов.

5.5. Автор гарантирует, что представленная в журнал рукопись статьи не находится на рассмотрении редакции другого научного журнала и не была ранее опубликована в другом журнале. Несоблюдение этого принципа расценивается как грубое нарушение этики публикаций и дает основание для снятия статьи с рецензирования. Текст статьи должен быть оригинальным, то есть публиковаться в представленном виде в периодическом печатном издании впервые. Если элементы рукописи ранее были опубликованы в другой статье, автор обязан сослаться на более раннюю работу и указать, в чем состоит существенное отличие новой работы от предыдущей. Дословное копирование собственных работ и их перефразирование неприемлемы, они могут быть использованы только как основа для новых выводов.

5.6. Автор статьи гарантирует правильность списка соавторов. В числе соавторов должны быть указаны все лица, внесшие существенный интеллектуальный вклад в концепцию, структуру, а также в проведение или интерпретацию результатов представленной работы. Другим лицам, чье участие в представленной в журнал работе ограничилось некоторыми ее аспектами, должна быть выражена благодарность. Автор статьи должен также гарантировать, что все соавторы ознакомлены с окончательным вариантом статьи, одобрили его и согласны с ее представлением к публикации. Все указанные в статье соавторы несут совокупную ответственность за ее содержание. Если статья является мультидисциплинарной работой, соавторы могут также принимать на



себя ответственность за свой личный вклад в работу, продолжая при этом нести коллективную ответственность за результат исследования в целом. Недопустимо указание в качестве соавторов статьи лиц, не принимавших участия в исследовании.

5.7. В случае обнаружения существенных ошибок или неточностей в статье на этапе ее рассмотрения или после ее опубликования автор обязан незамедлительно уведомить об этом редакцию журнала и принять совместное решение о признании ошибки и/или ее исправлении в максимально короткие сроки. Если редакция узнает от третьего лица, что опубликованная работа содержит существенные ошибки, автор обязан незамедлительно исправить их либо предоставить редакции доказательства правильности ранее предоставленной им информации.

5.8. Автор обязуется указывать в своих рукописях все источники финансирования работы, заявлять о возможных конфликтах интересов, которые могут повлиять на результаты исследования, их интерпретацию, а также на суждения рецензентов. Потенциальные конфликты интересов должны быть раскрыты как можно раньше.

5.9. Автор вместе со статьей представляет рецензию от ведущих специалистов, практиков, ученых по профилю направляемой статьи. Данная рецензия не является основанием для ее опубликования в журнале.

6. При отрицательном отзыве рецензентов редакция Журнала обязуется сообщать авторам все комментарии об их работе, сделанные рецензентами, если только они не содержат обидные или клеветнические замечания.

7. Все статьи проверяются на предмет обнаружения плагиата (оригинальность должна быть не менее 70%). Применяется лицензионная программа Антиплагиат.ВУЗ Договор № 1065 от 29 декабря 2020 г., Договор № 256 от 10.03.2022 г. «Plagiat.pl.»)

8. К статье прилагаются заполненные формы для размещения сборника статей в Научной электронной библиотеке (eLibrary.ru) и включения сборника статей в Российский индекс научного цитирования (РИНЦ):

ФОРМА

для размещения сборника статей в Научной электронной библиотеке (eLibrary.ru) и включения сборника статей в Российский индекс научного цитирования (РИНЦ)

1. Название статьи: на казахском, русском и английском языках

2. Сведения об авторе (авторах):

– фамилия, имя, отчество (полностью) автора (авторов) с указанием ученой степени и ученого звания (при наличии) на трех языках:

– место работы автора (авторов) (должность и организация) на трех языках:

– контактная информация:

e-mail автора (авторов) -

тел.номер автора (авторов) -

9. Редакция оставляет за собой право редакторской правки.

Технические требования



1. Общий объем статьи, включая аннотацию, ключевые слова, литературу, таблицы и рисунки не должен превышать 8-10 страниц. Исключение составляют заказные и обзорные статьи.
2. Статьи должны быть оформлены в строгом соответствии шрифтом гарнитуры Times New Roman.

Схематический пример оформления статьи

МРНТИ

УДК 339.74 DOI (Digital Object Identifier) xxxxxxxxxxxx

По центру приводятся: Название статьи

(Поля: сверху - 2 см., слева-3 см., справа -1,5 см. Шрифт полужирный. Кегль-14 пт, межстрочный интервал – одинарный.)

Фамилии и инициалы авторов (напр.И.В.Иванов, Ю.П.Крылов)

Полное название учреждения, которое представляе(ю)т автор(ы) с указанием города и страны, электронного адреса основного автора выделением надстрочной звездочкой.

Если авторы из разных учреждений, то соответствие между автором и учреждением устанавливается надстрочными индексами, например:

*И.В. Иванов ¹, Ю.П. Крылов ²

¹Алматинский гуманитарно-экономический ун, Алматы, Казахстан

² Международная академия бизнеса, Алматы, Казахстан

*Corresponding author email: ivanov@mail.ru

○ Аннотация.

○ Ключевые слова.

○ Текст статьи: Поля: сверху, снизу - 2 см., слева - 3 см., справа -1,5 см. Шрифт Times New Roman. Кегль-14 пт. Абзацный отступ-1,25 см., межстрочный интервал – одинарный).

○ Список литературы. Транслитерированный список литературы (References)

○ После списка литературы приводятся:

Название статьи перед каждым резюме на двух не на языке статьи (казахском, русском и английском) языках.

После каждого названия статьи приводятся см. выше (последовательно) пп. 2.4, 2.2, 2.3 Руководства для авторов

3. Таблицы и рисунки с названиями должны быть пронумерованы по порядку (если их несколько). Нумерация таблицы (Таблица 1.) должна быть расположена вверху слева выше названия таблицы через абзацный отступ.

4. Рисунки, фотографии, таблицы должны быть четкими и контрастными в формате jpg, иметь разрешение не менее 300 dpi, подрисовочные надписи к ним должны быть расположены ниже рисунка по центру. Цветные рисунки, диаграммы не допускаются.



5. На рисунках должен быть минимум буквенных и цифровых обозначений, обязательно объясненных в статье или подрисуночных подписях.

6. Необъясненные сокращения слов, имен, названий, кроме общепринятых, не допускаются. Аббревиатуры расшифровываются после первого появления в тексте, например: Организация по экономическому сотрудничеству и развитию (ОЭСР).

7. Упомянутые в статьях единицы измерения должны соответствовать Международной системе единиц СИ.

8. Математические формулы должны быть набраны в Microsoft Education (каждая формула - один объект). Нумеровать следует лишь те формулы, на которые имеются ссылки.

9. Редакция не занимается литературной и стилистической обработкой статей. Материалы, статьи не возвращаются

10. Авторам для рассмотрения статьи необходимо представить рукопись на сайт www.sua.aesa.kz, и копию статьи со всеми сопроводительными документами согласно требованию направить на e-mail: zhurnal.aesa.99@mail.ru :

10.1. Электронную версию статьи;

10.2. Научометрическую базу данных для РИНЦ

10.3. Представить сканированную копию квитанцию об оплате за публикацию статьи и квитанцию об оплате за присвоение DOI (Digital Object Identifier) авторам, (только после подтверждения редакцией Журнала статьи к опубликованию).

ВНИМАНИЕ: DOI (Digital Object Identifier) присваивается регистрационным агентством International DOI Foundation (Интернэйшенел DOI Фаундэйшен).